

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְשׁוֹנֵנוּ

כתב־עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך שישים ושמונה, התשס"ו

ירושלים

הוצאת האקדמיה ללשון העברית

לְשׁוֹנֵנוּ

יוצא לאור ארבע פעמים בשנה
על ידי ועד הפרסומים של האקדמיה ללשון העברית

העורך: משה בר־אשר

מזכיר המערכת: חיים א' כהן

עריכה לשונית והתקנה לדפוס: טלי אמיר, נחמה ברוך

האחריות לדעות המובעות במאמרים על מחבריהם

כל הזכויות שמורות
לאקדמיה ללשון העברית, התשס"ו

סדר ועריכה במחשב: האקדמיה ללשון העברית
מכון לאופסט נתן שלמה, ירושלים
דפוס "גרפית" בע"מ, ירושלים

האקדמיה ללשון העברית, ת"ד 3449, ירושלים 91034
טל' 02-6493555, פקס' 02-5617065
דואר אלקטרוני: acad3u@vms.huji.ac.il
אינטרנט: <http://hebrew-academy.huji.ac.il>

תוכן העניינים

	מ א ר י מ
	אסתר בורוכובסקי
105	בר אבא הקשרית ופוליסמיה
183	יהושע בלאו סוגיות בלשון המקרא
	רבקה בליבויס מילות הסיבה שלפני שם עצם: אפיונים מבניים
309	וסמנטיים
11	משה בר־אשר המחקר החדש של לשון חכמים: הישגיו ואתגריו
	משה בר־אשר וְצֹתֶדֶד אֶל יִכְבֹּד לְפָד: על משפט אחד במכתב "אל
201	פלטיוהו"
283	רבקה הלוי תפקודה של "זה" הבלתי לקסיקלית בעברית בת ימינו
	אליקים וייסברג הלשון הארמית של היצירה הארץ־ישראלית בתלמוד
31	הבבלי (ג)
	אלכסיי (אליהו) עיון חדש בכתב יד O מספריית אמברוזיאנה
63	יודיצקי שבמילנו
	חיים א' כהן לשון המשנה מבעד לסידורי תפילה אשכנזיים
73	ומדקדיקהם
119	רון כוזר תבנית הפעלים הרציפים המודאליים בעברית ישראלית
93	מרדכי כסלו זיהוי ההובנים
	אורי מור הרי אתה דן: מילות ההצגה "הרי" ו"והלא" בלשון
209	חז"ל על פי כתב יד וטיקן 32 לספרי במדבר
83	נורית רייך זכרי מסורה בדברי משוררים
	נמרוד שתיל מערכת משקלי השם בעברית בת ימינו בראייה מבנית
243	וקוגניטיבית

ביקורות

139	עידן חדש בחקר תורת הדקדוק של הקראים	נאסר בסל
161	מהדורה חדשה של "ספר מאזנים" לר' אברהם אבן עזרא	אהרן ממן
	אסופת מחקרים בשומרונות, בעברית, בארמית, במקרא	משה עסיס
353	ועוד	
	עברית מקראית במרחב השמי הצפון-מערבי: היבטים	תמר צבי
341	טיפולוגיים והיסטוריים	

הערות ותגובות

373	על צורות נסמך בסיומת ה־ בהקספלה	יהושע בלאו
171	גַּאֵל יִשְׂרָאֵל	ברק דן
365	על שכ"ח במשמעות 'שכחה' בארמית שבתלמוד הבבלי	אליקים וייסברג
173	הלעזים שב"ספר רושיינא" לויקרא, במדבר ודברים	דניאל שפרבר
375	ספרים שנתקבלו במערכת	

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לשוננו

כתב-עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך שישים ושמונה, חוברת ראשונה ושנייה
אדר התשס"ו

ירושלים התשס"ו

**"לשוננו" יוצא לאור בסיוע הקרן על שם זאב שמחה ומלכה זאלצמאן
והקרן על שם מיכאל ומרי וילנסקי**

עריכת לשון והתקנה לדפוס: נחמה ברוך

ISSN 0334-3626

**© כל הזכויות שמורות
לאקדמיה ללשון העברית, התשס"ו**

הפקה: ליזה מוהר

**סדר ועריכה במחשב: האקדמיה ללשון העברית
לוחות: מכון לאופסט נתן שלמה, ירושלים
הדפסה: דפוס "גרפית" בע"מ, ירושלים**

**האקדמיה ללשון העברית, גבעת-רם, ירושלים 91904
טל' 02-6493555, פקס' 02-5617065
דואר אלקטרוני: acad3u@vms.huji.ac.il
אינטרנט: <http://hebrew-academy.huji.ac.il>**

לְשׁוֹנֵנוּ

יוצא לאור ארבע פעמים בשנה
על ידי ועד הפרסומים של האקדמיה ללשון העברית

העורך: משה בר־אשר

מזכיר המערכת: חיים א' כהן

האחריות לדעות המובעות במאמרים על מחבריהם

לְשׁוֹנֵנוּ

נערך בידי ד"ר א' צפרוני ז"ל (תרפ"ט-תרצ"ד)
בידי פרופ' נ"ה טור-סיני ז"ל (תרצ"ד-תשי"ד)
בידי פרופ' ז' בן-חיים (תשט"ו-תשכ"ה)
בידי פרופ' י' קוטשר ז"ל (תשכ"ו-תשל"ב)
בידי פרופ' ש' אברמסון ז"ל (תשל"ג-תש"ם)
בידי פרופ' י' בלאו (תשמ"א-תשנ"ט)

את כתבי היד המוצעים למערכת יש למסור על פי ההנחיות המתפרסמות
בלשוננו סז (תשס"ה), חוברת א, עמ' 113-114

תוכן העניינים

מאמרים	
משה בר-אשר	המחקר החדש של לשון חכמים: הישגיו ואתגריו
אליקים וייסברג	הלשון הארמית של היצירה הארץ-ישראלית בתלמוד הבבלי (ג)
אלכסיי (אליהו)	עיון חדש בכתב יד O 39 מספריית אמברוזיאנה
יודיצקי	שבמילנו
חיים א' כהן	לשון המשנה מבעד לסידורי תפילה אשכנזיים ומדקדיהם
נורית רייך	זכרי מסורה בדברי משוררים
מרדכי כסלו	זיהויי ההובנים
אסתר בורוכובסקי	גוונים במשמעות הפועל: משמעות כללית, משמעות
בר אבא	הקשרית ופוליסמיה
רון כוזר	תבנית הפעלים הרציפים המודאליים בעברית ישראלית
ביקורות	
נאסר בסל	עידן חדש בחקר תורת הדקדוק של הקראים
אהרן ממן	מהדורה חדשה של "ספר מאזנים" לר' אברהם אבן עזרא
הערות ותגובות	
ברק דן	גֵּאֵל יִשְׂרָאֵל
דניאל שפרבר	הלעזים שב"ספר רושינא" לויקרא, במדבר ודברים
תקצירים באנגלית	
I	

כתובות המחברים המשתתפים בחוברת זו:

- פרופ' משה בר-אשר, האקדמיה ללשון העברית, גבעת רם, ירושלים 91904
ד"ר אליקים וייסברג, האקדמיה ללשון העברית, גבעת רם, ירושלים 91904
מר אלכסיי (אליהו) יודיצקי, רח' החיד"א 59/19, באר-שבע 84757
ד"ר חיים א' כהן, החוג ללימודי התרבות העברית, מגמת הלשון העברית, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב 69978
גב' נורית רייך, ביה"ס למדעי היהדות, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב 69978
פרופ' מרדכי כסלו, הפקולטה למדעי החיים, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 52900
ד"ר אסתר בורוכובסקי בר אבא, החוג ללימודי התרבות העברית, מגמת הלשון העברית, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב 69978
ד"ר רון כוזר, החוג לאנגלית, אוניברסיטת חיפה, חיפה 31905
ד"ר נאסר בסל, החוג ללימודי הערבית והאסלאם, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב 69978
פרופ' אהרן ממן, החוג ללשון העברית, האוניברסיטה העברית בירושלים, הר-הצופים, ירושלים 91905
מר ברק דן, האקדמיה ללשון העברית, גבעת רם, ירושלים 91904
פרופ' דניאל שפרבר, המחלקה לתלמוד, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 52900

המחקר החדש של לשון חכמים: הישגיו ואתגריו

ליעקב זוסמן

ידידי ורעי

החוקר המלומד והמורה הגדול

פי בי ירצנו ימיו ויחסיפו לך שנות חיים

א. על המחקר והישגיו

1. המפנה שחל במחקר לשון חז"ל במאה העשרים קשור בפועלם של כמה וכמה מלומדים. הבולטים והחשובים בהישגיהם ובראשונותם הם משה צבי סגל וחנן ילון, יחזקאל קוטשר וזאב בן-חיים – בעיקר בכל הנוגע לדקדוק לכל חטיבותיו; ואליעזר בן-יהודה, הרי"ן אפשטיין והר"ש ליברמן בכל הנוגע למילון. ארבעת המלומדים שעסקו בדקדוק הלכו בדרכים נבדלות בפעילותם המחקרית. עם זאת, אף שילון וקוטשר ביקרו קשות את סגל והסתייגו מדרכי עבודתו,¹ אנו סבורים שאי אפשר שלא לכרוך את המחקר החדש של דקדוק לשון חכמים במאה העשרים בכל אחד מהם ובארבעתם כאחד.

2. בחקר אוצר המילים גדול חלקו של אליעזר בן-יהודה; בהעמידו את מילון העברית לכל תקופותיה, הוא נתן ייצוג נאמן לספרות חז"ל וללשונה בהשוואה

* מאמר זה נישא כהרצאה בישיבת המליאה שהוקדשה לנושא "ספרות חז"ל – פילולוגיה, לשון, היסטוריה וספרות", שארגן פרופ' יעקב זוסמן בקונגרס העולמי הארבעה-עשר למדעי היהדות בקריית האוניברסיטה העברית בהר הצופים בירושלים, ביום כ"ו בתמוז תשס"ה (2 באוגוסט 2005). סעיפים אחדים הכלולים כאן לא הושמעו אז מחמת קוצר הזמן. הוספתי, כמתבקש, הערות שרובן ככולן ביבליוגרפיות. והערה בתוך הערה: בהרצאה בעל פה עסקתי בקיצור נמרץ גם בארמית היהודית, והדברים מחייבים הרחבות והוספות שלא כאן מקומן. לפיכך החלטתי להשמיט את החלק הזה מן המאמר.

1. על המהדורה האנגלית של דקדוקו של סגל ללשון המשנה כתב ילון ביקורת קצרה (קריט ספר ד [תרפ"ז–תרפ"ח], עמ' 36), ולימים כתב בפירוט רב על המהדורה העברית (ראה באסופת מאמריו, פרקי לשון, ירושלים תשל"א, עמ' 104–112). לביקורתו של קוטשר ראה מאמרו "לשון חז"ל", ספר חנוך ילון: קובץ מאמרים, בעריכת ש' ליברמן ואחרים, ירושלים תשכ"ג, עמ' 51–52 (ובכתביו המקובצים, מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תשל"ז, עמ' עג–עד; הערות נוספות על ספרו של סגל מפורזות לאורך המאמר כולו. מובאות ממאמר זה של קוטשר הן מכאן ואילך מתוך הספר "מחקרים בעברית ובארמית").

לתקופה שקדמה להן ולתקופות הבאות אחריהן; אף שנתוניו מבוססים על ספרי הדפוס, מילוננו נתן דחיפה גדולה להכרה טובה של לשון חכמים בידי כל מי שעסק בספרות חז"ל. מיותר לומר שבכל הנוגע לחקר ספרות חז"ל ולשונותיה מכריע ביותר היה חלקם של אפשטיין וליברמן.² כאן המקום להזכיר שאפשטיין לא נצטמצם לחקר המילון בלבד; כל הקרוב אצל התחום יודע שפרק XV במבוא לנוסח המשנה (עמ' 1207–1269), הנושא את הכותרת הכללית כל כך והסתמית כל כך, "הכתיב", כולל בתוכו הרבה מגופי תורתה של לשון חז"ל בדמותה המקורית; שפעי הנתונים המבוררים מתוך כתבי היד הרבים, ומן המשובחים שבהם דווקא, שהוא מביא בפרק הזה, הם מסד לחקר החדש של לשון חכמים.

3. ואולם בבסיס מחקרה של כל לשון עומדים הבירור והתיאור של הדקדוק לחטיבותיו בתורת ההגה, בתצורה, בשימוש הצורות ובתחביר בכל מובניו. בלשון כתובה העיון בדקדוק ותיאורו משולבים בחקירה יסודית ומדוקדקת של דרכי המבע בכתב, והעברית היא מן הלשונויות שהפן של דרכי המבע בכתב כולל הן את הכתיב, הן את הניקוד, הן את הפיסוק במקום שהוא נתון.³ נפרט עכשיו מעט את דברינו באשר לארבעת חוקרי דקדוקה של לשון חכמים.

4. סגל גם במאמרו הגדול ב-*JQR*⁴ גם בספר הדקדוק שלו בשתי נוסחותיו – האנגלית⁵ והעברית⁶ – הציג תיאור שיטתי של לשון המשנה; בתחומים שהוא מקיף טרם נעשתה עבודה כזאת אחריו. בירויו ותיאוריו כוללים סעיפים ופרקים בדקדוק, המוכיחים – בלא תרועות וחצוצרות – את התזה העיקרית שלו, שלשון חכמים הייתה לשון חיה. השקפה זו נתקבלה, כידוע, בידי רוב החוקרים שבאו אחריו אם לא בידי כולם. בהרבה מסעיפי הדקדוק מה שהושג אחרי סגל אינו מהפך כליל את

2. קוטשר עמד והעמיד על פועלם הרב של שני האישים בחקר אוצר המילים של לשון חז"ל בכמה מפרסומיו (ראה למשל קוטשר, "לשון חז"ל", עמ' עד וראה גם מאמרו, "מצב המחקר של לשון חז"ל [בעיקר במילונות] ותפקידיו", ערכי המילון החדש לספרות חז"ל, בעריכת י' קוטשר, רמת-גן תשל"ב [להלן קוטשר, מצב המחקר], עמ' 11, 12–13). וכמוכן, אין להסיח את הדעת ממפעל הקונקורדנציות לספרות חז"ל של רח"י קוטשובסקי ובניו.

3. בדברי על פיסוק בספרות חז"ל אני מתכוון כמוכן בעיקר לכתבי יד מוטעמים בטעמים. הרוצה לראות הדגמות מפורטות ומבוארות ילך אל מאמרו המקיף של י' ייבין, "הטעמת תורה שבעל פה בטעמים", לשוננו כד (תש"ך), עמ' 47–69, 167–178, 207–231, ואל מאמרי, "צורות הקשר וצורות הפסק בלשון המשנה (על פי מסורת כתב יד פארמה ב)", מחקרים בלשון ד (תש"ך), עמ' 51–100. ותינתן הדעת במיוחד לנאמר ב-§§ 1–14.

4. M. H. Segal, "Mishnaic Hebrew and Its Relation to Biblical Hebrew and to Aramaic", *Jewish Quarterly Review* 20 o.s. (1908), pp. 647–737 (המאמר הופיע כתרפיס נפרד בשנת 1909).

5. M. H. Segal, *A Grammar of Mishnaic Hebrew*, Oxford 1927.

6. ראה מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, תל-אביב תרצ"ו.

תמונתה של לשון חכמים, אלא מתקנה, משפרה ומשכללה במעט או בהרבה. ומי שילין על סגל שלא תחם תמיד גבולות ברורים בין לשון המקרא ללשון חכמים,⁷ ילך אצל מה שכתב פרופ' זאב בן-חיים בעינו הגדול, "האחדות ההיסטורית של הלשון העברית וחלוקתה לתקופות – כיצד?"⁸ ויראה ביסוס תאורטי לתפיסה שהמרחק בין לשון המקרא ללשון חכמים אינו גדול. בצדק טען שם בן-חיים שבתורת הצורות ובמיוחד בתצורת הפועל, המשותף בין שתי חטיבות הלשון גדול לאין ערוך מן המבדיל. אבל אין להתעלם, כמובן, מהטענה כבדת המשקל נגד סגל, שלא עשה שימוש ממשי בכתבי היד,⁹ ובזה אכן לוקה עבודתו ליקויים קשים וחמורים מאוד. לעומת זאת, טענתו של קוטשר נגד סגל, שצמצם מאוד את היקף השפעת הארמית על לשון חז"ל,¹⁰ אינה טענה חמורה כל כך, וגם בזה סגל יכול למצוא בבן-חיים תנא דמסייע. הרבה ממה שייחס קוטשר להשפעת הארמית נתבאר בידי בן-חיים בדרך אחרת כתהליך עברי פנימי. למשל, קוטשר סבר שהכינוי הפרוד לנוכח, אָפֶּ, שנשתגר בלשון חכמים ולדעתו הוא הכינוי היחיד ששימש בה כלשון חיה, הוא שאילה מן הארמית,¹¹ אבל בן-חיים רואה בו גלגול של הכינוי antā שנתחם בתנועה קצרה, בן זוגו של antā שנתחם בתנועה ארוכה; זו התופעה המכונה בדקדוק ההיסטורי anceps. הכינוי antā ב-a קצרה נתגלגל כבר בתקופת המקרא אל אָפֶּ, כאשר נשלו התנועות הסופיות הקצרות הלא-מוטעמות, ו-antā בתנועה ארוכה נתגלגל אל אָפֶּ.¹² כנגד קביעתו של קוטשר צריך לומר: בידוע ששתי הצורות של הכינוי – אָפֶּ

7. ראה מ' בראשר, "אחדותה ההיסטורית של הלשון העברית ומחקר לשון חכמים", מחקרים בלשון א (תשמ"ה), § 30 והערה 98.
8. מאמר זה נישא כהרצאה בקונגרס העולמי השמיני למדעי היהדות בקיץ תשמ"א, ונתפרסם לראשונה בתשמ"ב בדברי הקונגרס העולמי השמיני למדעי היהדות, טז–כא במנחם-אב תשמ"א, 16–21 באוגוסט 1981, הביא לדפוס ד' קרונה, ירושלים תשמ"ב, עמ' 1–39, ושב ושימש בסיס ליום עיון שערך החוג ללשון העברית באוניברסיטה העברית בשנת תשמ"ג לכבוד פרופ' בן-חיים במלאות לו שבעים וחמש שנה, וחזר ונתפרסם עם ההרצאות שנישאו באותו יום עיון במחקרים בלשון א (תשמ"ח), עמ' 3–25, ולבסוף ראה אור באסופת מאמריו של ז' בן-חיים, במלחמתה של לשון, ירושלים התשנ"ב, עמ' 3–32 (ובתוספת בעמ' 33–35).
9. ראה דרך משל ילון (בדבריו בפרקי לשון, הנוכחים לעיל בהערה 1), עמ' 105 (2§) ועמ' 107–108 (6§), וקוטשר, לשון חז"ל, עמ' עג–עד.
10. ראה קוטשר, שם, עמ' עד.
11. שם, עמ' פח.
12. דברים אלו אמר בן-חיים בצורה מפורשת בשיעוריו על תורת הצורות של העברית בכלל ועל העברית נוסח שומרון; הוא רמז להם במשהו בספרו עברית וארמית נוסח שומרון, כרך ה: לשון תורה, ירושלים תשל"ז, עמ' 167; אבל בעמ' 168 הפנה לדברי קוטשר על לשון חכמים ואף ציין את הממצאים בארמית של ארץ ישראל כאילו הסכים עם דעתו, אך על צד האמת במקום זה הוא אינו נוקט כל עמדה.

וגם אָתָּה – משמשות בכתבי היד של המשנה ושל ספרות חז"ל אחרת שימושים סדירים.¹³

בסוגיה זו אפשר לומר שאין בין סגל ובן-חיים לקוטשר כמעט כל ויכוח על העובדות אלא על הסברן. ואין צריך לומר מה משני המרכיבים הללו (עובדות והסברים) חשוב יותר.¹⁴

5. זכויותיו של ילון במחקר הן רבות, ובהקשר שלנו – מחקר לשון חכמים – עומדות לו במיוחד שלוש מהן:¹⁵

א. פנייה שיטתית לכתבי יד או לדפוסים ראשונים.

ב. הצעה של תיעוד מקיף ופורטני מאוד ולאורך תקופה ארוכה. בתופעות רבות הוא התחקה על ממצאים מראשית תקופת התנאים ועד לחיבורים שנערכו בתקופת הגאונים, ואף הסתייע הרבה בעדויות מן הפיוט הקדום.

ג. העמדת המסורות שבעל-פה על סדר היום, כעדויות נוספות, בעלות ערך רב לתיאור לשון חכמים בגילוייה האותנטיים. יותר מכול החשיב ילון את מסורתם או את מסורותיהם של בני תימן.

חקירותיו של ילון – המכונסות בשני ספריו, "מבוא לניקוד המשנה" ו"פרקי לשון" וגם מה שפרסם בחיבורים שערך, ה"קונטרסים לעניני הלשון העברית" והקבצים "ענייני לשון"¹⁶ – כוללות עשרות סעיפים ופרקים לא מעטים בדקדוק לשון חכמים (ובמילונה). משתקפים בהם תיאורים מהימנים, מדויקים ומבוססים היטב.

גם מכוחו של ילון הגיעו קוטשר ובן-חיים והבאים אחריהם למחקר כתבי היד של

13. ראה מה שכתבתי במאמרי, "משנה כתב יד פארמה ב לסדר טהרות – מבוא", קובץ מאמרים בלשון חז"ל, א, בעריכת מ' בראש, ירושלים תשל"ב, עמ' 172 סעיף ג, וכן בירורו המלומד של ג' הנמן בספרו, תורת הצורות של לשון המשנה על פי מסורת כתב-יד פרמה (דה-רוסי 138), תל-אביב תש"ם (להלן הנמן, צורות), עמ' 460–465.

14. מסופקני אם ניתן להרחיק לכת כפי שעשה י' גלוסקא, שהכביר את השפעת הארמית על לשון המשנה כמוצע בחיבורו, גרוש הביוררים המלומדים והידענות, בנוסח המורחב שבעבודת הדוקטור, השפעות הארמית על לשון המשנה, רמת-גן תשמ"ח. אפילו קוטשר לא סבר שהשפעת הארמית על לשון המשנה מקיפה כל כך. יש מקום לעיין בחיבורו החשוב של גלוסקא גם מצד הנתונים וגם מצד המתודות הנקוטות בו; יש הרבה מה לומר בשבחו של חיבור זה, אבל יש מה להשיג על שיטות הביורר שבהן חזן את זיקת לשון המשנה לארמית. דבריי מיוסדים כמובן על התבוננות רבת-שנים במפעלו של חנוך ילון (וראה מה שכתב עליו 15. קוטשר בדבריי ההערכה, "חנוך ילון – דרכו בחקר הלשון העברית", ספר חנוך ילון [הערה 1 לעיל], עמ' 12–36, וכן את דבריו הקצרים במאמרו הנזכר [לעיל הערה 2] בערכי, בעמ' 10–11 §15).

16. ואלה פרטיהם: ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד; פרקי לשון (הערה 1 לעיל); וכן קונטרסים לענייני הלשון העברית, ירושלים א–ב תרצ"ז–תרצ"ט; ענייני לשון, ירושלים א–ב (תש"ב–תש"ג). הקבצים האחרונים נדפסו כולם בשנייה ב'תוספת תיקונים והערות מאת העורך", ירושלים תשכ"ד.

ספרות חז"ל, ומכוחו באו יצחק שבטיאל¹⁷ ושלמה מורג¹⁸ והבאים אחריהם אל המחקר השיטתי והמקיף של המסורות שבעל-פה של יהודי תימן ושל עדות אחרות.

6. תרומתו של בן-חיים למחקר לשון חז"ל היא רבת אנפין. אמנם המפעלים הגדולים, "עברית וארמית נוסח שומרון" ו"תיבת מרקה"¹⁹ והנלווה עמם, אינם עוסקים עיסוק ישיר בלשון חז"ל, אבל יש בהם תרומה מכרעת למחקרה. ואפשר להוסיף עליהם גם מאמרים אחרים שלו שיוחדו לבירור ישיר של דקדוק לשון חכמים.²⁰ סוגיות כוללות ושפעי פרטים בדקדוק לשון חכמים – בירורם במסורת שומרון האיר אותם באור חדש. די להזכיר כאן בחטף דוגמה אחת מגי רבות: הבניינים הכבדים קלי העי"ן, כלומר פֶּעַל (במסורות היהודים יש לדייק ולומר פֶּעַל) ונתפֶּעַל, שכן-חיים העמידם, תיארם וביררם משלם, הן על יסוד מה שנמצא בחיבורי מדקדקים שומרוניים הן על יסוד הממצאים במסורת שנמסרה במאה העשרים ועתיקותה הוכחה היטב.²¹ הממצאים שהעלה בן-חיים ממסורת השומרוניים ביססו את משקלן של צורות בנייני פֶּעַל ונתפֶּעַל ושל הבינוני מִפֶּעַל בלשון חכמים, כגון יִקֵּן, מִאֲבָקִים, נִתְאָלָל, מִאֲוָל וכו' וכו' בהן שנמצאו בכתבי היד הטובים של המשנה, במסורות הניקוד של כ"י ק"ו וכ"י ק"ז וכ"י דינארד ובמסורת התימנים; אף נתנו להן עומק היסטורי וחיזקו את האותנטיות שלהן.²² ואפשר להוסיף על הדוגמה הזאת דוגמות רבות בקטנות ובגדולות.²³

17. רובי מאמרי של י' שבטיאל נתכנסו בקובץ מאמרים בלשון חז"ל, א, ירושלים תשל"ב (עמ' 207–251), וראה גם את רשימת "מבחר פרסומיו" בספר שבטיאל: מחקרים בלשון העברית ובמסורות העדות, בעריכת י' גלוסקא וצ' קיסר, רמת-גן תשנ"ב, עמ' כא–כב (משום מה לא טרח עורך הרשימה, עלום השם, לציין את כינוס מאמריו בקובץ מאמרים בלשון חז"ל (פרסום שהופץ עד כה באלפי עותקים).
18. הכוונה בראש ובראשונה לספרו, העברית שבפי יהודי תימן, ירושלים תשכ"ג, ומוסיף עליו ספרו, ארמית במסורת תימן: לשון התלמוד הבבלי; מבוא, תורת ההגה, תצורת הפועל, ירושלים תשמ"ח וכן מאמרים אחרים שלו (כולם נתפרטו ב"כתבי שלמה מורג" שערכה ענת צעירי ז"ל, מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים מוגשים לשלמה מורג, בעריכת מ' בר-אשר, ירושלים תשנ"ו, עמ' 21–38).
19. ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, כרכים א–ה, ירושלים תשי"ז–תשמ"ז; ז' בן-חיים, תיבת מרקה והיא אסופת מדרשים שומרוניים, ירושלים תשמ"ח.
20. יוזכר כאן כדוגמה מובהקת מאמר היסוד, "מסורת השומרוניים וזיקתה למסורת הלשון של מגילות המלח וללשון חז"ל", לשוננו כב (תשי"ח), עמ' 223–245.
21. ראה קיצור הדברים בספרו, עברית וארמית נוסח שומרון, כרך ה (הערה 12 לעיל), עמ' 82–83.
22. ראה מאמרי, "מערכת הבניינים בלשון התנאים (עיון מורפולוגי)", מחקרים בלשון ה-1 (תשנ"ב), עמ' 134–140, §§ 17–24 והספרות המצוטטת שם. יש להוסיף לכאן את הדוגמה נִשְׁתַּפֵּחַ (גיטין ב, 1 ו 2x) מכ"י דינארד (ראה י' בן טוליה, מסורת צרפתית-איטלקית של לשון המשנה, עדה ולשון יד, ירושלים תשמ"ט, עמ' 52). ויזכר בהבלטה מאמרו של ש' מורג, "מסורת שומרון ומסורת תימן: נקודות מפגש", מחקרים בלשון ה-1 (תשנ"ב), עמ' 245–259.
23. לעתים בהערה קצרה אחת מבאר בן-חיים סוגיה שלמה בדקדוק לשון חכמים כדרך שביאר את

בִּיחִים הַפְּרָה אֶת מַחְקֵר לִשׁוֹן חֲכָמִים גַּם בְּמָה שֶׁהֻזְכְּרָנוּ לַעֲלִי: בִּירוֹר הַיַּחֲסִים
בִּינָה וּבִין לִשׁוֹן הַמִּקְרָא.²⁴ וְגַם מִי שֶׁאִינוּ מִקְבֵּל אֶת הַשְּׁקֵפֹתוֹ כָּל מְלֹא הַיִּקְפָּה – וִישׁ
חֻקִּים כָּאֵלֶּה²⁵ – לֹא יוֹכֵל לַהֲתַעֲלֵם מִמֶּנָּה.

7. מִי שֶׁעֹמֵד בְּכֹתֵל הַמְּזֹרֵחַ שֶׁל מַחְקֵר לִשׁוֹן חֲכָמִים וְהָאֲרִמִּית זֶה כַּחֲמִישִׁים שָׁנָה הוּא
פְּרוֹפ' יִחְזָקָאֵל קוֹטְשֶׁר. גַּם כְּשִׁלּוּשִׁים וְחֲמֵשׁ שָׁנָה אַחֲרֵי הַסְּתַלְקוֹתוֹ לֹא הוּעֵם זֹהוּר
הַיִּשְׁגִּיו בַּחֲקֵר לִשׁוֹן חֲכָמִים (וּבְחֻמוֹמִים אַחֲרִים, וּבְכִלְלֵם חֲקֵר הָאֲרִמִּית בְּכִלְלֵם,
וּבְמִיּוּחַד הָאֲרִמִּית הַגִּלְיָלִית וְהַעֲבֵרִית בְּקוֹמְרָאן). אַרְבַּעַה הַיִּשְׁגִּים מְרֻכְזִים מְאֹד רָשָׁם
קוֹטְשֶׁר בַּמַּחְקֵר לִשׁוֹן חֲכָמִים:

א. הַצָּגַת מִצַּע מֵתוֹדוֹלֹגִי לְדֶרֶךְ הַמַּחְקֵר שֶׁל לִשׁוֹן חֲכָמִים, וְהוּא תִּיאֹר הַלִּשׁוֹן עַל פִּי
"אַבּוֹת טַקְסִטִּים", כְּתָבִי יַד הַמַּשְׁקָפִים אֶת לִשׁוֹן חֲכָמִים בְּמִיטְבָּה, עֲדִים הַקְּרוּבִים לַתַּת
תְּמוּנָה אוֹתֵנְטִית שֶׁלָּה בְּהִיּוֹתָהּ בְּמֵלֹא חַיּוּתָהּ. קוֹטְשֶׁר הוּא שֶׁטְבַע אֶת הַמוֹנַח
"אַב טַקְסִט" כְּבֵר בַּמַּחְקֵר הַמוֹפֵת שֶׁלּוֹ עַל הָאֲרִמִּית הַגִּלְיָלִית,²⁶ וְאַחֵר כֵּךְ הִבִּיאוּ אֶל
מַחְקֵר לִשׁוֹן חֲכָמִים.²⁷

ב. קוֹטְשֶׁר בִּיסַס בַּעֲצָמוֹ אֶת הַמַּחְקֵר הַשִּׁטְתִּי שֶׁל לִשׁוֹן חֲכָמִים עַל פִּי אַבּוֹת
הַטַּקְסִטִּים. הוּא הָעֵמִיד כְּמָה בִּירוֹרִים שִׁטְתִּים שֶׁל פְּרָקִים בְּדִקְדוֹק לִשׁוֹן חֲכָמִים,
וּלְפָנֵי הַכּוֹל תִּיאֹר שִׁטְתִּי שֶׁל לִשׁוֹן הַמִּשְׁנָה עַל פִּי כ"י קְאוּפְמָן; לֹא בִירוֹרֵי זֹטוֹת
וְעִיסוּקִים בְּצִימוּקִים, אֲלֵא הַצָּגָה כּוֹלֶלֶת הַמְּבוּסָסֶת עַל בַּחֲנִינָה מְדוּקְדָּקֶת שֶׁל כָּל
הַנְּתוּנִים כּוֹלֵם בְּכָל סוּגִיָּה מִתְּבַרְרָת. כֵּךְ הוּא בְּדִיּוֹן הִיסוּדִי בְּכָתִיב דֶּרֶה־תְּנוּעָה ay
בְּסוֹף הַמִּילָה. הַחוּמָר שֶׁל כ"י ק הוֹשׁוּוּהָ לִמְצָאִים בְּאַבּוֹת הַטַּקְסִטִּים שֶׁל הָאֲרִמִּית
הַגִּלְיָלִית וְלִמְצָאִים שֶׁבְּכֹתוּבוֹת וּבְכָתִיב קוֹמְרָאן.²⁸ וְכֵךְ הוּא בְּעִיּוֹן הַמִּמְצָה בְּמַשְׁקָלִי
שֶׁם הַפְּעוּלָה שֶׁל בְּנִיין קָל בְּמִשְׁנָה. הוּא הָעֵמִיד עַל הַמַּשְׁקָל הַנִּפְעִלָה וְהַקְּרוּבִים
לוֹ, פְּעִלָה וּפְעִלָה, וְסִפַּח לָהֶם עוֹד 13 מַשְׁקָלִים וְעִיּוֹן בַּצּוּרוֹת מְסוּפָּקוֹת.²⁹ וְכֵךְ הוּא
בְּעִיּוֹן הַקֶּצֶר בְּכִינּוּי הַחֲבוּר לְנִסְתָּרִים יֵין/יָם; אֶת עִיקָרֵי הַנְּתוּנִים הַנוֹגְעִים לְכִינּוּי הַזֶּה
כְּבֵר הִבִּיֵא פְּרוֹפ' אִפְשֶׁטִיין בְּמִבּוֹא לְנוֹסַח הַמִּשְׁנָה, וְקוֹטְשֶׁר בָּא וְהַצִּיעַ הַסִּבֵּר רָאוּי

הַצּוּרוֹת יָהָא, תָּהָא, יְהוּ בְּהַעֲרָה 83 (עִמ' 121) שֶׁל עֲבֵרִית וְאֲרִמִּית נוֹסַח שׁוֹמְרוֹן, כִּיךְ ה (הַעֲרָה
12 לַעֲלִי).

24. לַעֲלִי § 4.

25. רָאָה לְמַשָּׁל מֵאֲמָרֵי הַנוֹזֵחַ לַעֲלִי בְּהַעֲרָה 7.

26. רָאָה מֵאֲמָרוֹ "מַחְקָרִים בְּאֲרִמִּית הַגִּלְיָלִית" שְׂרָאָה אוֹר בְּתַרְבִּיץ כָּא–כָּב–כָּג (תִּשְׁ–יִי–תִּשְׁכ"ב) וְחוּר
וְנִתְפָּרֶסֶם בְּאִסּוּפֹת מַחְקָרֵי מַחְקָרִים בְּעֲבֵרִית וּבְאֲרִמִּית (הַעֲרָה 1 לַעֲלִי), עִמ' קֶסֶט–רְכוּ. יַעֲרוֹן
בְּמִיּוּחַד עִמ' קֶע–קֶצָא.

27. מֵאֲמָרוֹ "לִשׁוֹן חוּז"ל" בָּא לְהַעֲמִיד אֶת כ"י קְאוּפְמָן (ק) כָּאֵב טַקְסִט שֶׁל הַמִּשְׁנָה כְּדִי לְתַאֵר אֶת
לִשׁוֹן חוּז"ל עַל פִּי; לַעֲנִיין "אַב טַקְסִט" רָאָה שֶׁם, עִמ' עָח–קָב.

28. רָאָה שֶׁם, עִמ' עָח–פָּא.

29. רָאָה מַחְקָרִים בְּעֲבֵרִית וּבְאֲרִמִּית (הַעֲרָה 1 לַעֲלִי), עִמ' קִי–קִלָּג.

לצמיחתו של הכינוי en/em במקום an/am.³⁰ כאמור, כל הבירורים השיטתיים של קוטשר בלשון חכמים מיוסדים על הממצאים בכ"י קאופמן, בתוספת השוואות של ממצאים אחרים כבדי משקל.

ג. הפרדת התיאור של לשון התנאים (לשון חכמים א) מלשון האמוראים (לשון חכמים ב), ובזו האחרונה להקפיד על הפרדה בין לשון אמוראי ארץ ישראל ובין לשון אמוראי בבל.³¹

ד. קוטשר העמיד תלמידים הרבה, והם עסקו בתחומי המחקר העיקריים שהוא היה המוביל בהם. יותר מעשרה חוקרים ידועים בדור שלאחריו שעסקו ועוסקים בחקר לשון חכמים ובתחומים הנושקים לה הם תלמידיו, ומי יספור את תלמידי תלמידיו? וגם זה הוא הישג חשוב של מורה אוניברסיטאי וחוקר גדול.³²

8. אף שתפיסותינו בנוגע לכמה זוויות ראייה הניבטות מבירוריו של קוטשר נשתנו,³³ הוא הוא שגיבש שיטת מחקר שאין נסיגה ממנה: ביסוס החקירות על המשובחים שבעדים. הוא שנתן תנופה לבירור השיטתי והכולל של הדקדוק על פי אבות הטקסטים והוא שדאג להרחבת יריעת המחקר בידי חוקרים רבים.

אין ספק שהמחקר השיטתי של הדקדוק על כל סעיפיו ופרקיו הוביל לבירורים ממוקדים ושלמים של חטיבות גדולות יותר וגדולות פחות של הדקדוק. כאמור, לא עוד חיפוש אחרי פרטים פיקנטיים, אלא עיון כוללני ותיאור מלא, מייגע ככל שיהיה אבל שלם, של פרקי הדקדוק.

9. יפה עשה בשעתו מרדכי מישור כשהציע להבחין בין שלושה גיבושים של לשון חכמים:³⁴ (א) זה שבתעודות האפיגרפיות המשקפות ממצאים, שלא חלה בהם ידם של מעתיקים במרוצת הדורות; (ב) הגיבוש בכתבי היד מימי הביניים; והללו כידוע

30. ראה שם, עמ' תג-תנד (בהערה 57 באה ההפניה לאפשטיין; אפשטיין עצמו – במבוא לנוסח המשנה, עמ' 1244 – סבר שמדובר כאן בתופעה מעין האימאלה המוכרת בערבית).

31. ראה למשל מאמרו, מצב המחקר, §§ 52–57, 61. עבודתו המקפת של י' בריאר (ראה להלן הערה 44) היא ביסוס מצרין לתפיסתו של קוטשר.

32. ראה מאמרי, "פרופ' יחזקאל קוטשר – שלושים שנה לפטירתו", לשוננו לעם נג (תשס"ה), עמ' 8.

33. הוא עצמו חזר בו מהעמדה הקיצונית שאין "אב טקסט" לתאר על פיו את לשון המשנה וזלתי כ"י קאופמן (דבריו הנחרצים נאמרו על פי רוב בעל-פה), והפנה את ג' הנמן לתיאור הלשון בכ"י פרמה א (פא) ואת כותב השורות הללו לתיאור הלשון בכ"י פרמה ב (פר). הוא אף התבטא פעמים אחדות באופן מפורש שאלו הם עדים נאמנים להכרת לשון חז"ל (ראה דבריו במאמרו, מצב המחקר, עמ' 15).

34. ראה דבריו במאמרו "על טיפולוגיה ועל מתודולוגיה", דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, ישיבות מרכזיות: הלשון העברית והארמית, בעריכת מ' בראשר, ירושלים תשמ"ח, עמ' 55–59 ועיקרי דבריו על שלושת הגיבושים בעמ' 55.

שונים הם זה מזה ואינם בעלי משקל סגולי זהה; (ג) הגיבושים הנתונים במסורות שבעל פה, כפי שאנו מכירים אותן בדורות האחרונים.

ברור שאין דומה לחומר העולה מן התיעוד האפיגרפי. ואם מזדמנת לנו תעודה אפיגרפית של חיבור מספרות חז"ל, אין ערוך למשקלה, כפי שהיטיב יעקב זוסמן לכנות את כתובת רחוב: "אבי אבות טקסט" ארצישראלי מובהק".³⁵ דא עקא, החומר האפיגרפי נותן אך תמונה חלקית ביותר של דקדוק לשון חכמים. ולפיכך ברור שאין לנו טוב מן הגיבוש שבכתבי היד המעולים, "אבות הטקסטים", גם בשל היקפו הנרחב וגם בשל שלמות הממצאים העולה ממסורות הניקוד, הנתונות בכמה כתבי יד חשובים, וראש לכלולם כתבי היד ק, פא, פר למשנה וכ"י וטיקן 66 לספרא.

10. אמנם פער הזמן בין חיבורה של ספרות חז"ל לבין עדים עליה בכתב הוא בין מאות שנים, וגם גלגולה ומסירתה של ספרות חז"ל והמשנה בראשה במשך מאות בשנים בעל פה (מיותר לומר כאן שעניין המסירה שבעל פה קיבל עכשיו חיזוק כבד-משקל בעיונו של זוסמן³⁶) מעמידים סימני שאלה בדבר מידת אמינותם של העדים. ואולם כבר עברנו במידה מכרעת את שלב הספקות והתהיות. אפשריין וקוטשר ובני דורם ותלמידיהם ביססו את משקלם של עדים שמסירתם נפגעה אך מעט ונאמנותם גבוהה ביותר.

על צד האמת, ההפרדה בין שלושת הגיבושים, חשובה ככל שתהיה מבחינה מתודולוגית, אינה התחנה הסופית במחקר, אלא אך שלב אחד בו. הביורור הסופי של כל סוגיה לשונית נבנה על צירוף זהיר ומושכל של כל הנתונים בשלושת הגיבושים בכל סוגיה מתבררת. מחקר ראוי צריך להעמיד את הממצא בכל יעד ועד מתוכו וממנו, ואחר כך לבוא לשלב את העדויות למסכת אחת בכל מקום שהנתונים מאפשרים.

11. ואכן זו הייתה והנה דרכם של קוטשר ושל חבריו ותלמידיו ותלמידי תלמידיו. מאז נתפרסם אחרון מאמריו של קוטשר נכתבו ספרים רבים ומאות רבות של מאמרים, והם שינו את פני המחקר וקירבו אותנו להכרה טובה מאוד של לשון חכמים. גם ההולכים בדרכיו של קוטשר, ולאמנתו של דבר גם החולקים עליו במעט או בהרבה, הולכים בעקבותיו.

צריך לומר שמחקר העברית ידע פנים חדשות או מסלולים חדשים – ולא תמיד פנים ומסלולים ראויים – בעיקר בכל הנוגע לעברית החדשה וללשון החיה בימינו.

35. ראה י' זוסמן, "כתובת הלכתית מעמק בית-שאן (סקירה מוקדמת)", תרביץ מג (תשל"ד), עמ' 148.

36. כוונתי למאמר המופת שלו, "תורה שבעל פה – פשוטה כמשמעה כוחו של קוצו של יו"ד", מחקרי תלמוד ג: קובץ מחקרים בתלמוד ובתחומים גובלים מוקדש לזכרו של פרופ' אפרים א' אורבך, בעריכת י' זוסמן וד' רוזנטל, ירושלים תשס"ה, עמ' 209–384 (זה ספר ממש!).

ובצורה מפורשת יאמר: בתחומים אלו ניתן להצביע על הישגים רבי-עניין בחקר הפונולוגיה, המורפולוגיה, התחביר והסמנטיקה של העברית החדשה ושל הלשון החיה, אבל יחד אתם מצויים מחקרים בעלי מצע תאורטי, אמתי או מדומה, ובחלקם לא רק שלא קידמו את מחקר העברית, אלא הסיטוהו ממסלולו הנכון ופעמים שהסיגוהו לאחור. אבל התכונות הללו לא דבקו במחקר לשונותיה של ספרות חז"ל – העברית והארמית, וראש לכולם לשון חכמים. המחקר הזה ממשיך לצעוד על קרקע מתודולוגית איתנה, ואם יש הבדלים בין החוקרים – יש הבדלים ביניהם – הם נוגעים להיקף ההישגים ולדרך העיון בחומרים הלשוניים. ומטבע הדברים הם שונים באיכותם ובערך תרומותיהם מחוקר לחוקר.

אכן בשלושים וחמש השנים האחרונות הושגו הישגים רבי-ערך בכל תחומי הדקדוק של לשון חכמים. ברור שלא נוכל לפרט כאן את הדברים אלא להזדיגם בקצרה, תוך שאנו פוסחים על רבים מן ההישגים הגדולים. הרי דוגמות מספר:

12. א. מחקר המורפולוגיה של הפועל שהעמיד גרעון הנמן המנוח על פי כ"י פרמה א שינה את ראייתנו את הפועל בלשון המשנה בסוגיות כוללות ובסעיפים מצומצמים לעומת תיאורו של סגל. ברוב עיוניו עקב הנמן אחר השתלשלותן של צורות מראשית תקופת המקרא ועד לתקופת התנאים, תוך שהוא מבסס את הישגיו על הממצאים בכ"י פא ובמידת מה גם על הנתונים בכתבי יד אחרים. למשל, בתצורה של השורש חי"י על דרך ע"ע מכאן ועל דרך ל"י מכאן ובתצורה של השורש רב"ב לעומת השורש רב"י, הוא הראה בצורה מבוססת כיצד בהליכה מן המוקדם אל המאוחר יורשות צורות ל"י את צורות ע"ע, כלומר רב נדחה מן רָבָה, וחי מפני חָיָה. אבל בבינוני מקימות שתי הצורות; אנו מוצאים רב וחי מכאן כצורות שמניות ורָבָה וחיָה מכאן כצורות פועליות.³⁷

לא פחות מזה היה כוחו בסוגיות מקיפות יותר כדרך שהעמיד על סדירות צורות נסתרת בעבר של פועלי ל"י ול"א בכל הבניינים בדגם הנחתם בתי"ו: פָּעַת, נָפַעַת וכו'. מסקנותיו, שנתייטבו בעיקרן על ממצאי כ"י פא³⁸ ולא היה בהם משום מתן תמונה מלאה של הממצאים בלשון המשנה, נתמכו במידה רבה מן הממצאים המבוררים במסורת הניקוד הבבלי בידי ישראל ייבין,³⁹ ונתחזקו ונעשו מובהקות

37. ראה ג' הנמן, תורת הצורות של לשון המשנה על פי כתב יד פרמה (דה רומי 138), תל-אביב חש"ם, עמ' 332–334; נוסח מורחב של עיון זה מצוי במאמרו "האחדה ובידול בתולדות שני פעלים עבריים", ערכי המילון החדש לספרות חז"ל, ב, בעריכת מ"צ קדרי, רמת-גן תשל"ד, עמ' 24–30 (=קובץ מאמרים בלשון חז"ל, ב, בעריכת מ' בראשר, ירושלים חש"ם, עמ' 8–14).

38. ראה הנמן, שם, עמ' 342–351.

39. ראה י' ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה, עמ' 688 (עולה משם שבמסורת בבל החתימה ת־ת־ת היא עיקר בפועלי ל"י. לעומת זאת בפועלי ל"א שם, עמ' 660), הצורה בתי"ו היא מיעוט).

יותר בממצאים שהועלו משני אבות הטקסטים ק ופר. הללו הוצעו ונידונו בהרחבה במאמר שהתפרסם בתשנ"ג במחקרי תלמוד ב (ספר הזיכרון לרא"ש רוזנטל).⁴⁰

13. ב. תיאור תחביר לשון המשנה על פי כ"י קאופמן בעבודתו של משה אור גם הוא הישג מרשים של המחקר החדש.⁴¹ בפרקים אחדים נשען אור על עבודותיהם של קודמיו, כגון בפרק על מערכת ה"זמנים" שנתייחס על מה שכתבו יחזקאל קוטשר, שמעון שרביט, מרדכי מישור ואחרים.⁴² פרקים אחרים בספר הוצעו הצעה מגובשת בידי אור עצמו, כגון הפרקים על המשפט הפועלי ועל המשפטים הלא-פועליים;⁴³ העדפתו של כ"י קאופמן במחקריהם של אפשטיין וקוטשר והעמדתו לרשות החוקרים בהתקנה מופתית במאגרים של המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית הקלה על אור את בחירת בסיס הנתונים, והוא, כאיש תחביר, בא והשלים חטיבה גדולה בלשון, שהמחקר חיכה לה זמן רב.

14. ג. כדוגמה אחרונה אציין את עבודתו החשובה של יוחנן ברויאר על העברית בתלמוד הבבלי.⁴⁴ ברויאר הלך גם הוא בדרך הסלולה של תיאור המחקר על פי "אבות טקסטים" של מסכת פסחים. קודם לכול מחקרו מאשר את מעמדו המועדף של כ"י א, הוא כ"י אנלאו 271 ובמידה פחותה גם של כ"י ב, הוא כ"י קולומביה X893 T141.⁴⁵ בסוגיות רבות השכיל ברויאר להשוות בין כל 11 העדים שהוא טיפל בהם ולהעלות מסקנות חשובות מן ההשוואה.⁴⁶

המבוא לספרו מציג שאלות יסוד במחקר לשון חכמים בכלל ולשון האמוראים בפרט, ושלוש חלקיו המקיפים של הספר (הכתיב, ההגה, צורות ושימושיהן) מציעים פרקי לשון מפורטים ומבוררים כדבעי. דוגמה אחת מני רבות למחקר שנתייחס על כתבי היד והוגש בעיון מעמיק היא "סוגיית הבינוני בצירוף כינוי הנושא של גוף ראשון".⁴⁷ לא עוד אמירות כלליות, שיש להעדיף את קוטל אני על פני קוטלני או להפך, את קוטלני על פני קוטל אני כפי שנאמר בעבר, אלא הבחנה ברורה בין סגנונות: קוטל אני היא הדרך הרגילה הלא-מסומנת, לעומת זאת קוטלני מופיעה בסגנון סיפור המעשה. ולא פחות מהצגת הממצא הוא תיאור דרך צמיחתה של הצורה קוטלני; ברויאר מצביע על צירוף של מציאות פונטית (נשילת האל"ף

40. ראה מאמרי שם, "הנסתרת בעבר בפועלי ל"י-ל"א בלשון התנאים", עמ' 39-84 ובמיוחד

הצגת הממצאים וניתוחם בעמ' 41-76.

41. ראה מ' אור, תחביר לשון המשנה, ירושלים תשנ"ה.

42. ראה שם, עמ' 3-27. הפניה לדעות של קודמיו באה שם בהערה 2.

43. ראה שם, עמ' 28-70, 71-107.

44. "ברויאר, העברית בתלמוד הבבלי לפי כתבי היד של מסכת פסחים, ירושלים תשס"ב.

45. ראה דבריו על שני כתבי היד שם, עמ' 22-23.

46. כל 11 העדים מתפרטים שם.

47. ראה שם, עמ' 170-173.

במבנה קוטל אני) ועל מקובלות הצורה החדשה – קוטלני – בשל מקבילתה בארמית.

בירורו המוקפד הראה בעליל שלא כל המסורות מכירות את הצורה החבורה, ולמעשה מדובר במסורות נבדלות. הנזקק לחיבורו של ברויאר יוכל לראות שהוא רצוף עיונים מעמיקים כאלה.

ב. על האתגרים במחקר

15. אני משער שאין מצפים ממני למנות כרוכל עבודות שנעשו בשלושים וחמש השנים האחרונות ולפרטן אחת אחת, וגם אני עצמי לא נתכוונתי לעשות את הדבר הזה. דיי לנו במה שהודגם כאן כדי להראות את פרותיו של המחקר החדש, המחקר שהשתית את עצמו על עדים נאמנים של ספרות חז"ל והציע בירורים מעמיקים שנעשו על פי הממצאים בעדים אלו. אומר עכשיו דברים אחרים על אתגרים המצפים לנו בחקר לשון חז"ל.

16. עדיין רחוקים אנו מהכרה של כל ענייני הלשון כדי להציג דקדוק שלם של לשון המשנה ושל חיבורים אחרים. עוד מצפה לנו תיאור שיטתי של דרכי הכתיב באבות הטקסטיות של המשנה לכל פרטיהם ולכל גוניהם. מיותר לומר במעמד הזה, שבירור מדוקדק ומכוון של כללי הכתיב יש בו ערובה לתיאור מדויק של פרשיות שלמות בתורת ההגה ובתורת הצורות.⁴⁸ למשל, כתיב התנועה חיריק – התנועה i – באבות הטקסטיות של המשנה מגלה תמונה מעניינת המובילה לשורה של מסקנות. בכתבי היד ק ופר ובכתבי יד אחרים התנועה i נכתבת תמיד כתיב מלא יו"ד במעמד מצעי, כאשר היא באה בהברה פתוחה מוטעמת או לא-מוטעמת. למשל, הצורות פִּיָּאָה, פִּיָּאָה וכיוצא בהן, הנכתבות לעתים קרובות במקרא בלא יו"ד, נכתבות בכתבי היד של המשנה בדרך קבע ביו"ד. וכך צורות כמו הָשִׁיבוּ, יִנְחִילוּ וכיוצא בהן נכתבות אף הן תמיד בכתבי היד של ספרות חז"ל ובכללם שני כתבי היד הנזכרים בכתבי מלא, שלא כמו במקרא שכתבי מלא וחסר משמשים בהן זה ליד זה. וכך הוא בהברה סגורה מוטעמת: המילים תָּמִיד, הָשִׁיב, קָצִיר, סָפְרִים ודומותיהן אף הן נכתבות בכתבי היד של המשנה תמיד כתיב מלא, שלא כבמקרא שיש ויש שדומותיהן נכתבות בלא יו"ד.

לעומת זאת בהיות התנועה i בהברה סגורה לא-מוטעמת, אין מוצאים שימוש

48. חשיבותם של הבירורים המוקפדים בכתבי בעבודותיהם של חוקרים אחדים הראו את הדבר (ראה למשל את הפרק על הכתיב בעבודת הדוקטור של א' קימרון, דקדוק הלשון העברית של מגילות מדבר יהודה, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1976, עמ' 34–81, ובספרו של ברויאר [הערה 44 לעיל], עמ' 24–79).

שיטתי וסדיר בכתיב מלא.⁴⁹ בחלק הגדול של הקטגוריות הכתיב חסר היו"ד רווח הרבה יותר במופלג; כך למשל הכתיבים בלא יו"ד נִכְנַס, מִשְׁכַּב, הִלְבַּשְׁתִּי וכיוצא בהם מצויים הרבה יותר מאשר הכתיבים ביו"ד יִכְנַס, מִיִּשְׁכַּב, הִלְבַּשְׁתִּי. רק בהברות דגושות רווח מאוד – ובעיקר בכמה משקלים ודגמים – הכתיב המלא, כגון לִימוֹד, גִּידוֹף, קִידֵשׁ, לִיד כתיב חסר כגון מִדָּה, תִּפְלָה וכיוצא בהן.⁵⁰

17. כבר העמיד קוטשר על האפשרות למעבר $i < e$ במבנה זה, וזו עשויה להיות סיבה לחלק מן הכתיבים החסרים.⁵¹ אבל הכתיב חסר היו"ד מצוי גם במסורת שכמעט אינן מכירות את המעבר – המעתק $e < i$, כמו למשל כ"י פ. זאת ועוד אחרת, גם המעבר של i (כמו a) ל- o/u לפני עיצור שפתי ולפני רי"ש ולפני למ"ד מלמד שתנועה בהברה סגורה לא-מוטעמת היא תנועה במעמד לא יציב; כלומר, המעבר רב < רוב, סִפְגָּן < סוּפְגָּן, קָרַם < קוֹרְדוּם/קוֹרְדוּם, קָלַס < קוֹלְגוּס וכיו"ב,⁵² המתאפשר בהברות סגורות לא-מוטעמות, מעיד שהתנועה הקצרה מעיקרא בהברה סגורה לא-מוטעמת אינה תנועה יציבה.

ואפשר לצעוד צעד נוסף: אפשר ש- i בהברה סגורה לא-מוטעמת שלא הייתה תנועה יציבה פעמים שנהגתה i ופעמים שנהגתה כתנועה עמומה סתמית, ומשום כך היא נכתבת לעתים קרובות בכתיב חסר. אעיר שהמימוש שלה כתנועה עמומה עולה מקריאתם של חכמים רבים מארצות המזרח ומקהילות אחרות, הקוראים לעתים קרובות כל חיריק (ויש מהם ההוגים כל תנועה ולא דווקא i מקורית) בהברה סגורה לא-מוטעמת כתנועה עמומה: למשל, דִּבֵּר נהגית $dəbber$, מִנְחָה נהגית $mənħa$ ליד ההגיות $minħa$, $dibber$ וכיוצא בזה. לשון אחר: נראה כי מי שהנהיגו את מילוי הכתיב של i בהברה פתוחה מוטעמת ולא-מוטעמת ובהברה סגורה מוטעמת שמעו

49. הרוצה להביא בחשבון את המד הדיאכרוני, יכול לומר שהכתיב המלא המשמש בהברה פתוחה (מוטעמת או לא-מוטעמת) ובהברה סגורה מוטעמת נוהג במקום שהחיריק עומד כנגד תנועה ארוכה מעיקרה – $[i]$, שִׁיר, שִׁירָה, קָצִיר. ובמקום שהתנועה קצרה מעיקרה $[i]$ אין עקיבות בציון היו"ד: נִכְנַס, מִדָּה וכיוצא בהן.

50. תמונה דומה מציג ברויאר (לעיל הערה 44) בעמ' 37–47, אך מסקנותיו שונות במעט משלו. דרך אנב, אף ב"אבי אבות הטקסט", כתובת רחוב, משמשים בהברה סגורה לא-מוטעמת גם הכתיב המלא (למשל הנימכרין, המיזרח) וגם הכתיב החסר (למשל הרצפה, מתעסרין), כפי שקבע זוסמן (הערה 35 לעיל), עמ' 151.

51. ראה "קוטשר, "ביצוע תנועות u בתעתיקי העברית המקראית, בארמית גלילית ובלשון חז"ל", בפרסומו בשנייה בספרו, מחקרים בעברית ובארמית (הערה 1 לעיל), עמ' קלה–קסה (ראה במיוחד החומר המתפרט מכתב יד קאופמן בעמ' קנב–קנד).

52. ראה, "קוטשר, הלשון והרקע הלשון של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח, ירושלים תשי"ט, עמ' 391–392, וראה מאמרי, "עיונים ראשונים בלשון חכמים המשתקפת בכתיב יד רומי 32 לספרי במדבר", תעודה ג: מחקרים בספרות התלמוד ובפרשנות המקרא, בעריכת מ"ע פרידמן, א' טל וג' ברין, תל-אביב תשמ"ג, עמ' 149–151.

והגו תמיד את אחד מגוני התנועה i. לעומת זאת, מי שלא היו עקיבים בכתיב מלא בהברה סגורה לא-מוטעמת לא שמעו תמיד ולא הגו בכל פעם את אחד מגוני התנועה i. ועוד יוצגו הדברים במקום אחר בצורה מפורטת ומבוררת.

18. גם כמה עניינים ונושאים חשובים בתורת ההגה, ויותר מכול תיאור ממצה של תצורת השם בלשון חכמים ולפני הכול בלשון המשנה, מצפים לתיאור המדויק, כדי להעמיד דקדוק מלא של תורת ההגה ותורת הצורות של לשון התנאים. צריך לומר כי בעיסוק בתצורת השם כבר יש התחלות חשובות בעבודותיהם של חוקרים לא מעטים: גדעון הנמן,⁵³ ישראל ייבין,⁵⁴ בן-ציון גרוס,⁵⁵ חיים א' כהן, יצחק גלוסקא, תלמה צורבל, צמח קיסר ואחרים.⁵⁶ גם אנוכי עוסק בזה זה שנים אחדות.⁵⁷

19. תיאור המורפולוגיה של שם העצם משרת את המחקר בשני היבטים שונים, ושני היבטים אלו שלובים הם זה בזה ולמעשה הם באים כאחד. היבט אחד נוגע בפרטים, כלומר בירור עניינם המיוחד של הרבה שמות כל אחד לעצמו, והיבט אחר הוא התיאור השיטתי של כל משקל ומשקל. לבד משני אלה מצויות גם כוללות אחרות הנוגעות בכלל תצורת השם, ולא נעסוק בהן כאן.

20. ההיבט הנוגע לשמות יחידים כרוך תמיד בבירורים פילולוגיים וסמנטיים כדי לעמוד על הגרסה של השם הנידון לדיוקה, וממנה לבוא אל הבירור הדקדוקי. עשרות רבות – אם לא למעלה מזה – של שמות כאלה מצויים במשנה לבדה. כבר הדגמתי את הדבר בעיון שעיינתי בשמות חָרַר/חָרִיר, גָּמַד/גָּמִיד.⁵⁸ ויש כמותם במקומות אחרים.

אוסף כאן בקיצור נמרץ דוגמה אחת מני רבות. כוונתי לטיב הגרסה במשנת עירובין י, יד: "וממלים מבור הגולה בגלגל בשבת".⁵⁹ הצורה הנתונה כאן בכתיב הגולה – נחלקו בה המסורות. יש גורסים הַגּוֹלָה; כך הוא בכ"י פרמה א (פא) ובכ"י

53. ראה הנמן, תורת הצורות (לעיל הערה 37), עמ' 437–457.

54. רובו של כרך ב בספרו (לעיל הערה 39) מוקדש לתצורת השם; בכל פרק ובכל סעיף מוצגים הממצאים בלשון חכמים.

55. ראה ב"צ גרוס, המשקלים פעלון ופעלן במקרא ובלשון חכמים, ירושלים תשנ"ד.

56. ראה המאמרים המצוטטים במאמרי, "על תצורת השם בלשון חכמים", מחקרים בשומרנות בעברית ובארמית מוגשים לאברהם טל, בעריכת מ' בר-אשר ומ' פלורנטי, ירושלים תשס"ו, עמ' 189–212, בהערות 4–9.

57. בהערה 10 של מאמרי הנזכר בהערה שלפני זו נתפרטו רוב מאמריו בסוגיה הזאת. מוסיפים עליהם המאמרים "משקל פֻּעַל בלשון המשנה ומה שמסתעף ממנו", לשוננו סו (תשס"ב), עמ' 59–84, "סוגיות בתצורת לשון המשנה", ספר היוכל לשמעון שריט (וראה גם אלו שנרמזו בהערות 67, 70 להלן).

58. ראה מאמרי הנזכר בהערה 56 לעיל, §§ 9, 13–16.

59. נוסח המשנה המובא בזה הוא על פי גרסת ק (בהשמטת הניקוד).

פריז (פס) וכך משתלשל בכל הדפוסים המנוקדים עד ימינו, וזו הגרסה גם בק במשנת מידות ה, ד: "לשכת הגזלה [...] לישכת הגזלה שם (היתה) היה בור הגזלה [ו]הגלגל נתון עליו ומשם מספקין מים לכל העזרה".

21. אבל יש לנו כמה וכמה עדים הגורסים הגזלה. כבר קדם והעיר על הדבר הרב יוסף קאפח ז"ל על אתר; הוא מציין שמצא את הניקוד הזה בכ"י אוקספורד של פירוש המשניות לרמב"ם גם בגוף המשנה וגם בפירוש, היינו זו עדות אחת הנמסרת פעמיים.⁶⁰ וכן מצאתי מנוקד בכ"י תימן לסדר מועד של לוי נחום – הגזלה,⁶¹ וכך מנוקד בקטע גניזה למשנת עירובין.⁶² כן מנוקד גם בכ"י קאופמן על אתר: הגזלה, וזו גרסת רבי יהונתן על הרי"ף וגרסת בעל מלאכת שלמה בפירושם ובהערותיהם למשנת עירובין.⁶³ וכבר האריך בזה הגר"ש ליברמן בהערותו על "בור גלות",⁶⁴ וציין את גרסת כ"י ק ואת מה שהביא הרב קאפח מכ"י אוקספורד לפירוש המשניות לרמב"ם.

הגרסה גזלה מתבארת יפה כמכוונת למתקן גלילה הסב באמצעות גלגל, שממלאים בו מים מתוך בור תוך כדי גלגול הגלגל המגלגל מעלה ומטה את החבל ואת הדלי (הגלגל נזכר בהקשר הזה בפירוש: "וממלים מבור הגולה בגלגל" [עירובין שם], "שם היה בור הגולה [ו]הגלגל נתון עליו" [מידות שם]). היא עשויה להתבאר כמובן גם כבור מים השואב מגולת מים, שכן עניינה של גזלה היא כידוע אגן או מאגר מים מלאכותי (ברור שאין לדבר במשנת עירובין על מבוע מים טבעי, לפי שמדובר במקדש ולא נודע לנו מכל מקור אחר על מבוע מים, מעיין, במקדש). הגרסה גזלה במשמעות מתקן מתגלגל או גזלת מים אין לה אחיזה במשנת עירובין. היא נסתרת מן ברור ממשנת מידות המדברת על "לשכת הגולה" ועל "בור הגולה" (וכאן גם ק כאמור מנקד הגזלה). וכבר הירושלמי מדבר על בור שעשו בני הגולה: "אלא בשעה שעלו יש' מן הגולה וחזו על אותה הבאר" (עירובין פ"ב ה"א ר ע"א)

60. זה לשונו של הרב קאפח במהדורתו למשנה עם פירוש הרמב"ם בעירובין שם: "בכ"י אוכס' מנוקד במשנה וכאן [כלומר גם בפירוש המשניות עצמו] הא בפתח, והווי בשורק קבוץ, והלמד בקמץ ודגש. והנה אינו לשון גלות אלא כמו גלת הכותרת".

61. הוא סדר מועד של המשנה כתב יד בנוסח תימן עם פירוש הרמב"ם בערבית, מהדורת י"ל נחום, דברי מבוא ביד שלמה מורג, חולון התשל"ו. כתב היד הזה אינו מציין דגשים.

62. מדובר בקטע בספריית קמברידג' שסימנו T-S EII, 148. קיבלתי את תצלומי מידודי ד"ר בנימין אליצור, ואני מודה לו מאוד על כך.

63. והעירני ידידי המלומד ד"ר ח"א כהן שגם בעל תוספות יו"ט (מידות שם, שם) מפרש הגולה כמו "גולה על ראשה", וכן הוא בתפארת ישראל שם: "ור"ל ספל, כמו 'גולה על ראשה' (זכריה ד)".

64. ראה מאמרו בסיני פה (תשל"ט), עמ' קצט (כאן הוא חתום בכינוי 'בלי שם') ובכתביו המקובצים, מחקרים בתורת ארץ ישראל, בעריכת ד' רוזנטל, ירושלים תשנ"א, עמ' 521. תודתי נתונה לפרופ' יעקב זוסמן שהפנה אותי למאמר הזה.

וכן עולה מן הבבלי (עירובין קד ע"א וסוף הסוגיה בע"ב), וכבר ציין הגר"ש ליברמן לדברי תוספות רי"ד בעירובין, הכותב "ונקרא בור הגולה מפני שעשאוהו בני הגולה שעלו מבבל".⁶⁵

22. אם נרצה לקיים את הגרסה גוֹלָה – וספק אם נוכל שלא לקיימה לאור העדים המביאים אותה – נצטרך לטעון אחד משניים:

א. אפשר להיזקק לביאור דקדוקי. נוכל לומר שעדות יש כאן למעבר מן גל"י בשורשי ל"י אל גל"ל משורשי ע"ע, כמו שמצאנו לנקדני כ"י ק' וק"2⁶⁶ שניקדו במקום סוֹכָה (=ענף): סוֹכָה (ק' מכשירין א, ג), הסופה (ק' בבא קמא י, ב), סוֹכָה (ק' זבים ד, ג), פְּסוֹכָה (ק' שם ג, ג), פְּסוֹכָה (ק' שם ג, א) כדרך השמות משורשי ע"ע.⁶⁷ לשון אחר, גם הסומך בצירוף "בור הגוֹלָה" עניינו לשון גלות. הוזה אומר: השם גולה בניקודו גוֹלָה יבוא בתיאור משקלי השם במשקל פוֹעָה (משקל הכולל גם צורות בינוני של בניין קל משורשי ל"י המשמשות כשמות עצם כמו טוֹעָה ועוֹנָה), וכשהוא מנוקד גוֹלָה הוא יבוא במשקל פֶּעָה משורשי ע"ע, כמו אֵמָה, חֶפָה וסִפָה⁶⁸ ושניהם מכוונים למשמעות אחת. אבל אפשרות זו יש בה צד קשה. האומנם אפשר להניח שמילה רגילה כל כך כגוֹלָה תעבר את הגייתה ותחל ליהגות גוֹלָה?

ב. ההצעה השנייה: לדעתי אין מניעה להניח כי ההגייה גוֹלָה מלמדת על מסורת שניתקה את הסומך בצירוף "בור הגולה" ממשמעותו המקורית והמירה אותו בגוֹלָה – מתקן מתגלגל או גוֹלֶת מים.

הוזה אומר: האמת ההיסטורית מכוונת למילה גוֹלָה והאמתות הטקסטואליות הן שתיים:⁶⁹ מסורת אחת מקיימת את גוֹלָה המקורית, ובמסורת אחרת היא הומרה בגוֹלָה (מן גל"ל); ועניינה כאמור מתקן מתגלגל או גולת מים. על כן יש לשקול בכובד ראש את ההצעה השנייה.

65. ראה שם.

66. הוא הסופר שכתב וניקד את הדפים האחרונים של כתב היד.

67. ויש לנתונים הללו תימוכין גם מ"י אנטונין לסדר טהרות ומכ"י פס (=פריז 328–329; ראה פרטי הדברים במאמרי, "המשקלים פוֹלָה ופֶּעָה במשנה – עיון מורפולוגי וסמנטי" [בדפוס בספר היובל לשמא יהודה פרידמן], §6.2, 8.2). אבל פר ועדים אחרים ניקדו סוֹכָה, כמו במקרא: "שׁוֹכֶת עֲצִים" (שופ' ט, מח).

68. ראה מאמרי הנ"ל בהערה שלפני זו, ב-§6.

69. ראה דברי הר"ש ליברמן בספרו תוספת ראשונים חלק רביעי: מקאות–עוקצין, ירושלים תרצ"ט, בעמ' טו של המבוא: "סוף דבר, מכל זה אנו למדים שעלינו להתייחס בכובד ראש לגירסאות השונות של כתבי היד והראשונים, ואין להחליט שרק אחת מן הגירסאות נכונה. אלא יתכן שבכמה מקרים שתי הגירסאות נכונות, כל אחת בהתאם למסורת שעל פיה נוצרה וכל אחת היא אמיתית – אמת של הטקסט, אעפ"י שהאמת המוחלטת ההיסטורית היא רק אחת". דברים דומים, ואולי נכוחים יותר, הוא כתב בביקורתו על מהדורת ר"ש הורוביץ לספרי דברים בקרית ספר יד (תרצ"ז–תרצ"ח), עמ' 324 (על היחסים בין גרסות הבבלי לגרסות הירושלמי).

23. ההיבט האחר הוא כמובן ההצגה השיטתית של כל שמות העצם, משקל משקל לעצמו, מן המשקל הראשון ועד לאחרון. ובכל משקל, לאחר הצגה פורטת של כלל השמות הכלולים בו, יש להבדיל בין השמות המורשים מתקופות קודמות, בעיקר מן המקרא, אבל גם מבין סירא ומספרות קומראן, לבין השמות שהופעתם הראשונה היא בלשון חכמים. כמו כן העיון מחייב שלאחר התיאור הסינכרוני יבוא עיון דיאכרוני כדי לראות מה נשתנה בדקדוקם של שמות שונים ובמה נשתנה. וחשוב לא פחות הוא העיון בפרשת המשקל והמשמעות. אף שאנו יודעים שברוב המשקלים אין יחס קבוע בין המשקל למשמעות, דין הוא שנעמיד על הוראותיו של המשקל לא רק כדי שהתיאור הדקדוקי לא יישאר דומם ונטול הקשר סמנטי, אלא פעמים שהוא יוצא נשכר מן העיון הסמנטי כפי שנראה באופן ברור גם בעיון הנוכחי.

24. אביא כאן דוגמה נוספת לתיאור השיטתי של משקלי שם העצם. תחילה אציג את הנתונים הנוגעים למשקל אחד, ואבוא לומר דברים קצרים על כמה עניינים העולים מתיאורו. ויבוא גם העיון הזה וילמד על משקלים אחרים. עיוני כאן יתמקד בקצרה במשקל פְּעֻלָּת; הברור המלא מוצג במאמר הנמצא בדפוס.⁷⁰ ברורנו מציג את הממצאים על פי שני כתבי היד קאופמן (ק) ופרמה ב (פ) מתוך השוואה צמודה לעשרה עדים נוספים ויותר, שכל נתוניהם נסקרו, נשקלו והוערכו.

25. הנה כמה עניינים מתוך העיון שלי במשקל פְּעֻלָּת:

א. המצאי בק ובפר

°גְּרֻדָּת⁷¹ (ק, פ), החומר הנגרד מן הכלים בשעת עשייתם, °חֲרוּסָת (ק), °פְּתוּכָת (ק), °פְּתוּנָת (ק), °נְחוּשָׁת (ק, פ), °נְסוּרָת (ק), °נְעוּרָת (ק), °קְטוּרָת (ק, פ), °קְנוּכָת (ק) העלים שחתכים מן הירקות ומשליכים אותם, °קְצוּצָת (ק, פ) החומר הנקצץ מן הכלים בשעת עשייתם, °שְׁחוּלָת (ק, פ) הפסולת הנופלת מן הכלים בשעת עשייתם.

בסך הכול כלולים כאן 11 שמות, כולם מצויים בק. בפר מצויים רק חמישה מהם; אלו שנקרו בסדר טהרות. בחמישתם זהה גרסת פר לגרסת ק. שם נוסף ממשקל זה, הרווח כל כך בספרות חז"ל, הוא השם פְּסוּלָת, אבל אינו מצוי במשנה.

עניין מיוחד יש כמובן בארבעת השמות שנקרו אך פעם אחת במשנה והנמצאים במסכתות שלא היו נלמדות בישיבות ואין להן תלמוד, הלא הם השמות קְנוּכָת (עדויות ג, ג), °גְּרֻדָּת, °קְצוּצָת, °שְׁחוּלָת (כלים יא, ג).⁷²

70. מאמרי "משקל פְּעֻלָּת בלשון המשנה" יראה אור בספר היובל לאהרן דותן. להשלמת הבירור במשקל יעוין שם.

71. שמות שאינם מצויים במקרא צוינו כאן בעיגולית. ברוב השמות איני מביא מראה מקום; הפרטים המלאים מצויים במאמר הנזכר בהערה הקודמת לזו. כל השמות מובאים כאן בכתב מלא כמקובל בכתבי היד של לשון חכמים.

72. השם פְּסוּלָת (נידה ה, ח, פ, ועדים אחרים) מנוקד בק2 ובכ"י אנטונין פְּטוּמָת. ברור שכאשר

26. מפרות ההשוואה של ק, פר עם עדים אחרים:

השמות פתובת, נחושת, נעורת, קטורת – כצורתם במקרא כך צורתם במשנה בכל העדים. השם פתובת שבצירוף "פתובת קעקע" (מכות ג, ו) בא למעשה בתוך צירוף שהוא מעין ציטטה מן המקרא. עם זאת פתנת של המקרא נוסח טבריה ונוסח בבל בכ"ף בקיבוץ ובתי"ו דגושה (כידוע גם במסורת השומרונים התי"ו דגושה – kittānōt) באה במשנה בצורה פתנת גם בנפרד, כצורת הנסמך שבמקרא. השם נסורת המוזמן פעמיים במשנה במסכתות שנלמדו (שבת ד, א ובבא קמא י, י) והשם תרופת שנקרה גם הוא שלוש פעמים במסכת נלמדת (פסחים י, ג) ומוכר היטב מליל הסדר – כל העדים מוסרים בהם צורה זוהה.

ואשר לארבעת השמות הנדירים – קנובת, גרודת, קצוצת, שחולת – ההשוואה לעדים האחרים מבססת היטב את גרסתם של אבות הטקסטים ק, פר כפי שנבוא להראות.

27. והרי פירוט הדברים:

נפתח בשם קנובת (ק, עדויות ג, ג); לצורה זו כיוון כנראה גם מי שכתב קנובית בפירוש המשניות לרמב"ם שבדפוס הראשון של המשנה. טקסט עיצורי זהה לזה של ק – קנובת – נמצא בעדים נוספים: פא (פרמה א), קמברידג' (הוצאת לו), רמב"ם (מהדורת קאפח). וכך הוא בנ"ב בספרא: קנובת.⁷³ ניקוד זה עשוי להתפרש כזהה זהות גמורה לגרסת הנקדן בכ"י ק (שכן הפתח הבבלי עומד כנגד פתח וסגול טברניים), אך הוא עשוי להתפרש גם כצורת נסמך של קנובה כעדות כ"י פס, הגורס קנובת. לשון אחר: חמישה עדים לפחות מעידים על הכתיב קנובת. אבל גרסת הקרי בק, כלומר גרסת נקדן כתב היר, מסייעת מגרסת פירוש המשניות לרמב"ם שבדפוס הראשון הגורס וקנובית, ואולי גם מגרסת הנ"ב בספרא.

הטקסט העיצורי וקנובת מבוסס דיו. נדירותה של הצורה הביאה לפגימת מסירתה בעדים אחרים, כזאת שאנו מוצאים בדפוס הראשון (בגוף המשנה ולא בפירוש המשניות לרמב"ם) ובכ"י תימן: קניבת; כ"י תימן מנקד קניבת. וכן הוא בדפוסים אחרים, כגון דפוס ליורנו, והיא הגרסה שהובאה במהדורת אלבק בניקודו של ר"ח ילון ובאוצר לשון המשנה לקוסובסקי. הצורה קניבת עשויה להיות פרי המרה מוטעית של וי"ו ביו"ד, שהולכה מילה נדירה במשקל לא ריוח (פֻּעֵלָה) אל צורה במשקל נפוץ מאוד: קניבה במשקל פֻּעֵלָה. בהערכת הגרסה הנדירה קנובת (נקדן ק; פירוש המשניות לרמב"ם שגרס קנובית ואולי גם נ"ב לספרא) לעומת קנובת (כ"י פס), הנסמך של קנובה, יש לתת משקל חשוב יותר לגרסה הנדירה קנובת גם בשל העובדה שאב הטקסט ק הוא המעיד עליה. ואם נצרף את השיוך למשקל פֻּעֵלָה

שני עדים מביאים גרסה כלשהי – משקלה אינו מבוטל. אך שמא הכתיב החסר הוא שגרר את ניקוד הפ"א בשווא והטיית בלא דגש (ראה פירוט העניין במאמר הנזכר לעיל בהערה 70).
73. המרתי את הניקוד הבבלי בניקוד טברני.

שנתעשר בלשון חכמים עוד בחמישה שמות – נסורת, פסולת, גרודת, קצוצת ושחולת – כדי להביע חפצים שוליים, פגומים ונחותים, עולה עוד יותר משקלה של הגרסה קנוכת.

28. אשר לשמות גרודת, קצוצת, שחולת נביא תחילה את העדויות במלואן:

העושה כלים [...] מן השחולת ומן הגרודת טהורין, ר' יוחנן בן נורי אומ' אף מן הקצוצת⁷⁴ (ק, פר כלים יא, ג).

הרי העדויות האחרות:⁷⁵

פא:	השחולת	הגרודת	הקצוצת
לו:	השחולת	הגרודת	הקצוצת
רמב"ם (קאפח):	השחולת	הגרודת	הקצוצת
פס:	השחולת	הגרודת	הקצוצת
הדפוס הראשון:	השחולת	הגרודת	הקצוצת
כ"י תימן:	השחולת	הגרודת	הקצוצת
דפוס ליורנו:	השחולת	הגרודת	הקצוצת
פיה"ג לסדר טהרות: ⁷⁶	השחולת	הגרודת	הקצוצת
הערור:	משחולת	הגרודת	הקצוצת
	(השחולת)	(הגרודת)	
ר' בצלאל אשכנזי ור' יהוסף אשכנזי:	השחולת	הגרודת	הקצוצת
מלאכת שלמה: ⁷⁷	השחולת	הגרודת	הקצוצת

איתנותן של הגרסות גרודת, קצוצת, שחולת של ק ופר מוצקת דייה ונתמכת משלושה עדים אחרים (בלא ניקוד): פא, לו ורמב"ם (קאפח).

29. נבוא לפרש כאן את הגרסות האחרות ולשם כך נסתפק בהערות קצרות בלבד: (א) לא קשה לראות שהגרסות הגרודות, הקצוצות והשחולות (בלא ניקוד) או בניקוד הגרודות, הקצוצות, השחולות ממירות מילים נדירות השקולות במשקל נדיר (משקל פְּעֻלָּת) בצורות במשקל הבינוני הפעול (פְּעֻלֹת) הנפוץ; (ב) גם הגרסות השחולת, הגרודת (הערור) נראות המרה שהמירו מעתיקים את פְּעֻלָּת הנדירה בפְּעֻלָּת הרגילה; (ג) בצורות הגרודות (פס, ר"ב ור"א אשכנזי) / הגרודות (הדפוס הראשון) הומרה הדל"ת ברי"ש הדומה לה מבחינה גרפית. אמנם גרר וגרד מקבילים

74. הבאתי כאן רק את ניקודם של שלושת השמות הנדונים, וכאמור הם זהים וזהות גמורה בגרסה שני כתבי היד ק, פר.

75. נזכיר שפרטי הנתונים והערות עליהם באים במאמר הנזכר לעיל בהערה 70.

76. ראה י"ג אפשטיין, פירוש הגאונים לסדר טהרות, ירושלים תשמ"ב, עמ' 21.

77. גם עדויותיהם של ר' בצלאל ור' יהוסף אשכנזי הובאו במלאכת שלמה בכלים יא, ג.

בהוראותיהם, אף על פי כן אין משקל של ממש לצורות ברי"ש, שכן כתבי היד הטובים אינם מכירים אותן. וגם זאת, העדפת גְּרֻדָּת על פני גְּרֻדָּת נתמכת היטב גם בעדותו של פירוש הגאון,⁷⁸ שכרך את המילה בפועל הַתְּגַרְד: "ויקח לו חרש להתגרד בו" (איוב ב, ח); (ד) גם הצורה הַקְצִיצָה (ספ) במקום הַקְצֻצָּת מוסברת כתופעה של המרת הנדיר בתדיר (בדומה לשינוי קנובת < קְנִיכָת).

30. אם אנו מצרפים לעיוננו את הפן של משקל ומשמעות, נמצאנו רואים שמתוך 12 שמות (11 מהם במשנה), הכלולים במשקל פְּעֻלָּת, שבעה שמות מציינים חומרים ודברים פחותי ערך המתנתקים מגוף אחר או המתהווים בשעת עשייתם של חפצים או של פעולות כלשהן. אלו הם השמות: גְּרֻדָּת, נְסוּרָת, נְעוּרָת, קְנוּכָת, קְצוּצָת, שְׁחוּלָת, פְּסוּלָת. נראה שהתודעה הזאת של הקשר בין משקל פְּעֻלָּת למשמעות המיוחדת הייתה חיה ויצרת בתקופת לשון המשנה. שישה שמות מן השבעה המביעים במשקל הזה את ההוראה המיוחדת הם שמות חדשים בלשון חכמים; חמישה מהם באים כאמור במשנה (גְּרֻדָּת, נְסוּרָת, קְנוּכָת, קְצוּצָת, שְׁחוּלָת) ושם אחד מחוץ למשנה (פְּסוּלָת).

31. סיכומו של העניין, אבות הטקסטים מקיימים היטב את צורות הלשון הנדירות – קְנוּכָת, גְּרֻדָּת, קְצוּצָת, שְׁחוּלָת – ולא רק צורות מוכרות יותר כְּנְסוּרָת. מסירתן של הצורות הנדירות נפגמת בעדים אחרים, שמסירתם נאמנה פחות, והם נדחים מהם בשל שיבושי גרסה או בשל המרה של הנדיר בתדיר ובמצוי. בקיצור, תיאורה של לשון המשנה על פי אבות הטקסטים הוא המבטיח העמדה נכונה שלה. ואין הדברים מצריכים כל תוספת.

32. אילו נתבקשתי לסכם את דבריי במשפט אחד, הייתי אומר: מחקר לשון חכמים בדורנו אינו כרוך במהפכות, אלא בביסוס ובחיזוק של דרכים שנשללו בידי חכמי שני הדורות הקודמים. ההליכה הבטוחה בדרכים הללו מקדמת את השלמת התיאור של לשון חכמים, ולפני הכול את תיאור לשון המשנה.

78. ראה במקום הנרמז בהערה 76 לעיל.

אליקים וייסברג

הלשון הארמית של היצירה הארץ-ישראלית בתלמוד הבבלי (ג)

התוכן

4.2 מורפולוגיה

4.2.2 הפועל: 4.2.2.1 עבר 4.2.2.2 צורת המקור (פעל)

4.2.3 השם: 4.2.3.1 צורות מוחלטות ומידועות של השם 4.2.3.2 הצורך ליידוע רבים

4.2.4 מילות יחס

4.3 תחביר

4.4 אוצר המילים (פעלים ושמות עצם)

4.4.1 השורש צב"י

4.4.2 השם מפתחא (ארמית)

4.4.3 פעלים ושמות עצם אחרים

4.5 השוואה בין איאי"ב לדיאלקטים אחרים בארמית ארץ-ישראלית יהודית – סיכום

4.5.1 היחס בין איאי"ב לארמית התרגומית הארץ-ישראלית והארמית התלמודית הגלילית

4.5.2 היחס בין איאי"ב לארמית של תרגום אונקלוס

4.5.3 היחס בין איאי"ב לארמית הבבלית של ראשוני האמוראים

4.5.4 היחס בין איאי"ב לדיאלקטים ארמיים אחרים

4.5.5 היחס בין לשון אמוראי ארץ ישראל ובין ניסוח מאמריהם בירושלמי

5. סיכום

4.2 מורפולוגיה

4.2.2 הפועל

4.2.2.1 עבר

4.2.2.1.1 עבר גוף ראשון רבים (מדברים)

קטלג לעומת קטלן

תופעות לשוניות אופייניות: "אמ' ר' יוח' כד הוינא טליא הוינא אמרינן מיליא ושאינא לסביא ואשתכח כותנא" (מגילה ה ע"ב, כ"י גיטינגן). אין לנתח שאילנא 'שאלנו אותה', שהרי המושא הלא-מפורש הוא מיליא, רבים, והייתי מצפה שהצורה תהיה *שאיילינהי או *שאיילנינין. וראה לעיל § 4.1.1. "שאל שאילתא לעילא מר' נתחום דמן! גוי! מהו לכבויי בוצינא דנורא מן קדם! כ! אישא בשבתא [...]"

* חלקו הראשון של המאמר (§§ 1-3) התפרסם בכרך סו (תשס"ד), עמ' 243-282. חלקו השני (§§ 4-4.2.1) התפרסם בכרך סז (תשס"ה), עמ' 301-326. חלק זה חותם את המאמר. ההפניות כאן מכוונות לכל חלקי המאמר.

ולענין שאילתא דשאיילנא קדמיכון" (שבת ל ע"א); ¹ "הדור שלחוה בימי ר' חייא בר אבא אמ' כל הכי שלחו לה ואזלי אלו אשכחן בה טעמ' מי לא שלחנא להו" (בבא קמא כ ע"ב); "אילו אשכחנ' ביה טעמ' מי לא שלחנא להו" (כ"י פירנצה); "אילו אשכחין בה טעמ' מי לא שלחי להו" (כ"י מינכן 95); "הדר שלחו קמיה רבי' חיא בר אבא אמר כוליה האי שלחו לי ואזלי אילו אשכחי בה טעמא לא שלחנ' להו" (דפוס ראשון).

מצאתי אישור לצורה קטלנא גם במקבילה הסגנונית הזאת: "שלחוה לקמיה דר' אמי אמ' כל היכי שלחו ליה ואזלי אי אשכחין טעמ' מי לא שלחנא לכו" (שבועות מח ע"א, כ"י פירנצה); "הדר ושלחוה לקמיה דר' אמי א'ל כל הכי שלחוה ליה ואזלי אי אשמעינן בה טעמ' דמיסת' מי לא שלחין להו" (כ"י וטיקן 140); "שלחוה בימי רבי אמי אמר כולי האי שלחי לה ואזלי אי אשכחין בה טעמ' מי לא שלחין להו" (דפוס ראשון); "שלחו' קמי' דר' אמי א' כל היכי שלחי ואזלי ואי אשכחי' בה טע' מי לא שלח' להו" (כ"י מינכן 95).

הצורה שלחנא היא דר-משמעות: צורת עבר מדברים או שלח + (א)נא, בינוני יחיד. הכרעתי לצד האפשרות הראשונה: מתוך שמונה העדויות ממסכת בבא קמא וממסכת שבועות שהוזכרו, (א) הצורה שלחנא מתחלפת בשלחין, צורת רבים (2x) ובשלחי, בגוף יחיד (1x); (ב) ברישה של משפט התנאי האי-ראלי באה צורת עבר מדברים (שש פעמים מתוך שמונה) וסביר להניח שגם הסיפה הוא בלשון רבים; (ג) בשני מקרים מצאתי הן ברישה הן בסיפה לשון רבים: אשמעינן – שלחין; אשכחין – שלחין.²

1. עיין בכר, אמוראי א"י, ג, עמ' 508. מקום זה מסופק. רש"י (שבת ל ע"ב ד"ה: דשאיילנא קדמיכון) מפרש: "דרך ענוה אמר דהוה ליה למימר דשאלתון קדמי". קבנתי את שאילנא כצורה פעילה מבוססת על פירוש רש"י. עיין עוד יומא מט ע"א, פירוש הריטב"א: "והא דקאמר ששאלתו דרך מוסר וכבוד הוא [לתלות שאלה כלומר חוסר ידע בעצמו ולא בזולת] כאותה שאמרו ולענין שאלתא דשאיילנא קדמיכון". מיכאל סוקולוף (במכתבו אליי מיום ד' בניסן תשס"ג, ועיין עוד סוקולוף, בבלי, ערך "קדם", עמ' 986, הוראה 3) מפרש: שאילנא = צורת סביל קל עבר מדברים. קדמיכון = שימוש "מלכותי" בידי הכותב במקום לכו. שימוש זה נפוץ ביותר בארמית היהודית הארץ-ישראלית. עכ"ל. המערך האנונימי של מאמרי זה העיר: הדובר כאן הוא הנשאל ולא השואל, ואם כן דשאיילנא אינה צורת עבר מדברים אלא בינוני סביל מדבר: "שואל אני לפניכם" = 'אתם שאלתם אותי'. עכ"ל. דהיינו הנושא הלוגי הוא אתם המובע באמצעות מילת היחס קדם (שימוש בהקשר מלכותי) והמושא הלוגי אותי מובע באמצעות הכינוי הצמוד -נא. לפי קוטשר (קוטשר, מחקרים, חלק אנגלי, עמ' 85-88) השימוש ב"סביל המלכותי" Passivum Majestatis מוגבל להקשרים מסוימים. ואכמ"ל.

2. מתוך החילוף שלחין-שלחנא במסכת שבועות נראה כי שלחנא פירושו 'שלחנו' ולא 'שלחנו אותה'. הערה סגנונית: לפי הניתוח הגורס כי שלחנא פירושו 'שלחנו', תשובתו של ר' אמי מנוסחת כולה בלשון רבים (כך בחמישה כתבי יד). לא מצאתי בכתבי היד נוסח שכולו בלשון יחיד, למעט בבא קמא כ ע"ב, דפוס ראשון: "אילו אשכחי".

עדויות מסופקות: "ואמ' רבה בר בר חנה [...] סברנא [...] בעינא לצנוני נפשין נפק בת קלא ואמרה לן" (בבא בתרא עג ע"ב); "וסברין [...] ובעי' לקרורי נפשין נפקא בת קלא ואמרה לן" (כ"י פריז 1337); ואמרינן (דפוס ראשון), בתוך אגדה שמוצאה ארץ-ישראלי (ראה לעיל 4.0.2§). אין כאן תופעות אופייניות לאיאי"ב במידה מספקת כדי לראות את האגדה הזאת כיצירה ארץ-ישראלית בבבלי. "גופה אמ' רב בהו [...] דאמרינן ליה כי קבילנא לך עלון אדעתא דדיינת לן דינא דאורייתא" (סנהדרין ו ע"א); "דאמרו ליה דיינת לן דין תורה" (דפוס ראשון); "דאמרי ליה דיינ' לן דין תור'..." (כ"י מינכן 95). המבנה עבד + ליה (קבילנא לך) במקום המבנה עבדיה (קבילנך) אינו רגיל בזמן עבר.³ משיקולים תחביריים ומשיקולים של העדפת נוסח קצר, נראה לי שהמילים "כי קבילנא לך עלון אדעתא ד-" הן הוספה פרשנית מאוחרת. כתב היד התימני לסנהדרין משופע בהוספות פרשניות.⁴

סטיות מן האחדות של המערכת: "הדר ושלחוה לקמיה דר' אמי א"ל כל הכי שלחוה ליה ואזלי אי אשמעינן בה טעמ' דמיסת' מי לא שלחינן להו" (שבועות מח ע"א). מאמר זה, המנוסח בארמית בבליית רגילה, מצוטט בספר הלכות פסוקות:⁵ "הדור שלחוה בימי רבי אמי. אמא. כל כי + שלחי לה ואזלי. אי אשכחנן לה טעמא מי לא שלחנן להו". וכן במובאה המקבילה בספר הלכות גדולות:⁶ "שלחוה קמי ר' אמי. כל [כ?]היכי שלחי לי ואזלי. אי אשכחנן בה טעמא מי[ל]א שלחינן להו".

נשאלת השאלה אם היה קיים משקל קטלנן לצד משקל קטלנא באיאי"ב או שמא השפיעה לשון הגאונים. כבר הצבעתי על הזהירות שיש לנקוט בהבאת הוכחות לשוניות בדבר הארמית של הבבלי מספרות הגאונים; אולי המשקל קטלנן היה שכיח בתקופת הגאונים ואולי לשונו של בעל הלכות פסוקות, הוא העורך, השפיעה על לשון המובאות.⁷

סטיות מן התפוצה המשלימה: כאן הבאתי רק דוגמאות של משקל קטלנא שלא ביצירות ארץ-ישראליות שמצאתי בכתבי היד המדויקים המשמשים יסוד למאגר כתבי היד אשר באקדמיה ללשון העברית.

3. ראה שלזינגר, עמ' 102.

4. ראה סבתו, סנהדרין, עמ' 308.

5. טור שכת (בהוצאת ירושלים תשי"א, עמ' 125).

6. הלכות גדולות, חלק ג, עמ' 71.

7. וייסברג, אמוראים, 5.1.1.3§. בספר הלכות פסוקות מצאתי דוגמאות רבות של הסופית -נן בגוף ראשון רבים: סמכנן, פתחנן, גמרנן (ועיין עוד מ' בן-אשר, "דקדוק הפועל הארמי ב'הלכות פסוקות'", לשוננו לד [חש"ל], עמ' 282 והערה 16 שם; קארה, הארמית, עמ' 147; מורגנשטרן, גאונים, עמ' 140) וכן בהוספות פרשניות בבבלי: פסחים כג ע"ב (עיין וייסברג, אמוראים, 2.4.1.3.2§); זבחים סח ע"ב. אולי הוספות פרשניות אלו נכנסו לבבלי בתקופת הגאונים.

סנהדרין צו ע"ב ⁸	ירושלמי תענית סט ע"ב, 735 ⁹
קבולי לא קבילנא מניה אלא	אמרו לו דם כהן ונביא ודיין הוא שהיה מתנבא עלינו [כל מה שאתה עושה לנו] ועמדנו עליו והרגנוהו
קומנא ¹⁰ עילויה וקטליניה	

דוגמה זו היא מתוך אגדה ארץ-ישראלית (ראה לעיל 4.0.2§). בבבלי ננקטת ארמית ובירושלמי עברית (ראה לעיל 2.6§).

פסחים מג ע"א (סתם התלמוד): "שמענא ליה לר' אליעזר דאמ",¹¹ וכן נדרים יג ע"א, כ"י וטיקן 487; קידושין כד ע"א; בבא בתרא פג ע"א; בבא בתרא קע ע"א; הוריות ה ע"ב; מנחות נז ע"ב; ערכין יד ע"א. הצורה שמענא היא דר-משמעית: שְׁמַעְנָא = שמע + אנא, דהיינו 'שומע אני' או שְׁמַעְנָא = 'שמענו'. יש מקומות שהצורה שמענא הובנה כשְׁמַעְנָא. כך מסתבר מנדרים יג ע"א, שם מתחלפת הצורה שמענא בכ"י וטיקן 487 בצורה שמעת בכ"י מוסקבה, גינצבורג 1134; וכן בבא בתרא פג ע"א, מתוך השוואת הנוסח בכ"י המבורג ובכ"י פריז 1337: "שמעינן ליה מפורזין ושמעי' ליה רצופין [...]" בשלם' מפורזין שמעת ליה אלא רצופין מי שמעת ליה". כ"י המבורג: "שמענא ליה מפורזין ושמענא ליה רצופין [...]" בשלם' מפורזין שמענא ליה אלא רצופין מי שמענא ליה אלא רצופין מי שמענא ליה".

כשם שלשון שמעת בכ"י פריז 1337 היא לשון יחיד, כך לשון שמענא בכ"י המבורג עשויה להיות לשון יחיד.¹² ויש מקומות שהצורה שמענא הובנה כשְׁמַעְנָא. כך מסתבר מתוך כ"י פריז 1337: "שמעינן ליה מפורזין ושמעי' ליה רצופין [...]" בשלם' מפורזין שמעת ליה אלא רצופין מי שמעת ליה". כ"י המבורג: "שמענא ליה מפורזין ושמענא ליה רצופין [...]" בשלם' מפורזין שמעת ליה אלא רצופין מי שמענא ליה".¹³ הסגנון "מי שמעת ליה", "מאן שמעת ליה", בלשון יחיד רגיל בבבלי, וכן "והא איפכה שמעת להו" (פסחים נה ע"א).

8. מקבילות: גיטין נז ע"ב; קהלת רבה י, פסקה ד, א; איכה זוטא, מהדורת ש' בובר, ווילנא תרפ"ה, אות כ, עמ' 60, לפי כ"י פרמה 541: "נביא הוה דהוה מוכח לו ולא קבילנא וקמנו עלוהי וקטליניה". עיין מגדל, איכה, עמ' 179: "קיימות הוספות מן התלמוד הבבלי (גיטין נז, ע"ב) באמצעו (סעיפים כ עד כב)". לכן המקבילה באיכה זוטא דינה כעדות לנוסח הבבלי. ועיין עוד סבתו, סנהדרין, עמ' 304 הערה 69 ועמ' 305.
9. מקבילות: פסיקתא דרב כהנא, טז (איכה), ז (מהדורת מגדלכאום, עמ' 258–259); קהלת רבה ג, פסקה טז, ב.
10. ראה קארה, הארמית, עמ' 106.
11. שם, עמ' 147.
12. בדבר סגנון גוף ראשון יחיד עיין י"נ אפשטיין, מבואות לספרות התנאים, ירושלים-תל-אביב תשי"ז, עמ' 53.
13. ועיין עוד יבמות פ ע"א, דקדוקי סופרים השלם, עמ' קצ, שורה 3. שם מתחלפת הצורה דשמענא בצורה דשמעי' ובצורה דשמעי' (כך הוא בכ"י מינכן 141. הרשום בדקדוקי סופרים השלם מוטעה). לפי ההקשר הטקסטואלי חייבת להיות לשון יחיד (ולא ידענא).

"פשיטא [...] איצטריכנא ליה" (סוכה י ע"א).¹⁴ צורה זו מזדמנת גם במסכת תענית ט ע"א: "אמ' ליה אי מטאי להתם לא איצטריכנא לך ולא לאושעיא רבך". על פי ההקשר הטקסטואלי במסכת תענית ברור שמדובר בלשון יחיד, וכך מוכח משינויי הנוסחאות. לכן גם ניתן לפרש את המקום במסכת סוכה כלשון יחיד, בדומה לסגנון "שמענא לך". כנראה הוכנה הצורה איצטריך כמו צריך (בינוני), ויש לראות את הצורה איצטריכנא כבינוני שצמוד לו כינוי הגוף אנא.

אמנם הגרסה איצטריכנא במסכת סוכה מתאשרת מתוך כ"י התימני המקביל אנלאו 270, אבל בכתבי היד האחרים הגרסה היא "איצטריכא ליה" (כ"י מינכן 140); "אצטריכא ליה" (כ"י מינכן 95). יתר על כן, גם בכתבי היד התימניים הסגנון הרגיל הוא: "פשיטא [...] איצטריכא ליה". כך ראש השנה כט ע"א, כ"י אנלאו 319; סנהדרין יח ע"א. בהנחה שהסגנון אחיד, יש להעדיף את הגרסה "פשיטא [...] איצטריכא ליה".

השוואה בין איא"ב לארמית הבבלית של ראשוני האמוראים: עיין וייסברג, אמוראים, 5.1.2.3§, שם הבאתי עדויות לשורש הו"ה בעבר, בגוף ראשון רבים.

השוואה בין איא"ב לארמית התלמודית הגלילית: הסיומת של גוף ראשון רבים בארמית תלמודית גלילית היא -נן; ושאלנן, סברנן.¹⁵ גם בארמית תרגומית ארץ-ישראלית רק -נן.¹⁶

4.2.1.2 פועלי ל"ה, עבר, גוף ראשון יחיד

• קטיחי לעומת קטאי

תופעות לשוניות אופייניות: "א' רב חנה פתוראה לעיל מיני הוה קאים בר נפחא ובעא מיניה דינראה קורדינאה לש(י)עורי ביה טריפתא ובעית למיקם מן קדמוהי ולא שבקני" (חולין נד ע"ב); "אי' חנא פתוראה לעיל מינאי הוה קאי בר נפחא ובעא מינאי דינרא קורדינא לשעורי בה טריפתא ובעית למיקם מן קדמוהי ולא שבקני" (כ"י המבורג 169); "ואמ' אבו + קריתא אילי כרמיא אילי זיתאי אילי ואתן בני קריתא מקשקשין בכרמיא וממשמששין אריך אמ' ליה לא אריך שבקיה וקא אמא כדו הויתי דאיר בקרתא דא ארבעין שנין ולא חמיטי אניש דתקנין (דתקנן (אנלאו 270) >

14. קארה, הארמית, עמ' 147.

15. דלמן, דקדוק, עמ' 255, 263.

16. כך פסברג, דקדוק, עמ' 166 וכן A. Tal, "Ms. Neophyti 1: The Palestinian Targum to the Pentateuch, Observations on the Artistry of a Scribe", *Israel Oriental Studies* (1974) 4, עמ' 40. לפי טל הדוגמאות המעטות של הסופית -נא בתרגום הארץ-ישראלי לפי כ"י נאופיטי באו בהשפעת תרגום אונקלוס. ואולי צורן הסופית -נן משקף סגירה של הצורן המקורי -נא, שהרי סגירת הברה סופית בנו"ן כבר התחילה בארמית התרגומית הארץ-ישראלית (ראה לעיל, 4.1.1§ בסופו). מורגנשטרן (גאונים, עמ' 141) סבור שהצורה -נן התפתחה בהיקש לכינוי הפרוד למדברים אנן.

ארחתיה כדון" (סוכה מד ע"ב). עיין מועד קטן יח ע"ב, נוסח רבנו חננאל: "אמר בר הדיא אנא חזיתי ים טבריא". בר הדיא היה מן העולים לארץ ישראל והיורדים לבבל.¹⁷ סטיות מן התפוצה המשלימה:¹⁸ מצאתי בנדרים לה ע"א: "היתירה בעיתי איסורא לא בעיתי". קטע זה בארמית בא בתוך ההסבר של שאלה ששאל רב אחא בריה דרב אויא את רב אשי בעברית וגם תשובתו של רב אשי היא בעברית. לכן נראה לי שהסבר זה נוסף בשלב מאוחר.¹⁹ הלשון בעיתי אופיינית ללשון ההוספות המאוחרות או ללשון ההוספות המאוחרות במסכת נדרים.²⁰

השוואה בין איאי"ב לארמית הבבלית של ראשוני האמוראים: מצאתי דוגמה בטוחה של משקל קטיתי בסיפור מאורע שאירע לאמורא שמואל.²¹ המשקל קטיתי רגיל בהשבעות.²²

השוואה בין איאי"ב לארמית התלמודית הגלילית: צורת עבר מדבר בפועל ל"י בארמית תלמודית גלילית היא בדרך כלל קטית. לא מצאתי דוגמאות בטוחות של משקל קטיתי,²³ לכן אין התאמה בין איאי"ב לארמית התלמודית הגלילית.

17. עיין א' היימאן, ספר תולדות תנאים ואמוראים, לונדון תר"ע, ערך "בר הדיא".
18. עיין ש' מורג, ארמית במסורת תימן: לשון התלמוד הבבלי, ירושלים תשמ"ח, עמ' 253. אין עדות בבבלי למשקל קטיתי: חזיתי (ביצה כח, ע"ב, פעמיים) בדפוס ראשון: וחזיתי; בנתי (תענית כה, ע"א) בדפוס ראשון: בני'. עיין שם שינויי הנוסחאות במסכת תענית, מהדורת צ' מלטער, ניו יורק 1930. עיין עוד יוסולה, קערות, עמ' 173.
19. עיין עוד פרידמן, האשה רבה, עמ' 301.
20. במאמרי וייסברג, אמוראים, 5.1.2.2§. הצעתי הסבר אחר הנתלה בדיגלוסיה, דהיינו גישה סינכרונית. כאן אני מעלה הסבר הנוגע להתהוותו של חיבור התלמוד הבבלי, דהיינו גישה "ספרותית" דיאכרונית.
21. עיין וייסברג, אמוראים, 5.1.2.2§. על החומר המובא שם יש להוסיף את הדוגמה הזאת: "אושפיזכניה דר' אמי בר חמא זבין חמרא וטעא [...] אמ ליה זביני חמרא וטע' [...] אמ ליה ש'הית' טפי מיכדי שיראה לתגר או לקרובו [...] שדריה לקמיה דר' נחמן" (ספר הלכות גדולות, ב, עמ' 386; כ"י פריז 1402 דף 24א); ומקבילתה "אושפיזכניה דר' אמי בר חמא זבין חמרא וטעא [...] אמ ליה זביני חמרא וטע' [...] אמ ליה ש'הית' טפי" (שאלות ויקרא, פרשת בהר, עמ' 258, כ"י ששון). לעומת זאת בתלמוד בבא מציעא נא ע"א: "וטעא [...] ש'היי" (כ"י מינכן 95); "וטעא [...] ש'היי" (כ"י פירנצה); "וטע' [...] ש'היי" (כ"י המבורג).
22. יוסולה, קערות, עמ' 172.
23. ירושלמי שבת ה ע"ב, 381₂₈ דצילתי (המשמעות שם היא עתיד, לכן עדיפה גרסת ספר שרידי הירושלמי, ניוארק תרס"ט, עמ' 74 כ"י Cam. T.S. F17,39; דצלותי; ירושלמי שביעית לט ע"א, 211₁₈ זכית, עיין תלמוד ירושלמי מסכת שביעית: מפורשת ומבוארת ע"י פליקס, ב, ירושלים תשמ"ז, עמ' 264–265, יש לגרוס "זכי יתי"; ירושלמי נזיר נד ע"ב, 1114₄₁ אפליית, במקבילות: אפליית (ירושלמי ברכות יא ע"ב, 57₂₂) = אפליית (בראשית רבה, צא, ד [תיאודור-אלבק, עמ' 1116] כ"י וטיקן 60) = אפליית (קהלת רבה ז, פסקה יב, א). על פי ניתוחה של הצורה חמית (ירושלמי נדה נ ע"ב, 1441₃₈) יש לראותה כנוכחת (עיין ליברמן, מחקרים, עמ' 481 והערה 68 שם; טל, רבדים, עמ' 168).

הסופית יתי אינה מתועדת בארמית תרגומית ארץ-ישראלית,²⁴ והיא רגילה באונקלוס.²⁵

4.2.2.1.3 הו"ה, עבר, מדבר

תופעות לשוניות אופייניות: "כדו הויתי דאיר" (סוכה מד ע"ב). הצורה מתועדת גם בניסוח עתיק של סיפור אגדה על אודות אלכסנדר מוקדון: "כד נפיק ואתי, כתב אבבא דמחוזא: אנא אלכסנדרוס הויתי שטיא עד דאתיתי למדינת אפריק(י) דנשייא, וילפית עצה מן נשייא" (תמיד לב ע"ב).²⁶

סטיות מן התפוצה המשלימה: הצורה הוינא היא רב-משמעית (ראה לעיל 4.2.2.1.1): עבר גוף ראשון רבים או בינוני שצמוד לו כינוי גוף. בארמית התלמודית הגלילית ובארמית תרגומית ארץ-ישראלית היא משמשת כעבר גוף ראשון יחיד.²⁷

"א'ר זירא כי הוינא בבבל הו(א)[ה] אמרינן הא דתניא [...] דברי הכל היא. כי סליקי להתם, אשכחתיה לר' יהודה בריה דר' שמעון בן פזי דיתיב וקאמ': ר' עקיבא היא" (שבת קיד ע"א); אבל דפוס ראשון וכן מקבילה סוכה נד ע"ב: "כי הוינן". "אמ' ר' זירא: כי הוינא בבבל אמרי', הא דאמ' רב הונא א'ר כל האו' על מנת כאילו או' מעכשיו פליגי רבנן עליה, כי סלקי התם, אשכחתיה לרב אסי דיתיב וקא' משמיה דר' יוח' (קידושין ס ע"ב); אבל דפוס ראשון: "אמר ר' זירא: כי הוינן". מגילה ה ע"ב, כ"י גטינגן: "אמ' ר' יוח': כד הוינא טליא הוינא אמרינן מיליא ושאילנא לסביא, ואשכח כותנא" (ראה לעיל 4.1).

בדוגמאות הנ"ל אין מניעה לראות את הוינא כלשון רבים, למרות צורות היחיד סליקי, אשכחתיה, סלקי, וכך נראה מהחילופים הוינא-הוינן ומהסינטגמה "הוינא אמרינן" (ראה עוד להלן §4.3).

"אמ' רב ששת: אכסנאי חייב בנר חנוכה. א'ר זירא: מריש כי הוינא בי רב הוה משתפינא בפריטי בהדי אושפיזאי. כיון דנסיבנא אמינא: השתא הא לא צריכנא, דקא מדלקי עלאי בגו ביתאי" (שבת כג ע"א); וכן דפוס ראשון "אמר רבי זירא: מרי' כי הוינא בי רב". כאן יש ספק אם הצורה הוינא היא יחיד או רבים.

מסקנה: מצאתי דוגמה אחת של הויתי באיא"ב. הדוגמאות שבהן הוינא באה במשמעות של עבר גוף ראשון הן מסופקות.

24. ראה יוסולה, קערות, עמ' 173 הערה 847; פסברג, דקדוק, עמ' 188.

25. דלמן, דקדוק, עמ' 343; בדבר מוצא הסופית יתי עיין מורגנשטרן, גאונים, עמ' 169–171.

26. עיין ויקרא רבה, כז, א (מהדורת מרגליות, עמ' 619) ומקבילות: "כמלך שטי הוינא". ועיין לגנר, גוף ראשון, עמ' 195.

27. S. Fassberg, "Lamedh-Yodh Verbs in Palestinian Targumic Aramaic", שם; *Studia Aramaica, Journal of Semitic Studies*, Supplement 4, ed. M. J. Geller a.o. Oxford 1995, עמ' 43–52.

סטיות מן התפוצה המשימה: כיוון שאין דוגמאות בטוחות של הצורה הוינא במשמעות של עבר גוף ראשון באי"ב, אין מקום לדון בצורה הוינא אצל אמוראי בבל.

השוואה בין אי"ב לארמית הבבלית של ראשוני האמוראים: עיין וייסברג, אמוראים, 5.1.2.3§.

השוואה בין אי"ב לארמית התלמודית הגלילית: הצורה הויתא אינה מזדמנת בארמית התלמודית הגלילית, ובמקומה משמשת הצורה הוינא.²⁸ כשם שהצורה הויתא נשארה בירושלמי בטקסט ארכאי (ראה הערה 28), כך היא נשארה באי"ב, המייצגת שלב קדום יותר מזה של הארמית התלמודית הגלילית.

4.2.2.2 צורת המקור (פעל)

• קטלא לעומת קטולי

תופעות לשוניות אופייניות: "והא ר' ירמי' חלש על לגבי' ההו' אסיא לאסויי' [...] נופק וא' מלאך המות אית ליה לדין ואנ' איעול לאסאה יתיה" (נדרים מט ע"א). יש לשים לב כי כינוי המושא ית + כינוי נפרד מצורת המקור (ראה להלן הערה 36). "אמ' ר' יוחנן [...] לסימטא לימא הכי בזבזיה מסמסייה כסכסייה שדלאי ואסכלאי אילין מלאכיא דאישתלחו מארעא דסדום לאסאה שיחנין וכיבין" (שבת סז ע"א); "אמ' ליה מא אעביד אמ' ליה אפקרו זיתא לחשיכא והב פריטיא לקשקשא"²⁹ + (כ)רמיא. ומישרי [...] אמ' רב עוקבה בר חמא תרי קשקושי" (סוכה מד ע"ב). הצורות הבבוליות המקבילות הן לאסויי', קשקושי, כפי שיוצא הן מתוך ההקשר הטקסטואלי הן מתוך מערכת הדקדוק הארמית בבלי.³⁰ "ההוא גברא דנפלה ליה יבמה ביהוזאי, אתא לקמיה דר' חנינה, אמ' ליה: מהו למיחת ויבמה תמן אמ' להם: אחיו של זה נשא גויה ברוך המקום שהרגו, ואחיו יורד אחריו" (כתובות קיא ע"א).³¹

28. עיין למשל לונד (גוף ראשון, עמ' 198) המציין ארבעה יוצאים מן הכלל. ועיין עוד ק' לויאס, דקדוק הארמית הגלילית, ניריורק תשמ"ו, בהערותיו של סוקולוף ל-208§. כפי שמעיר סוקולוף, דוגמה אחת של הויתא בירושלמי מזדמנת בנוסח של סימפון, אולי לשון שטרות? (קידושין סג ע"ד, 1170³⁸ ועיין דלמן, דקדוק, עמ' 353).

29. קארה, הארמית, עמ' 316.

30. אפשטיין, דקדוק, עמ' 46, 100.

31. הגרסה ויבמה גם בדפוס ראשון. הצורה ויבמה בתוך סביבה טקסטואלית ארמית, לכן היא כנראה ארמית, וכך הוכרע בהתקנת הטקסט במסגרת המילון ההיסטורי. השורש יב"ם, פעל, מזדמן בארמית הארץ-ישראלית היהודית (ראה סוקולוף, א"י, ערך "יבם", עמ' 234), לכן יש לפרש: ויבמה = ויבמה, שם פעולה בארמית התרגומית הארץ-ישראלית ובארמית המקראית. בניגוד לכך גרסת כ"י וטיקן 130: "וליבמה תמן". הצורה ליבמה מזדמנת בכתובת יבמין. כך בהלכות פסוקות, טור תיא (ירושלים תשי"א, עמ' 163). צורה זו מונחת ביסוד הגרסה המשובשת בקטע גניזה ג'³⁷ יבמות לט ע"ב. עיין דקדוקי סופרים השלם, עמ' סח שורה 20. המקבילה בירושלמי מועד קטן פא ע"ג, 809³⁴: "חד כהן אתא לגבי ר' חנינה אמ' ליה מהו

הערה: בתופעות האופייניות לא מניתי את הסיפור המפורסם: "בני גליל דלא דייקי לישנא מאי היא כי ההוא בר גלילאה דהוה קאמ' ואזיל אמר למאן חמר למאן אמרו לו גלילי שוטה חמר למרכב או חמר למשתי עמר למלבש או אימר לאיתכסאה" (עירובין נג ע"ב), שהרי איני יודע מהו זמן ניסוחו של סיפור זה.

סטיות מן האחדות של המערכת: "אמ' ר' יצחק קיסטא דמוריסא דהות בציפורי היא הות לוגא למקדשא ובה משערין רביעית לפסח" (פסחים קט ע"א).³² יחיאל קארה³³ מפרש: "לוגא למקדשא" = "לוגא לְמִקְדָּשָׁא", 'לוג לקדש', דהיינו צורת מקור מקטלא האופיינית לארמית התלמודית הגלילית. לא ירדתי לסוף דעתו, שכן לא ראיתי סיבה לסטות מן הפירוש המקובל: לוג לְמִקְדָּשָׁא, כלומר, ר' יצחק משווה את המידה ξεσθηξ של תקופת המשנה עם הלוג במקדש. השווה למקבילה בירושלמי שבת יא ע"א, 414⁴²: "אמ' ר' חנינה לוגא דאורייתא תומנתא עתיקתא דמוריסא דציפורי".³⁴

סטיות מן התפוצה המשלימה: "אמרי מאי אלא מדעתן נמי בסתמא לאפקא היכא דאמרה לא" (פסחים פח ע"א). קטעים הפותחים באמרי דומים להוספות הפרשניות המאוחרות בבבלי.³⁵ כ"י קולומביה: לאפוקי; כ"י מינכן 6: "מאי מדעתן נמי בסתמא לאפוקי"; כ"י וטיקן 125: "לאפוקי היכא דאמור לא". "אימור דאמר ר' יהושע לאפקה ממעילה" (זבחים סח ע"א). אולי הכתיב חסר, כמו בבא מציעא מג ע"ב: "לאפקי מדר' ישמעאל".

השוואה בין איאי"ב לארמית הבבלית של ראשוני האמוראים: לא מצאתי בארמית הבבלית של ראשוני האמוראים משקל קטלה או משקל אַקְטְלָה. השוואה בין איאי"ב לארמית התלמודית הגלילית: בשתיים נבדלת צורת המקור באיאי"ב מצורת המקור בארמית התלמודית הגלילית: (א) בארמית התלמודית הגלילית נוספה מ"ם בראש צורת המקור הגרוד בכל הבניינים; (ב) בארמית התלמודית הגלילית צורן המושא ית וכינויו דבוקים לצורת

לצאת לצור לעשות דבר מצוה לחלוץ או לייבם אמ' ליה אחיו שלאותו האיש יצא ברוך המקום שגנפו ואת מבקש לעשות כיוצא בו אית דבעי מימר הכין אמ' ליה אחיו שלאותו האיש הניח חיק אמו וחביב חיק נכריה וברוך שגנפו ואת מבקש לעשות כיוצא בו". יש התאמה בין המסר בבבלי ובין המסר המובע בהערת העריכה "אית דבעי מימר" בירושלמי.

32. כן הוא בהלכות פסוקות, טור רסח (ירושלים תשי"א, עמ' 97). הטקסט אינו מנוקד.

33. קארה, הארמית, עמ' 183.

34. פירוש זה אינו נטול קשיים. עיין א"ש רוזנטל, "מסורת-הלכה וחיידושי הלכות במשנת חכמים", תרביץ סג (תשנ"ד), עמ' 371 והערה 119 שם, ואכמ"ל.

35. ב"מ לוין, רבנן סבוראי ותלמודם, ירושלים תרצ"ז, עמ' 27. עיין עוד א' וייסברג, "הצורות ר' שמעון בן לקיש ו'כאזיה צד' ותרומתן למיין כתבי-יד של הבבלי", לשוננו נה (תשנ"א), עמ' 382–367 הערה 2.

המקור.³⁶ בדוגמאות שהובאו לעיל לא נוספה מ"ם ובדוגמה "לאסאה יתיה" צורן המושא נפרד.

4.2.3 השם

4.2.3.1 צורות מוחלטות ומידעות של השם

• צורות מוחלטות לעומת צורות מידעות

תופעות לשוניות אופייניות: הצורה הבלתי מידועת בשמות לא נשמרה בדרך כלל בארמית הבללית.³⁷ שלזינגר³⁸ ממיין את היוצאים מן הכלל ומונה דוגמאות לשמות הבאים בצורה בלתי מידועת בתלמוד הבללי. דוגמאותיו לקוחות בעיקר ממאמרים שמוצאם ארץ-ישראלי.

"ואמ' ר' יוחנן: נהירנא כד הוו קיימין ארבע סאין בסלע, (מדלית) והוו נפישין נפיהי כפן בטבריה מדלית איסר" (תענית יט ע"ב = כבא בתרא צא ע"ב);³⁹ "ואישתביין בנתיא דמר שמו' ואסוקינהו לארעא-דישר' ואמטינהו לבי מדרשא [...]" א"ר חנינא בנן דמורי' אינון" (כתובות כג ע"א, כ"י וטיקן 130). הצורה בנן היא צורה מוחלטת, דמורי' היא צורה מסופקת, אבל גרסת כתבי היד היא: "בנן דמוריין אינון" (כ"י וטיקן 113); "בנן מוריין אינון" (כ"י וטיקן 11/487); "בנן דמוריין אינון" (דפוס ראשון).⁴⁰ דיון פילולוגי בסוגיה זו ראה לעיל §2.4.2. "אמ' ר' אמי מאי עבד ליה ר' יהודה לטומטום דבירי"⁴¹ [...] ואוליד שבע בנן" (יבמות פג ע"ב); "ההיא אתא" (נדרים כא ע"ב, ספר הלכות גדולות, חלק ב, עמ' 302); "מילין דעזיבה" (נדרים כא ע"ב, דפוס ראשון; ראה לעיל §2.4.2 דוגמה 3); "כי אתא רב דימי אמ' אמרי במערבא מילא בסלע ומשתוקא בתרי" (מגילה יח ע"א);⁴² "א"ר (חייא) = [זירא] אמש נראה לי ר' יוסי בר' חנינא ואמרתי לו [...] ור' יוחנן אצל ר' חייא לא. אמ' ליה באתר דזיקין דנור ובווערין דאישא מאן מעייל בר נפחא לתמן" (בבא מציעא פה ע"ב; דיון פילולוגי בסוגיה זו ראה לעיל §2.4.1); "א"ל ר' יוחנן ליוסי בר הנין" נהירא כד הוו יתיבנא אחר שבע-עשרי שורות (דפוס ראשון: שורן) אחוריה דרב קמי דר', ונפקין זיקוקי (דפוס ראשון: זיקוקין) דנור מפו!נין! לפומיה דר', ומפומיה

36. טל, המקור, עמ' 213. עיין עוד מוראוקה, המקור, עמ' 75–79. הוספת מ' בראש המקור הגרוד

בכל הבניינים החלה בארמית התרגומית הארץ-ישראלית, לכן צורות המקור באיא"ב משקפות ארמית עתיקה יותר מן הארמית התרגומית הארץ-ישראלית.

37. עיין פרידמן, שלוש הערות, עמ' 62; פרידמן, הפירושים, עמ' 146 הערה 12; ליברמן, מחקרים, עמ' 195; קוטשר, גלילית, עמ' 7.

38. שלזינגר, עמ' 19, הערה 1; טלמן, חכמים, עמ' 275.

39. שלזינגר, שם.

40. שם.

41. היא ביריה שבגליל העליון, ראה ש' קליין, ספר הישוב, ירושלים תרצ"ט, עמ' 11.

42. פתגם המנוסח כנראה בארמית מתקופת התנאים. עיין עוד חלק א, הערה 87. טלמן, חכמים, עמ' 277; עיין עוד ויקרא רבה, טז, ה (מהדורת מרגליות, עמ' 360).

דר' לפומיה דרב, ולית אנא ידע מה הן אמרין" (חולין קלז ע"ב); "מתקיף ליה רב אבון בר חייה, ואיתימא רבי אבון בר כהנא, בכל אתר את אמר מן להוציא, וכאן מן לרבנות" (זבחים ט ע"א; דיון פילולוגי בסוגיה זו ראה לעיל §2.4.1 דוגמה 2); "דרש ההוא גלילאה עליה דרב חסדא: בריך רחמנא די יהב אוריין⁴³ תליתאי לעם תליתאי, על יד תליתאי, ביום תליתאי, בירח תליתאי" (שבת פח ע"א; דיון פילולוגי בסוגיה זו ראה לעיל §2.4.2 דוגמה 4); "במערבא אמרי לישן תלתי קטיל תלתי" (ערכין טו ע"ב; דיון פילולוגי בסוגיה זו ראה לעיל §2.4.2 דוגמה 4); "אמ' ר' יוחנן: נהירנא כד הוה מטללין טלי וטליא כבת שית עשר וכבר שבעשר, ולא הוה חטאן" (בבא בתרא צא ע"ב, כ"י פריז 1337);⁴⁴ "רב יצחק בר ביסנא אירכסא ליה מפתחות דבי מדרשא ברשות הרבים אתא לקמיה דר' פדת, אמ' ליה: זיל דבר טלי וטליא ליטיילו התם, איפשר דמשכחי להי ומיתו להו ניהלך" (יבמות קיג ע"ב – קיד ע"א);⁴⁵ "אמהתא דבי ר' כי הוה משתעיין לשון חכמה אמרן הכי: עלת נקפת בכד, ידאון נשריא לקניהון" (עירובין נג ע"ב); "ר' יעקב בר זבדא ור' אילעא הוו יתבי חליף ואזיל ר' שמעון בר אבא וקום מקמיה א' להו חדא דאתון חכימין ואנא חבר ועוד כלום תורה עומדת מפני לומדיה" (קידושין לג ע"ב; דיון פילולוגי בסוגיה זו ראה לעיל §2.4.2 דוגמה 2); "אמ'ל: חכים עבדו יתר, וגולתא דדהבא פראסו עלך, ורבי רבי קרו לך" (בבא מציעא פה ע"א, כ"י ק"ג ג'¹); "ר' יוסי בר יאסין [...] כי הוה משאיל באושפיזיה אמ' הכי גבר פום דין חי" (עירובין נג ע"ב; ראה לעיל §4.2.1.1.1); "אמ' ר' לוי כל !המותיב מילה קדם רביה אזיל לשאול בלא ולד" (עירובין סג ע"א⁵³); "שלחו ליה למר עוקבא: לחיו ליה + [כדזיו ליה] כבר ביתיה, שלם" (סנהדרין לא ע"ב);⁴⁶ "ר' בון ור' מיאשא ור' ירמיה אמרי תרויהו אית חולק לטליא במקום בניה; ר' אבהו ור' חנינא פפי ור' יצחק נפחא אמרי: לית חולק לטליא במקום בניה" (בבא בתרא קמב ע"ב); "אמ' ליה (ר' חייא) לרב: זיל חלפיה ניהלה, וכתוב אפינקסין דין עסק ביש" (בבא קמא צט ע"ב); "כי ההיא דאתאי לקמי' דר' אמי אמר' ליה הב לי כתובה אמר לה זיל לא מיפקדת אמר ליה מסיבו דילה מאי תיהי עלה דהך איתתא" (יבמות סה ע"ב, דפוס ראשון);⁴⁷ "אמ' ר' יוחנן דא עקא"

43. עיין סוקולוף, בבלי, ערך "אוריין", עמ' 95, והערת סוקולוף שם.

44. וכן הוא במדרש הגדול ויקרא (מדרש הגדול על חמשה חומשי תורה, חיברו רבי דוד ב"ר עמרם העדני, ספר ויקרא, מהדורת ע' שטיינזלץ, ירושלים תשל"ו) עמ' תשטו. גם שם "שית עסר", "שבע עסר" וצ"ע. בדבר הרקע ההיסטורי של סיפור זה עיין D. Sperber, *Roman Palestine 200–400, The Land: Crisis and Change in Agrarian Society as Reflected in Rabbinic Sources*, Ramat-Gan 1978, עמ' 56.

45. אבל בראב"ה, חלק א, סי' שצ"א, עמ' 433 כבר "תוקן" "דבר טליא וטלייתא". עיין עוד סוקולוף, בבלי, ערך "טליא", עמ' 504, המפרש את הצורה האבסולוטית בתור collective absolute.

46. שלזינגר, עמ' 20.

47. עיין וייסברג, אמוראים, הערה 16.

(סנהדרין כו ע"א); "כתי' אפינקסיה דר' יהושע בן לוי: האי מאן דבחד בשבתא – יהי גיברא⁴⁸ ולא חדא ביה [...] האי מאן דבתי בשבא – יהי גבר רגזן [...] האי מאן דבתלתא בשבא – יהא גבר עתיר וזנאי [...] האי מאן דבארבעה בשבא גבר נהיר וחכים [...] האי מאן דבחמשא בשבתא יהא גבר גמיל חסדין [...] האי מאן דבמעלי שבתא יהא גבר חזון [...] האי מאן דבשבתא יהא בשבתא ימות, על דאחילו עלויה <בדפוס ראשון: עלויה> יומא רבא בשבתא" (שבת קנו ע"א); "אמרו ליה רבנן לר' פרידא ר' עזרה בר בריה דר' אבטולוס דהוא עשירי לר' אלעז' בן עזריה דהוא עשירי לעזרא דקאי אבבא אמ' להו מאי כולי האי אי בר אוריין הוא יאי אי בר אבהן הוא ובר אוריין הוא יאי ויאי בר אבהן ולא בר אוריין אישא תיכליה א"ל בר אוריין הוא א' להו ליעול ליתי" (מנחות נג ע"א); "אמ' רבה בר בר חנה [...] ואפום חנואן מודלאן יתיה" (שבת כא ע"א). נוסח התלמוד היוצא מתוך פירוש רבנו חננאל: "אבין ציפורא גר ספסלא בעיילה דשיש?א לעילא מר' יצחק בן אלע'"; (שבת כט ע"ב; ראה לעיל 2.5.2.3§). לא דנתי בצורות אנש, אינש. וכן ראה לעיל 3§ תתסעיף ג. צורה מסופקת: תברה. על פי עבודה זרה ב ע"ב, "ועל דא תברתהון", מתברר שתברה היא צורת נקבה, וכך היא הגרסה בדפוס ראשון שם. גרסת כ"י ניו יורק היא: "ועל דא תבר(ת)[יה]ון", דהיינו לפי כ"י ניו יורק תוקנה לשון נקבה ללשון זכר. בארמית התלמודית הגלילית לשון זכר, וכך בראשית רבה כ"י וטיקן 30 יד שנייה: "אוף דא לא תבריה" (עמ' 271); "אף הוא לא תבריה" (עמ' 274).⁴⁹ ניתן לראות את תברה כצורה לא מיודעת, ואז יש לראות בה צורת נקבה. אם רואים את המונח כמיודע, הוא נגזר מצורת הזכר תבר.

המונח אופייני לאיאי"ב, והקשר עם היצירה הארץ-ישראלית מקבל תימוכין מן העובדה שתברה כמונח בתחום הדיאלקטיקה כמדומני אינו מתועד בסורית ובמנדעית. המשמעות של תברה היא אולי סתירה (contradiction)⁵⁰ וגם התוצאה של הסתירה: תשובה, תיובתא (refutation).⁵¹ ואכמ"ל (ראה עוד לעיל 4.2.1.1.3§). הערה: מקומן של הדוגמאות הבאות הוא בדיון במילות החיבור ובפרט במבנה לאתר ד' – לתמן:⁵² "אמ' ר' יוחנן רגלוהי דבר אנש אנין ערבן ביה לאתר דמתבעי

48. בכ"י מינכן 95: גבר. עיין מ' מישור, "לסגנון התורה שבעל פה: 'יפעל' בהוראה אינדיקטיבית", תרביץ נה (תשמ"ו), עמ' 349 והערה 13 שם.

49. עיין עוד כתובות נו ע"א, דקדוקי סופרים השלם, עמ' יא שורה 25.

50. סוקולוף, בבלי, ערך "תברא #3", עמ' 1193.

51. אבל עיין סוקולוף, בבלי, ערך "תברתא", עמ' 1193.

52. ראה דלמן, דקדוק, עמ' 235 (בדוגמה המובאת אצל דלמן מירושלמי יבמות ג ע"ד, 838⁴⁸ הצירוף "באתר ד..." אינו פותח ורישה של משפט מורכב, עוד דוגמה בראשית רבה, פו, ה [תיאודור-אלבק, עמ' 1058] בפתגם; שלוינגר, עמ' 217; טל, תרגום, עמ' 36; טלמון, בחנים, עמ' 303, 309. לא מצאתי דוגמה של המבנה (ל)אתר ד... (ל)תמן (תואר פועל מוסב retrospective, resumptive adverb תמן) בירושלמי, רק באיכה רבה א, יז "אמ' ליה לית

לתמן מובלן יתיה" (סוכה נג ע"א; ראה לעיל § 2.4.1 דוגמה 1); "א"ר (חייא) = [זירא] אמש נראה לי ר' יוסי בר' חנינא ואמרתי לו [...] ור' יוחנן אצל ר' חייא לא. אמ' ליה באתר דזיקין דנור ובוערין דאישא מאן מעייל בר נפחא לתמן" (בבא מציעא פה ע"ב); "דרש בר קפרא: פרקמטיא דלת – קפון קנה מינה, באתר דלית גבר – תמן הוי גבר. אמ' אביי, ש"מ ובאתר דאית גבר לא תהוי גבר" (ברכות סג ע"א, כ"י פריז 4,671).

השוואה בין איא"ב לארמית הבבלית של ראשוני האמוראים: "והא רבא הוא דאמ' נפיש קטילי קדר מן נפוחי כפון" (שבת לג ע"א; פתגם);⁵³ "אמ' אביי מתני' דעבדו ליום טוב יום ביש" (קידושין לט ע"ב), אולי לשון האמוראים הראשונים.⁵⁴ "אמ' רב מנשי וקרו ליה יום תבר מגל" (תענית לא ע"א = בבא בתרא קכא ע"ב), כנראה שם עתיק של חג. "אמ' ליה רבא לכריה דר' חייא בר אבון. בר אוריין תא ואימ' לך מילתא מעלייתא" (כתובות פה ע"ב); "רב הונא ורב חסד' הוו יתבי חליף ואזיל גניבה. אמ' חד לחבריה ניקום מקמיה דבר אוריין הוא" (גיטין לא ע"ב).

השוואה בין איא"ב לארמית התלמודית הגלילית: בארמית התלמודית הגלילית נשמרה ההבחנה בין הצורות המיודעות לבין הצורות המוחלטות.⁵⁵

2.4.3.2 הצורן ליודוע רבים

• יִיא לעומת יִי

תופעות לשוניות אופייניות: "בסורית ובארמית-בבלית בא תמיד במקום יִיא-e".⁵⁶

מצאתי את הסופית יִיא במקומות אלה באיא"ב: "ואמ' אבו + קריתא אילי כרמיא אילי זיתא אילי ואתן בני קריתא מקשקשין בכרמיא וממשמשין אריך אמ' ליה לא אריך שבקיה וקא אמא כדו הוית דאיר בקרתא דא ארבעין שנין ולא חמית אניש דתקנין (דחקנן (אנלאו 270) ארחתיה כדן אמ' ליה מא אעביד אמ' ליה אפקרו זיתא לחשיכא והב פריטיא לקשקשא + <כרמיא" (סוכה מד ע"ב); "אמ' ר' יוח' הינון עשרין אמ' ליה זיל מנינון מלעילא לתתא ומתתא לעילא ובאתר דישלים מניין עשרין שריין תמן את משכח ליה". כל הקטע הזה חסר הן בנוסח ב של איכה רבה הן במקבילה בירושלמי מעשר שני נה ע"ב, 302₁₆. עיין מגדל, איכה, עמ' 153–155. בארמית התלמודית הגלילית מצאתי במקום באתר ד' הן ד'. יושם לב למקום ברכות סג ע"א, כ"י פריז 4,671 שהבאתי בדוגמאות, בהיסק של האמורא הבבלי אביי אין תואר פועל מוסב. ועיין עוד ש"י פרידמן, "הפתגם ושברו עיון בתרבות המשל בספרות התלמודית", *Jewish Studies Internet* (2003) *Journal* 2, עמ' 48–49 ואכמ"ל.

53. עיין וייסברג, אמוראים, § 5.1.5.1.

54. עיין שם, § 5.1.2.5.

55. ראה קוטשר, גלילית, עמ' 7–8; פסברג, דקדוק, עמ' 136.

56. אפשטיין, דקדוק, עמ' 117.

נהירנא כדהוה מתגרן פעליא למדנח קרתא מיייתין מריח פיתא" (בבא בתרא צא ע"ב, כ"י פריז 1337); "אית חולק לטליא במקום בנאי [הניקוד שלי]" (בבא בתרא קמב ע"ב); "בעי מניה מר' חייה בר אבא [...] אמ' להו חכימא וספריא ודרשניא ורישי עמא דאמרין" (סוכה לח ע"ב);⁵⁷ "והאמ' עולא חבריא מדכן בגלילא ומניחין" (חגיגה כה ע"א = נידה ו ע"ב); "אמ' עולא חבריא אמרי בחולין [...] מאן חבריא רבה בר בר חנה?" (חולין לד ע"א); "א' להו ר' אמי שבקו' לדן מן חברי' הוא" (נזיר נט ע"א); "א' רב יצחק בר יוסף א'ר יוחנ' מאי אהדרו ליה חבריא לר' יוסי בר' יהודי" (חולין מג ע"א); "אמ' ר' ינאי גבול שמעתי בה ושכחתי נסבין חבריא למימר" (כריתות כה ע"א = חולין פב ע"א = זבחים ע ע"ב); "תני אושעיא זעירא דמן חבריא" (נידה כו ע"א);⁵⁸ "אבין ציפורה גרר ספסלא בעליתא דשישא לעולא מרבי יצחק בן אלעזר [ראה לעיל 2.5.2.3]. אמר ליה. אי שתוקי לך כדשתיקי ליה חבריא לר' יהודה נפיק מיניה חורבא" (שבת כט ע"ב, דפוס ראשון);⁵⁹ "א'ר אושע' בעינא דאימ' מילתא ומיסתפינא מחברייא" (שבועות יז ע"ב);⁶⁰ "והיינו דשלחו מתם: יבעיון רחמי אתכליא על עליא, דאילמלי עליא לא מתקיימין אתכליא" (חולין צב ע"א);⁶¹ "כי נח נפשיה [...] דר' אסי אתעקרו כל ארזיא דר' שמואל בר רב יצחק אתעקרו כל אילניא [...] דר' מנחם בר סימאי איתשערו + [אשתניאו] כל צלמניא והווי למחצליא, דר' תנחום בריה דר' חייא איש כפרעכו אתעקרו כל אנטרדיא" (מועד קטן כה ע"ב); "אמ' ר' יוחנן: [...] אילין מלאכיא" (שבת סז ע"א); "אמ' ר' יוחנן: כד הוינא טליא הוינא אמרינן מיליא ושאינא לסביא, ואשתכח כותנא" (מגילה ה ע"ב, כ"י גטינגן); "ר' יוחנן וסביא" (יבמות טז ע"א = טז ע"ב, לפי כ"י וטיקן 111 = פו ע"ב = נידה מז ע"ב); "והא ר' יוחנן וסביא דא' תרוייהו" (נידה נו ע"ב, כ"י מינכן 95); "אמהתא דבי ר' כי הוה משתעיין לשון חכמה אמרן הכי: עלת נקפת בכד, ידאון נשריא לקנייהון" (עירובין נג ע"ב); "אפקיה ר' אב(ב) [מ]י מבי מדרשא ואכריז

57. הלשון דאמרין רומזת שהחכמים, הסופרים והדרשנים לא פסקו: שמע ולא ענה יצא, אלא מתוך התנהגותם של החכמים יש להסיק ששומע כעונה. וכן מוכח מלשון המקבילה בירושלמי סוכה נד ע"א, 648₈ = מגילה עב ע"א, 752₂₃ = ברכות יב ע"ג, 64₄₀: "מן מה דאנן חמיין רבנין רברביא [...] ואילין אמרין [...] ואילין אמרין [...]". המושג "רבנין רברביא" בירושלמי מפורט בבבלי "חכימא וספריא ודרשניא". פירוט זה המכיל מונח שאינו מזדמן עוד בבבלי מצביע על עדיפות הניסוח בבבלי. עיין עוד י"צ דינר, חידושי הריצ"ד, א, ירושלים תשמ"א, עמ' רפב.

58. אולי שם מקום, עיין ספר הישוב, א, חלק ראשון, בעריכת ש' קליין, ירושלים תרצ"ט, עמ' 43.

59. גרסה זו מתאשרת מגרסת הר"ח אבל גרסת כ"י אוקספורד: חברה.

60. עיין עוד מ' בר, "על החברייא מעולמן של הישיבות בארץ-ישראל במאות השלישית והרביעית", אוניברסיטת בר-אילן, ספר השנה למדעי היהדות והרוח כ-כא (תשמ"ג), עמ' 95-76.

61. איני יודע את זמנו של פתגם זה. עיין עוד לעיל חלק א, הערה 87.

עליה דין גלי רזי"א" (סנהדרין לא ע"א); "והא כי אתא רב יצחק בר יוסף אמ': כי מסי' שליחא דציבור' תקיעה ביבנה – לא שמע איניש קל אוניה מקל תקועיא [...] והא כי אתא רב יצחק בר יוסף אמר: כי הוה מסיים שליחא דציבורא תקיעתא ביבנ' לא שמע איניש קל אוניה מקל תקועיא" (ראש השנה ל ע"א, דפוס ראשון).⁶² גרסת הדפוס הראשון מתאשרת על ידי קטע גניזה כ"י אוקספורד b.13/6:⁶³ "והא כי אתא רב יצחק בר יוסף אמ': כי הוה מסיים שליחא דציבורא תקי<...>א ביבנה – לא הוה שמ<...>ע איניש קל אוניה מקל תקועיא דחידדיא [...] ?ר?ב יצחק בר יוסף אמ' כי הוה ?מ?ס<...>י שליחא דציבורא תקי<...>א ביבנה לא הוה איניש <...>ע קל אוניה מקל תקועיא דחידדיא";⁶⁴ "אמ' עולא ידעין חברין בבליא מה טיבותא עבדינן בהדיהו. מאי טיבותא עולא אמר משום ירקיא רבי אחא בר חנינא אמר משום מתיא" (ראש השנה כ ע"א, כ"י מינכן 140); "אמ' ר' אמי חצובא מקטע רגליהון דרשיעיא נטיעא מקטע רגליהון דקצביא ודבועלי נדות" (ביצה כה ע"ב).⁶⁵ הצירוף "קטע ידיה/רגליה" רגיל בארץ ישראל.⁶⁶ כאן המשמעות היא מטפורית: מחייבת את הרשעים (שאינן למדים ממנה או שהצמח מגלה את פשעם של הרשעים).

ס ט י ו ת מן התפוצה המ של י מ ה: "תא שמע: וספרו לו כל יש' וקברו אותו ואי אמרת יקרא דחיי הוא הני בני יקרא נינהו נחא ליה לצדיקא דמתייקרי ביה אינשיה. תא שמע לא יספרו ולא יקברו לא נחא ליה לצדיקא דמתייקרי ביה רשיעיא" (סנהדרין מו ע"ב). צורת רשיעיא וכנראה גם אינשיה בסתם גמרא. וצ"ע.

62. עיין אפשטיין, דקדוק, עמ' 16; אפשטיין, מחקרים ב, עמ' 823: "בצורה ארמית ארץ-ישראלית בפי ר' יצחק".

63. לפי ד' גולניקין, גנוי ראש השנה: שירי כתבי יד של בבלי ראש השנה מהגניזה בקהיר, ניו יורק וירושלים תש"ס, עמ' כג.

64. ועיין עוד ק"ג כ"י אוקספורד d.58/18 (גולניקין, שם, עמ' קעג). בכ"י אנלאו 319 (חימני), כתב יד היסוד בעבודתנו במילון ההיסטורי למקום זה במסכת ראש השנה, הטקסט מדויק פחות. ללמדך שלפעמים נשמר בדפוס ראשון טקסט המתאים לקטעי גניזה והוא מדויק יותר מכתב יד חימני.

65. בדפוס ראשון: "ואמר רמי בר אבא"; כ"י מינכן 95: "אמ' רמי בר אבא"; ק"ג כ"י אוקספורד d.54: "אמ' ראמי בר אבא". לפי אלבק (מבוא, עמ' 311) רמי בר אבא הוא אמורא בבלי. מצינו בתנחומא פרשת בא, יד כ"י קמברג' Camb. Add. 1212: "רשיעור רצועה של יד אמ' רמי בר אבא א"ר שמעון בן לקיש עד אצבע {תראה}: {צורנה}." וכן כ"י קולומביה X893-M5843: "אמ' רמי בר אבא אמ' ריש לקיש", וכן הוא בתנחומא הנדפס. לעומת זאת מצאנו בבבלי מנחות לה ע"ב, כ"י וטיקן 120: "אמ' רמי בר חמא אמ' ריש לקיש", וכן במסכת עבודה זרה ה ע"א מצינו שרמי בר חמא מוסר בשם ריש לקיש. אין בידי להכריע בין הגרסאות "רמי בר חמא בשם ר' שמעון בן לקיש" ל"רמי בר אבא בשם ר' שמעון בן לקיש", אבל ייתכן שהיה אמורא ארץ-ישראלי רמי בר אבא המוסר בשם ר' שמעון בן לקיש.

66. עיין סוקולוף, א"י, ערך "קטע", עמ' 487.

השוואה בין איאי"ב לארמית הבבלית של ראשוני האמוראים:
 "אמ' ליה (רב נחמן לר' יצחק) כדי ספרו ספדייא וחנטו חנטיא וקברו קבריא"
 (תענית ה"ב).⁶⁸ שרידים של הצוון הקלאסי נשארו בכתבי האמוראים הראשונים.
 השוואה בין איאי"ב לארמית התלמודית הגלילית: הצוון יָא־
 משותף לארמית המקראית, לארמית התרגומית הארץ־ישראלית ולארמית התלמודית
 הגלילית.⁶⁹

תופעות לשוניות אופייניות

פירושו של הביטוי מתברר מתוך מקבילותיה של הברייתא: "אמ' ר' יהודה קטן הייתי וקריתיה לפני ר' טרפון בלוד וקבלני אמ' ר' קטן הייתי וקריתיה לפני ר' יהודה באושה" (תוס' מגילה ב, ח), וכן מן הברייתא המקבילה בירושלמי: "ר' יהודה מכשיר בקטן אמ' ר' יהודה קטן הייתי וקריתיה לפני ר' טרפון בלוד אמרו לו קטן הי[נ]ה ואין עידות לקטן אמ' ר' מעשה שקריתיה לפני ר' יודה באושה אמרו לו אין זו ראייה הוא שהוא מתיר" (ירושלמי מגילה עג ע"ב, 760₄₇); "ר' יהודה בן בתירה אומ': אין דברי תורה מקבלין טומאה. ומעשה בתלמיד אחד שהיה מזג?מזגים? וקורא לעיל מר' יהודה בן בתירה. אמ' לו בני, פתח פיך ויאירו דבריך, שאין דברי

70. עיין שבת ל ע"א רש"י, ד"ה "לעילא מר' תחום", אבל בישיעיהו ו, ב הוא מפרש כמו התרגום ועיין שם פירוש רד"ק. ועיין עוד פירוש רשב"ם, בראשית יח, ח ד"ה עומד עליהם, וכן R. Brody, *The Geonim of Babylonia and the Shaping of Medieval Jewish Culture*, New Haven–London 1998, עמ' 205 הערה 12.

תורה מקבלין טומאה" (ברכות כב ע"א). משמעות לעיל מר' היא 'לפני ר', כשיבת תלמיד לפני רבו. מקבילה המבחרה את ההקשר הראלי של המאורע המסופר בבירייתא בבבלי מצאנו בירושלמי ברכות ו ע"ג, 29¹²: "מעשה באחד שעמד לקרות בתורה בנציבין. כיון שהגיע להזכרה התחיל מגמגם בה אמ' לו ר' יהודה בן בתירה פתח פיך ויאירו דברך שאין דברי תורה מקבלין טומאה"; "מתנדב אדם מנ' ששים עשר. שאיל שאילה למעלה מר' יהוד' בר' אילע' [...] פתח ר' יהוד' בר' אילעאי ראש המדברים בכל מקום, ואמ' " (מנחות קג ע"ב). כפי שמעיר בעל יחסי תנאים ואמוראים,⁷¹ התשובה המיוחסת בתוספתא מנחות יב, ח-ט לחבריו של ר' שמעון מנוסחת בבירייתא במנחות קג ע"ב בידי ר' יהודה בר' אילעאי. מכאן השיג בעל יחסי תנאים ואמוראים "שר' יהודה היה ממונה לאותה שררה להשיב לשואלים". מכאן מתברר שגם כאן השימוש המקובל (המושב בחיים) בצירוף היחס למעלה מ- במשמעות 'לפני' הוא שימוש של תלמיד לפני רבו.

תקופת האמוראים: "שאיל שאילתא לעילא מר' ננחום דמן וגוי. מהו לכבווי בוצינא דנורא מן קדם !כאישא בשבתא [...] ולענין שאילתא דשאילנא קדמיכון" (שבת ל ע"א);⁷² "דאר' הושעיא: פעם אחת היינו עומדין לעילא מר' חייא רבה" (שבת לח ע"ב). פירושו של הביטוי מתברר מתוך המקבילה בירושלמי: "ר' לעזר בשם ר' הושעיה משרת הייתי את ר' חייא הגדול" (יר' שבת ה ע"ד, 384⁹; דיון פילולוגי במקום זה ראה לעיל 2.4.2§ דוגמה 5); "אבין ציפוראה גרר ספסלא בעיליתא דשישא לעילא מרבי יצחק בן אלעזר [ראה לעיל 2.5.2.3§]. אמר ליה. אי שתוקי לך כדשתיקי ליה חבריא לר' יהודה נפיק מיניה חורבא" (שבת כט ע"ב, דפוס ראשון; ראה עוד לעיל 2.5.2.1§); "עמד ר' יצחק בן חקולא על רגליו ואמר: אני ראיתי את ר' יוסי בן זימרא, זקן ויושב בישיבה היה, ועמד למעלה מזקנו של זה ונטל רשות להתיר בכורות" (יומא עז ע"א).⁷³ דיון פילולוגי במקום זה ראה לעיל 2.5.2.3§. "ריש כנשתא דבצרה גרר ספסלה לעילא מר' ירמיה רבה" (שבת כט

71. ערכי תנאים ואמוראים, לרבינו יהודה ב"ר קלונימוס, מהדורת מ"י הכהן בלוי, א, ניו יורק תשנ"ד, עמ' מג; ש' ליברמן, תוספת ראשונים, א, ירושלים תרצ"ז, עמ' 263; בכר, תנאים, ב, עמ' 193 הערה 6.

72. עיין בכר, אמוראי א", ג, עמ' 508.

73. וכן הגרסה בכ"י אנלאו 271; בכ"י אנלאו 270: "למעלה מזקוני שלוה"; בדפוס ראשון: "ועמד במעלה מזקנו של זה". גרסה זו היא היסוד לתרגומו של גולדשמידט: "Ich sah, wie R. Jose b. Zimra, ein Greis, der im Kollegium sass und **hoeher im Range war, als** L. Goldschmidt, *Der Grossvater von diesem, Autorisation einholte*" *Babylonische Talmud... neu übertragen durch Lazarus Goldschmidt, Dritter Band*, Berlin 1930, עמ' 226; הדגשה שלי. לאור הגרסאות בכתבי היד האחרים למקום ולאור המקבילות הלשוניות נראה לי שאין יסוד לגרסה זו ולפירושו של גולדשמידט.

ע"ב);⁷⁴ "א'ל רב ספרא לאבבי חזי מר האי צורבא מ(ד)רבנן דאתא ממערבא, וא' רב עורא שמני [...] סליק אבבי לגביה, א'ל: אימ' לי, איזי גופא דעובדא היכי הוה א'ל: מפטיר כנסיות אני לעילא מר' רבה, והוור' הונא ציפורא ור' יוסי מדאה יושבין לפני ר' (חולין נא ע"א); 'א' רב חנה פתורא לעיל מיני הוה קאים בר נפחא ובעא מיניה דינרא קורדינא לש(י)עורי ביה טריפתא ובעיתי למיקם מן קדמוהי ולא שבקני" (חולין נד ע"ב).

השוואה בין איא"ב לארמית התלמודית הגלילית: מצאתי בירושלמי את הביטוי לעיל מ' במשמעות אחרת, 'להושיב במקום כבוד': "אין סליק רב חונא ריש גלותא להכא אנא מותיב ליה לעיל מיני דהוא מן יהודה ואנא מבנימן דהוא מן דכריא ואנא מן נוקבתא" (כלאים לב ע"ב, 174₄₄ = כתובות לה ע"א, 1009₄₉). לעומת זאת, בבבלי וביא"ב משמש למעלה מ-, לעיל מ-, לעילא מ- במשמעות 'לפני', גם של תלמיד לפני רבו.

4.3 תחביר

"את אמר", "את סמיך", "אנא אזיל" לעומת "את אמרת", "את סמיכת", "אנא אזילנא" (כינוי הגוף חבור לנשוא כאוגד);⁷⁵ "לית אנא ידע", "לית דין צאבני", "מדלית איסר" (אית בתור אוגד לפני נשוא שהוא שם עצם או כינוי);⁷⁶ "הייתי דאיר", "היית ידעת" לעומת "הוה דאירנא";⁷⁷ כינוי מושא נפרד לעומת כינוי מושא חבור (למשל לצורת המקור); ית לעומת ל- לפני מושא ישיר.

4.4 אוצר המילים (פעלים ושמות עצם)

4.4.1 השורש צב"י

• צבי לעומת בעי

תופעות לשוניות אופייניות: "מסתמיך ואזיל ר' ינאי אכתפיה דר' שמלא שמעיה. מלי ואתי ר' יהודה [נשיאה] לאפיהו אמ' ליה בר אנש דאתי לקיבלנא הוא יאי וגולתיה יאי כי מטא לגביה גששיה ואמ' ליה דין שיעור[י]ה כשק [...] <02-0111> אמ' ליה גוד לי לית דין צאבני דיליף" (בבא בתרא קיא ע"א; ראה לעיל §2.5.3 דיון פילולוגי בדבר הוכחת קיום מקורות, וכן עיין במסומן שם).

74. דינו של סיפור זה כיצירה ארץ-ישראלית בבבלי: בוצרה היא עיר בעבר הירדן; לפי רש"י ריש כנישתא פירושו מפטיר כנסיות. מושג זה מוזכר בחולין נא ע"א כיצירה הארץ-ישראלית (ראה להלן). ריש כנישתא מוזכר במדרש איכה רבה ג, יז (מדרש איכה רבה, מהדורת בוכר, ווילנא תרנ"ט, עמ' 130).

75. ראה שלזינגר, עמ' 11.

76. ראה שם, עמ' 9-10.

77. ראה וייסברג, אמוראים, §5.2.2.

מלבד במקום זה, השורש צב"י מזדמן בבבלי בעיקר במקורות עתיקים, דהיינו בשטרות ובכתובת שנמצאה בבית המקדש (תענית כח ע"ב – כט ע"א) וכן בדושי בין טורנוסרופוס לר' עקיבא: "וזה שאלה שאל טורנוס-רופוס הרשע את ר' עקיבה. אמ' ליה מה יום מיומים אמ' ליה ומה גבר מן גוברין אמ' ליה דמארי צאבי. שבת נמי דמארי (צ)בי" (סנהדרין סה ע"ב) – שמע מינה השורש צב"י שימש בשיחה בזמנו של ר' עקיבא.

סטיות מן התפוצה המשימה: "אמר רב נחמן אמר רבה בר אבוא פעמים שמפריז על חנות לעשות בה צורה, ספינה לעשות לה איסקריא. חנו' לצור בה צורתא דצבו בה אנשי והוי אגרא טפי. ספינה לעשות לה איסקריא, כיון דשפירא איסקריא טפי אגרא טפי. ספינתא, אמר רב: אגרא ופגרא" (בבא מציעא סט ע"ב, דפוס ראשון). המילים בגופן מוקטן חסרות בכ"י המבורג. נראה שזוהי תוספת מאוחרת הבאה להסביר מה התועלת בשיפור פני החנות.

"לא צבא לקבולי מיני" (סנהדרין קז ע"ב, דפוס ראשון). ביטוי זה מזדמן בקטע שאינו בכ"י התימני למסכת סנהדרין ואיננו במקבילה.⁷⁸

השוואה בין איא"ב לארמית התלמודית הגלילית

תפוצת השורש צב"י בארמית התלמודית הגלילית: בירושלמי השורש מזדמן רק בלשון השטרות (יר' מועד קטן פב ע"א, 812₄₈; סנהדרין יט ע"א, 1270₁₆).⁷⁹ ירושלמי כתובות לא ע"ג, 991₂₀ עניינו תנאי כתובה.⁸⁰ במדרשים מצאתי את השורש צב"י שלוש פעמים: בתנחומא, מדרש חדש:⁸¹ "כל דאי מארי צבי עבד", כפי אהרן הכהן; בשיר השירים רבה ב, ב, ד כ"י וטיקן 76 בסיפור על התנאים ר' אלעזר חסמא ור' עקיבא: "נתכרכמו פניו והלך לו אצל ר' עקיבא רבו [...] תנא ליה עובדא. אמ' ליה. צבי ר' דיילף. אמ' ליה אין. ואלפיה"; וכן באיכה רבה פרשה א, ד. השורש רגיל בתרגום הארץ-ישראלי לפי כ"י נאופיטי לתורה.⁸² כפי שהראה פרופ' אברהם טל (ראה להלן §4.5.1), הארמית התרגומית הארץ-ישראלית משקפת שלב קדום יותר מזה של הארמית התלמודית הגלילית, לכן נראה שהשימוש בשורש צב"י משקף את הארמית של התרגומים, הקודמת לארמית התלמודית הגלילית.

בהתאם לקביעתי שהארמית התרגומית הארץ-ישראלית והארמית מתקופת התנאים נבדלות מהארמית התלמודית הגלילית במילים צבי לעומת בעי, אין תמה

78. עיין סבתו, סנהדרין, עמ' 306. בעניין צורות לשון של הגאונים בהוספות מאוחרות בתלמוד עיין פרידמן, האשה רבה, עמ' 305.

79. עיין מ' קסובסקי, אוצר לשון תלמוד ירושלמי, ז, ירושלים תשנ"ט, עמ' 3.

80. ועיין עוד הלכות הירושלמי לרבינו משה בן מיימון ז"ל, מהדורת ש' ליברמן, ניו יורק תש"ח, עמ' סא.

81. J. Mann and I. Sonne, *The Bible as Read and Preached in the Old Synagogue*, 2, Cincinnati 1966, חלק עברי, עמ' פז.

82. ראה סוקולוף, א"י, ערך "צבי", עמ' 457.

שבניסוח המקביל בירושלמי למאורע המסופר בבבלי בבא בתרא קיא ע"ב בא השורש בע"י לעומת צב"י בבבלי.

בבא בתרא קיא ע"ב	ירושלמי בבא בתרא טז ע"א, 1253 ⁴
אמ' ליה גוד לי לית דין צאבי דיליף	אמ' ליה ר' יוחנן איתא מן תמן לית אהן גוברא בעי מישמע מילה דאורייתא

4.4.2 השם מפתחא (ארמית)

• מפתחא (ארמית) לעומת אקלידא

תופעות לשוניות אופייניות: "דרש ההוא גלילא עליה דרב חסדא משל דאליהו למ' הדבר דומ' לגברא דטריקיה לגליה ואבדיה למפתחיה" (סנהדרין קיג ע"א); "ההיא מסובייתא דמסרא לה מפתחא לגויה אמ' ר' יצחק בן אלע' [ראה לעיל §2.5.2.3]. כי אתא רב דימי אמ' עובדא הוה בי מדרשא ואמרי. לא מסר' לה אלא על שמירת מפתח בלבד" (עבודה זרה ע ע"ב); "ההיא מסובייתא דמסרה לה מפתחא [נ'א אקלידא] לגויה אמ' ר' יצחק בן אלעזר. כי אתא רב דימי אמ' [עובדא] הוה בי מדרשא ואמרו. לא מסרה לה אלא שמירת מפתח בלבד" (כ"י ניו יורק); "ההו' מסובית' (דאיכל) דמסר' לאקלידא לגוי' כי את' רב דימי א' הוה עובד' בי מדרש' ואמרו. לא מסר' אל' שמיר' מפת' לבד" (כ"י מינכן 95);⁸³ "רב יצחק בר ביסנא אירכסא ליה מפתחות דבי מדרשא ברשות הרבים אתא לקמיה דר' פדת, אמ' ליה: זיל דבר טלי וטליא ליטיילו התם, איפשר דמשכחי להי ומיתו להו ניהלך" (יבמות קיג ע"ב – קיד ע"א).⁸⁴ גרסת ספר בית הבחירה למקום היא: "אירכס ליה מפתחייאתא".⁸⁵ מפתחייאתא היא צורת נקבה, וקביעה זו מוצאת את אישורה בצורות "אירכסא", "דמשכחי להי" במסכת יבמות קיג ע"ב – קיד ע"א לפי כ"י מינכן 141.⁸⁶ לפי זה ייתכן שהצורה מפתחא (עבודה זרה ע ע"ב) משקפת צורה

83. עיין דקדוקי סופרים, עבודה זרה, עמ' 141 אות (ג).

84. יש להעיר על גרסת הרשב"א, שבת קכב ע"א: "זיל דבר תמן טלי וטליא".

85. ספר בית הבחירה על מסכת יבמות לרבנו מנחם ב"ר שלמה לבית מאיר המכונה המאירי, מהדורת ש' דיקמן, ירושלים תשכ"ב, עמ' 435. הגרסה נבדקה בכ"י פרמה 3553: "מפתח??אתא" אולי ?? הוא מקף.

86. עיין עוד בראשית ל, כב תרגום כ"י נאופיטי, נוסח הפנים: "ארבע מפתחן דאינון מסירין" (טקסט בלתי תקין מבחינה דקדוקית), בגיליון: "ארבעה מפתחיא". כנראה חלוקים הפנים והגיליון בשאלת המין הדקדוקי של השם מפתח. וכן מצאתי בספר הראב"ן, מהדורת ש' אלבק, ג, עמ' כ ע"ב: "אירכסן ליה מפתחות". הצורה מפתחייאתא מניחה צורת יחיד מיועצת מפתחיא (ראה גם אפשטיין, דקדוק, עמ' 114). צורה זו מזדמנת אולי בגיליון כ"י נאופיטי: בתרגום נאופיטי לבראשית ל, כב בסוף ההרחבה המדרשית אחרי המילים "למיתן לה בנין" יש תוספת בגיליון: "משום דארבעה מפתחיא דלא אינון מסירין לא למלאך ולא לשרף מפתחיא דמיטר' מפתחיא דפרנסתא מפתחיא דקברא ומפתחיא דעקרתא". לפי העניין "מפתחיא דמיטר' מפתחיא דפרנסתא מפתחיא דקברא ומפתחיא דעקרתא" לשון יחיד היא (השווה נוסח

מוחלטת בהתאם לנוהג באיא"ב (ראה לעיל §4.2.3.1). לעומתה, הערך אקלידא משמש בהקשרים בבליים בלבד: שבת פט ע"ב, סתם התלמוד; גיטין נו ע"א, סיפור על רב חסדא (סתם); סנהדרין קיג ע"א, בתוך אגדה סתמית בארמית בבליה; מנחות נו ע"א, בדברי רבינא ורב אשי או סתם.

הערה: מפתחה במובן 'פתח, כניסה'⁸⁷ מזדמנת בפתגם.

סטריות מן האחדות של המערכת: לכאורה מצאנו את הערך אקלידא גם בדברי האמורא הארץ-ישראלי ר' לוי:

פסחים קיט ע"א	סנהדרין קי ע"א
אמ' ר' לוי: משוי? שלש מאות פרדות לבנות מפתחות גנזיו שלקרח, וכולהו אקלידי וקופלי דגילדי פטירא.	אי' ר' לוי: משאוי שלש מאות פרדות לבנות היו טעונות מפתחות בית גנזיו שלקרח, וכולהו אקלידי דגילדי פטירי.

אני מניח שהחלק המודגש הוא הרחבה מאוחרת מסתם התלמוד.⁸⁸

השוואה בין אייא"ב לארמית התלמודית הגלילית

א. הערך מפתחא מתועד בארמית הארץ-ישראלית היהודית,⁸⁹ לעומתו הערך אקלידא אינו מתועד בארמית המערבית.

ב. הערך מתועד בארמית התרגומית הארץ-ישראלית. השווה "אקלידא דמטרא" (בבלי, סנהדרין קיג ע"א), בתוך אגדה סתמית בארמית בבליה, לעומת "מפתחא דמטרא" בתרגום הארץ-ישראלי לפי כ"י נאופיטי (בראשית ל, כב).

ג. הערך מתועד בארמית התלמודית הגלילית, ירושלמי פאה טו ע"ג,⁹⁰ (ומקבילות): "מפתחא דתיבותא"; שבת טז ע"ד,⁹¹ 444₄₅: "אנשון מפתח(ו...) [ייה דסדרא רובה]"; ביצה ס ע"ד,⁹² 686₂: "ומפתחא (בידיה) דפלמנטרין בידיה".

הערה בדבר האטימולוגיה של אקלידא: מקובלת האטימולוגיה אקלידא = κλεις.⁹⁰ לאור התפוצה המשלימה, שלפיה אקלידא באה רק בבבלי בהקשרים בבליים, ומפתחא באה באיא"ב או בחיבורים ממוצא ארץ-ישראלי, יש להסתפק במוצא היווני של המילה אקלידא.⁹¹

הפנים: "מפתחא דמטרא מפתחא דפרנסתא". אם מפתחא יחיד מיועד צורת היסוד הוא מפתחי. משקל זה מתועד בכ"י נאופיטי, עיין D. M. Golomb, *A Grammar of Targum*, Neofiti, Harvard Semitic Monographs, 34, Chico 1985, עמ' 103.

87. עיין סוקולוף, בבלי, ערך "מפתחא #2", עמ' 698.

88. בדבר פירוש ההרחבה עיין מדרש הגדול על חמשה חומשי תורה ספר במדבר, מהדורת ש' פיש, ב, ירושלים תשכ"ג, עמ' יז.

89. עיין סוקולוף, א"י, ערך "מפתח", עמ' 324.

90. S. Fraenkel, *Die Aramäischen Fremdwörter im Arabischen*, Leiden 1886, עמ' 15.

91. ועיין E. W. Lane, *An Arabic-English Lexicon*, London 1885, כך 7, עמ' 2558 המביא אפשרות למוצא פרסי (תודתי לד"ר אורי מלמד שהפנה אותי למילונו של ליין).

4.4.3 פעלים ושמות עצם אחרים

נהיר לעומת דכיר; חמי לעומת חזי; מני לעומת סמך; גולתא לעומת גלימא; מנרתא – בוצינא לעומת שרגא; מגירתא לעומת שיבכתא; פינקס לעומת ספר; בי מדרשא לעומת בי רב;⁹² קרתא, קריתא לעומת מתא.⁹³

4.5 השוואה בין איאי"ב לדיאלקטים אחרים בארמית ארץ-ישראלית יהודית – סיכום

4.5.1 היחס בין איאי"ב לארמית התרגומית הארץ-ישראלית והארמית התלמודית הגלילית

בסדרת מאמרים הדגים אברהם טל את ההבדל בין הארמית של התרגומים הארץ-ישראליים ובין הארמית התלמודית הגלילית. הוא הראה שהלשון הארמית של התרגומים, שמוצאה מארץ יהודה, קודמת בזמן לארמית התלמודית הגלילית.⁹⁴ הראיתי שאיאי"ב נבדלת במקרים רבים מהארמית התלמודית הגלילית (ראה סיכום בטבלה להלן). באותם מקרים היא דומה לפעמים לארמית התרגומית ולפעמים לארמית עתיקה יותר. לכן איאי"ב עתיקה יותר מן הארמית התלמודית הגלילית. עד כה לא בדקתי את היחס בין איאי"ב לארמית העתיקה (מקומראן).⁹⁵

היחס בין איאי"ב לבין הארמית התרגומית הארץ-ישראלית והארמית התלמודית הגלילית

ארמית של היצירה הארץ-ישראלית בכבלי	סעיף	הארמית התלמודית הגלילית	הארמית התרגומית הארץ-ישראלית
אי סגירת הכרה פתוחה סופית בנ"ן	4.1.1	#	=
כינוי הרמז במעמד שם עצם	4.2.1.1.6	#	=
כינוי הרמז במעמד שם תואר	4.2.1.1.6	#	#
כינוי הזיקה המחובר די	4.2.1.2	#	? =
כינוי חוזר לגרמיה	4.2.1.3	=	=
עבר גוף ראשון רבים	4.2.2.1.1	#	#
פועלי ל"ה, עבר גוף ראשון יחיד	4.2.2.1.2	#	#

92. עיין D. M. Goodblatt, *Rabbinic Instruction in Sasanian Babylonia*, Leiden 1975, עמ' 93–107. אבל עיין רובנשטיין, סיפורים, עמ' 270–272 והספרות המצוינת שם.
93. ראה גולדנברג, ארמית א", ומאמרי: א' וייסברג, "ארמית דיאלקטית במילון לארמית הבבלית של מ' סוקולוף" (בדפוס).
94. טל, רבדים (ראה לעיל, § 4.1.1 בסופו); טל, כינוי הרמז; טל, המקור; טל, דיאלקטים, בייחוד הסיכום, עמ' 447–448 והערה 36 שם.
95. ראה למשל S. E. Fassberg, "Qumran Aramaic", *Maarav* 9 (2002), עמ' 19–31.

ארמית של היצירה הארץ-ישראלית בבבלי	סעיף	הארמית התלמודית הגלילית	הארמית התרגומית הארץ-ישראלית
שורש הו"ה, עבר גוף ראשון יחיד	4.2.2.1.3	#	#
צורת המקור (פעל)	4.2.2.2	#	#
צורות מוחלטות של השם	4.2.3.1	=	=
הצורן יֵאָ לידוע רבים	4.2.3.2	=	=
מילות יחס למעלה מ-; לעיל מ-; לעילא מ-	4.2.4	#	?
אוצר המילים השורש צב"י	4.4.1	#	=
השם מפתחא	4.4.2	=	=

מקרא: = מציין שהתופעה הלשונית באי"ב שווה לדיאלקט המצוין; # מציין שהתופעה הלשונית באי"ב נבדלת מהדיאלקט המצוין.

נוסף על הנתונים הלשוניים המסומנים בטבלה לעיל יש לציין את ההתאמה הסגנונית בין אי"ב ובין התרגום הארץ-ישראלי בצירוף "לישן תלתי" (ראה §2.4.2 דוגמה 4).

4.5.2 היחס בין אי"ב לארמית של תרגום אונקלוס

תרגום אונקלוס היה ידוע בבבל.⁹⁶ אפשר להעלות על הדעת שעורכים שזמנם מאוחר ניסחו באופן מלאכותי את המאמרים ואת הסוגיות המיוחסים לאמוראי ארץ ישראל לפי הדגם של תרגום אונקלוס כדי לשוות למאמרים ולסוגיות אלה חזות ארץ-ישראלית (וראה עוד לעיל §1.1.4). כדי לסתור אפשרות זו אביא דוגמאות לניגוד בין אי"ב לארמית של תרגום אונקלוס.

תוארי פועל: קיימת הבחנה דיאלקטית בין תוארי הפועל (כדון) – כען – השתא, האידנא. כדו משמש בכל תחום ארץ-ישראלי⁹⁷ וכן בארמית של האמוראים הראשונים⁹⁸ ואינו משמש בתרגום אונקלוס ובתרגום לנביאים הראשונים.⁹⁹ כען,

96. עיין י"ל צונץ, הדרשות בישראל, ירושלים תש"ז, עמ' 252 הערה 11. אין כאן המקום לדון במוצא של תרגום אונקלוס. הנתונים ב-§4.5.2 מגלים קרבה בין תרגום אונקלוס לארמית הכבלית וניגוד לארמית המערבית. ועיין עוד רוזנטל, למילון, עמ' 73 הערה 23.

97. בלשון אמוראי ארץ ישראל מצאתי רק כדו ולא כען. אמנם מצאתי בתנחומא אמור אות ב: "אנא כען בעלמא דקשוט" אבל במקבילה ויקרא רבה, כו, ז (מהדורת מרגליות, עמ' 605) כ"י פריז 149: "וכדון דאנא יתיב בעלמא דקשטא"

98. וייסברג, אמוראים, §5.1.7.15.

99. עיין טל, תרגום, עמ' 51, 197; דלמן, דקדוק, עמ' 45.

בעיקר כמילת חיזוק, מזדמנת בארמית המקראית, בתרגום אונקלוס, בעריכות מסוימות בבבלי¹⁰⁰ וכן בלשון שטרות.¹⁰¹ באיא"ב משמשת כדו: "שבקיה וקא אמא כדו הוית' דאיר בקרתא דא ארבעין שנין ולא חמית' אניש דתקנין ארחתיה כדון" (סוכה מד ע"ב); "ההו' דאת' לקמי' דר' אמי א"ל כדו תהית א"ל אין ושרייה" (נדרים כא ע"ב).

באיא"ב: גרמיה (לעיל §4.2.1.3) באונקלוס נפשיה.¹⁰² אילו הייתה לשונם של אמוראי ארץ ישראל בבבלי לשון מלאכותית, יצירה של עורכי הסוגיות הבבליים, הם היו יכולים לתבל אותה גם בתואר הפועל הדיאלקטי והנדיר כען. האחידות בשימוש בתואר הפועל כדו מוכיחה שלשון חיה לפנינו, שאינה המצאה הבנויה על פי תרגום אונקלוס. כמו כן הביטוי "כי עביד לנפשיה עביד" מזדמן בבבלי פסחים סח ע"ב. לכן אם הצירוף "אמי דעבד לגרמיה" (ה)וא דעבד" (ראה לעיל, §4.2.1.3) הוא ניסוח של עורך בבלי, היה עורך זה יכול לנסח "אמי דעבד לנפשיה" (ה)וא דעבד", שהרי ניסוח זה אינו עומד בניגוד לארמית התלמודית הגלילית והוא קרוב יותר לארמית הבבליית. אלא נראה שהניסוח "אמי דעבד לגרמיה" (ה)וא דעבד" אופייני לארמית הארץ-ישראלית היהודית ואינו המצאה או חיקוי הבנוי על פי דיאלקטים בבליים.

באיא"ב: טלי, טליא באונקלוס: רבי, עולים.¹⁰³

באיא"ב: מגירתא פירושה שָׁנָה (ראה לעיל §2.4.2 דוגמה 3) וכן רגיל בארמית הארץ-ישראלית היהודית,¹⁰⁴ אבל הרגיל בבבלי ובתרגום אונקלוס: שיבכתא. באיא"ב: לישן תלתי, באונקלוס (וי' יט, טז): לא תיכול קרצין (ראה לעיל §2.4.2 דוגמה 4).

4.5.3 היחס בין איא"ב לארמית הבבליית של ראשוני האמוראים בכמה מקומות הצבעתי על דמיון בין איא"ב ללשון הארמית של ראשוני האמוראים, למשל §4.1.1, §4.2.1.2, §4.2.1.3, דוגמה לניגוד: באיא"ב תחילית העתיד בגוף שלישי היא י', אך בארמית של ראשוני האמוראים התחילית היא ל'- או נ'.

4.5.4 היחס בין איא"ב לדיאלקטים ארמיים אחרים מצאנו זיקה בין איא"ב ללשון השטרות, למשל §4.2.2.1.3 תת-סעיף 5, ו-§4.4.1 תת-סעיף 1.

100. וייסברג, אמוראים, §2.4.1.3.2.

101. עיין סוקולוף, בבלי, ערך "כען", עמ' 594.

102. דלמן, דקדוק, עמ' 44.

103. שם, עמ' 49.

104. עיין סוקולוף, א"י, ערך "מגירה", עמ' 290.

4.5.5 היחס בין לשון אמוראי ארץ ישראל ובין ניסוח מאמריהם בירושלמי כפי שהדגשתי ב-4.5.1, איא"כ נבדלת מן הארמית התלמודית הגלילית ועתיקה ממנה. ניתן להסביר את הבדלי הלשון האלו בשלושה טעמים: זמן, מקום, סגנון. זמן: מקובל¹⁰⁵ שהירושלמי נערך בסביבות שנת 400. עריכה של חומר הנוגע להלכות ולדיונים הלכתיים משמעה יצירת סוגיות בעזרת מקורות (ראה לעיל §2.2) ואולי סידור הסוגיות לפי סדר המשנה. קביעת תאריך העריכה של הירושלמי מבוססת על קביעת התאריך של מקורותיו (זמן האמוראים, מאורעות היסטוריים המוזכרים או אינם מוזכרים במקורות) או על תאריך של נסיבות חיצוניות (חוקים אנטייהודיים), אבל לא על שיקולים הנוגעים לזמן הניסוח.¹⁰⁶ ייתכן שאחרי שנחתם הניסוח של החומר הנוגע להלכות ולדיונים, באה לידי ביטוי עריכה מבחינת השלמת הטקסט והפיכתו לטקסט ברור יותר ומוכן. כך סבור פרופ' א"ש רוזנטל שהסופרים שהוסיפו את הציונים כמו גרשה (המשך) ועוד במדרש בראשית רבה לא היו רק סופרים, אלא מעין "העורכים האחרונים, ששונים ומשנים בסגנונה של אגדת בראשית ליטוש אחרון [...] מעין 'סבוראים' אנונימיים של א"י".¹⁰⁷ אנו נתקלים בעריכות שהן השלמת הטקסט ובעריכות לשוניות אפילו בטקסטים כתובים,¹⁰⁸ קל וחומר שיש לצפות לעריכות לשוניות בטקסטים שנמסרו בעל פה.¹⁰⁹ ייתכן שמשנת

105. בקביעת זמן עריכת הירושלמי אני נוקט את שיטתו של פרופ' א"ש רוזנטל כפי שהשמיעה בהרצאותיו בחוג לתלמוד באוניברסיטה העברית. עיין עוד זוסמן, נויקין, עמ' 133; ב' אליצור, "מהדורת הירושלמי של המילון ההיסטורי", מדעי היהדות 41 (תשס"ב), הערה 1.

106. ראה H. J. Becker, "Texts and History: The Dynamic Relationship between Talmud Yerushalmi and Genesis Rabbah", *The Synoptic Problem in Rabbinic Literature*, ed. S. J. D. Cohen, Brown Judaic Studies, 326, Providence 2000, p. 153; G. A. Wewers, *Probleme der Bavot Traktate*, Tübingen 1984, עמ' 304, 321.

107. א"ש רוזנטל, "לשונות סופרים", יובל שי מאמרים לכבוד שמואל יוסף עגנון..., בעריכת ב' קורצווייל, רמת-גן תשי"ח, עמ' 324–293 ושם, עמ' 319–320.

108. עיין Z. Frankel, *Historisch-kritische Studien zu der Septuaginta*, Bd.1, Abt.1.: *Vorstudien zu der Septuaginta*, Leipzig 1841, עמ' 77–78 ועיין עוד ש"י פרידמן, "להתהוות שינויי הגירסאות בתלמוד הבבלי", סידרא ז (תשנ"א), עמ' 67–102 ובייחוד עמ' 73–77 והערה 17 שם; Ch. Milikowsky, "On the Formation and Transmission of Bereshit Rabba and the Yerushalmi: Questions of Redaction, Text-Criticism and Literary Relationships", *Jewish Quarterly Review* 92 (2002), עמ' 525–554.

109. פרופ' א"ש רוזנטל סבור שבשלב המסירה בעל פה נמסר הבבלי "בהרצאה חופשית, שוטפת חורמת" (א"ש רוזנטל, "תולדות הנוסח ובעיות-עריכה בחקר התלמוד הבבלי", תרבין נו [תשמ"ח], עמ' 8). מצד אחד הוא נוקט לגבי הירושלמי גישה שמרנית יותר: "התהליך של קביעת התלמוד הבבלי – ורק של הבבלי, למעט הירושלמי! [...] היה תהליך ממושך מאוד" (שם) אבל מאידך גיסא עיין רוזנטל, ירושלמי, מבוא, עמ' יג למעלה, עמ' כו, עמ' לה-לו (בדבר מילים יוניות נבדלות שנכנסו בתהליך המסירה בעל פה בארץ ישראל. ועיין עוד ד' שפרבר, תרבות חומרית בארץ ישראל בימי התלמוד, ירושלים תשנ"ד, עמ' 176 הערה 16; "

200 עד שלב הכתיבה חלה התפתחות בשפה; המאמרים של אמוראי ארץ ישראל מופיעים בירושלמי בארמית המערבית המאוחרת, אבל בבבלי הם מופיעים בדמותם הלשונית של המאה הרביעית, ונשמרו מחוץ לקרקע חיותה ללא השפעה מערבית אבל חלה בהם "בבליזציה" מועטת או מרובה.

מקום: אין בידי ידיעות על בתי מדרש בארץ ישראל וכמעט אין בידי ידיעות על דיאלקטים ארמיים בארץ ישראל (ראה לעיל חלק א, הערה 21), אבל ייתכן שאיאי"ב משקפת דיאלקט אחד ולשון העריכה הלשונית של הירושלמי משקפת דיאלקט אחר.¹¹⁰ סגנון: אפשרות אחרת היא הבדל בסגנון ובפרט דיגלוסיה, דהיינו לשון עריכת הירושלמי היא לשון ספרותית ולשון איאי"ב משקפת לשון עממית (ראה עוד לעיל חלק א, הערה 10). מפאת חוסר ידיעות בדבר דיאלקטים או דיגלוסיה אנקוט הסבר של הבדלי זמן.

ההבדלים הדיאכרוניים בארמית באים לידי ביטוי גם בלשון חז"ל. ראינו שסגירת הברה אחרונה בנו"ן מוספת אופיינית לארמית התלמודית הגלילית המאוחרת. אולי גם סגירת הברה אחרונה בנו"ן מוספת בתיבות העבריות למעלן, למטן משקפת שלב מאוחר דווקא בהתפתחות לשון חז"ל.

אל יקשה בעניין שלשון מאמרי אמוראי ארץ ישראל או לשון חז"ל נשמרת לפעמים טוב יותר בבבלי מבירושלמי, שהרי כבר השכיל מרדכי מישור לנסח את הדילמה הזאת: "הטיפוס הארץ-ישראלי המערבי ניתנה לו עדיפות בזכות כ"י קאופמן, ואולי בזכות האמונה – אמונה ולא יותר – שהלשון משתמרת בקרקע חיותה יותר משהיא משתמרת מחוצה לה".¹¹¹

5. סיכום

מסרים רבים שמוצאם מארץ ישראל נשמרו בבבלי בלשונם כפי שנוסחו בארץ ישראל. קביעה זו מסתברת משיקולים פילולוגיים של הוכחת קיום מקורות. בפרט

קוטשר, מלים ותולדותיהן, ירושלים תשכ"א, עמ' 90; ש' ליברמן, מחקרים, עמ' 498, 499, 503; דקדוקי סופרים, בבא מציעא, עמ' 203 אות ג; זוסמן, נזיקין, עמ' 125–126; עסיס, מקבילות, עמ' 13. בעניין זמן העריכה הלשונית של הירושלמי עיין רחנטל, ירושלמי, מבוא, עמ' כג. דיון בדבר פעילות ספרותית הלכתית במאות השישית-השביעית עיין זוסמן, כתובת, עמ' 152 ואילך.

110. עיין רובנשטיין, סיפורים, עמ' 398 הערה 107. ועיין עוד לעיל חלק א, הערה 21.
111. ראה מ' מישור, "על טיפולוגיה ועל מתודולוגיה", דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, ישיבות מרכזיות הלשון העברית והארמית, עמ' 56 (הראה לי ד"ר מרדכי מישור). ועיין עוד פרידמן (עמ' 13): "secondary features can derive not only from the Bavli, but even from the Yerushalmi" (S. Friedman, "An Ancient Scroll Fragment [B. Hullin 101a–105a] and the Rediscovery of the Babylonian Branch of Tannaitic Hebrew", *Jewish Quarterly Review* 86 [1995]).

הצבעתי על תפוצה משלימה הן מבחינת הדקדוק הן מבחינת אוצר המילים בין הלשון ביצירה הארץ-ישראלית בבבלי לבין הארמית הבבליה הסטנדרטית. התופעות הלשוניות האופייניות לאיא"ב מצטרפות לכדי מערכת עקיבה, כלומר לשון. לשון משוחזרת זו אינה לשון מלאכותית מעשה ידי עורכים, שהרי אין היא העתק של דיאלקט מסוים, ובפרט היא נבדלת מהלשון של תרגום אונקלוס. כן מצאנו בה משמעויות חדשות וצירופים חדשים שאין כדוגמתם בדיאלקטים הארמיים האחרים. הלשון המשוחזרת מתוך ניסוח היצירה הארץ-ישראלית בבבלי דומה ללשון התרגומים הארץ-ישראלית או לארמית עתיקה יותר (ראה טבלה לעיל). בעיקר נבדלת לשון זו מן הארמית התלמודית הגלילית וקדומה ממנה. מכאן משתמע שזמן העריכה הלשונית של התלמוד הירושלמי מאוחר לתקופת האמוראים הארץ-ישראליים.

במקרים אחדים ייתכן שאיא"ב משקפת את האמת ההיסטורית ביתר דיוק מן המקבילה בירושלמי שזמן עריכתה הלשונית מאוחר בהרבה לתאריך קליטת היצירה הארץ-ישראלית בבבלי, ובעיקר ייתכן שניסוח מאמרי אמוראי ארץ ישראל, כפי שהוא נשמר בבבלי, קרוב לדבריו של האמורא כפי שיצאו מפיו (*ipsissima verba*) יותר מן הניסוח של אותו מאמר כפי שהוא נשמר בירושלמי. במחקר התלמוד הועלתה הדעה שתמימות היא לסמוך על עדויות העורכים המייחסים דעה או מאמר לאמורא מסוים. במאמרי זה הראיתי שייחוס מאמרים רבים לאמוראי ארץ ישראל בידי עורכי התלמוד הבבלי יוצר מערכת לשונית קוהרנטית, דהיינו מצאנו עדות פנימית התומכת בעדות העורכים.¹¹²

הקיצורים הביבליוגרפיים

אלבק, מבוא = ח' אלבק, מבוא לתלמודים, תל-אביב תשכ"ט
 אליצור, פסיקתא = ב' אליצור, פסיקתא רבתי, פרקי מבוא, ירושלים תש"ס
 אפשטיין, אמוראים = י"נ אפשטיין, מבואות לספרות האמוראים, ירושלים תשכ"ג
 אפשטיין, דקדוק = י"נ אפשטיין, דקדוק ארמית בבליה, בעריכת ע"צ מלמד, ירושלים-תל-אביב תשכ"א

אפשטיין, מבוא לנוה"מ = י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ח
 אפשטיין, מחקרים א = י"נ אפשטיין, מחקרים בספרות התלמוד ובלשונויות שמיות, א, בעריכת ע"צ מלמד, ירושלים תשמ"ד

112. E. Elman, "How should a Talmudical Intellectual History be written?", עיין *Jewish Quarterly Review* 89 (1999), עמ' 361-386 בייחוד עמ' 173-382. ועיין עוד לעיל 1.1.4§ והערה 12 שם בדבר שיטתו של ניוסטר, ואכמ"ל.

- אפשטיין, מחקרים ב = י"נ אפשטיין, מחקרים בספרות התלמוד ובלשונו שמויות, ב, כך א-ב, בעריכת ע"צ מלמד, ירושלים תשמ"ח
- W. Bacher, *Die Agada der Palästinensischen Amoräer*, 1, Strassburg i.E. 1892
- W. Bacher, *Die Agada der Palästinensischen Amoräer*, 2, Strassburg i.E. 1896
- W. Bacher, *Die Agada der Palästinensischen Amoräer*, 3, Strassburg i.E. 1899
- W. Bacher, *Die Agada der Babylonischen Amoräer*, = בכר, אמוראי בבל, Strassburg i.E. 1878
- W. Bacher, "Zur Geschichte der Schulen Palästina's im 3. = בכר, חב"י und 4. Jahrhundert. Die Genossen (תַּבְּרִיָּא)", *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums* 43 (1899), pp. 345-360
- W. Bacher, *Die Agada der Tannaiten*, 2, Strassburg i.E. = בכר, תנאים, ב 1890
- ברויאר, העברית = י' ברויאר, העברית בתלמוד הבבלי לפי כתבי היד של מסכת פסחים, ירושלים תשס"ב
- ברויאר, רב = י' ברויאר, "גדול מרב רבי, גדול מרבי רבן, גדול מרבן שמו", תרביץ סו (תשנ"ז), עמ' 41-59
- D. M. Goldenberg, "Retroversion to Jesus' = גולדנברג, ארמית א"י = *ipsissima verba and the Vocabulary of Jewish Palestinian Aramaic: The Case of mata' and qarta'*", *Biblica* 77 (1996), pp. 64-83
- G. Dalman, *Grammatik des Jüdisch-Palästinischen Aramäisch*, Zweite Auflage, Leipzig 1905
- דקדוקי סופרים = רנ"נ ראבינאוויטץ, ספר דקדוקי סופרים, א-טז, מינכן-נירנברג תרכ"ח-תרפ"ו
- דקדוקי סופרים השלם = תלמוד בבלי עם שינויי נוסחאות מתוך כתבי-היד של התלמוד כולל קטעי הגניזה ודפוסים ראשונים בשם "דקדוקי-סופרים-השלם", הוצאת מכון התלמוד הישראלי השלם, ירושלים תשל"ב-תשס"א
- M. G. Hirshman, *Midrash Qohelet Rabbah*, Chapters 1-4; Commentary (ch. 1) and Introduction, Dissertation, the Jewish Theological Seminary of America 1982
- הלכות גדולות = ספר הלכות גדולות, מהדורת ע' הילדסהיימר, חלקים א-ג, ירושלים תשל"ב-תשמ"ז. כל המובאות לפי כ"י פריז 1402
- הלכות פסוקות = ספר הלכות פסוקות, מהדורת ס' ששון, עם תשלום הלכות פסוקות, ירושלים תשנ"ט

וייסברג, אמוראים = א' וייסברג, "הלשון הארמית בבבל בתקופת ראשוני האמוראים", לשוננו ס (תשנ"ז), עמ' 95–156
וייסברג, דוקטורט = א' וייסברג, תורת העברת מסרים תלמודיים, עבודת דוקטור, אוניברסיטת ליידן, תשס"א

ויקרא רבה = מדרש ויקרא רבה, מהדורת מ' מרגליות, ירושלים תשי"ג–תש"ך
זוסמן, כתובת = י' זוסמן, "כתובת הלכתית מעמק בית-שאן", תרביץ מג (תשל"ד), עמ' 88–158

זוסמן, נזיקין = י' זוסמן, "ושב לירושלמי נזיקין", מחקרי תלמוד, א, בעריכת י' זוסמן וד' רוזנטל, ירושלים תש"ן, עמ' 55–133

טל, דיאלקטים = A. Tal, "The Dialects of Jewish Palestinian Aramaic and the Palestinian Targum of the Pentateuch", *Sefarad* 46 (1986), pp. 441–448

טל, המקור = א' טל, "המקור לצורותיו ברובדי הארמית היהודית בארץ ישראל", מחקרי לשון מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה, בעריכת מ' בר-אשר ואחרים, ירושלים תשמ"ג

טל, כינויי הרמז = א' טל, "בירורים בארמית של ארץ-ישראל, כינויי הרמז", לשוננו מד (תש"ם), עמ' 43–65

טל, רבדים = א' טל, "רבדים בארמית היהודית של ארץ-ישראל", לשוננו מג (תשל"ט), עמ' 165–184

טל, תרגום = א' טל, לשון התרגום לנביאים ראשונים ומעמדה בכלל ניבי הארמית, תל-אביב תשל"ה

טלמון, בחנים = צ' טלמון, בחנים לשוניים בפתגם הארמי שבתלמוד הבבלי, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ד

יוסולה, קערות = H. Juusola, *Linguistic Peculiarities in the Aramaic Magic Bowl Texts*, Studia Orientalia, 86, Helsinki 1999

לונד, גוף ראשון = J. A. Lund, "The First Person Singular Past Tense of the Verb הוה in Jewish Palestinian Aramaic", *Maarav* 4 (1987), pp. 191–199

ליברמן, יוונית = ש' ליברמן, יוונית ויוונית בארץ-ישראל, ירושלים תשכ"ג
ליברמן, ירושלמי כפשוטו = ש' ליברמן, הירושלמי כפשוטו, ירושלים תרצ"ה
ליברמן, מחקרים = ש' ליברמן, מחקרים בתורת ארץ-ישראל, בעריכת ד' רוזנטל, ירושלים תשנ"א

מוראוקה, המקור = T. Muraoka, "On the Morphosyntax of the Infinitive in Targumic Aramaic", *Arameans, Aramaic and the Aramaic Literary Tradition*, ed. M. Sokoloff, Ramat-Gan 1983, pp. 75–79

מורגנשטרן, גאונים = מ' מורגנשטרן, הארמית הבבליה היהודית בתשובות

- הגאונים: עיונים בתורת ההגה, בתצורת הפועל, בכינויים ובסגנון, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים 2002
- C. Motos Lopez, *Qohelet Rabbah*, Tesis Doctoral, = קהלת
Vol. III, Madrid 1999
- מנדל, איכה = פ"ד מנדל, מדרש איכה רבתי: מבוא ומהדורה ביקורתית לפרשה השלישית, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ז
- סבתו, סנהדרין = מ' סבתו, כתב-יד תימני למסכת סנהדרין (בבלי) ומקומו במסורת הנוסח, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ו
- M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic of the Byzantine Period*, Ramat-Gan 1990
- M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic of the Talmudic and Geonic Periods*, Ramat-Gan, Baltimore and London 2002
- ספראי, מקורות = ש' ספראי, "מקורות ארץ-ישראליים היסטוריוגרפיים קדומים במסורת התלמוד הבבלי", עיונים בהיסטוריוגרפיה, בעריכת מ' צימרמן, מ' שטרן וי' שלמון, ירושלים תשמ"ח, עמ' 73-83
- עסיס, מקבילות = מ' עסיס, סוגיות מקבילות בירושלמי, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ו
- S. E. Fassberg, *A Grammar of the Palestinian Targum =* פסברג, דקדוק
Fragments from the Cairo Genizah, Harvard Semitic Studies, 38,
Atlanta 1990
- פסיקתא דרב כהנא = פסיקתא דרב כהנא, מהדורת ד' מנדלבוים, ניו יורק תשכ"ב
- פרידמן, אגדה = ש"י פרידמן, "לאגדה ההיסטורית בתלמוד הבבלי", ספר הזכרון לרבי שאול ליברמן, בעריכת ש"י פרידמן, ירושלים תשמ"ט, עמ' 119-164
- פרידמן, האשה רבה = ש"י פרידמן, "פרק האשה רבה בבבלי בצירוף מבוא כללי על דרך חקר הסוגיה", מחקרים ומקורות, מאסף למדעי היהדות, בעריכת ח"ז דימיטרובסקי, ניו יורק תשל"ח, עמ' 175-441
- פרידמן, הנוסח = ש"י פרידמן, תלמוד ערוך: פרק השוכר את האומנין - הנוסח, ניו יורק וירושלים תשנ"ז
- פרידמן, הפירושים = ש"י פרידמן, תלמוד ערוך: פרק השוכר את האומנין - הפירושים, ירושלים תשנ"א
- פרידמן, שלוש הערות = ש"י פרידמן, "שלוש הערות בדקדוק ארמית בבבלי", תרביץ מג (תשל"ד), עמ' 58-69
- קארה, הארמית = י' קארה, כתב-היד התימניים של התלמוד הבבלי: מחקרים בלשונם הארמית, ירושלים תשמ"ד

- E. Y. Kutscher, *Studies in Galilean Aramaic*, tran. M. = קוטשר, גלילית
Sokoloff, Ramat-Gan 1976
- קוטשר, מחקרים = י' קוטשר, מחקרים בעברית ובארמית, בעריכת ז' בן-חיים, א'
דודן וגב"ע צרפתי, ירושלים תשל"ז
- R. Kalmin, *Sages, Stories, Authors and Editors in Rabbinic* = קלמין, חכמים
Babylonia, Atlanta 1994
- J. L. Rubenstein, *Talmudic Stories: Narrative Art, = רובנשטיין, סיפורים*
Composition, and Culture, Baltimore 1999
- רוזנטל, מסורות = ד' רוזנטל, "מסורות ארץ-ישראליות ודרכן לבבל", קתדרה 92
(תמוז תשנ"ט), עמ' 7-48
- רוזנטל, ירושלמי = ירושלמי נזיקין, מהדורת א"ש רוזנטל, מבוא ופירוש ש' ליברמן,
ירושלים תשמ"ד
- רוזנטל, למילון = א"ש רוזנטל, "למילון התלמודי *Talmudica Iranica*", איראנו-
יודאיקה, לחקר פרס והיהדות, בעריכת ש' שקד, ירושלים תשמ"ב, עמ' 38-134
- שאלתות, ויקרא = שאלתות דרב אחאי גאון, ויקרא, מהדורת ש"ק מירסקי,
ירושלים תשמ"ב
- M. Schlesinger, *Satzlehre der Aramäischen Sprache des* = שלזינגר
Babylonischen Talmuds, Leipzig 1928

עיון חדש בכתב יד O 39 מספריית אמברוזיאנה שבמילנו

1. תעתיקי המשושה ומחקרם

המשושה (Hexapla), החיבור המקיף הראשון והחשוב ביותר העוסק בנוסח המקרא, נתחבר בידי אב הכנסייה אוריגנס, כנראה בתחילת המאה השלישית. יש בו שש עמודות: בעמודה הראשונה מובא הטקסט העברי המסורתי, בשנייה מופיע תעתיק המילים העבריות באותיות יווניות, ובארבע העמודות האחרות מובאים תרגומים שונים של המקרא ליוונית: עקילס, סימכוס, השבעים ותאודוטיון.¹ המשושה היה כלי עזר ראשון במעלה בידי הנוצרים שעסקו במקרא, אך הורע מזלו ומפאת היקפו העצום הוא לא שרד. עד שלהי המאה התשע-עשרה נודעו רק תיבות בודדות מן העמודה השנייה שנרשמו בכתבי אבות הכנסייה, ומקצתן אף שובשו בידי מעתיקי כתבי היד שלא ידעו עברית. מילים אלה כונסו בעבודתו הנרחבת של פילד,² שבה אסף, ככל שהגיעה ידו, את הציטוטים של המשושה בכתבי אבות הכנסייה. בשנת 1894 גילה הקרדינל מרקאטי פלימפסטט של המשושה בספריית אמברוזיאנה שבמילנו. כתב יד זה מכיל קטעים מאחד-עשר פרקי תהלים המסודרים בחמש עמודות,³ וחסרה בו העמודה של הטקסט העברי. הוא פורסם כעבור שנה,⁴ וב-1906 מצא הטור השני שלו את מקומו בנספח לקונקורדנציה של תרגום השבעים שערך האטץ' ורדפאת.⁵ אף שבמקומות אחדים הם הציעו תיקוני

- * אני מודה לפרופ' אלישע קימרן על הערותיו המועילות. כן אני מודה למר מיכאל צוקנוב על סיועו בעריכת המאמר. המאמר נכתב בסיועה הכספית של קרן הזיכרון למען תרבות יהודית.
- 1. ראה J. Janssens, *Studies in Hebrew Historical Linguistics Based on Origen's Hexapla*, Leuven 1982 (להלן: ינסנס), עמ' 11-12.
- 2. ראה F. Field, *Origenis Hexaplorum quae supersunt*, 1-2, Oxford 1875 (Hildesheim, 1964).
- 3. פרקים יח, כח, כט, ל, לא, לב, לה, לו, מו, מט, פט. עדויות המשושה שאני מביא במאמר זה הן מספר תהלים, אלא אם כן צוין אחרת.
- 4. ראה G. Mercati, "D'un palimpsesto Ambrosiano contenente i salmi esapli", *Atti Accad. Scienze Torino* 31 (1895), עמ' 655-676.
- 5. ראה E. Hatch and H. A. Redpath, *A Concordance to the Septuagint*, suppl. by H. A. Redpath, Oxford 1906, עמ' 197-216.

תיבות, אין פרסומם זה נקי מטעויות.⁶ ב-1923 הוציא ווץ לאור את פירושו לספר תהלים ובו הביא את תעתיקי המשושה מן הקונקורדנצייה של האטק' ורדפאת ותיקן אותם לפי ראות עיניו,⁷ תוך שהוא נעזר גם בתצלומי כתב היד.⁸ אף בספרו נפלו שגיאות אחדות.⁹ מהדורה שנייה של הפלימפסטט הוכנה בידי מרקאטי ופורסמה לאחר מותו ב-1958 על ידי קסטלינו,¹⁰ וב-1965 התפרסמו הערות מרקאטי לטקסט המהדורה השנייה.¹¹

כבר במאה התשע-עשרה הכירו החוקרים בחשיבות הרבה שנודעת למסורת התעתיקים היווניים של המשושה. תעתיקים אלה נעשו בימי חיותה של העברית, 400 שנה לפחות לפני שנתגבשו הנוסחים המנוקדים. מסורת זו היא היחידה המציינת את אורכן השונה של התנועות ולכן היא מסייעת לגילוי ההתניות הנכונות לחוקי היסוד של העברית המקראית, כגון חוק פיליפי וחוק ההידקקות.¹² בעקבות פרסומי של מרקאטי החל מחקר יסודי של מסורת התעתיקים היווניים של המשושה. עבודות מעטות עוסקות במסורת העברית של אוריגנס, ורובן הסתמכו על גרסת הטור השני של הפלימפסטט מן הקונקורדנצייה של תרגום השבעים שערכו האטק' ורדפאת ועל הערותיו של ווץ.¹³ ב-1943 ראה אור המחקר המקיף ביותר עד

6. E. Brønno, *Studien über Hebräische Morphologie und Vokalismus auf Grundlage der Mercatischen Fragmente der zweiten Kolumne der Hexaplares Origines*, Leipzig 1943 (להלן: ברנו). למשל, בקונקורדנצייה מובא θεσδνη במקום θεσδ*νη (יח, לו; ברנו, עמ' 29), οσεεσαμμου במקום οσεεσαμμου (לה, כז; ברנו, עמ' 40), חסרה התיבה οιαρδου (מט, טו; ברנו, עמ' 43), וראה עוד ברנו, עמ' 47, 55, 91 ועוד.

7. F. Wutz, *Die Psalmen*, München 1925 ראה

8. ראה ברנו, עמ' 3.

9. ברנו מבאר ומבערן על אתר; ראה תיבות שהזכרתי לעיל. ווץ (הערה 7 לעיל) למשל רושם οιαρδου במקום οιαρδου שבכתב היד (מט, טו; ברנו, עמ' 43).

10. G. Mercati, *Psalterii Hexapli Reliquiae*, Vatican 1958. ביקורת על מהדורה זו פרסם ד' גולדשמידט בקריית-ספר לו (תש"ך), עמ' 323–325.

11. G. Mercati, *Psalterii Hexapli Reliquiae, Osservazioni: Commento critico al testo dei frammenti esaplati*, Vatican 1965 (להלן: מרקאטי).

12. ראה א' קימרון, "חילופי צירי-פתח בעברית המקראית", לשוננו 1 (תשמ"ו), עמ' 77–102; ד' סיוון וא' קימרון, "חילופי התנועות פתח וחיריק בהברה סגורה לא-מוטעמת בעברית המקראית ושאלת חוק ההידקקות", לשוננו נט (תשנ"ו), עמ' 7–39.

13. E. A. Speiser, "The Pronunciation of Hebrew according to the Transliterations of Hexapla", *Jewish Quarterly Review* 36 (1925–1926), p. 350; O. Pretzl, "Die Aussprache des Hebräischen nach der zweiten Kolumne der Hexapla des Origines", *Biblische Zeitschrift* 20 (1932), p. 6; W. E. Staples, "The Second Column of Origen's Hexapla", *Journal of the American Oriental Society* 59 (1939), p. 72 note 4; A. Sperber, "Hebrew Based upon Greek and Latin

ימינו של מסורת העברית של תעתיקי הטור השני מכתב היד שבמילנו. מחברו, ברונו,¹⁴ הסתמך בקריאותיו על תצלומי כתב היד שהגיעו לרשותו ועודכנו במהלך התכתבותו עם מפרסם הטקסט.¹⁵ גרסאותיו של ברונו נותרו המעודכנות והמדויקות ביותר עד 1959, מועד פרסום המהדורה השנייה של כתב היד. ב־1982 יצא לאור ספרו של ינסנס הדן בדקדוק העברית של הטור השני, ובו הובאו התיבות כפי שהופיעו במהדורה השנייה של הפלימפסט.¹⁶

2. קריאות חדשות

איש מחוקרי הלשון העברית של תעתיקי המשושה לא עיין בכתב היד המקורי. בספטמבר 2004 התאפשר לי לעיין בכתב יד 39 O בספריית אמברוזיאנה שבמילנו ולחקרו.¹⁷ לצורך המחקר ראיתי לנכון לבדוק מחדש את רישומי של מרקאטי כדי לקבוע את מהימנות העדויות. נראה כי שיני הזמן פגעו בכתב היד, ולעתים לא עלה בידי לזהות את האותיות שסומנו אצל מרקאטי ככטוחות. במקרים אלה סמכתי את ידי על רישומי מן המהדורה האחרונה. לפעמים אפשר לקרוא בבירור את האותיות אשר סומנו כמסופקות, ויש שחלקי האות ניתנים לזיהוי במידה שאינה מותרת ספק בקריאה. להלן הבאתי הערות לקריאות הטור השני מן המהדורה השנייה.

2.1 התיבות הדורשות תיקון

	מראה מקום	הצורה לפי מסורת טבריה	הקריאה הנכונה	הקריאה במהדורה השנייה	הקריאה של ברונו
1	יח, לו	תַּסְעֲדָנִי	תַּסְסֻדָּנִי	תַּסְסֻדָּנִי	תַּסְסֻדָּנִי
2	ל, ד	הַעֲלִיתִי	הַעֲלִיתִי	הַעֲלִיתִי	הַעֲלִיתִי
3	ל, ה	זָמְרוּ	זָמְרוּ	זָמְרוּ	זָמְרוּ

108–107 'עמ', Transliterations", *Hebrew Union College Annual* 12–13 (1937–1938)
M. L. Margolis, "The הקונקורדנציה בלבד: The Pronunciation of Shewa according to the New Hexaplaric Material", *American Journal of Semitic Languages and Literature* 26 (1909) 'עמ' 65.

14. ראה הערה 6 לעיל.

15. ראה ברונו, 'עמ' 3. לדוגמאות ראה למשל 'עמ' 29, התיבה תַּסְסֻדָּנִי; 'עמ' 43, התיבה οὐαρδου; 'עמ' 86, התיבה αμμηαμ ועוד הרבה.

16. ינסנס (עמ' 12–13) מעיר כי גרסתו של ברונו שונה אך במעט מקריאת התיבות במהדורה החדשה.

17. העיון התאפשר הודות לסיוע הכספי של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב. אני מודה לסגן מנהל ספריית אמברוזיאנה, מונסניור ד"ר צ'ורה פזיני, שהואיל בטובו להעמיד לרשותי את כתב היד. תודותי גם לד"ר טובה פורטי אשר סייעה לי בקשרי עם ספריית אמברוזיאנה.

	מראה מקום	הצורה לפי מסורת טבריה	הקריאה הנכונה	הקריאה במהדורה השנייה	הקריאה של ברונז
4	ל, ט	אַקְרָא	ε ακρα	εακρα	εκρα
5	לב, ז	תְּסוּבְּנִי	θσωβαθην	θσωβαθην	θσωβαθην
6	לב, ח	אֵיעֶצָה	ιασα	*ασα	*ασα
7	לה, כה	נִפְשָׁנוּ	νεψηνου	νεψινου	νεψινου
8	מט, ו	יְסוּבְּנִי	ἰσοββουνι	ισωββουνι	ισοββουνι
9	פט, לג	וּבְנִיעִים	ουβανγαῖμ	ουβανγαῖβ	ουβανγαῖβ
10	פט, לט	וּתְמָאָס	ουαθθεμας	ουαθθεμας	ουαθ θεμας

הערות לטבלה 2.1

שורה 1: θεσοδηνι. ברור כי האות הבאה אחרי σ קטנה מאוד; רק האות ο באה בתעתיקים אלו בגודל כזה, וזו הקריאה העדיפה לדעת מרקאטי (עמ' 13).
שורה 2: εελιθ. הרווח בין λ ל-θ קטן מאוד ולדעתי יכול להכיל אך את ι, וזו הקריאה העדיפה בעיני מרקאטי (עמ' 73).
שורה 3: ζαμμερου. האותיות השנייה והשלישית רשומות כך: αμμ ועדיף לזהותן כ-αμ.

שורה 4: ε ακρα. האות הראשונה דהויה מאוד ורחוקה מן התיבה. נראה כי נמחקה ולפיכך כתוב ε ακρα, אולם בדיון בלשון יש להתחשב ב-εκρα בלבד.
שורה 5: θσωβαθην. האותיות ν ו-η קרובות מאוד בכתיבן, וצורתן כ-H. בסוף תיבה זו רשומים ארבעה קווים מאונכים וביניהם קווים מאוזנים: HHH, ויש לפענחם כליגטורה של שלוש אותיות HHH, היינו וְהָיוּ.
שורה 6: ιασα. ι בראש המילה ניתנת לזיהוי וכך מעיר מרקאטי.
שורה 7: νεψηνου. אחרי σ באים ארבעה קווים מאונכים וביניהם קווים מאוזנים, HHH, היינו צירוף של שתי אותיות HH, הן נ¹⁸.
שורה 8: ἰσοββουνι. כך נראה בבירור.¹⁹
שורה 9: ουβανγαῖμ. כך נראה בבירור.
שורה 10: ουαθθεμας. כך נראה בבירור.

18. השווה מרקאטי, עמ' 255.

19. מאלפת הערתו של ינסנס (עמ' 116), כי במהדורה השנייה באה ἰσοββουνι בתנועת δ ארוכה, אולם אצל ברונז התיבה רשומה כ-ἰσοββουνι ובה ο קצרה, כצפוי לפי כללי העברית המקראית.

2.2 גרסת ברונו

התיבות שלהלן הופיעו בצורתן הנכונה בספרו של ברונו, אולם משום מה שונתה צורתן במהדורה השנייה של כתב היד:

	מראה מקום	הצורה לפי מסורת טבריה	הקריאה הנכונה	הקריאה במהדורה השנייה	הקריאה של ברונו
1	ל, יא	וְיָנִי	ουαννηνι ²⁰	ουανηνι	ουαννηνι
2	לב, ח	אֶשְׁכִּילָךְ	εσχίλεχ	εσχ*λεχ	εσχίλεχ
3	לה, כב	מָמְנִי	μυμμενι	μυμμεν. ²¹	μυμμενι
4	מו, ג	וְבָמוֹט	ουβαμωτ	ουβαμωτ	ουβαμωτ
5	מט, יא	חֲכָמִים	αχαμμι	αχαμμι	αχαμμι
6	מט, טו	מֹת	μωθ	*μθ	μωθ
7	פט, לר	אֶפִּיר	αφιρ	αφισ	αφιρ
8	פט, לר	וְלֹא	ουλω	αυλω	ουλω
9	פט, מח	מִי	μι	μ.	μι

הערות לטבלאות 2.1, 2.2

- א. ניתן לתקן שגיאות שנפלו כנראה בעת התקנת כתב היד לדפוס, כגון $\alpha\phi\iota\rho < \alpha\phi\iota\varsigma$, $\alpha\lambda\omega < \alpha\lambda\tau\omega$, $\alpha\chi\alpha\mu\mu\iota < \alpha\chi\alpha\mu\mu\iota$.²² שיבוש התיבה $\sigma\upsilon\beta\alpha\nu\gamma\alpha\iota\mu$ < $\sigma\upsilon\beta\alpha\nu\gamma\alpha\iota\mu$ מן המהדורה הראשונה הופיע גם במהדורה השנייה.
- ב. הקריאות המסתברות לפי כללי העברית המקראית, כגון $\alpha\sigma\alpha < * \iota\alpha\sigma\alpha$, $\epsilon\epsilon\lambda\iota\theta < \epsilon\epsilon\lambda^*\theta$, $\mu\iota\mu\mu\epsilon\nu < \mu\iota\mu\mu\epsilon\nu$, קיבלו אישור.
- ג. משמעות רבה יש לקריאות $\zeta\alpha\mu\mu\epsilon\rho\upsilon < \theta\epsilon\mu\epsilon\varsigma$ (או $\theta\epsilon\mu\epsilon\varsigma$) $\theta\epsilon\mu\epsilon\varsigma < \theta\epsilon\mu\epsilon\varsigma$, שכן הודות לתיקון לבשו התיבות צורה עברית.
- ד. אף התעתיקים $\theta\sigma\omega\beta\alpha\theta\eta\nu$, $\nu\epsilon\phi\sigma\eta\nu\upsilon$, $\iota\sigma\omega\beta\beta\upsilon\upsilon$ צורתם כבעברית המקראית המופתית, בעוד ש- $\theta\sigma\omega\beta\alpha\theta\eta\nu$, $\nu\epsilon\phi\sigma\iota\nu\upsilon$, $\iota\sigma\omega\beta\beta\upsilon\upsilon$, שהופיעו במהדורה השנייה, תמוהים, והסבריהם הדקדוקיים דחוקים.
- ה. חשיבות רבה נודעת למילים $\sigma\upsilon\alpha\nu\eta\nu\iota$ (גזרת ע"ע), $\sigma\upsilon\beta\alpha\mu\omega\tau$ (גזרת ע"ו). הן מופיעות במהדורה החדשה כ- $\sigma\upsilon\alpha\nu\eta\nu\iota$ (גזרת ע"ו) ו- $\sigma\upsilon\beta\alpha\mu\omega\tau$ (גזרת ע"ע), ויש להן

20. ינסנס (עמ' 116) מביא את התיבה $\sigma\upsilon\alpha\nu\eta\nu\iota$ ומציין כי לדעת ברונו $\alpha\nu\eta\nu\iota$ מייצגת את $hannēnī$ או את $han^nēnī$. אבל אין דבריו של ברונו מוכנים אלא אם כן נשים לב כי ברונו גורס בתיבה זו $\sigma\upsilon\alpha\nu\eta\nu\iota$.
21. בהערותיו (עמ' 245) מרקאטי גורס תיבה זו ב־ו בסופה; נראה אפוא שנפלה טעות במהדורה השנייה.
22. אין אני הראשון להעיר על כך. במארס 2005 הותר לי, באדיבותם של פרופ' אברהם טל ושל ד"ר בנימין אליצור, לעיין בכרססת התעתיקים היווניים שבאקדמיה ללשון עברית. עורך הכרססת הבחין בטעויות הברורות, ורשם ליד שלוש התיבות הללו "ט"ס" או "כנראה ט"ס", ואף הוא תיקן כפי שאני מציע כאן עתה.

על מה שיסמוכו, אלא שמשקלן אחר. לפיכך רק הקריאה המתוקנת מאפשרת ניתוח דקדוקי נכון של תיבות אלה.

ו. התיבה θεοσδοτη מצטרפת לעדויות אחרות של הטור השני: $\epsilon\mu\omega\sigma\eta\mu = \text{אַמְחָצִם}$ (יח, לט) $\sigma\upsilon\epsilon\sigma\sigma\alpha\kappa\eta\mu = \text{וְאֶשְׁחָקֶם}$ (יח, מג), שבהן עי"ן הפועל הגרונית בצורות העתיד של בניין קל מונעת ב־²³o.

3. צורות בעלות עניין שאינן בטוחות²⁴

מראה מקום	הצורה לפי מסורת טבריה	הקריאה הנראית	הקריאה במהדורה השנייה
1 יח, לה	וְנַחְתָּה	οὐνα ¹ αθα	οὐνααθα
2 לא, ד	וְתַנְהִלְנִי	οὐθνεελνι	οὐθνεελνι
3 לא, כא	מֶרְכָּסִי	μηροχση	μ**υχση
4 לא, כד	עֵשָׂה	ωσε	ωση
5 לא, כה	הַמִּיחִלִּים	²⁵ αμμιῖαλιμ	αμμηαλιμ
6 לב, ז	רָנִי	²⁶ ρσωννη	ρ*vνη
7 לה, יז	מִכְפִּירִים	²⁷ μεχφιριμ	μεχφεριμ
8 לה, יט	יִשְׁמַחוּ	ισουμου	ισουμοχ
9 לה, כג	לְרִיכִי	λεριβι	λερβι
10 לה, כז	יִשְׁמַחוּ	²⁸ σσειεσεμου	σσειεσαμου
11 מט, ה	לְמֹשֶׁה	λαμασαλ	λαμεσαλ
12 פט, מד	בְּמִלְחָמָה	βαμαλαμα	βαμμαλαμα

הערות לטבלה 3

א. אין דין תיבות אלה שונה מדין של התיבות שהובאו לעיל, אך שונה מידת הביטחון שלי בנוגע לקריאתן הנכונה. אלה הצעותיי בלבד, שכן לא עלה בידי לזהות בבירור את הכתיב הנכון, אך נדמה לי כי כזה הוא כתיבן והתצלום המשוכלל יבוא ויכריע.

23. פעלים אלה מן הדין שיבואו במשקל yiqtal. אפשר שצורות אלה הן פרי היקש לפעלים השקולים במשקל yiqtol, ואפשר שהן משמרות את ההנעה הקדומה של הפעלים היוצאים אשר משקלם הצפוי הוא yiqtol, לעומת מסורות אחרות שבהן הונמכה תנועת עי"ן הפועל שלהם ל־a בהשפעת הגרונית. ראה י' ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה (להלן: 'ייבין'), עמ' 468, 471, המביא דוגמאות ממסורת ככל ודן בהן.

24. גרסת ברוננו ככלל אינה שונה מן המובא במהדורה השנייה של הטקסט.

25. כך אולי יש לגרוס אף לדעת מרקאטי, עמ' 145.

26. ראה שם, עמ' 162.

27. ראה שם, עמ' 224–225.

28. ראה שם, עמ' 262.

ב. אף כאן ברור כי הקריאות $\lambda\epsilon\rho\beta\iota < \lambda\epsilon\rho\beta\iota$, $\alpha\mu\mu\eta\alpha\lambda\iota\mu < \alpha\mu\mu\iota\alpha\lambda\iota\mu$ מציעות פתרון לתיבות המוטעות.

ג. הצעתי קריאות המבהירות את התיבות שאינן בטוחות: $\mu\eta\rho\alpha\chi\sigma\eta > \mu\eta\rho\alpha\chi\sigma\eta^{**}\mu$, $\rho\alpha\sigma\upsilon\nu\eta < \rho^{*}\nu\eta$.

ד. התעתקים $\lambda\alpha\mu\alpha\sigma\alpha\lambda$, $\sigma\upsilon\epsilon\iota\sigma\epsilon\mu\omicron\upsilon$, $\mu\epsilon\chi\phi\iota\rho\iota\mu$ פשוטים לתיאור מבחינת כללי העברית המקראית, בעוד ש- $\mu\epsilon\chi\phi\epsilon\rho\iota\mu$, $\sigma\upsilon\epsilon\iota\sigma\epsilon\mu\omicron\upsilon$, $\lambda\alpha\mu\epsilon\sigma\alpha\lambda$ מתפרשים בדוחק.

ה. הכתיב $\sigma\upsilon\nu\alpha^{\alpha}\theta\alpha$ מעיד כי הסופר רשם בתחילה צורה המציינת פועל, נחת בבניין קל, ולאחר מכן הוסיף η מעל השורה. לצורה זו אין מקום במסורת טבריה, אולם במסורת כבל מופיעה נוסף צוריה בפועל זה בבניין נפעל ואפשר שלכך מתכוון התיקון.²⁹

ו. חשיבות יתרה נודעת לקריאה נכונה של המילה $\omega\sigma\epsilon$ שבצירוף "עֲשֵׂה גִּאֲוָה" (גאווה//אמונים), שכן בעברית המקראית הברתם האחרונה של שמות עצם מגזרת ל"י מנוקדת בנסמך בצירי³⁰ (כמו על אתר במסורת טבריה), שהיא תנועה ארוכה ביסודה, לעומת צורות הנפרד שניקודן בסגול, תנועה קצרה ביסודה. תפוצה זו עומדת ביחס הפוך לצפוי לפי דקדוק שמי משווה.³¹ במשושה שמות עצם מגזרת ל"י באים בנסמך אך פעמיים: כאן $\kappa\alpha\sigma\epsilon =$ קָצָה (מו, י), שתנועתו הסופית קצרה. רבים הסתמכו על תיבה זו שתנועה ארוכה η בסופה,³² אולם אם קריאתה המדויקת אכן ϵ^{-} , הרי שנתערעה האסמכתה הזו ממסורת תעתיקי הטור השני. כדי להתיר את הספק שבקריאת התיבה נחוצה בדיקה של כתב היד באמצעים משוכללים.

29. ראה ייבין, עמ' 595.

30. בצורות הבינוני הדבר תלוי בתפיסת הדובר את הצורה: אם הבינוני נתפס כנסמך, הוא ינוע בתנועה ארוכה (צירי הן במסורת טבריה והן במסורת כבל), ואם הוא נתפס כפועל ושם העצם שלאחריו כמושא, תבוא בסופו תנועה קצרה (סגול במסורת טבריה ופתח במסורת כבל). חשוב לציין כי קביעה זו באה לאחר מעשה, היינו התפקיד התחבירי ייקבע לפי ההנעה (וכי מה שונה "עֲשֵׂה פֶּלֶא", "תֵּה עֹז, טו, מ"עֲשֵׂה שִׁקְר", יר', ו, יג). לפיכך מצאנו לא מעט חילופי צירי-פתח במעמד זה במסורת כבל. ראה ייבין, עמ' 690.

31. ראה למשל H. Bauer and P. Leander, *Historische Grammatik der Hebräischen Sprache des Alten Testaments*, Halle 1965, §73, p. 273 ff. וכן י' בלאו, "הערות להשתלשלותו ההיסטורית של הסגול המקראי", עיונים בבלשנות עברית, ירושלים תשנ"ו, עמ' 8-11.

32. כך, למשל, ז' בן-חיים, "הרהורים על מערכת התנועות בעברית", מחקרים במקרא ובמזרח הקדמון מוגשים לש"א ליונשטם במלאת לו שבעים שנה, בעריכת י' אבישור וי' בלאו, ירושלים תשל"ח, עמ' 95-105; י' בלאו (בהערה 31 לעיל), עמ' 9-10.

4. עניינים שונים

א. האותיות η ו-ν דומות מאוד (כתובות כמו H), לפיכך סבורני כי כנגד הכתוב אצל מרקאטי ουνναῖμ = וְעִינִים (יח, כח), ελωννους = אֱלֹהֵינוּ (יח, לב), νσμην = שְׁמִי (לה, כו), עדיף לגרוס ουνναῖμ, ελωννους, σμην³³ כמו כן נראה שאין ισωβαβέννου = יְסוּבְכָנוּ (לב, י) אלא ισωβαβέννου.
 ב. האותיות σ ו-ε דומות מאוד. נראה כי את התיבות ιεμου = שְׁמִחוּ (לב, יא), εφτηνι = שְׁפִטְנִי (לה, כד), χειλ = כָּסִיל (מט, יא) יש לקרוא ισμου, σφτηνι, χσιλ. ברור שקריאות אלה נכונות יותר.
 ג. הנקודתיים מעל האות ι קשות לזיהוי ולעתים מוטלות בספק. לדעתי, במקום ρεγλαῖ = רַגְלִי (יח, לד), αββαιθ = הַבֵּית (ל, ב), ιθανι = חֵיתָנִי (ל, ד) שבמהדורה השנייה של כתב היד, עדיף לקרוא ιθανι, αββαῖθ, ρεγλαῖ. לעומת זאת, במילים המופיעות אצל מרקאטי כ-ισμίαννι = יַעֲמִידָנִי (יח, לד), ιῖδαθῖ = יְחִידָתִי (לה, יז), לא הבחנתי במקצת הנקודות ונראה שכתוב ισμιαννι, ιῖδαθῖ.
 ד. במהדורה המדעית מופיעות מילים מחוברות, כגון εθαμμαχ = אֶת־עַמְךָ (כח, ט), ζεδαρχαμ = זֶה דָּרְכָם (מט, יד). לדעתי יש להפריד εθ αμμαχ, ζεδαρχαμ.
 לעומת זאת, יש לחבר את התיבות הפרודות ουι'αρδου = וַיִּרְדּוּ (מט, טו): ουιάρδου.
 ה. לדעתו של מרקאטי (עמ' 389), בתיבות ουαῖ** = וְיָחִי (מט, י), λανεσ** = לְנַצַּח (פט, מז) יש אותיות מטושטשות. לא הבחנתי בהן וגרסתי היא ουαῖ, λανεσ.

5. הטעמים בכתב יד אמברוזיאנה

סימון הטעמים בכתב היד תמוה ואיש לא הצליח להסבירו, כגון התיבות νέγρεσθι = נִגְרַזְתִּי (לא, כג) או φέθεθα = פִּתְחָתָה (ל, יב), וכן ου.νάζερθι = וְנִצְוַרְתִּי (כח, ז), אבל ου.ναζέρθι (כח, ז²). כל חוקרי המשושה התעלמו מן הסימנים האלה, אך אין לומר כי הטעמים צוינו על ידי בעל המסורת היוונית, שכן סימונם איננו לפי כללי ההטעמה ביוונית. נראה כי יש קושי לקבוע כללים מיוחדים לסימון הטעמים במשושה, שכן הם קטנים ולעתים מכוסים בדיו של הטקסט החדש. אין כל אפשרות אפוא לעמוד על טיבם כפי שניתן לעשות במידת־מה בטקסט העברי. כן נראה לי כי מרקאטי לא דייק לעתים בסימון הטעם, למשל ב-βαάνφη = בְּחַנְפִי (לה, טז) הטעם מעל ν ולא מעל α, ב-ιθαλλάλου = יִתְהַלָּלוּ (מט, ח) הטעם מופיע בין λ ל-ο ולא מעל α, ב-ακώβ = יַעֲקֹב (מו, ח) נראה שמעל ω בא אקוטוס

ו' ולא גרויס ועוד. אפשר ששימוש בטכנולוגיות צילום חדישות יסייע בקביעת מקום הטעמים במשושה ובהבנת כללי הופעתם.

6. חשיבות הקריאה הנכונה של הטקסט

כידוע, נודעת חשיבות רבה למסורת התעתיקים היווניים של אוריגנס במחקר העברית המקראית. עם זאת, על אף מעלותיה היא זוכה מפאת היקפה המצומצם לעניין מועט בקרב חוקרי העברית ולשונות אחרות. אף הפלימפסט היחיד שהתמזל מזלו של מרקאטי לגלותו קשה לקריאה. הוא מטושטש, ולרוב אין באפשרות עין האדם לקראו נכונה הן בשל גילו הן בשל הפרעות הטקסט החדש המכסה את המחוק במקומות רבים. אף על פי כן דומני כי הצלחתי לשפר במידת־מה את קריאתו, לתקן שגיאות אחדות ולהציע פתרון לכמה תיבות מסופקות. למזלנו, פותחו בעת האחרונה שיטות חדישות לצילום כתבי יד דהויים ומחוקים המאפשרות להפיק תצלומים איכותיים וברורים של טקסט מחוק תוך כדי ניפוי הדיו החדשה המסתירה את הכתוב הראשון. אני סבור כי הגיע הזמן להוציא לאור מהדורה חדשה ומדויקת של כתב היד אמברוזיאנה O 39 ולבססה על תצלומים ברורים שאינם מותירים מקום לספקות. אני משוכנע כי היא תניב גילויים חשובים בתחום הבלשנות השמית.

לשון המשנה מבעד לסידורי תפילה אשכנזיים ומדקדיהם

מאז החל חקר לשון חז"ל לבסס עצמו על כתבי יד טובים של מקורות חז"ל ועל מסורות העדות השונות בקריאת המשנה והתלמוד, לא זכתה המסורת האשכנזית לתיאור ממצה דרך שיטה כדרך שזכו לו מסורות אחרות. אכן הערות על קריאתם של אשכנזים באו בעיקר במחקריהם של חנוך ילון, של ניסן ברגרין ושל יחזקאל קוטשר ז"ל, וכן יוחד לעניין זה מאמרו החלוצי של מרדכי מישור יבלח"א,¹ ואולם אל תיאור שיטתי, כאמור, טרם הגענו. נראה שמלכתחילה לא נמצאה מסורת זו ראויה לבוא בקהל העדים הנאמנים היכולים לשמש בסיס לתיאורה הנכון של לשון חז"ל, אולי משום הידיעה שלא הקפידו אשכנזים בלימודם על עניינים שבדקדוק ובהגייה, וממילא אין במסורת הלשון המתקיימת בפייהם משום סיוע להעמדת פניה האותנטיות של לשון חז"ל.²

כבר העמדתי במקום אחר³ שעדויות טובות מאוד לצורות לשון מלשון חז"ל כפי שהן – או היו – בפייהם של אשכנזים עולות למכביר מכתביהם של מדקדקי לשון התפילה שעשו מעשיהם באירופה בחמש מאות השנים שקדמו לנו ואף למעלה מזה. הללו עסקו בההדרת סידורי תפילה מדוקדקים, מנוקים מטעויות אמיתיות או מדומות שדבקו בהם, ואף ליוו את מעשיהם באמירות של ממש, אם בהערות שנלוו לסידוריהם אם בחיבורים שלמים שנספחו להם. מן החשובים שבהם ייזכרו כאן ר' שבתי סופר מפשמישל, בן ראשית המאה השבע-עשרה, ר' עזריאל ובנו ר' אליה

* דברים שנאמרו בישיבת מליאת האקדמיה ללשון העברית ביום כ"ו במרחשוון תשס"ו (28 בנובמבר 2005). לגרסה הרואה אור כאן נוספו הערות וצינונים ביבליוגרפיים.

1. מ' מישור, "חקר מסורות אשכנז – בדרך לשיטה", מסורות ג-ד (תשמ"ט), עמ' 87-127. וראה עוד הספרות שצינתי במאמרי: כהן, עמ' 257 הערה 1.

2. כאן המקום להעיר בדבר הסדרה "עדה ולשון" מרובת הכרכים שמיסודו של פרופ' שלמה מורג ז"ל. סדרה זו מציבה רובה ככולה עדות למסורות הקריאה של ספרות חז"ל (אף ארמית) כפי שהן בפי בני עדות המזרח דווקא, וביותר עולים הדברים מעין בקטלוג ההקלטות של מפעל מסורות הלשון העומד ביסודה של סדרה זו, שתיעוד קריאת האשכנזים מועט בו ביותר. ואולם לא ויתור מכון על תיעוד מסורת האשכנזים יש כאן, כי אם ויתור שמחמת חוסר בררה: קוראים בני הכי, שהיו יכולים לשמש מסרנים ולהעמיד עדות למסורת אשכנזים בקריאת המשנה ושאר ספרות חז"ל, סירבו לשתף פעולה עם מעשה התיעוד הזה. אני מודה לדי"ר קציעה כ"ץ על שהעמידתני על הדברים הללו לאשורם.

3. מאמרי הנזכר בהערה 1 לעיל.

מווילנא, ר' זלמן הענא, יצחק סטנוב ור' יעקב עמדין – הידוע לאו דווקא מעיסוקו בדקדוק הלשון – אלו בני המאה השמונה-עשרה, ולא הזכרתי אלא את הידועים ביותר.⁴ ממעשיהם של כל אלו עולה מסכת ארוכה של עיסוק בלשון התפילה שפנים רבות לה אך גם צד שווה בדרך כלל – רובם ככולם ראו את לשון המקרא יסוד ללשון הנכונה ודרך המלך, ולא נמנעו מלתקן צורות רבות שנראו להן סוטות מדרך המלך הזאת. ודברים ידועים הם.

ברם זכורים בעלי סידורים מדוקדקים אלו לטוב, שליוו, כאמור, את מעשיהם באמירות מפורשות, ואמירות אלו הן ענייננו כאן, שמתוך דבריהם נמצינו למדים מה הן אותן צורות לשון שנידונו בקולמוסם לשינוי ולתיקון ולהעברה מן העולם. כשאנו מעיינים בהרכבה מאותן צורות פסולות ומוטעות לכאורה, עולה ומתייצב לפנינו שפע גדול של צורות לשון המצטרף אל הידוע לנו ממקורות טובים של לשון חז"ל והמעמיד את המסורת האשכנזית שעד לאותה תנועת תיקונים בת הכי לשמש אף היא עד נאמן לצורות לשון אותנטיות.

במסגרת זו יועמדו דוגמאות אחדות מתוך המשנה גופה, כולן מן הפרק החמישי של מסכת זבחים הידוע בכינויו "איזהו מקומן", הוא הפרק המצוי בסידורים בסדר תפילת השחר כמה שמכונה "קרבנות". יוצעו כאן כמה ענייני לשון בתחומים שונים העולים מניקודו של פרק זה בסידורו של ר' שבתי סופר הנזכר לעיל (להלן: רש"ס), ובעיקר מדבריו, העשויים בדרך כלל באורך.⁵

א. כלי שרת

הצירוף "כלי שרת" חוזר בפרק חמש פעמים, ובטופס לשון אחד: "וקיבול דמן"⁶ בכלי שרת בצפון", כגון במשנה א: "פר ושעיר של יום הכיפורים שחיתתן בצפון וקיבול דמן בכלי שרת בצפון". ודברים כפשוטם: קבלת הדם הזב מן הקרבן מיד עם שחיטתו צריכה להיות בכלי שרת, בכלי שהוא קודש, מכיל בית המקדש. צורת הצירוף היא לשון יחיד, "בכלי שרת", כך בסידורים וכך במשניות המצויות, וכן הדעת נותנת, שהרי קבלת הדם היא לכלי אחד מאותם כלים. והנה על צירוף מילים זה כותב רש"ס בסידורו בזה הלשון:

הלמ"ד בחירק כמו ואם בכלי⁷ ברזל הכהו (במדבר ל"ה) ובכל הסידורים

4. עליהם ועל חיבוריהם ראה שם, עמ' 258–263.

5. על הסידור ומתברר ראה ריף, רש"ס, בעיקר עמ' 7–27. בשנים האחרונות זכה סידור זה למהדורה חדשה מידו של הרב יצחק סץ (ואחרים; ראה ברשימה הביבליוגרפית, סידור רש"ס). דברי רש"ס המובאים כאן הם ממהדורה זו, כך ב, עמ' 40 ואילך.

6. במשנה ד: דָּמָה.

7. הניקוד כאן ולהלן שלי.

הנדפסים ננקדה הלמ"ד בצירי והוא טעות כי אין הלמ"ד בצירי כי אם בלשון רבים כמו כלי כסף וכלי זהב (בראשית כ"ד) והדם של קרבן לא היו מקבלים רק בכלי אחד כדמוכח שם בגמרא...

ועוד מאריך בזה הרבה ומסיים: "וכ"ה בסדור מהרש"ל".⁸

ועתה, כשאנו פונים אל כתבי היד הטובים של המשנה, אנו מוצאים כך: 16 פעמים בא הצירוף "כלי שרת" במשנה; בכ"י קאופמן הוא בא לעולם בלשון רבים, כלי שרת, גם כאשר אין לשון רבים מוכרח ואף במקום שמסתבר מן ההקשר שאין הכוונה אלא ליחיד, כמו כאן, בפרקנו, וכמו – וביתר שאת – בסוטה ג, א: "נוטל את מנחתה מתוך כפִּיפה מצרית ונותנה בכלי שרת ונותנה על ידה".

כך הוא גם בכ"י פרמה במקום שהוא מנוקד (אלא שלענייננו מדובר אך ורק במסכת שקלים [ד, ד; ו, ד], ושם אין ההקשר קובע לשון יחיד דווקא), וכך הוא גם בקטע גניזה מנוקד של פרקנו.⁹ יצוין עוד שילון אף הוא ניקד במשנתו "כלי שרת" לשון רבים; כך כאן ב"איזהו מקומן" וכך בשאר מקומות במשנה, גם באלו שההקשר מבקש בהם לשון יחיד, חוץ מן המקום הנזכר בסוטה ג, א, שמסתבר בו ביותר לשון יחיד, ושבו אכן ניקד כלי. לא כן קוסובסקי, שחילק והעמיד בקונקורדנציה שלו תחת כלי בנסמך כל אותם מקומות שמסתבר בהם לשון יחיד ותחת כלי כל אותם מקומות שמסתבר בהם לשון רבים.¹⁰

יש מקום לתמוה על לשון רבים קבועה זו העולה ממסורתו של מנקד כ"ק, ונראים הדברים שהליכה בעקבות המקרא יש כאן. הצירוף "כלי שרת" אינו מעיקרה של לשון חכמים ואין הוא משמש בה שימוש חופשי. ולא הצירוף בלבד כי אם כל עיקרה של צורת שֶׁרֶת זרה היא ללשון התנאים הן מן הצד הלקסיקלי הן מן הצד המורפולוגי. מן הצד הלקסיקלי – אין שורש שר"ת משמש עוד בלשון התנאים, ואת מקומו תופס השורש שמ"ש השאול מן הארמית. הכהן משרת בקודש במקרא (כגון שמות כח, מג) אך במשנה כהן גדול "משמש בשמונה כלים" (יומא ז, ה), ודברים ידועים הם, הן באדם הן בכלים, ואף בכלי הקודש גופם, כגון "חצי עשרון [כלומר, כלי במידת חצי עישרון] מה היה משמש" (מנחות ט, א) וכדומה. כך מן הצד

8. והכוונה לסידורו של המהרש"ל (ר' שלמה לוריא), שרש"ס הכירו היטב והביא ממנו בביאורו כחמש מאות מובאות. סידורו של המהרש"ל אבד מאתנו ומובאות אלו שבסידורו רש"ס הן המעמידות לו זכר ומהן אפשר לעמוד על טיבו, שהולך הוא בעקבות המצוי במקרא. וראה עוד על הסידור אצל ריף, רש"ל.

9. T-S EI, 114. במשנה ב: בכלי; במשנה ג: בכלי.

10. בלשון יחיד הועמדו, למשל: "תחילתה בכפִּיפה מצרית וסופה בכלי שרת" (סוטה ב, ב), "ונותנה לתוך כלי שרת" (סוטה ג, א) ועוד, אך גם: "וכיהן ובגדי שרת וכלי שרת" (ובחים יד, י), שהדעת נותנת בו לשון רבים; בלשון רבים הועמדו, למשל: "ומותר התרומה לכלי שרת" (שקלים ד, ד), "ומותר נסכים לכלי שרת" (שם), "ועל של כסף נותנים כלי שרת" (שקלים ו, ד).

הלקסיקלי. ומן הצד המורפולוגי – הצורה שְׁרַת גופה, שיסודה צורת מקור מוחלט בבניין פיעל, זרה היא לחלוטין ללשון המשנה כשאר צורות מקור מוחלט. בדוחק היה אפשר לקיימה כאן כצורת מקור מוחלט שמנית, שְׁרַת היינו שירות, שימוש, כדרך צורות מקור מוחלט המקומות בלשון המשנה במעמד שמני גמור. אלא שכאמור לא כך אנו רואים לגבי מילה זו, שאין היא משמשת במשנה אלא בצירוף כלי שרת ולעניין כלי המקדש בלבד.

"כלי שרת" שבמשנה הוא אפוא צירוף כבול, מונח טכני שנשאל מן המקרא, ובמקרא עצמו אין הוא מצוי אלא פעמיים: "ולקחו את כל כְּלֵי הַשֵּׁרָת אשר ישרתו בם בַּקֶּדֶשׁ" (במ', ד, יב), "ויעשהו כלים לבית ה' כְּלֵי שֵׁרָת" (דה"ב כד, יד),¹¹ ואותן פעמיים כך הן: כְּלֵי שרת, לשון ריבוי, מצד העניין והמקום. משנשאל צירוף לא חי זה אל המשנה, בוודאי על רקע שימושו לעניין המשכן בספר במדבר, נהגו בו כמנהגו במקרא והעמידוהו בצורה קפואה של לשון רבים גם במקום שאין צורה זו מוכרחת.

מצב דברים זה עולה יפה, כאמור, ממסורתו של מנקד כ"ק, והנה עתה אנו מוצאים אותו גם במסורת שרש"ס מעיד עליה בתחילת המאה השבע-עשרה: "ובכל הסידורים הנדפסים ננקדה הלמ"ד בצירי". כבר אצל המהרש"ל שלפניו ננקד בחיריק, בוודאי כמעשה של תיקון, וכפי שעולה הרבה ממעשיו בסידורו,¹² ורש"ס מחרה מחזיק אחריו: מכריז על הצירי "והוא טעות" ומנקד בחיריק, לשון יחיד. יצוין לעניין זה שר' עזריאל ור' אליה מווילנא, שהדפיסו סידור מתוך שימת הלב אל המצוי בסידורו של רש"ס שנחשב בעיניהם בר סמכא שראוי ללכת אחריו, לא הלכו בזה אחרי רש"ס והדפיסו בסידורם בכלי שרת בכל הופעותיו של צירוף זה בפרקנו.¹³ כך נהג אף ר' זלמן הענא שהדפיס בסידורו "בית תפלה" כן,¹⁴ ולפני כל אלו כך הוא, למשל, גם בסידור פראג רע"ו: בכלי שרת. היידנהיים כבר

11. יצוין בדרך אגב שבפירוש "דעת מקרא" לדברי הימים שם כתב יהודה קיל: "לשון יחידאי ומצוי בלשון חז"ל". ודברים אלו טעונים תיקון. ראשית, אין זה לשון יחידאי, ומקומו הראשון הוא, כמצוין כאן, במדבר ד, יב (ואף יש מקום לסברה שבעל דברי הימים לקחו משם); שנית, עיקרו בלשון מקרא והמצוי בלשון חז"ל אינו אלא בעקבות המקרא וכמונח טכני, כפי שאנו מראים כאן.

12. ראה לעיל, הערה 8.

13. סדר תפלה מראשית השנה ועד אחרית השנה [...] יצא לאור ע"י [...] עזריאל [...] ובנו אלי, פרנקפורט דמיין תס"ד, דף ט ע"א-ע"ב. יחס סידור זה לסידור רש"ס עולה מדברים האמורים בשערו וביותר מגביית בית-דין בקהילת ניקולשבורג (מיום ג' בתמוז תס"ג) המעמידה עדות שר' עזריאל הסתייע לעניין סידורו בסידור כ"י שהגיה רש"ס "ועשה וכוון תלמים זה כנגד זה". ראה שם, דף ד ע"ב, וראה עוד בעניין זה רייף, רש"ס, עמ' 56. סידורם זה של ר' עזריאל ור' אליה הוא הסידור שיצא ר' זלמן הענא להשיג עליו בחיבורו "שערי תפלה", ראה במקום הנסמן בהערה 4 לעיל.

14. בית תפלה, [ניקד והעיר] ר' שלמה הכהן הנקרא זלמן הענא [...], יעסניץ תפ"ה, ו ע"ב – ז ע"א.

ניקד לשון יחיד: "בכלי שרת",¹⁵ וכמוהו בער ב"סדר עבודת ישראל",¹⁶ ורגליים לדבר שהלכו בזה גם בעקבות ר' יצחק סטנוב, שכתב כן ב"ויעתר יצחק" (סי' קיז).¹⁷

ב. אֵיל נזיר

במשנה ה: "התודה ואיל נזיר קדשים קלים".

על "איל נזיר" כותב רש"ס כך:

כ"ה [=כן הוא] האל"ף בצר"י כי הוא סמוך, כי זאת המלה כשהיא במוכרת אז נקודה האל"ף בפת"ח והיו"ד בחיר"ק כמו אֵיל תמים (ויקרא ה') שפירושו איל שהוא תמים, וכשהוא בסמוך ננקדה האל"ף בצר"י והיו"ד נחה כמו אֵיל מלואים הוא (שמות כ"ט) שפירושו אֵיל של מלואים, וכן בכאן ואֵיל נזיר פירושו ואֵיל של נזיר. והקורא ואֵיל בפת"ח וחיר"ק יצטרך לפרשו ואֵיל שהוא נזיר, ובאמת הקורא שהוא ראוי לו להיות נזיר מהבלי העולם ולא יאבד זמנו בלמודים אשר לא יקנה בהם מעלה יתירה בתורתו ובאמונתו ולא יתקן בו מעוות במדות נפשו וילמוד מה שהוא הכרחי לו לדעת ולהבין מה שמוציא מפיו בעמדו להתפלל לפני השי"ת ויבדיל בין הסמוך והמוכרת כדי שלא יהיה מוכרת מעדון העולם הבא ח"ו. ובפרט החזונים שכשאינם מדקדקים בתפלתם גורמים רעה לעצמם ולהממנים אותם ולהסומכים עליהם חלילה [...] וכ"ה בסדור מהרש"ל בצר"י.

מעיד כאן רש"ס על קריאה "ואֵיל נזיר" והוא בא לדחותה מכול וכול. לכאורה יכולים אף אנו לפטור הגייה זו שרש"ס מעיד עליה כעדות לקריאה המונית שאינה עשויה על פי דקדוק. ואולם קריאה זו של נסמך (ושאר צורות נטריות) כנפרד ידועה לנו היטב ממסורות קריאתן של עדות ישראל ומניקודים של מקורות לשון חז"ל. וכבר ציין לזה בראשון בחיבורו על כ"י פריז למשנה והביא שם משלל מסורות לשון חז"ל, בהן מנקדו של כ"י ק המנקד מבואות, חֲתָנִיָּה וְעוֹד כ"ו.¹⁸ ביותר מצויה תופעה זו בצורות ממשקל פִּיל שאנו עוסקים בו כאן. כך "זין נסך" שבכ"י פריז (ואף

15. כך, למשל, במחזור לראש השנה, רעדלהיים תק"ס, עמ' יד. על היידנהיים ומעשיו בסידור ובמחזור ראה גולדשמידט, עמ' 431–432.

16. יצחק זליגמן בער, סדר עבודת ישראל, רעדלהיים תרכ"ח (ד"צ: תל-אביב תשי"ז), עמ' 50. יצחק שבסידור נוסח איטליאני, המשמש גם כיום, עדיין "כלי שרת", ראה מחזור כל השנה כפי מנהג ק"ק איטליאני, ליוורנו תרט"ז (ד"צ: ירושלים תשמ"ט), ח"א, דף ה ע"א–ע"ב.

17. ראה גם הערת ד' יצחקי במהדורות ל"לוח ארש" של ר"י עמדין, הוצאת אוצרנו, תשס"א, עמ' תכב. על דרכו של היידנהיים ללכת בעקבות "ויעתר יצחק" לסטנוב ראה פרנקל, עמ' 35.

18. ראה בראשון, איטליה, עמ' 85 ואילך.

בעברית האשכנזית ובעברית שביידיש כך¹⁹), וכך "עין חבריו", ובכ"ק: "קין המזבח" (שקלים ד, ה ועוד), והיא מצויה גם במסורות אחרות, כגון מסורת צרפתית-איטלקית העולה מכ"י דיינרד למשנה.²⁰ ואף מילה זו גופה שאנו דנים בה כאן, אֵיל, כך היא בנסמך במסורת הבלית, כגון בספרא, כ"י וטיקן 66: 21 "אֵיל העולה" (עמ' שלט), "אֵיל המילואים" (עמ' ר), ואף בצירוף זה – "איל נזיר" – גופו, כגון "אוציא את אֵילו ולא אוציא את תודה ואֵיל נזיר" (עמ' קמו).²²

והנה הוא הדבר שאנו מוצאים גם כאן: עדות מפורשת על הגייה זו המשמרת בנסמך את צורת הנפרד – ממש כמצוי בשאר מקורות טובים של לשון חז"ל. בא רש"ם וקנה הדקדוק בידו, דרש הגייה זו לגנאי וקרא עליה ערר, ומערעורו נודע לנו על שגירותה גם בזמנו ובמקומו.

ג. אלו ואלו נשרפין בבית הדשן

בסיומה של משנה ב: "אלו ואלו נשרפין בבית הדשן".
 שלושה עניינים עולים ממשפט זה, ואָמנם מסופם לתחילתם: האחד, צורת המילה הדשן, השני – גרסה בבית שמצאנו לה חלופה אבית, והשלישי – גרסת "אלו ואלו" שיש כנגדה גרסת "ואלו ואלו" – בווי"ו החיבור בתחילתו של הצירוף. מוסיף על כולם עצם מקומו של המשפט גופו במשנה, והוא עניין שבתחביר השיח.

עניין הדשן מעלה בפנינו את סוגיית צורת ההפסק של השמות הסגוליים. בסידור ניקד רש"ם הַדְשֵׁן, וטפל לניקודו הערה: "ומלת הדשן ראוי לומר הדל"ת בקמץ מפני ההפסק". הלשון "ראוי לומר הדל"ת בקמץ" רומזת למנהג זמנו ומקומו של רש"ם²³ להגות ולנקד כאן לא בקמץ כי אם בסגול, הַדְשֵׁן, אף שמעמד הפסק יש כאן. רמז זה מוצא את ביטוי המפורש בסידורים אשכנזיים שאכן מנקדים כך, כגון סידור פראג רע"ו – כך כאן וכך בברכת בורא פרי הַגֶּפֶן ובשאר צורות כיוצא בהן. ודבריו של רש"ם שהם עניים במקום זה עשירים במקום אחר, בהגדה של פסח, שהעיד שם (רש"ם, ברכת המזון, עמ' א) על הקריאה המצויה "בורא פרי הַגֶּפֶן", ובזה הלשון:

אך מה שנוהגין כל ישראל לקרות הגימ"ל של הגפן בסגול הוא דבר נפלא

19. ראה, למשל, נ' סטוטשקאוו, דער אוצר פֿון דער יידישער שפּראַך, נירייווק 1950, מס' 595, עמ' 688.

20. ראה בן טולילה, עמ' 89.

21. צוין כאן על פי מהדורת הצילום של א' פינקלשטיין, ניו יורק תשי"ז.

22. ראה ייבין, עמ' 868. וראה גם פורת, עמ' 90. בכ"ק הנסמך אֵיל תמיד, וכך גם במסורת התימנים (ראה ייבין, שם, הערה 134). אף המסורת הבלית מכירה לעתים את הנסמך אֵיל, ראה ייבין שם.

23. ראה דברים דומים שכתב קוטשר (קובץ, א, עמ' 25) בדבר הערתו של רש"ם על צורת רַבּוֹן.

מאד מאחר שידוע בחכמת הדקדוק שהסגול'ל משתנה לקמ"ץ באתנחתא וסוף פסוק [...] לכן נ"ל שהנכון הוא לקרות הגימ'ל בקמ"ץ ואין לשנות אף כי אין בני אדם מורגלים בכך ולא ירצו לחזור מטעותם.

קריאת השמות הסגוליים בסגול גם במעמד של הפסק היא קו ברור בלשון חז"ל העולה מניקודיהם של כתבי יד הטובים וממסורות שבעל פה, וכבר הועמד עליו במחקר, הן באשר לכ"י פרמה למשנה,²⁴ הן באשר לכ"י קאופמן²⁵ והן באשר לכ"י פרמה ב ומסורות אחרות.²⁶ והנה קו זה עולה כאן במפורש, ולא כאן בלבד, כי אם במקומות הרבה, גם ממסורתם של אשכנזים, היינו, שעוד בראשית המאה השבע-עשרה אף הם נהגו כך כשאר אחיהם בני ישראל. אלא כיוון שבעיני מדקדקים נראה הדבר טעות, עמדו ותיקנוה, ונתגלגל הדבר שבתוך דורות אחדים נעקרה קריאה זו בסגול, היינו כצורת הקשר, מפי אשכנזים.²⁷

מילת בבית שבצירוף המילים "בבית הדשן" ראויה לעיון מצד הגרסה. וכך מעיד עליה רש"ס:

ומה שנדפס בקצת סדורים אבית הדשן אפשר שהוא משום שסוף הפסוק הוא על שפך הדשן ישרף אבל נכון יותר הוא לומר בבי"ת שלא לשנות לשון המשנה, וכ"ה בסדור מהרש"ל בשם רא"ק.

במשניות שלפנינו, הן כתבי יד טובים והן דפוסים מצויים, אכן הגרסה "בבית הדשן", ואולם במשניות שבבבלי אנו מוצאים כאן את הגרסה "אבית הדשן". ומה שמעיד רש"ס על הגרסה הזאת העולה מ"מקצת סידורים" אכן מתאשר מן המצוי בסידורים ישנים כגון סידור פראג רע"ו וסידור לובלין של"א.²⁸ וכבר עסק יוחנן ברויאר בחילוף הגרסה אבית-בבית: הביא את מה שהראו וסברו בזה חוקרים לפניו, אפשרטיין וילון וקוטשר ובן-חיים, היינו שצורה עתיקה היא זו המצויה גם במגילות מדבר יהודה ובאיגרות בר כוסבא, והוסיף והראה שצורה זו, עם שחיתות של קדמות טבוע בה, עיקר הופעותיה בבבלי, אלא שאין שימושה שם שימוש חופשי כי אם

24. ראה הנמן, תורת הצורות, עמ' 80-81. התיאור המלא שם הוא באשר לצורות בינוני נקבה מטיפוס שומרת, ואולם העיר הנמן שם ש"כך הוא כרגיל בשמות הסגוליים".

25. ראה בן-דוד, עמ' 319-320.

26. ראה בראש, הפסק. לענייננו ראה סעיפים 106-107, עמ' 91-92. על מיעוט המקרים המקיימים את צורת ההפסק ראה שם, סעיף 114, עמ' 95, וראה עוד שם, עמ' 93 והערה 79 שם.

27. עיון רחב בשאלה זו ובשאר צורות הפסק למיניהן המצויות בסידורי האשכנזים יראה אור במקום אחר.

28. סידור זה שימש מקור ראשון לעבודתו של רש"ס ובו העמיד הערות מעטות בגיליון והערות בסופו, ראה רייף, רש"ס, עמ' 10, ועמ' 67 הערה 28; סידור רש"ס, מבוא, עמ' יט ואילך.

שימוש המוגבל לתחום עבודת המקדש (כ"אבית הדשן" שלפנינו) ולתחום הלכות טומאה וטהרה ("אבית הקברות").²⁹

בין כך ובין כך הנה מעיד רש"ס כאן שצורה זו מצויה בסידורי האשכנזים (ובאמת המעיין למשל בסידור פראג רע"ו ימצאנה שם כך – "אַבִּית הַדֶּשֶׁן"), אלא שהעמיד את הסידורים הנוקטים גרסה זו כ"משנים מלשון המשנה", וקבע "אבל יותר נכון הוא לומר בבי"ת, שלא לשנות לשון המשנה".

על משפט זה כולו שאנו עוסקים בו כותב רש"ס:

ואלו ואלו. כ"ה הנוסח האמתי לפי מה שכתב החכם ר' משה ניגרין בהגהת ספר היראה (סי' כט ד"ה ואנו) אחר שהזהיר על דקדוקי קריאת המשניות האלה וז"ל מעיד אני עלי ועל גדולים ממני שהיינו כמה ימים ושנים גורסים מאמר אלו ואלו נשרפים בבית הדשן קשור עם מה שלמטה והוא חטאת הצבור והיחיד עד שמצאנו הגה"ה אשכנזית בסדור ישן אומרת אלו ואלו כו' אדלעיל מניה קאי ואני מצאתי נוסחא אשכנזית טובה מאד הלא היא ואלו אלו נשרפים כו' כי גירסא זו תורה היותר חוזר למעלה האמנם גירסת אלו ואלו מביא האדם לטעות ולומר שהוא התחלת ענין קשור למה שלמטה ממנו עכ"ל.

וזה פירושו של דברים אלו שהביא רש"ס משמו של ר' משה ניגרין:³⁰ "אלו ואלו נשרפים בבית הדשן" הוא כאמור סופה של המשנה שהובאה כאן. צירוף המילים הזה, "אלו ואלו" עולה, כדרכו של ביטוי זה, אל מה שלפניו, ובמקרה שלנו הם "פר ושעיר של יום הכיפורים" שנזכרו במשנה א ושאר "פרים הנשרפים ושעירים הנשרפים" שבמשנה ב, ש"אלו ואלו נשרפים בבית הדשן", במקום שאליו מוציאים את הדשן, שהוא מחוץ לבית המקדש ואף מחוץ לירושלים. ומעיד ר' משה ניגרין שהוא ואחרים היו גורסים "אלו ואלו נשרפים בבית הדשן" לא כסיומה של המשנה אלא "קשור אל מה שלמטה", היינו כפתיחתה של המשנה הבאה – "חטאות הציבור והיחיד", עד שעמדו על טעותם, ש"אדלעיל מניה קאי", שהוא מוסב אל מה שלמעלה ממנו. ואכן כל המעיין בדברים עיון קל רואה שאין משפט זה יכול לעמוד כלל כפתיחת מה שאחריו, שאין הדברים עולים יפה, לא מבחינת העניין, שכן חטאות הציבור הנשנות שם הן קרבנות נאכלים ואין בהם דין של שרפה בבית הדשן,

29. ראה ברואר, עמ' 217–219.

30. מדובר ב"הגהות", היינו תוספותיו והערותיו של ר' משה ניגרין לספר היראה לר' יונה גירונדי, בן המאה השלוש-עשרה. רש"ס עצמו עסק בחיבור זה והוציאו לאור (בכלל "שלושה ספרים") בשנת שע"ב (1612) עם תוספותיו של ר' משה ניגרין. ראה רייף, רש"ס, עמ' 10; סידור רש"ס, מבוא, עמ' ט).

ולא מבחינת הלשון, שכל עצמו של ביטוי זה, אלו ואלו, טבעו שהוא מוסב אל מה שנזכר למעלה ממנו. ועוד הוסיף ר' משה ניגרין וציין שמצא "נוסחא אשכנזית טובה" הגורסת בוי"ו: "ואילו ואילו נשרפים בבית הדשן", וגרסה זו הניחה דעתו ביותר, שכן היא בוודאי מורה, לדעתו, שמשפט זה מוסב אל מה שלמעלה ממנו, בשעה שגרסת אלו ואלו, בלא וי"ו בראשית הצירוף, עלולה להביא את האדם לטעות ולומר שזו פתיחה של מה שלמטה ממנו. לפיכך נראתה לו גרסת אלו ואלו טובה ביותר, והלך רש"ס בעקבותיו והעמיד כך בסידורו.

לא כאן המקום לדון בעצם ההוכחה, כביכול, שמצא ר' משה ניגרין בגרסת אלו ואלו, שאין בה ממש, שאף בלעדיה ברי שהמשפט הזה מוסב אל מה שלמעלה ממנו. לענייננו אציין שאכן בסידור פראג רע"ו עומד משפט זה – אך בלא וי"ו (כלומר: "אלו ואלו") – לא כסיומה של משנה ב כי אם כפותח את משנה ג. וצריך להוסיף ולומר שכן הוא גם בכ"י מינכן לבבלי שצוין בו סוף משנה לפני "אלו ואלו נשרפים אבית הדשן", ו"אלו ואלו" נראה כפותח את המשנה שלאחריו. כאן בא רש"ס להוציא מידי נוסחה זו, ולפיכך הביא באורך את דברי ר' משה ניגרין, שהוא עצמו עסק בהם בהוציאו לאור, כאמור, את ספר היראה לר' יונה גירונדי.

הוצג כאן, במסגרת מצומצמת זו, מעט מן הטמון בכתביהם של מדקדקי הסידורים האשכנזיים שיש בו כדי לשפוך אור על מסורות טובות של קריאה שהילכו בקרב אשכנזים קודם שנגעה בהן ידם של מדקדקים מתקנים, מסורות העולות בקנה אחד עם הידוע לנו מכתבי יד טובים של ספרות חז"ל שעליהם אנו משתיתים את תיאורה של לשון חכמים.

הקיצורים הביבליוגרפיים

בן-דוד = י' בן דוד, "שני עניינים מלשון חכמים", ספר אברהם אבן-שושן: מחקרים בלשון, במקרא, בספרות ובידיעת הארץ, בעריכת ב"צ לוריא, ירושלים תשמ"ה, עמ' 229–240

בן טולילה = י' בן טולילה, מסורת צרפתית-איטלקית של לשון המשנה, עדה ולשון יד, באר-שבע תשמ"ט

ברויאר = י' ברויאר, העברית בתלמוד הבבלי, ירושלים תשס"ב
בר-אשר, איטליה = מ' בר-אשר, פרקים במסורת לשון חכמים של יהודי איטליה, עדה ולשון ו, ירושלים תש"ס

בר-אשר, הפסק = מ' בר-אשר, "צורות הקשר וצורות הפסק בלשון המשנה (על פי מסורת כתב-יד פארמה ב)", מחקרים בלשון ד (תש"ן), עמ' 51–100

גולדשמידט = ד' גולדשמידט, מחקרי תפילה ופיוט, ירושלים תשל"ט

הנמן = ג' הנמן, תורת הצורות של לשון המשנה על פי מסורת כתב־יד פרמה (דה־רוסי 138), תל־אביב תש"ס

ייבין = י' ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה
כהן = ח"א כהן, "דקדוקי לשון התפילה ומסורות אשכנזיות העולות מהן", לשוננו
סב (תשנ"ט), עמ' 257–283

סידור רש"ס = י' סץ ואחרים (מהדירים), סדור [...] מה"ר שבתי סופר, א–ג,
בלטימור תשמ"ז–תשס"ב

סידור רש"ס, מבוא = מבוא ליקוטים מלואים ונספחות לסדור מהרש"ס, בלטימור
תשס"ב

סץ = ראה סידור רש"ס; רש"ס, ברכת המזון
פורת = א' פורת, לשון חכמים לפי מסורות בבליות שבכתבי יד ישנים, ירושלים
תרצ"ח

פרנקל = י' פרנקל, "לחקר תולדות הסידור האשכנזי", מדעי היהדות 41 (תשס"ב),
עמ' 29–36

קובץ, א = מ' בר־אשר (עורך), קובץ מאמרים בלשון חז"ל, א, ירושלים תשל"ב
קוטשר = י' קוטשר, "לשון חז"ל", ספר חנוך ילון, בעריכת ש' ליכרמן ואחרים,
ירושלים תשכ"ג, עמ' 246–280 [=קובץ, א, עמ' 135; העמודים צוינו כאן על פי
הקובץ]

רש"ס, ברכת המזון = י' סץ ואחרים (עורכים), ברכת המזון למה"ר שבתי סופר,
הוצאת אוצרנו, תשס"ב (חמ"ד)

רייף, רש"ל = S. C. Reif, "Some Observations on Solomon Luria's Prayer Book", *Tradition and Transition*, ed. J. Sacks, London 1986, pp. 245–
257

רייף, רש"ס = S. C. Reif, *Sabbethai Sofer and his Prayer Book*, Cambridge 1979

זכרי מסורה בדברי משוררים

המסורה, ברוחב יריעתה, מזמנת בהערותיה השונות מונחים שיש בכוחם להאיר לשונות עמומים הנקרים בפיוט ובשירה ולסייע בהעמדת פירוש מסתבר להם. אביא דוגמאות אחדות מהערות אלה.

א. זקוף בלשון וקמוץ בשפה

השורה "זקוף בלשון וקמוץ בשפה", הבאה בפיוטיו של ר' יוסף אבן אביתור,¹ וכנראה, בהשפעתו, גם אצל ר' שלמה אבן גבירול,² והיא נוגעת לשם יי (=אֲדָנִי), נדונה בהרחבה במאמריהם של עזרא פליישר ושל צבי מלאכי שנתפרסמו באכסניה זו.³ ואולם מילת זקוף שבהקשר הזה עדיין לא נתבארה כהוגן ויש מקום לשוב ולדון בעניינה.

פליישר, שייחס את "קמוץ בשפה" לנו"ן הקמוצה בתיבת אֲדָנִי, שם קודש, פירש את "זקוף בלשון" בשתיים: אפשר שהוא מוסיף ביאור לדרך היגיו של קמץ הנו"ן, ואפשר שנועד לתאר את דרך היגיו של חולם הדל"ת שבתיבה.⁴ מלאכי חלק על פליישר ופירש את "קמוץ בשפה" כְּמוֹס', כלומר שם הוי"ה שאין לבטאו ולהזכירו.⁵ את דבריו על "זקוף בלשון" חתם כך: "נציין כי במסורה מצוי הצירוף 'קמץ זקף' [...] ומשמעותו: הברה מנוקדת בקמץ באה במלה מוטעמת בזקף. היש קשר בין עניין זה למשמעות פיוטנו? אפשר שגילוי טקסטים נוספים בעתיד יסייע לפתרון הבעיה".⁷

* שלמי תודה למורי ורבי פרופ' אהרן דותן על שקרא את דבריי וזיכני בהערותיו המאלפות והמחכימות.

1. נולד בקרייה באמצע המאה העשירית וחי בקורדובה. עזב את ספרד והתגורר בארצות המזרח התיכון. נפטר בדמשק, אחרי שנת 1012 (ראה שירמן, השירה, עמ' 53).
2. ראה פליישר, מונח, עמ' 264.
3. פליישר, מונח; מלאכי, זקף.
4. פליישר, מונח, עמ' 266–267.
5. מלאכי, זקף, עמ' 137–138 (בהיסמכו על דבריהם של רס"ג ורש"י).
6. המונח הרווח במסורה: "ל זקף קמ" (בסדר זה של המִתְחַמֵּם; בכותרת מאמרו של מלאכי נרפס סדרם כראוי); וראה גם יבין, המסורה, עמ' 77, הערך "זקף, זקף, זקף".
7. מלאכי, זקף, עמ' 140, § 4.

וכן הערת המסורה המצרפת לתיבת שִׁמְעָתָם (יש' מח, ז), וגם היא מכתב היד הבבלי:¹⁷

יֵא יחידין דזקפין דמשמשין¹⁸ ת ולית זוגין: (והגשתם)¹⁹ <והגשתם> לִּי.
(בר' מד, ד) וקדשתם לִּי (שם' יט, י) [...] והודעתם לִּי (דב' ד, ט) ושגנתם ל
(דב' ו, ז) וקשרתם לִּי (דב' ו, ח) [...]

והמשמע: אחת-עשרה מילים יחידאיות בקמץ שיש בהן תי"ו (תָּם).
ולמען הסר ספק מלב, כוונתה של הערת המסורה הזאת במונח זקפין אכן לניקוד
הברת תָּם בקמץ ולא להטעמתה בזקף, שכן טעמיהן של התיבות – מפסיקים
ומשרתים כאחת, ואין בהן ולו תיבה אחת המוטעמת בזקף.²⁰ ומקבילתה של ההערה
באותו כתב יד לתיבת נִטְעָתָם (יר' יב, ב), והיא שווה לה בדיוק נמרץ בכל פריטיה,²¹
אומרת:²²

יֵא יחידין דקמצין דמשמשין ת ולית זוגין – ואף כאן, "קמצין" כנגד "זקפין".

ועוד זאת: הערת "י"ד זקף" שמביאה ויקס,²³ והיא נמסרת על תיבת אָרֶץ, ובארבע-
עשרה הנפרטות: אחת-עשרה תיבות המוטעמות בזקף,²⁴ שתיים טעמן סגול,²⁵ ואחת
ברביע גדול,²⁶ לא במהות הטעמים עניינה. ולא מן המונח זקף אשר בה יש להסיק,
כפי שהסיק ויקס, שהמסרנים הטיבו להבין שהטעם המפסיק סגול הוא שווה כוח-
פיסוק לזקף בתחום שלטון האתנח, ועל כן מנו אותם כאן בשם המשותף זקף. לא
בחישובי כוח-פיסוק, הקבלה ותמורה דרכה של המסורה בכינוס תיבות המקרא אל
הערוותיה. כל שנאמר בהערה שלפנינו, והוא על פי שיטת איסופה של המסורה –

17. כ"י מב3 13 (דף 39b; וכן שם, בהערות המהדיר, עמ' 011א); וראה גם גימ"ס, 2, עמ' 171א].
- מ, 39e§; דותן, ניצנים, עמ' 53.
18. לביאור המונח משמשין ראה ספר מסורת המסורת לאלהיו בחור, מהדורת כ"ד גינצבורג, לונדון 1867 [ד"צ: גיריורק 1968], עמ' 220–224.
19. תיבת וְהִגַּשְׁתֶּם אינה מצויה במקרא, והתיקן על פי המסורה המצרפת לתיבת וְהִשְׁגַּתֶּם (בר' מד, ד) בכ"י של תורה, הספרייה הבריטית בלונדון, Or. 4445 (תצלומו בידי). וראה גם כ"י מב3, בהערות המהדיר, עמ' 011א; גימ"ס, 2, עמ' 171א], מ, 39e§; דותן, ניצנים, עמ' 41.
20. וזה פירוט הטעמים ומספר הקיריותיהם: (א) מפסיקים: אתנח, טפחא (2x), פשטא (2x); (ב) משרתים: מונח (2x), מירכא (3x), תלישא קטנה.
21. גם בהערה זו: והגשתם במקום והשגתם (ראה הערה 19 לעיל).
22. כ"י מב3 13 (דף 67a; וכן שם, בהערות המהדיר, עמ' 016א); וראה גם דותן, ניצנים, עמ' 53.
23. ראה ויקס, כ"א, עמ' 71, מס' 2, ושם, הערות 4–6; וראה גם שם, עמ' 86.
24. והן: (1) דב' לב, יג; (2) יש' יד, ט; (3) שם יד, כא; (4) שם לג, ט; (5) שם מד, כג; (6) שם מט, יג; (7) שם נא, טז; (8) שם נב, י; (9) יר' ט, יח; (10) שם טז, יט; (11) זכ' יב, א.
25. והן: (12) יש' נא, יג; (13) יר' לא, ז.
26. והיא: (14) תה' מד, ד.

איסוף צורני-חיצוני ומעמית, אינו אלא י"ד תיבות אָרץ קמוצות, ובלשונה: "זקפין", לעומת תיבות אָרץ – אל"ף בתנועת סגול. וילמדו ההערות הרבות המוסרות על אָרץ: "י"ד קמץ"²⁷. וביותר יבהירו זאת הערת המסורה הקטנה בכ"י ל לדברים לב, יג, המוסרת: "י"ד זקפ" מכאן, ומסורתו הגדולה למקום הזה, האומרת: "ארץ יד קמץ" וסימנהון [...] וכול אתנח וסוף פסוק כות כמ ד [...] "מכאן".²⁸ ייתכן שטשטוש המשמע המקורי של זקפא – קמץ, והחיתום המתלווה, שנזכרים בו שמות טעמים: "וכל אתנח וסוף פסוק דכותיה"²⁹, הם שגרמו לפרש ככרגיל זקף – שם הטעם, ולימים, לטפול לו קמץ ולנסח כגון "י"ד זקף קמץ"³⁰.

ועתה, על פי לשונותיה המקבילים של המסורה, "זקפין" ו"קמץ", נוכל לבאר את זקוף שבשורת פיוטיו של אבן אביתור: "זקוף בלשון וקמץ בשפה" – נקוד בקמץ, והוא, כבהערות המסורה שהבאנו, מקבילו של קמץ, ושניהם כאחד, אכן דבריו של פליישר, נאמרים בנו"ן הקמוצה של אֲדָנִי, לשון קודש, לעומת אֲדָנִי (האדונים שלי), לשון חול, נו"ן בפתח.³¹

ואמנם המסורה עומדת על ההבדל שבין לשון קודש ללשון חול, הניכר בניקוד הנו"ן של אדני, וזה לשונה:³²

סימן

כל קריה אדני נקוד קמץ

ב מ א פתח

27. כגון כ"י א (עמ' ז), מסורה גדולה לדברים לב, יג: "ארץ יד קמץ וסימנהון [...] וכל אתנח וסוף פסוק דכות בר מן ד [...]". וכן כ"י ק (ב, עמ' 368), מסורה גדולה ליר' ט, יח; גימ"ס, 1, עמ' 107, א, 1097§ (ושם, 4, עמ' 129[A], פירוש מקורותיו).

28. עמ' 248 (דף 118 ע"ב).

29. ועוד ראוי להזכיר: יש הערות המוסרות רק את אותיות המניין: "י"ד – בלי קתחם וכלי חיתום, כגון כ"י א (עמ' ז), מסורה קטנה לדברים לב, יג; כ"י ל (עמ' 520 [דף 254 ע"ב]), מסורה קטנה לירמיהו טז, יט. ויש הערות שבהן ננקבו אותיות המניין ועמן רק החיתום, כגון כ"י ק (ב, עמ' 133), מסורה קטנה לישעיהו מד, כג: "יד וכל את וס פס דכ ב מ ד", וכן כ"י ל (עמ' 658 [דף 323 ע"ב]), מסורה גדולה לזכריה יב, א.

30. ראה כגון מ' ברויאר, המסורה הגדולה לתורה מידי שמואל בן יעקב בכתב יד ל", ניו יורק תשנ"ב, ב, עמ' 763–764, לדברים לב, יג(2): "אָרץ י"ד זקף קמץ" וסימנהון [...] וכל אתנח וסוף פסוק דכותהון בר מן ד' פתחין". ברויאר (שם, הערה 2) מפרש את המונח זקף: "כולל כל טעם שאיננו אסיף" (ועולה ויורד) [...]. וראה גם דבריו שם, עמ' 767 הערה 4; ועוד ראה גימ"ס, 4, עמ' 129[A] (א, 1097§).

31. מלאכי (זקף, עמ' 136) כתב: "כמוכן נשאלת השאלה מדוע לא התייחסו הכותבים לניקוד האות אל"ף שבתחילת השם". דומה שאין מקום לשאלתו, שהרי האל"ף מנוקדת בשווה בשתי הצורות, בחטף-פתח.

32. חמשה חומשי תורה – כתב יד ספרדי קדום (קודקס הללי) מאוסף הסמינר התאולוגי בניו יורק, הקדים מברא נ"מ סונא, ירושלים תשל"ד, א, עמ' 43, מסורה גדולה לתיבת אֲדָנִי (בר' יט, ב).

וסימ לשון חול

ויאמר הנה נא אדני (בר' יט, ב) ל פתח [...]

נראה שעל יסוד לשונות מסורה מעין זו נתנסחו שורות פיוטו של ר' יהודה בן קוריש, אשר הביאן פליישר להוכחת פירושו:³³

דין מְקַלֵּל אֱלֹהֵיו יִשָּׂא חֲטָאוֹ לִיִּסְרָה
כִּי נִשְׁתַּף עִם שֵׁם חוֹל בְּדַבָּרָה
הַשֵּׁם הַקָּמוץ בְּחִיכָיִים לְעֶצְרָה
וְלֹא כָשֶׁם פְּתוּחַ לְכָל אֲדוֹן בְּאַמְרָה

במסעי נודויו במזרח הגיע אבן אביתור גם לבבל,³⁴ ומשום שסדר הזמנים של חיבור פיוטיו אינו ידוע,³⁵ אפשר ששם, או בתחומי השפעת המסורת הבבלית, נתוודע אל זקף במשמע קמץ, כבלשונות המסורה המצרפת שהבאנו מכתב היד הבבלי,³⁶ ומן המונח הזה גזר את זקוף ושיבצו בפיוטיו.³⁷

ב. אין כ"ף פתוחה, בור, באלפאביתך

בסְטִירָה חריפה שכתב המשורר יעקב פראנסיש, בן המאה השבע־עשרה, בשנות חייו האחרונות וכותרתה "לכילי אשר גירש נצרכים מביתו",³⁸ באים משלי לעג לקמצנותו של הכילי.³⁹ והם מיוסדים כולם על אדני מסירת נוסח המקרא. ואלה דברי המשורר:⁴⁰

נָכַל קָשָׁה לִכְב, לְמִי אֲמַשִּׁילָךְ [...]

33. ראה פליישר, מונח, עמ' 266; וראה גם מלאכי, זקף, עמ' 139–140.

34. ראה שירמן, השירה, עמ' 54. עדות לשיבתו של אבן אביתור בבבל יכולה להילמד מתוך חלק "הזולת" במחזור ה"יוצרות" שלו, שכן עליו אומר הורביץ (דרשות, עמ' 164) שהוא מתאים למנהג בבל בקריאת ההפטרה לפרשת השבוע (ולא לזה של ארץ ישראל, התלת־שנתי).

35. ראה פליישר, מונח, עמ' 266.

36. על הזיקה בין הערות המסורה המצרפת שיש בהן הברות חריזה והן מצויות בכתבי היד המקראיים המזרחיים מן המאה התשיעית והעשירית לפייטנות המזרחית המאוחרת, בת־זמנם של גאוני בבל, ראה דותן, ניצנים, עמ' 47.

37. על דרכיו של אבן אביתור בשילוב המילים, אמנם מן המקרא, כתב הורביץ (דרשות, עמ' 166): "בדרך כלל הוא מצטט מילולית כאילו מונחת לפניו מעין מסורה גדולה לטקסט הנדון והוא משלב ממסורה זו מילים בעלות שורש זהה".

38. הכותרת מידי המהדירה (ראה נוה, פראנסיש, עמ' 163, באפֶּט), על פי הערה בפורטוגלית שנכתבה מתחת לשורות השיר.

39. ראה שם, עמ' 16, במבוא; עמ' 163, באפֶּט לשורות 11–24.

40. שם, עמ' 163–164, שורות 11–14.

הָהָה מִ"ם לְסָרְבָּה, ⁴¹ הָהָה פְּרָשֶׁת וַיְחִי ⁴² –
 אוֹי לְעֵנִיִּים כִּי לֶךְ נִצְרָכוּ;
 אֵין פֿ"ף פְּתוּחָה, בּוֹר, בְּאַלְפֵּאבֵּיתָךְ –
 קִמֵּץ וְקִבּוּץ בֶּה לְבֹד נִכְרָכוּ [...]

וכך ביארה פנינה נוה, מהדירת שיריו של פראנסיש, את הדימוי השלישי "אין כ"ף פתוחה, בור, באלפאביתך": ⁴³ "כפך קמוצה תמיד, והרי זה ליקוי באלפאביתא שלך: כי אין בה כ"ף מנוקדת בפתח, כף פתוחה, אלא כל המילים שיש בהן כ"ף אתה מנקדן בבורותך או קמץ (=קִימוץ!) או בקיבוץ (=אגירה!)."

והשיג פליישר על דבריה אלה של נוה, וכתב: ⁴⁴ "נעלם מעיני המהדירה המונח 'כ"ף פתוחה' = כף סופית. ואין צריך לומר ש'קמץ וקיבוץ' שבטכסט אינם קשורים ב'כ"ף' אלא באלפבית המיוחד של הכילי הנדון".

נראים דבריו של פליישר, שאכן נתכוון פארנסיש ב"כ"ף פתוחה" שבשירו לכ"ף סופית. ואולם יש לדייק ולומר: במקורות מציין המונח "פתוחה" דווקא אות מאותיות מנצפ"ך באמצע התיבה, כנאמר: "ואתו צופים ותקינו פתוחין באמצע תיבה וסתומין בסוף תיבה". ⁴⁵ אות מאותיות נצפ"ך ⁴⁶ בסוף התיבה כינויה "פשוטה", והוא היפוכה של "כפופה". ⁴⁷

לאישוש ביאורו של פליישר אפשר להביא סמך מן המסורה, ובכך ייגלה מקורם

41. יש' ט, ו. וראה נוה, פראנסיש, עמ' 163, באפֿרט, (א), המציינת לבבלי, סנהדרין צד ע"א. והשווה השימוש ב"ם של תיבת לסרבה לצורך דימוי אחר, כגון שו"ת חות יאיר (לר' יאיר חיים בכרך, מהדורת ש' קוטס, רמת-גן תשנ"ז, עמ' שסג, סימן קלד, ד"ה "תשובה דבריי"): "דברי השאלה מאד סתומים כמ"ם דלמרבה המשרה, סגורים ומסוגרים כיריחו עם חומותיה".

42. בר' מז, כח. וראה נוה, פראנסיש, עמ' 163–164, באפֿרט, (ב), המציינת לרש"י למקום; ועוד ראה מ"ם כשר, חומש תורה שלמה, חלק שביעי, כרך ח, ירושלים תרצ"ח, עמ' 1723–1724.

43. ראה נוה, פראנסיש, עמ' 164, באפֿרט, (ג).

44. ע' פליישר, "פרנסיס, יעקב. כל שירי יעקב פראנסיש, ההדירה... פנינה נוה. ירושלים, תשכ"ט", קרית ספר מה (תש"ל), עמ' 179.

45. בבלי, מגילה ג ע"א. וראה גם דבריו של ח"י קאהוט בערוך השלם, הערך "פֿתח" (ו, עמ' תסג), וכן י' כנעני, אוצר הלשון העברית, הערך "פֿתוחין". בן-יהודה הגדיר במילונו (הערך "פתח", עמ' 5306א): "אות פתוחה בנגוד לאות סתומה, שאין קו סוגר אותה מכל צדדיה", ובמובאותיו גם זאת שלהלן, ממדרש בראשית רבה: "למה נברא העולם כב', מה ב' זה סתום מצדדיו ופתוח מלפניו" (ראה בראשית רבה א, י [תיאודור-אלבק, עמ' 8]).

46. נ"ה טור-סיני (הלשון והספר, כרך הלשון, ירושלים תשי"ד, עמ' 8) כתב, שלשון "פתוח" (לעומת "סתום") חל רק על המ"ם מחמש אותיות מנצפ"ך.

47. ראה ספרי דברים, לו (מהדורת פינקלשטיין, עמ' 65); בבלי, שבת קג ע"ב – קד ע"א. מציין להם ב"ז בכר, ערכי מדרש (תרגם א"ז רבינוביץ), תל-אביב תרפ"ג, עמ' 110–111, הערך "פֿשוט".

של "כ"ף פתוחה" ושל "אלפאביתא", כינויו של פרק קיט בתהלים – הבאים בדימויו זה של פראנסיש. והרי לשונה של הערת המסורה:⁴⁸

כל אלפא ביתא רבה⁴⁹
אית בכל פסוקא ופסוקא
ך' פשוטה
במ"א
אף לא פעלו עולה (תה' קיט, ג)

וביאורם של הדברים: בפרק קיט בתהלים יש בכל פסוק ופסוק כ"ף סופית,⁵⁰ חוץ מפסוק אחד, שבתיבותיו כ"פין "כפופות", והוא: "אף לא פעלו עולה בדרכיו הָלְכוּ".⁵¹

כאן המקום להזכיר הערת מסורה גדולה אחרת הנוגעת גם היא לכ"ף "פשוטה", ונכרכים בה יחדיו קמץ ופתח. אולי דווקא הערה מעין זו נחה בזיכרונו של פראנסיש, ואם אמנם כך הווה, הרי כף זכות גם לפירושה של נוה. וכך אומרת המסורה:⁵²

כל ך' פשוטה⁵³ בלישן ארמי קמץ
במ"ד פתחין וסי'
מברך (דנ' ב, כ) שדרך (שם א, ז) מישך (שם, א, ז)⁵⁴ התחרך (שם ג, כז)⁵⁵

48. גימ"ס, 2, עמ' 12[ג], כ, 23§.

49. על כינויו של פרק קיט "אלפא ביתא רבא" ראה נ' רייך, "אלפבטריין: גלגולו של מונח מן המסורה", דברי הקונגרס האחד-עשר של הארגון הבינ-לאומי לחקר המסורה, ירושלים, ב-ג' בתמוז תשנ"ג, בעריכת א' דותן, ירושלים תשנ"ד, עמ' 63*-65.

50. בשני פסוקים בפרק הזה אין כ"פין כלל, לא "פשוטות" ולא "כפופות", והם: "סורו ממני מְרַעִים וְאֶצְרָה מְצוֹת אֱלֹהִים" (קיט, קטו); "עשיתי משפט וצדק בל תניחני לעשקי" (קיט, קכא), כדברי המסורה הגדולה בכ"י ל (עמ' 795 [דף 392 ע"א]) לתהלים קיט, קטו: "ב פסוק באלפ בית דלית בהון כף סורו ממני מרעים עשיתי משפט וצדק".

51. אפשר שנעלמו מעיני המסרן עוד שני פסוקים שאף בהם כ"פין "כפופות", והם: "[...] בכל לב ידרשוהו (קיט, ב); "על כן כל פקודי כל ישרתי כל ארח שקר שנאתי" (קיט, קכח).

52. מ"ג נציח, 4, דנ' ג, יב (מצייין לה פרמ"ס, עמ' 385[ב]). עיגונה הראוי של ההערה הוא דנ' א, ז, ראה להלן, הערה 54.

53. והשווה הניסוח אצל גימ"ס, 2, עמ' 12[ג], כ, 22§: "כל ך' בסוף מילתא בלשון ארמית קמצ' בר מן ר' פתח' וסמנהון שִׁרְרָךְ פת' (דנ' א, ז) מִשְׁךְ פת' (שם, שם) מְכַרְךְ פת' (שם ב, כ) הִתְחַרְךְ פת' (שם ג, כז)".

54. חמש-עשרה פעמים נקרים השמות שדרך ומישך במקרא, וניקודם תמיד רי"ש ושי"ן בפתח. על פי חילופי הנוסח אצל גימ"ס (עמ' 632), רק לתיבות בדניאל א, ז נמצאו מקורות המוסרים רי"ש ושי"ן בקמץ. על כן אפשר שיסוד המסורה הזאת בנוסח שבו רק שתי ההיקריות הללו ננקדו בפתח. ואפשר להציע פתרון אחר: כל חמש-עשרה היקריות שדרך נמנו כאחת, וכמוהן כל היקריות מישך, ועל כן יכלה המסורה להוציא מן הכלל רק ארבעה פתחים.

55. הה"א בתיבת התחרך נראית כתיי". וכן הוא גם בהיקרות השנייה של הערת המסורה הזאת (דנ' 55).

וכוונת הדברים: כל כ"ף בסוף התיבה, בחלק הארמי של המקרא, ננקדת בקמץ,⁵⁶ כגון "רִאשֹׁן" (דנ' ב, כח; כנגד העברית: "רִאשֹׁן"), "מִשְׁפָּחָה" (שם, שם; כנגד העברית: "מִשְׁפָּחָה"), "לֶךְ" (עז' ד, טז; כנגד העברית: "לֶךְ") וכיו"ב, חוץ מארבע תיבות שבהן הכ"ף ננקדת בפתח.

הקיצורים הביבליוגרפיים

גי"כ = כתובים, מהדורת כ"ד גינצבורג, לונדון תרפ"ו [ד"צ: ירושלים תש"ל]
C. D. Ginsburg, *The Massorah: Compiled from Manuscripts*, 1–4, London 1880–1905 [repr. with a Prolegomenon Analytical Table of Contents and List of Identified Sources and Parallels by A. Dotan, New York 1975]

דותן, ניצנים = א' דותן, ניצנים ראשונים בחכמת המילים: מן המסורה אל ראשית המילונאות העברית, ירושלים תשס"ה
הורביץ, דרשות = א' הורביץ, "פיוטיו של רבנו יוסף אבן אביתור כדרשות של קריאת התורה בבית הכנסת", מסורת ופיוט, ב, בעריכת ב' ברתקוה וא' חזן, רמת-גן תש"ס, עמ' 161–170

ויקס, כ"א = *A Treatise on the Accentuation of the Twenty-one So-called Prose Books of the Old Testament*, W. Wickes, Oxford 1887 [repr. with a Prolegomenon by A. Dotan, New York 1970]

ייבין, המסורה = י' ייבין, המסורה למקרא, ירושלים תשס"ג
כ"י א = כתר ארם צובא, א: הלוחות, הוציא לאור מ' גושן-גוטשטיין, ירושלים תשל"ו

כ"י ל = כ"י סנקט פטרסבורג, הספרייה הלאומית של רוסיה, Evr. I B19a, *The Leningrad Codex: A Facsimile Edition*, ed. D. N. Freedman et al., Leiden 1998

כ"י מב3 = כ"י סנקט פטרסבורג, הספרייה הלאומית של רוסיה, Evr. I B3, *The Hebrew Bible: Later Prophets – The Babylonian Codex of Petrograd*, ed. H. L. Strack [1876¹], Prolegomenon by P. Wernberg-Møller, New York 1971

ו, כג, לתיבת קְדָמָה. העיגון על פי פרמ"ס, עמ' 358 [ב]: "ibid. *6, 23", אך תתחרך אינה מצויה בלשון המקרא כלל.

56. לדיוקם של דברים כאן ולהלן: ההברה האחרונה של התיבה היא הנקדת בקמץ. ייתכן שניסוחה של המסורה מקורו בהערה שפתחה בדברים על הכ"ף הקמוצה של העברית, ומכאן נשתרשר הלשון הזה אל החלק הדין בכ"ף של הארמית.

כ"י ק = תנ"ך כתב יד קהיר מבית הכנסת [הקראי] בעבאסיה, א-ב, הקדים מבוא ד"ש לוינגר, ירושלים תשל"א

מ"ג ונציה = מקראות גדולות: תורה נביאים וכתובים, דפוס צילום ונציה רפ"ד-רפ"ו, מהדורת ר' יעקב בן חיים אבן אדניה, 1-4, ירושלים תשל"ב
מלאכי, זקף = צ' מלאכי, "זקף קמץ - זקוף בלשון וקמוץ בשפתיים", לשוננו נו (תשנ"ב), עמ' 137-141

נוה, פראנסיש = כל שירי יעקב פראנסיש, מהדורת פ' נוה, ירושלים תשכ"ט
פליישר, מונח = ע' פליישר, "מונח דקדוקי קדום בפיוט קלירי", לשוננו לו (תשל"ב), עמ' 263-267

פרמ"ס = ז' פרענסדארף, מחברת המסרה הגדולה, הנובר 1876
שירמן, השירה = ח' שירמן, השירה העברית בספרד ובפרובאנס², ספר ראשון, חלק א, ירושלים-תל-אביב תשכ"א

זיהוי ההובנים

הקדמה

אנו מצפים בתודעתנו שכל מין של צמח יישא שם לעצמו ושכל שם יסמן מין אחד. כך הוא באשר לחמשת העצים הנמנים עם שבעת המינים: גפן, תאנה, רימון, זית ותמר, וכך הוא באשר לרוב עצי הפרי המסורתיים. לא כך באשר לחיטה בארץ שצומחות בה חיטה קשה וחיטה רכה (*Triticum aestivum*, *Triticum durum*),¹ ואף לא באשר לעצי סרק נפוצים, כגון אלון, הכולל אלון מצוי ואלון התבור (*Quercus ithaburensis*, *Quercus calliprinos*).²

חלק ניכר מן השינויים בשמות העבריים של הצמחים נובע משינויים מקבילים בשמות המדעיים-הלטיניים. מאז יצאו לאור ארבעת הכרכים של *Flora Palaestina* בשנים 1966–1986, עודכנו שמותיהם המדעיים של 350 מינים בקירוב (שם הלואי או שם הסוג), שהם 14 אחוזים מכלל 2,400 מיני הבר שנרשמו אז בארץ (דנין, אתר הגן הבוטני). השינויים בשמות הלטיניים הם פרי מאמציהם של המדענים לכבד זכות ראשונים במתן שם, להגדיר מחדש את הצמחים ולהבין את הקרבה בין מינים ובין סוגים, כדי להפריד בין הרחוקים ולקרב את הקרובים. תופעות ידועות הן: (א) פיצול סוג לשני סוגים ומתן שם לסוג החדש. למשל, המין ששמו היה עד לאחרונה אירוס מצוי (*Iris sisyrinchium*) שייך היום לסוג אחר ונקרא צהרון מצוי (*Gynandris* *sisyrinchium*); (ב) איחוד שני סוגים לסוג אחד גורר את ביטול שמו של האחר. למשל, לאחר שגוזרזור אוחד עם גזיר, הפך גוזרזור דקיק (*Caucalis tenella*) להיות גזיר דקיק (*Torilis tenella*)³; (ג) העברת מין מסוג אחד למשנהו, כגון חרדל, ששני מיניו בעלי זרעים בהירים או כהים, הם כיום סוגים נפרדים – חרדל לבן וכרוב שחור (*Brassica nigra*, *Sinapis alba*).⁴

למרות ההישגים המדעיים במחקר הנומנקלטורה והטקסונומיה, השינויים של שמות הצמחים מביאים לידי אי הבנה, חוסר אונים ואף כעס, כי הסינונימיות שיש

* אני מודה לד"ר אורית שמחוני על עזרתה בהכנת המאמר.

1. ראה כסלו, חיטה.

2. ראה פליקס, יער, עמ' 141.

3. מתוך דברים שהוכנו לקראת ישיבות הוועדה לשמות צמחי ארץ ישראל בשנת תשנ"ט.

4. ראה לעף, פלורה, א, עמ' 516.

להתמודד אתה מכבידה על מציאת ספרות רלוונטית המתעדת מחקרים בתחום הביולוגיה שכבר עסקו במיני הצמחים המבוקשים. בשל הקשיים הללו משמרים לעתים את השם (למשל Dalbergia, סיסם). מאידך גיסא, יש ששם קיים של מין אחד הוא סינונים של מין אחר; למשל, אחד השמות הקודמים של Diospyros ebenum, אפרסמון הֶבְנָה, היה Diospyros melanoxylon, אף שהאחרון הוא מין בפני עצמו. דרושה אפוא היכרות מעמיקה של הנושא כדי לצאת מסבך כזה. ועוד, שינויי השמות מכבידים על זיכרונם של חובבי הצמחים ושל חוקריהם, ובעקבות זאת מתרופף הקשר שלהם עם הצמחים בשדה ובמעבדה. אכן, יש המתעלמים, אם בהיסח הדעת אם ביודעין, מן השינויים הללו, והתעלמות זו מאריכה את תקופת המעבר ומרבה את המבוכה.

לעתים נדד שם כלשהו מצמח אחד למשנהו לאחר תקופה של משמע משותף, אף ששני המינים רחוקים זה מזה כרחוק מזרח ממערב. זאת כאשר צמח חדש הצטרף לשם קיים בגלל דמיון מסוים בתכונותיו ולאחר מכן נעלם הצמח הראשון. כך אירע לקרשי הובנים שמזכיר הנביא יחזקאל (תחילת המאה השישית לפסה"נ) בקינה על צור: "בני דדן רָלְיָהּ, איים רבים סְתַרְת יָדְךָ, קרנות שן והובנים [קרי הֶבְנִים] השיבו אֶשְׁפָּרֶךְ" (יח' כז, טו). המסחר בקרשי העץ מן המין האפריקני החל בתקופת המקרא; בתקופת חז"ל כלל השם קרשים הודיים דומים וזאת בשעה שעדיין לא נעלם המין הקדום האפריקני. בימי הביניים כלל השם הובנים רק עצים הודיים, ובעת החדשה שוב התרחב המשמע וכעת הוא כולל גם מינים אפריקניים אחרים, שמכולם מייצרים עצה קשה ויקרה. היעדר תשומת לב לנדידת השם ולתנודות בהיקף המשמע גרם לטעויות של זיהוי.

א. הֶבְנָה

צורת היחיד של המילה המקראית היחידאית הובנים איננה מוסכמת, והצעות מספר הועלו בעניינה, בהן הֶבְנִי (גזניוס, 1857; על פי תעתיק השם המצרי hbny), הֶבֶן (לורה, 1885), הֶבְנָה (טשרניחובסקי, אילנות), ואף צורת הנקבה הֶבְנָה, על דרך פְּטָנָה שבמשנה (שביעית ז, ה). להלן אשתמש בצורת היחיד הֶבְנָה. זיהוי ההֶבְנָה והערכת חשיבותו בתרבות החומרים ושימושיו ברפואה במצרים הקדומה נעשו הודות לדמיון הבולט בין השם המצרי המופיע בכתובות לבין שמו בספרות הקלאסית – ἑβένος, hebenum, וכן בעברית ובשפות אירופיות. הממצאים הקדומים שהתגלו הם מימי השושלת הראשונה (כ־3,000 שנה לפסה"נ). השם מופיע בראשית הממלכה התיכונה (השושלת הי"א, המאה העשרים ואחת לפסה"נ) ובמכתבי אל-עמארנה (השושלת הי"ח, המאה הארבע-עשרה לפסה"נ), ויש אף ממצאים מאוחרים המגיעים עד לתחילת התקופה האסלאמית (המאה השביעית לספירה). אז דעך יבוא קרשי הֶבְנָה למצרים, אם כי בתחילת המאה התשע-עשרה

עדיין סחרו בהם בסודן בעיירה ליד חרטום.⁵ רהיטים ארכאולוגיים, כגון כיסא, שולחן וארון מעשי ידי אמן, בציפוי מרהיב של עץ ומעשה תשבץ של שנהב לבן בפיסות עץ שחור, נמצאו ללא פגם בקברו של תות־ענח־אמן (סוף השושלת הי"ח, המאה הארבע־עשרה לפסה"נ). אלה מוצגים היום במוזאון בקהיר לאחר שהוצגו בתערוכה נודדת ברחבי העולם.⁶ עשרות חפצי הֶבְנָה יפים ממצרים העתיקה שמורים במוזאונים ברחבי העולם, ובכללם פסלון אישה במוזאון ישראל (השושלת הי"ט, המאות השלוש־עשרה והארבע־עשרה לפסה"נ).⁷

hbn y והובנים זהו בתחילה עם אפרסמון ממשפחת האפרסמוניים (Ebenaceae), העץ העיקרי המייצר בדורות האחרונים הֶבְנָה, עצה שחורה וקשה (לורה, 1885).⁸ אולם היום מוסכם על כל חוקרי הצמחים של מצרים העתיקה שזהו סיסם ההובנים (Dalbergia melanoxylon) ממשפחת הפרפרניים (Papilionaceae).⁹ למגינת הלב, זיהוי זה מקובל רק בקרב חוקרים ישראלים מעטים (צ'יז'יק, אוצר, עמ' 417; ליפשיץ, 1998). עצת הגלעין של הפרי צפופה מאוד, כבדה וקשה כאבן, וצבעה אינו מצוי – חום־ארגמן כהה עד שחור. היא ניתנת לחריטה ולהברקה, עומדת בלחצים כבדים, אינה מתעקמת ושומרת על העיצוב המקורי במשך שנים רבות. זהו שיח קוצני או עץ ענף בעל כמה גזעים, שעליו מנוצים ופרחיו לבנים וריחניים, הגדל באפריקה ביערות משירי עלים ובסוואנות, לאורך רצועת רוחב ארוכה מדרום למדבר הסהרה, מסנגל במערב עד ארית'ראה וצפון אתיופיה במזרח, וכן בארצות מדרום לקו המשווה, כגון אוגנדה וטנזניה, ואף במערב הודו (אפריקה, צמחים, עמ' 100).¹⁰ המקור העיקרי להספקת עצת הֶבְנָה היה דרום סודן, כי אזור זה הוא הקרוב ביותר למצרים, והעצים הללו גדלים בו בכמויות המאפשרות מסחר בהם. מקור אפשרי

5. ראה גרמר, תרופות, עמ' 49–52; לוקס, חומרים, עמ' 434–436; לורה, 1885; מצרים, חומרים, עמ' 338–340.
6. ראה הפר, תות־ענח־אמן, עמ' 49; תות־ענח־אמן, 1976, לוחות צבעוניים 3, 6, 7, 17, 31, 32.
7. ראה מצרים, שרידים; ליפשיץ, 1998.
8. אפרסמון הגדל במטעים לשם פִּרְתוּתוֹ הנאכלים הוא מין אחר באותו סוג – אפרסמון יפני (*Diospyros kaki*). השם העברי נדד לסוג זה משום דמיונו לשם האמריקני persimmon שמקורו אינדיאני. זהו מין מקומי שפריו נאכל (*Diospyros virginiana*), ואין לו כל קשר בוטני לאפרסמון הריחני הנודע. שם העץ מופיע עוד בשנת תרצ"ג – ראה ש' ידידיה ונ' ובולסקי, "גן עצי הפרי במקוה ישראל בשנות תרפ"ח–תרצ"ב", השדה יג (תרצ"ג), עמ' 312–308.
9. ראה בוביזאד', 1897.
10. יש לציין, ששני שבירי חצים מתקופת השושלת הראשונה והשנייה במצרים (כ־3,000 שנה לפסה"נ) הוגדרו כשייכים כנראה למין אפרסמון *Diospyros mespiliformis* הגדל באפריקה הטרופית (מצרים, חצים). ראה הערה 15 להלן, סעיף 2.

אחר הוא אריתֶרא, משום קרבתה לים סוף והנוחות של העברת הסחורה בספינות.¹¹

מסקנתו של הבוטנאי הפר, ש־ebony, למעשה *εβένος*, *hebenum* והֶבְנָה, נדרו מסיסם ההובנים אל שני מיני הֶבְנָה העיקריים בימינו – אפרסמון הֶבְנָה הגדל בסרי לנקה, ומין אפרסמון ממערב אפריקה – *Diospyros dendo*.¹² להלן אתאר את שלבי הנדידה של השם ואציע מינים העשויים להתאים לכל שלב.

בידינו עדויות היסטוריות שעל פיהן אפשר לאתר את הזמן שבו נדד השם לראשונה: ההיסטוריון הרודוטוס (המאה החמישית לפסה"נ) מציין שכנבזי מלך פרס (בנו של כורש, סוף המאה השישית לפסה"נ) הנהיג מס שכלל 200 קרשי הֶבְנָה, 20 חטי פילים ועוד, שהובאו בכל שנה שנייה מאתיופיה, עד זמנו של הרודוטוס (הרודוטוס, היסטוריה ג, צז). אולם תאופראסטוס, בוטנאי שחי במאה הרביעית לפסה"נ ונלווה לאלכסנדר מוקדון, מציין (הצמחים ד, ד, ו) שיש הֶבְנָה (*εβένη*) בהודו (היום פקיסטן). המשורר ורגיליוס וההיסטוריון-הגאוגרף סטרכון (המאה הראשונה לפסה"נ – המאה הראשונה לספירה) מתארים גם הם הֶבְנָה מהודו (ורגיליוס, עבודת אדמה ב, קטז; סטרכון, גאוגרפיה טו, א לז). המלקט גאיוס יוליוס סולינוס (המאה השלישית) מציין את השימוש בעץ להכנת צלמיות וספלים לשתייה (סולינוס, אנציקלופדיה). מקורות אחדים מעידים על מוצא כפול של העץ: פליניוס (מת בשנת 79) מזכיר את הרודוטוס המציין יצוא של הֶבְנָה מאתיופיה, ואת ורגיליוס המציין את מקור הֶבְנָה (*hebenum*) בהודו (פליניוס, הטבע יב, ח, יז). הרופא דיוסקורידס (המאה הראשונה) מזכיר בנשימה אחת את העץ ההודי לאחר הֶבְנָה האתיופית (דרום סודן נכללה בזמנו באתיופיה) כמוצרים רפואיים, שכאשר מבעירים

11. זיהוי הובנים עם עץ אפריקני דווקא ולא עם עץ הודי מעיד ש"קרנות שן" הן חטים ארוכות של פיל אפריקני (*Loxodonta africana*) ולא של פיל הודי (*Elephas maximus*), אף ששימשו למעשה לאותן מטרות ואין יודעים להבחין ביניהן מתוך ממצאים ארכאולוגיים. כלומר, במקביל להובנים, עדיין לא החלה התרחבות המשמע של שן או של שנהב כדי הכללת חטיו של הפיל ההודי. ועוד, הנסמך ב"קרנות שן" בא להבדיל משיני פֶּהֶמוֹת (*Hippopotamus*) ששימשו למטרות דומות והמהוות חלק מהמשמע של שן במקרא (ראה אנציקלופדיה מקראית, ערך "שנהבים"; מצרים, שנהב). מכל מקום, הסחר נעשה בידי אנשי דרך בני כוש שישבו בסודן (ראה אנציקלופדיה מקראית, ערך "הבנים"). אמנם יש הסבורים שקשרי המסחר בהֶבְנָה ובשנהב היו עם המערב, ואיני יודע מה הכרחם להפליג לארצות הים התיכון. דיאקונוף (1992) מסתמך על תרגומים עתיקים ליוונית ולרומית, המשנים את דרך לרדן, האי ורודוס, אבל ליווראני (1991) טוען שהתרגומים אנכרוניסטיים, ומציע שהכוונה לקיליקיה, אולם קרשי הֶבְנָה בלתי מעובד שווהו בין שרידי ספינה טרופה מתקופת הברונזה המאוחרת בדרום טורקיה (ספינה, ארכאולוגיה) מקורם מדרום למדבר הסחרה. אני מודה לפרופ' חנן אשל מן המחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכאולוגיה באוניברסיטת בר-אילן ולפרופ' נילי ליפשיץ מן המכון לארכאולוגיה באוניברסיטת תל-אביב, שהפנו אותי למאמרים אלה.

12. ראה הפר, הֶבְנָה; הפר, תות'ענח-אמן, עמ' 46; גרמר, צמחייה, עמ' 97.

אותם כגחלים הם מדיפים ריח נעים ואינם מעלים עשן. כך הוא מתאר את המוצר היהודי: העצה טובה פחות, אינה אחידה בצבעה, מנומרת בפסים לבנים או צהובים או כעין זה בנקודות רבות (דיוסקורידס, הרפואה, 1, 129). סקירת הספרות הקלאסית מעלה שהמשמע של הֶבְנָה התרחב, ולסיסם מאפריקה צורף אפרסמון מהודו בעל עצה מנומרת בטיב ירוד מעט. זאת בתקופה היוונית, בשנת 325 לפסה"נ, שבה כבש אלכסנדר מוקדון חלקים נרחבים מפקיסטן עד נהר ההינדוס והאוקיינוס ההודי.¹³ עמנואל לעף, חוקר שמות הצמחים העבריים, זיהה הֶבְנָה ומקבילותיו לדורותיהם עם אפרסמון הֶבְנָה ומינים אחרים.¹⁴ נראה שזיהויו של לעף כולל מיני אפרסמון המייצרים עצת הֶבְנָה,¹⁵ אבל נעלם ממנו זיהויו של כוביזאוו' (1897) שהֶבְנָה המצרי

13. מיני אפרסמון אחדים מייצרים עצה שחורה ובה פסים חומים, כגון *D. quaesita* (צמחי ציילון, עמ' 13). מין אנדמי זה, המכונה קְלֶמְנֶדֶר, גדל ביערות ירוק-עד בדרום-מערב סרי לנקה, והפך לעץ נדיר בגלל הביקוש לעצתו המשובחת. מכל מקום, נראה שהעצה המנומרת של הֶבְנָה שמתאר דיוסקורידס זהה עם מין כזה (ראה הערה 15 להלן, סעיף 8). אולם עד עתה לא זוהו שרידי עץ ארכאולוגיים של אפרסמון מהודו. נראה שרק לאחר מחקר מקיף ורב-תחומי כעין זה שנעשה במצרים, והבחנה בין מיני אפרסמון שונים ששימשו להכנת המוצרים, יהיה אפשר להצביע בבירור על מיני הֶבְנָה שעליהם דיווחו תאופראסטוס ודיוסקורידס, וכמו כן על אלה שהפיקו מהם הֶבְנָה וייצאו אותו בימי הביניים.

14. ראה לעף, טיק; לעף, פלורה, א, עמ' 588. שם (עמ' 589) כתוב שבמדרש אגדה מזהים כך את עצי האלמוגים המזכרים בפסוקים: "[וְשַׁלַּח לִי] עצי ארזים ברושים ואלמוגים מהלבנון" (דה"ב ב, ז), וכן: "וגם אָנִי חירם אשר נשא זהב מאופיר הביא מאפיר עצי אלמוגים הרבה מאד ואבן יקרה. ויעש המלך את עצי האלמוגים מסעד לבית ה' ולבית המלך וכנרות ונבלים לשרים, לא בא כן עצי אלמוגים ולא נראה עד היום הזה" (מל"א י, יא-יב). על פסוק זה נדרש בפסיקתא רבתי (מהדורת איש שלום, קנה ע"א): "א"ר אבא – אבלינה. ד"א אלמוגים: אמר רבי אבא: אלמוגים – אבליג". נראה שאבליגא היא שיבוש של אבלינא שבאה מאבנינא הקרובה להובנים. והנה, אם אופיר מצויה בקרן אפריקה או מדרום למצרים (ראה אנציקלופדיה מקראית, ערך "אופיר"), מסתבר זיהויו של רבי אבא. זיהויים אחרים ודיון קצר מביא פליקס (יער, עמ' 131–134).

15. יש המחלקים את מיני האפרסמון שחורי העצה לקבוצות לפי האזורים שמהם מייבאים אותם: (1) הֶבְנָה מערב-אפריקני הגדל בגבון, בקמרון ובניגריה – *Diospyros dendo*; (2) הֶבְנָה מזוויבר, מאפריקה הטרופית (עד סודן בצפון) – *D. mespiliformis*; (3) הֶבְנָה ממדגסקר – *D. haplostylis*, *D. microrhombus*; (4) הֶבְנָה ממאוריציס – *D. tessellaria*; (5) הֶבְנָה מהודו, מסרי לנקה ומסיאם – *D. melanoxylon*, *D. ebenaster*, *D. ebenum*, *D. ramiflora*, *D. silvatica*, *D. tupru*; (6) הֶבְנָה מהפיליפינים – *D. philippensis*; (7) יש המייצרים עצת הֶבְנָה בגוונים בהירים יותר, כגון אדום (*D. rubra*), לבן (*D. melanida*, *D. malacapai*, *D. chrysophyllos*) וירוק (*D. chloroxylon*; גירקה, אפרסמונים, עמ' 164); (8) יש בעלי עצה שחורה המנומרת בעצה בהירה יותר *D. macassar* (איי אנדמאן במפרץ בנגל), *D. quaesita* (סרי לנקה, ראה הערה 5 לעיל), *D. marmoratus* (דר-פסיגיים, אנטומיה, עמ' 886). הרשימה אינה כוללת את כל המינים הבאים בחשבון.

הוא סיסם ההובנים ולא אפרסמון. רבים זיהו הֶבְנָה עם אפרסמון,¹⁶ ויש שזיהו כך את המילה במקרא.¹⁷ זיהוי זה נוגד אפוא את שהובא לעיל, שהובנים במקרא זהה עם סיסם ההובנים.

באזורים הטרופיים בהודו גדלים מיני אפרסמון המייצרים עצת גלעין דומה לזו של העץ האפריקני. יש מינים שהעצה שלהם פחותה ממנה בטיבה ויש מינים שעצתם עולה עליה. המינים הטובים מצטיינים בעצה קשה, שחורה ממש ומשובחת, המיועדת להכנת רהיטים עדינים וחזקים, ידיות סכינים, מקלות אכילה סיניים ומקושי פסנתר שחורים. העץ הטוב ביותר הוא אפרסמון הֶבְנָה הגדל בעיקר בצפון סרי לנקה וכן בקצה דרום הודו. זהו עץ גבוה, ירוק-עד, שבצמירותו עצתו לבנה ובבגרותו עצת הגלעין שחורה וקשה. לאחר הכריתה אפשר להניח את הגזע במקומו, והטרמיטים יכלו את חלקי העצה ההיקפיים שאינם קשים כל כך ואינם נחוצים. העץ כבר אינו נפוץ היום כבעבר, בגלל הביקוש הרב והזמן הממושך הדרוש לצמיחת העץ, כי רק לאחר מאתיים שנה מגיע הגזע לקוטר של 60 ס"מ (ציילון, צמחים, עמ' 16). כאמור, בתחילת התקופה הרומית היו מופרים מינים מגומרים ושחורים פחות, ונראה שרק לאחר מכן נוצלו גם מינים שחורי עצה.¹⁸

בימי הביניים השתנה המשמע לעומת זה שבספרות חז"ל וכלל רק מינים הודיים, ובהם שחורי עצה. יש להניח שהמבחר ההודי, שכלל גם עצה שחורה ומשובחת, סייע לדחוק את רגלי סיסם ההובנים שעצת הגלעין שלו אינה כה שחורה. כך פירש רבי יונה אבן ג'נאח (המאה האחת-עשרה): "הוא [אבנוס] בלשון הערב בפירוש רבנו האיי גאון ז"ל" (ריב"ג, שרשים). רד"ק (המאה השתי-עשרה) פירש: "העץ הנקרא בערבי אבנוס" (פירושו ליחזקאל כז, טו, ראה גם רד"ק, שרשים). רב האי גאון, אבן ג'נאח ורד"ק התכוונו להֶבְנָה שהיה ידוע בזמנם, שהופק ממיני אפרסמון הגדלים בהודו. היות שזהותם ידועה חלקית, אכנם בשם כללי: אפרסמון "הודי".¹⁹ הֶבְנָה במשמע זה מצוי גם בערבית – يبنوس. כך, בשם יאבנוס, מפרש רבנו חננאל

16. ראה אבן-שושן, תשכ"ו; מילון ההווה, תשנ"ה; מילון ספיר, 1997. שני המילונים האחרונים אינם כותבים אפרסמון אלא דיוספירוס, תעתיק עברי של השם הלטיני, כנראה כדי להבחין בין המינים המייצרים עצה קשה ושחורה מצד אחד לבין הפרי הנאכל והשרף הריחני מצד אחר.
17. ראה זהרי, צמחי התנ"ך, עמ' 124; פלדמן, צמחי התנ"ך, עמ' 230; קלר ובאומגרטנר, 1994.
18. אין בידינו עדויות, ולו עקיפות, שתאופראסטוס במסעו לפקיסטן הכיר דווקא את אחד המינים המקובלים היום – אפרסמון הֶבְנָה או Diospyros melanoxylon הגדל ברצועת המונסון. בהודו גדלים מיני אפרסמון אחדים המייצרים עצת גלעין שחורה ומשובחת (ראה הערה 15 לעיל, סעיף 5, אבל שטח תפוצתם של כל מיני האפרסמון אינו מגיע צפונה לפקיסטן. מסתבר שדיוסקורידס וכנראה גם תאופראסטוס הכירו עץ מנומר (ראה הערה 15 לעיל, סעיף 8), והזיהוי עם אפרסמון הֶבְנָה וכיוצא בו בא בגלל היותם נפוצים ומבוקשים מאוד בודות האחרונים.
19. אפרסמון "הודי" כולל מינים שחורי עצה ומינים מגומרים (ראה הערה 15 לעיל, סעיפים 5, 8).

(המאה האחת-עשרה) את המילה יונה (תעתיק של ἔβην) בבבלי הקשורה למעשה שאירע בבבל (שבת קכט ע"א): "הקיז דם ונצטנן – עושין לו מדורה אפילו בתקופת תמוז [...] רב יהודה צלחו ליה פתורה דיונה" (כלומר, רב יהודה [המאה השלישית] שברו עבורו שולחן מעץ הֶבְנָה). למעשה, יונה הארמית היא ἔβην, hebenum ששימשה בתרבות החומרים היוונית-רומית שהתפשטה בארצות הים התיכון והמזרח הקרוב. בדומה, יאבנוס וכן יִבְנוּס שימש בתרבות החומרים של העולם המוסלמי. אולם משמעי שתי הקבוצות שונים, ופירוש מילה בתקופה קדומה על ידי מילה בתקופה מאוחרת לא היה מדויק בהכרח. כשם שהובנים שמזכיר יחזקאל אינם מזהים עם אפרסמון "הודי", ייתכן שהשולחן של רב יהודה היה עשוי סיסם ההובנים, וכאמור מין זה נשכח בימי הביניים.

משמע נוסף לאבנוס, סיסם הודי, נמצא בדברי הגאונים (ושוב בפירוש רבנו חננאל) על הבבלי (תגיגה כו ע"ב; מקבילה: מנחות צז ע"א): "ושאלתם כלי אסלגוס וכלי מסימס,²⁰ מיני עצים הם [...] ומסימס – אבנוס" (הרכבי, תשובות, סימן רסב).²¹ הבבלי מביא את דעת ריש לקיש (חי בארץ ישראל במאה השלישית), שכלי מסימס הם כלים העשויים עץ חשוב ביותר.²² אכן, עצתו מן המעולות, אבל אינה שחורה ואינה כה משובחת, ואפשר שזוהי דעת רבי יוחנן החולק על ריש לקיש (בבלי, שם). מכל מקום, הודות לדיוסקורידס (ספר 1, 129§) המציין שמכרו את עצת הסיסם ההודי בשם הֶבְנָה כי היא דומה לו במקצת, אפשר להבין את דברי הגאונים, שבחרו לתרגם את מסימס במילה אבנוס. מסתבר שהמשמע של אבנוס איננו דווקא עצה שחורה או מנומרת; המשמע רחב יותר וכולל גם עצה בגוון בהיר ובטיב משובח פחות.

בכפר הגלובלי של המאה הנוכחית המשמע של הֶבְנָה ושל המקבילה בשפות המודרניות נוטה להיות זהה, כי משלוחי הקרשים מעצה שחורה וקשה, המזכרות לתיירים, הכנת חפצי חן ויוקרה והמסחר בהם אינם קשורים למין מסוים ולא לאזורי מוצא או לנמלי יעד מסוימים, אלא ליחסים משתנים של היצע וביקוש. על היקף המסחר עשוי ללמד הנתון המצביע על כך שלפני מאה שנה בקירוב הגיעו כמעט 1,000 טונות של הֶבְנָה לאנגליה בכל שנה (אפריקה, עצים, עמ' 168). המוצר בעל חשיבות רבה יותר ממין העץ, כי אנשי התרבויות הפורחות בזמנן – המצרית, ההלניסטית-רומית, המוסלמית והנוצרית – לא הכירו את העצים הצומחים באזורים

20. כאן מקור שם הסוג "סיסם" לעץ ההודי, כי לעץ (1901) הסתמך על הדעה שיש לגרסו כך בבבלי כאן. גם שם הלואי הלטיני של סיסם הודי (Dalbergia sissoo) בא משמו ההודי והערבי. ראה פ' אורבך ומ' אורחי (קרישכטקי), ילקוט צמחים, תל-אביב תר"ץ, ערך "סיסם".

21. נראה שהכלים היו עשויים עצת יבוא. עם זאת סיסם הודי הוא היחיד מכל מיני העצים השייכים לשם הֶבְנָה, שמגדלים היום בארץ, ויש אף הסוברים שהוא גדל בר בארץ, בבקעת ים המלח (זהרי, נופי הצומח, עמ' 50).

22. ראה לעף, פלורה, א, עמ' 588; ב, עמ' 434; פליקס, יער, עמ' 176.

נידחים, וכך גם היום. מבחינת המוצר עצמו אין נדידה אלא תנודות בטיב העצה ובמקורות ההספקה. כלומר, נדידת השם מבחינת מין העץ ומקום גדילתו התאפשרה בשל אופי המוצר שנשאר דומה, אף שחל בו שיפור במהלך התקופות. אם כן, למשמע כאן כמה חלקים: (א) עצה שחורה, קשה ועמידה הניתנת לחריטה ולהברקה; (ב) עצה דומה בתכונותיה, ולכן גם היא נקראת הֶבְנָה, אלא שצבעה אחר וטיבה ירוד מעט; (ג) רשימת מיני העצים (בהכללה מסוימת או עצים עיקריים) שמהם מייצרים את העצה ואזורי תפוצתם, כגון מיני סיסם הגדלים בהודו, באפריקה ובדרום אמריקה²³ ומיני אפרסמון הגדלים באזורים הטרופיים באסיה או באפריקה; (ד) יש לכלול גם מינים ששימשו בעבר וירדו מגדולתם, כי פריטים מתוצרתם מוצגים היום במוזאונים ומהווים חלק מהמורשת החומרית והאמנותית.

לסיכום, המילה נדירה בספרות העברית, ועם זאת אפשרית הגדרה חדה וברורה של המוצר. במבט היסטורי מציינת המילה בתקופות שונות מוצרים שונים. הובנים שביחזקאל מזוהה עם עצה של סיסם ההובנים, ולא של אפרסמון, שכן על פי הידוע לנו עתה יבוא עצה של מיני אפרסמון מהודו החל מאות שנים לאחר מכן. אם כן, סוחר דדן, שיחזקאל מזכירם, היו בני כוש, ואלה שימשו כמתווכים בהובלת קרשי הֶבְנָה מדרום סודן או מאריתראה לצור. בתקופת חז"ל התרחב המשמע, וכך המילה הארמית יונה בבבלי (שבת קכט ע"א) מזוהה עם עצה של סיסם ההובנים או אפרסמון "הודי" מנומר. בתקופה זו התרחב עוד המשמע של המותג וכלל גם עצה בהירה יותר של סיסם הודי. בעברית של ימי הביניים יש לזהות את אבנוס עם אפרסמון "הודי" מנומר או שחור וכן עם סיסם הודי, כי את עצת סיסם ההובנים כמעט חדלו להפיק. היום משמעו מיני אפרסמון הגדלים בהודו או באפריקה ומיני סיסם הגדלים באפריקה, בהודו ובדרום אמריקה. גלגולי משמעות אלה חלו במקביל בעברית, ביוונית וברומית, וכנראה גם בשפות אחרות בנות זמנן, ובמהלך ההיסטוריה – גם בשפות מודרניות. בעצם, מנקודת המבט של המסחר והתעשייה, המגוון העשיר של סוגי עצת הֶבְנָה נוצר ממבחר מיני העצים שהשתנה מתקופה לתקופה. במילים אחרות, המותג של הקרשים, של המוצרים ושל היצירות שמר על צביונו לאורך התקופות, אלא שהחומר המרכיב אותו השתנה. עם זאת, גם המינים שחדלו לשמח אנשים עדיין שומרים על יופיים והדרם, והם מוצגים לראווה במוזאונים חשובים.

(המשך יבוא)

23. כגון *Dalbergia eburnum* שהיום מייבאים אותה ממוזמביק, *Dalbergia nigra* המיובאת מברזיל, *Dalbergia latifolia* המיובאת ממזרח הודו, וכן *Brya ebenus*, גם הוא מהפרפרניים, שמייבאים מקובה.

הקיצורים הביבליוגרפיים

- אבן-שושן = א' אבן-שושן, המילון החדש, ירושלים תשכ"ו
 O. H. Coates Polgrave, *Trees of Central Africa*, Glasgow = אפריקה, עצים = 1957
 E. Milne-Redhead and R. M. Polhill (ed.), *Flora of* = צמחים, אפריקה, *Tropical East Africa: Leguminosae, Papilionoideae*, London 1971
 G. Beauvisage, "Rechearches sur quelques bois = 1897, בוביזאז', "pharaoniques", *Recueil de Travaux Relatifs à la Philologie et à l'Archéologie Égyptiennes et Assyriennes* 19 (1897), pp. 77–83
 M. Gürke, "Ebenaceae", *Die natürliche = אפרסמוניים, Pflanzenfamilien nebst ihrer Gattungen und wichtigeren Arten insbesondere den Nutzpflanzen*, ed. A. Engler and K. Prantl, Leipzig 1891, vol. 4, pp. 153–165
 Wilhelm Gesenius' *Hebräisch Grammatik*, Leipzig 1857 = 1857, גזניוס
 R. Germer, *Flora des pharaonischen Ägypten*, Mainz 1985 = צמחייה, גרמר
 R. Germer, *Untersuchung über Arzneimittelpflanzen im = תרופות, Altern Ägypten*, Ph.D. dissertation, Hamburg Universität, 1979
 C. R. Metcalfe and L. Chalk, *Anatomy of the = דרפסיגיים, Angiosperms*, 2, Oxford, 1950
 I. M. Diakonoff, "The Naval Power and Trade of Tyre", = דיאקונוף, 1992, *Israel Exploration Journal* 42 (1992), pp. 168–193
 Dioscorides, *The Greck Herbal*, London and New York 1968 = דיסקורידס, רפואה
 http://www.botanic.co.il/a/articls/INTRODH.htm = אתר הגן הבוטני, דנין
 F. N. Hepper, "On the Transference of Ancient Plant = הפך, הקנה, Names", *Palestine Exploration Quarterly* 109 (1977), pp. 129–130
 F. N. Hepper, *Pharaoh's Flowers: The Botanical = תות-ענח-אמון, Treasures of Tutankhamun*, London 1990
 Herodotus, Loeb Classical Library, Cambridge, = היסטוריה, Herodotus, MA. 1961
 הרכבי, תשובות = א"א הרכבי, זכרון לראשונים וגם לאחרונים, ברלין תרמ"ז
 Virgil, *Georgics*, Oxford 1990 = עבודת-אדמה, ורגיליוס
 זהרי, נופי הצומח = מ' זהרי, נופי הצומח של הארץ, תל-אביב 1980
 M. Zohary, *Plants of the Bible*, Cambridge 1982 = צמחי התנ"ך, זהרי
 טשרניחובסקי, אילנות = ש' טשרניחובסקי, "אלנות ופירות", שפתנו א (תרפ"ג), עמ' 9–12

- כסלו, חיטה = "לזיהוי החיטה והכוסמת" (ב: החיטה), לשוננו לו (תשל"ג), עמ' 252–243
- A. Lucas, *Ancient Aegyptian Materials and Industries*⁴, = חומרים, לוקס, London 1962
- V. Loret, "L'ébène chez les anciens Égyptiens", *Recueil de Travaux Relatifs à la Philologie et à l'Archéologie Égyptiennes et Assyriennes* 6 (1885), pp. 125–130
- M. Liverani, "The Trade Network of Tyre According to Ezek. 27", *Scripta Hierosolymitana* 33 (1991), pp. 65–79
- N. Liphshitz, "Timber Identification of Wooden Egyptian Objects in Museum Collections in Israel", *Tel Aviv* 25 (1998), pp. 225–276
- I. Löw, *Die Flora der Juden*, 1–4, Wien–Leipzig 1924–1934 = לעף, פלורה
- I. Löw, "Teakholz und Jute schon im classischen Alterthum bekannt", *Berichte der Deutschen Botanischen Gesellschaft* 19 (1901), pp. 127–128
- מילון ההווה = ש' בהט ומ' מישור, מילון ההווה, ירושלים 1996
- מילון ספיר = מילון ספיר: מילון עברי–עברי בשיטת ההווה, בעריכת א' אבניאון, אור יהודה 1997
- P. T. Nicholson and I. Shaw, *Ancient Egyptian Materials and Technology*, Cambridge 2000
- A. C. Western and W. McLeod, "Wood Used in Egyptian Bows and Arrows", *The Journal of Egyptian Archaeology* 81 (1995), pp. 77–94
- O. Krzyszkowska and R. Morkot, "Ivory and Related Material", *Ancient Egyptian Materials and Technology*, ed. P. T. Nicholson and I. Shaw, Cambridge 2000, pp. 320–328
- C. de Vartavan and M. V. Asensi Amorós, *Codex of Ancient Egyptian Plant Remains*, London 1997
- G. J. Solinus, *Polyhistor*, Biponti (Zweibrücken) 1794
- סטרבון, גאוגרפיה = Strabo, *The Geography*, 7, Loeb Classical Library, Cambridge, MA. 1961
- G. F. Bass et al., "The Bronze Age Shipwreck at Ulu Burun: 1986 Campaign", *American Journal of Archaeology* 93 (1989), pp. 1–29

- פלדמן, צמחי התנ"ך = א' פלדמן, צמחי התנ"ך, תל-אביב תשי"ז
 Pliny, *Natural History*, Loeb Classical Library, = הטבע
 Cambridge, MA. 1968
- פליקס, יער = י' פליקס, עצי בשמים יער ונוי: צמחי התנ"ך וחז"ל, ירושלים תשנ"ז
 צ'יז'יק, אוצר = ב' צ'יז'יק, אוצר הצמחים, הרצליה תשי"ב
 M. D. Dassanayake, *A Revised Handbook of the Flora of* = צמחים
Ceylon, 3, New Delhi 1981
- קלר ובאומגרטנר = L. Köhler and W. Baumgartner, *The hebrew and*
Aramaic Lexicon of the Old Testament, Leiden 1995
- רד"ק, שרשים = ספר השרשים לרבי דויד בן יוסף קמחי הספרדי, מהדורת ה"ר
 ביזנטל ופ' לברכט, ברלין 1847 (ד"צ: ירושלים תשכ"ז)
- ריב"ג, שרשים = ספר השרשים לרבי יונה בן ג'נאח, מהדורת ב"ז באכר, ברלין
 תרנ"ו (ד"צ: ירושלים תשכ"ו)
- תאופראסטוס, צמחים = Theophrastus, *Enquiry into Plants*, Loeb Classical
 Library, Cambridge, MA. 1961
- תות-ענח-אמון, = K. Soddert Gilbert, J. K. Holt and S. Hudson, 1976
Treasures of Tutankhamun, New York 1976

גוונים במשמעות הפועל: משמעות כללית, משמעות הקשרית ופוליסמיה

1. מבוא

בעקבות הבלשנות הגנרטיבית בכלל והסמנטיקה הגנרטיבית בפרט, ראו בלשנים רבים בשנות השבעים של המאה העשרים את משמעות הפועל כאוסף של רכיבי משמעות ולא כיחידת משמעות בסיסית אחת.¹ פירוק כזה של משמעות הפועל היווה כלי לניתוח ולהסבר תופעות תחביריות וסמנטיות שונות, וגם אם נזנחה תאוריית הסמנטיקה הגנרטיבית, הרי עצם תפיסת הפועל כאוסף של רכיבים רווחת בעשרות השנים האחרונות בקרב בלשנים מזרמים שונים.² הפירוק לרכיבי משמעות בסיסיים, שמספרם סופי וקטן ושחלקם חוזרים על עצמם בתיאור של פעלים רבים בשפה, מאפשר בין היתר את חלוקת הפעלים לקבוצות סמנטיות על פי התכנים היסודיים, הפרופוזיציות הסמנטיות היסודיות שבבסיס הגדרתם: פועלי קיום כדוגמת ברא ויצר, שבתשיתם פרופוזיציה יסודית של קיום: ('יש' א); פועלי מקום כדוגמת גר ושם, שבתשיתם פרופוזיציה יסודית של מקום: ('ב' א); פועלי בעלות דוגמת קנה והעניק, שבתשיתם פרופוזיציה יסודית של בעלות: ('ל' ב) וכיוצא בהם. לעתים מצטרפים לפרופוזיציה היסודית רכיבים ראשוניים נוספים, כגון 'גרם' ו'התהווה', המסמלים את הדינמיות של ההתרחשות המסומנת בפועל. כל רכיבי המשמעות האלמנטריים הללו מעמידים את המשמעות הבסיסית של הפועל. למשמעות הבסיסית נוספת המשמעות הייחודית, הספציפית, וזו מבחינה בין פעלים הוהים במשמעותם הבסיסית והמשתייכים לאותה קבוצה סמנטית.³ המשמעות

* המאמר מבוסס על הרצאה שנשאתי באוניברסיטת תל-אביב ב-5 בדצמבר 2004, במלאת חמשים שנה לפטירתו ללא עת של מורי הדגול פרופ' אליעזר רובינשטיין ז"ל. תורתו הייתה נר לרגלי לאורך כל הדרך ואני מקדישה את המאמר הזה לזכרו. אני מבקשת להודות לענת בר-סימן-טוב, עוזרת המחקר שלי, על עזרתה הרבה ועל הערותיה החשובות.

1. ראה למשל פוסטל, 1971; לייקוף, 1971; מקולי, 1971.
2. ראה למשל ג'קנדרוף, 1985; ג'קנדרוף, 1990; פלמר, 1994; דיק, 1997 ועוד רבים. בעברית ראה למשל רובינשטיין, תשל"ז; בורוכובסקי, תשס"א.
3. למשל, בין עקר (הוא עקר את הצמח) לבין תלש (הוא תלש את הצמח), בין שם (הוא שם את

הייחודית מכילה שלושה מרכיבים עיקריים: (1) הנחות מוקדמות, שעניינן התנאים המוקדמים החייבים להתקיים כדי שהשימוש בפועל יהיה תקין; (2) גילום ארגומנטים, שעניינן טיבם של העצמים המשתתפים בהתרחשות המסומנת בפועל; (3) פרדיקטים תיאוריים, הנוגעים לגוונים אדורביאליים שונים של ההתרחשות המסומנת בפועל.⁴

ואולם ניסיון למיין את הפעלים בלשון לקבוצות סמנטיות על פי השיטה המוצגת לעיל מעלה בעיות עקרוניות. במקרים רבים מתעורר קושי בהכרעה לאיזו קבוצה סמנטית או לאיזו תת-קבוצה סמנטית שייך פועל מסוים, שכן פעלים רבים מראים נטיות השתייכות לקבוצות אחדות בו-זמנית ולא דווקא לקבוצה סמנטית אחת. למשל, הפועל ישב במשפט כגון "הוא ישב על הכורסה" שיעורו: א היה בתנוחה מסוימת על מקום מסוים. על פי התיאור הזה, לפנינו פרופוזיציה יסודית של מקום, ולפיכך ראוי לסווג את הפועל ישב כפועל מקום, שעיקרו ציון מקומו של האובייקט, או פרופוזיציה של מצב, ולפיה ניתן לראות את הפועל כפועל מצב שעיקרו התיאור של מצב תנוחתו המסוים של האובייקט.⁵

במאמר זה אני מבקשת להציע תפיסה רחבה יותר של משמעות הפועל, שאמנם אינה סותרת את המיון לקבוצות סמנטיות כפי שהוצע לעיל, אך היא מעמידה מיון כזה כנקודת מוצא בלבד, כבסיס תאורטי וכחלק מתפיסה רחבה יותר של הפועל בהקשרו הטקסטואלי והנסיבתי.⁶

אציע להלן את הדעה שמשמעות הפועל מתגוונת בהקשרים שונים, בעיקר עקב בולטות של רכיבי משמעות מסוימים בתוך ההקשר ובגלל ההקשר. משום כך יש להתחשב במידה רבה בהקשרים השונים ולהציג במילון גם את מגוון המשמעויות כפי שעולה מדוגמאות שונות בתוך הקשריהן, בצד המשמעות הכללית, המשותפת במידה מסוימת לכל השימושים בפועל.

לבסוף אבהיר את קו הגבול, העולה מעיוני, בין גיווני המשמעות הקשורים בבולטות המשתנה על פי ההקשר לבין שימושים מטפוריים, מטונימיים ואחרים, שבהם חלה תזוזה במשמעות הפועל והוא מקבל משמעות חדשה ומעמיד פוליסמיה.

הספר על המדף) לבין הניח (הוא הניח את הספר על המדף) ובין החזיר (הוא החזיר את הספר למדף).

4. ראה רובינשטיין, תשל"ז; בורוכובסקי, תשמ"ט; בורוכובסקי, תשס"א.

5. להתלבטות בעניין זה ראה צדקה, 1978; בורוכובסקי, תשמ"ט; בורוכובסקי, תשס"א.

6. הדגשת החשיבות של ההקשר בהבלטת רכיבי משמעות של מילים עולה בקנה אחד עם התאוריה הקוגניטיבית בכלל, המוכרת והמקובלת מאוד בעולם הבלשנות זה כמה עשרות שנים, ועם שיטתו של רונלד לאנאקר, מאבות הגישה הזו, בפרט (לאנאקר, 2000).

2. משמעות הקשרית

עם התפתחות ענף הפרגמטיקה בבלשנות, מובן מאליו יותר ויותר שההקשר הוא גורם המשפיע רבות על תפיסת משמעותו של יסוד לשוני בכלל ושל פועל בפרט. בקבוצות פעלים מסוימות השפעת ההקשר בולטת ומהותית במידה כזאת, עד כי קשה לעתים לקבוע מהו השיוך הסמנטי העיקרי, או ה"ניטרלי", של הפועל. דוגמה לקבוצות פעלים כאלה אציג להלן.

קבוצת הפעלים הראשונה שבאמצעותה אדגים את ההשפעה של ההקשר על משמעות הפועל היא קבוצת פועלי בעלות, המסמנים התרחשות שבה אובייקט מסוים הופך להיות בבעלותו של מישוה (בעלות חיובית) או מפסיק להיות בבעלותו של מישוה (בעלות שלילית). בקבוצה זו ניתן למצוא פעלים כגון נתן וגנב. ניתן לומר כי הפועל נתן מסמן ביסודו התרחשות של גרימת בעלות חיובית: (א 'גרם' ('התהווה' (ב 'ל' ג)), וכי גנב מסמן ביסודו התרחשות של גרימת בעלות שלילית (א 'גרם' ('התהווה' ('לא' (ב 'ל' ג)), אולם לא ניתן להתעלם מהעובדה שכאשר מישוה גונב אובייקט כלשהו, אותו אובייקט לא רק מפסיק להיות בבעלות מישוה, אלא גם הופך להיות בבעלותו של מבצע הפעולה, ולהפך – כאשר מישוה נותן אובייקט כלשהו למישוה אחר, האובייקט לא רק הופך להיות בבעלות אחרת, אלא גם מפסיק להיות בבעלותו של מבצע הפעולה.

ההקשרים השונים שבהם ניתן למצוא את הפעלים האמורים ואת דומיהם עשויים להבליט פנים שונות של משמעותם. פועל מסוים עשוי להיראות בהקשר אחד כפועל בעלות חיובית ובהקשר אחר – כפועל בעלות שלילית. יש גם הקשרים שבהם לא ניתן להכריע לכאן או לכאן. כאמור, מובן שפעלים שונים נוטים מלכתחילה להבליט חלק מסוים במשמעות, אך אין זה מונע מהם להופיע גם בהקשרים שבהם בולט חלק אחר של המשמעות. בדוגמאות שלהלן מובאים פעלים בתוך הקשרים שבהם קשה להבחין בבולטות של הבעלות החיובית או של הבעלות השלילית:

1. הוא רק הלך והתעשר בזכות הכסף שגנב ממנה.⁷

נראה שהפסקת בעלותה על הכסף והתחלת בעלותו בולטים בהקשר זה במידה שווה. כך גם בדוגמה 2 – הן הפועל לוקחת הן הפועל נותן מסמנים בהקשר הנתון התרחשות שבה שווה מידת הבולטות של הבעלות החיובית ושל הבעלות השלילית:

2. או שאני הורגת אותך ולוקחת הכסף בעצמי, או שאתה נותן לי את זה.

הקשרים אחרים עשויים להבליט את אחד הרכיבים. בדוגמאות 3–5 מובלט רכיב

7. כל הדוגמאות, אלא אם כן צוין אחרת, לקוחות מן הספר "חוה ואדם" מאת רם אורן, תל-אביב 2000. באדיבות המחבר עמד לרשותי הטקסט בקובץ ממוחשב.

הבעלות החיובית בכל שלושת הפעלים, עד כי במבט ראשוני, ללא בחינת הקשרים אחרים אפשריים, הם עשויים להיתפס כפעלים המציינים בעלות חיובית בלבד:

3. זה עלה יותר, אבל סכום ההוצאות שנתן אביה אמור היה להספיק לאכסון גם ברמה שמשפחתה הרגילה אותה אליה.
4. לקחתי הלוואה נוספת והסתבכתי עוד יותר.
5. כשלא נותר לו כסף לקנות זרעים, חמק למשקים סמוכים, גנב שק או שניים.

בדוגמה 3 בולטת העובדה שיש לה כסף (ומוצנעת הפסקת הבעלות של אביה על הכספים המועברים אליה), בדוגמה 4 בולטת העובדה שהכסף בבעלותו לאחר קבלת ההלוואה, ובדוגמה 5 בולטת העובדה שיש בבעלותו דבר-מה לאחר הגנבה. לעומת זאת, בדוגמאות 6–8 בולט רכיב הבעלות השלילית עד כי הפעלים עשויים להיתפס כפעלים המציינים בעלות שלילית בלבד:

6. הרבה היה נותן כדי שלא יפגוש עוד את האיש הזה לעולם.
7. אוצר הכסף ואבני החן חימם את גופו. הם שלי, חשב, אף אחד, גם לא חוה, לא ייקחו את זה ממני.
8. הוא לא הצליח. הפרות שלו נגנבו בידי כנופיה שחצתה את הירדן באישון לילה, התרנגולות מתו ממחלה [...]

בדוגמה 6 בולטת העובדה שהוא מוכן לוותר על הרבה, כלומר הוא מסכים שלא יהיה בבעלותו חלק ניכר מן המצוי ברשותו היום, בדוגמה 7 בולטת החשיבות שהוא מייחס לכך שהאוצר לא יפסיק להיות בבעלותו, ובדוגמה 8 בולטת העובדה שהפרות כבר אינן בבעלותו.

לסיכום, נראה שלכל פועלי הבעלות יש רכיב סמנטי קבוע הן של בעלות שלילית הן של בעלות חיובית. אמנם נראה כי בכל הופעה של הפועל יש משמעות מרכזית ומשמעות שברקע, כלומר יש רכיבים בולטים יותר מראש, ואולם ההקשר מאפשר בולטות גם לרכיבים שברקע. יש לציין שלא כל הפעלים זהים מבחינת הבולטות הראשונית. ניתן לומר חד-משמעית שרכיב הבעלות החיובית של הפועל נתן בולט יותר מלכתחילה, בפועל גנב רכיב הבעלות השלילית הוא הבולט יותר מלכתחילה, ואילו בפועל לקח נראה שאין העדפה לזו או לזו.

יודגש שבכל ההקשרים, גם כאשר הבולטות שונה במובהק, כל רכיבי המשמעות האחרים שרירים וקיימים, דהיינו לא ייתכן שימוש ליטורלי בפועל כאשר אחד מרכיבי המשמעות המעמידים את הגדרתו המילונית אינו קיים או אינו אמת.⁸

8. שימושים בפועל כשהתנאי הזה אינו מתקיים הם לדעתי שימושים מטפוריים ואחרים; ראה סעיף 3 להלן.

ההבדל בין תקרית לתקרית הוא רק ברכיבים הנמצאים ברקע לעומת אלה הנמצאים בחזית.

קבוצת פעלים נוספת, שקשה לעתים לקבוע מהו שיוכם הסמנטי העיקרי או ה"ניטרלי" של הפעלים בה, היא קבוצת פועלי תנוחה במקום. לקבוצה זו משתייך הפועל ישב שהוזכר לעיל, וכן פעלים כגון עמד, שכב, רבץ ועוד. פעלים אלה שייכים לקבוצת פועלי המצב מחד גיסא, שכן הם מתייחדים בסימון התנוחה שהעצם נמצא בה, ומאידך גיסא הם מציינים את הימצאותו של העצם במקום מסוים ובשל כך משתייכים לקבוצת פועלי המקום. הן רכיב המקום הן רכיב התנוחה חיוניים להגדרה של פעלים אלה, ובמקרים רבים של שימוש בהם אין לנמנע תחושה שרכיב המקום בולט יותר מרכיב התנוחה או להפך. כך בדוגמאות 9–11:

9. היא התיישבה על ספסל בגן ציבורי, מבקשת להחליף כוח, אלא שגם שם לא נתנו לה מנוח.

10. בלי לומר מילה אותה לה בידו לשכב על קרקעית העגלה.

11. על הרציף עמדו רוכלים שהציעו משקאות חמים וקרים, כריכים ועוגות.

בשלוש הדוגמאות הפעלים מציינים הימצאות במקום בתנוחה מסוימת, וקשה להכריע אם נכון לראות בהם פועלי תנוחה, כלומר סוג של פועלי מצב (ורכיב המקום נמצא ברקע כעין תוספת אדורביאלי), או פועלי מקום (המכילים רכיב אדורביאלי של מצב).⁹

אך במקרים רבים של שימוש בפעלים, ההקשרים השונים מגלים מגוון של אפשרויות, ובכל אחת מהן עשוי אחד הרכיבים הסמנטיים שבהגדרת הפועל לבלוט יותר מאחרים, עד כדי כך שבהקשר נתון הפועל נראה כשייך לקבוצה סמנטית שונה מזו שאליה הוא משתייך בהופיעו בהקשר אחר.

בדוגמאות שלהלן רכיב המקום בולט, ורכיב התנוחה מצוי ברקע:

12. כשנכנסו לבסוף אל הכיתה, נתפסו הספסלים על-ידי חברים שתכננו מראש לשבת זה ליד זה. רבים מהם העדיפו לשבת מאחור, ורק הספסלים הראשונים נותרו פנויים. אדם התיישב באחד מהם. המושב שלידו נשאר ריק.

13. זמן-מה חיכו שתשליך לעברם מנות אוכל נוספות, ומשלא עשתה כן כרעו ורבעו שם ולא גרעו מבטיהם ממנה.¹⁰

9. ראה הערה 5 לעיל.

10. במקרים רבים מאוד צירוף היחס של מקום המוצרך לפעלים אלה, כלומר המצע שעליו מתבצעת התנוחה (כיסא, מיטה וכדומה), אינו מתמשך בהיותו טריוויאלי. לעומת זאת תיאור המקום, שאינו מוצרך מלכתחילה, תופס את מקום המשלים הזה. כך קורה לרוב כאשר רכיב ההימצאות במקום הוא המובלט: תיאור המקום ממלא את המשבצת המוצרכת, שכן

אך לעתים התנוחה בולטת, כמו בדוגמה 14, שבה מסופר כיצד הגיבורה התעייפה מאוד והיה עליה להחליף את תנוחת העמידה בתנוחת ישיבה:

14. פעמים אחדות נאלצה לשבת על ספסל בשדרה או על גדר אבן נמוכה כדי לאגור כוח.

בדוגמה 15 ברור שהפועל מציין בעיקר את שינוי התנוחה, שכן הדמות המתיישבת שוכבת במיטה מלכתחילה והיא עוברת לתנוחת ישיבה באותו מקום:

15. כשניסתה להזדקף, הבחינה שחולצתה פתוחה ושדיה חשופים. עיניה הביטו בו במבוכה מבעד לדמעותיה. "הייתי צריך לעשות זאת כדי שתוכלי לנשום בקלות" התנצל. היא מיהרה לרכוס את החזייה ואת כפתורי חולצתה והתיישבה במיטה.

יודגש שוב שבכל ההקשרים כל רכיבי המשמעות המרכיבים את הגדרת הפועל רלוונטיים, וההקשרים השונים קובעים רק איזה רכיב בולט יותר.

קבוצת פעלים נוספת שבה ניתן לזהות תופעה דומה כוללת פעלים כגון הכניס והוציא, המסמנים שינוי במקומו של אובייקט כלשהו. כאשר הפעלים מצויים מחוץ להקשר כלשהו, נראה כי הפועל הכניס מציין גרימה ללוקטיביות חיובית (גרימה להימצאות במקום – א 'גרם' ('התהווה' (ב 'ב' ג)), ולעומתו הוציא מציין גרימה ללוקטיביות שלילית (גרימה לאי-הימצאות במקום – א 'גרם' ('התהווה' ('לא' (ב 'ב' ג)). אך הן הוצאת דבר ממקום הן הכנסת דבר למקום הן פעולות הכוללות (כל אחת מהן) גרימה לדבר להפסיק להיות במקום אחד ולהתחיל להיות במקום אחר, ועובדה זו מקשה את סיווגם החד-משמעי כפעלים השייכים רק לקבוצה אחת מן השתיים, בדומה למצוין לעיל לגבי פועלי בעלות.

יתר על כן, ספק אם עדיף לסווג את הפעלים כפועלי מקום או כפועלי תנועה, שכן החפץ המועבר ממקום למקום מועבר תוך כדי תנועה (גם במקרים שבהם מבצע הפעולה נשאר במקומו). אמנם רכיב התנועה נראה משני בהגדרתם של פעלים אלה, אולם התנהגותם התחבירית מבליטה את התנועה דווקא: לרוב מצטרפים אליהם

הפועל, המסמן במקרים אלה הימצאות במקום, דורש השלמה שתציין את המקום האובייקטיבי ולא את המושב או את המצע לתנוחת הישיבה המגולם במשמעות הפועל (ראה תופעה דומה לגבי תיאור תכלית אצל בורוכובסקי, תשנ"ד). כאמור, התנוחה במקרים אלו אינה בולטת כלל, למשל: "הבת שלכם התעוררה לרגע ונרדמה שוב. אנחנו ממליצים שתשבו ליד מיטתה, כדי שתראה אתכם כשתפקח שוב את עיניה". ברור שכוונת האחות לבקש מההורים להיות על יד מיטתה של הבת כשתתעורר, ואין חשיבות לתנוחתם כשיקרה הדבר. הצירוף "על יד מיטתה" אינו מימוש המצע שעליו ישוב אלא המקום הכללי שבו תבצע הפעולה.

משלימים עם מילות היחס מן ואל, האופייניות לפועלי תנועה מובהקים (כגון נסע):¹¹

16. הוא הוציא מתיק עור בלוי טופס עדות ועט.

17. את שטרות הכסף הכניסה לתיקה ואימצה אותו אל חזה בחיבוק עז.

כפי שראינו בקבוצות הפעלים הקודמות, ההקשר עשוי לקבוע את מוקד המשמעות. כך בשתי הדוגמאות להלן (18–19) מובלט רכיב המקום החיובי, כלומר המקום שבו ימצא האובייקט אחרי הפעולה. רכיב המקום השלילי (המקום שבו היה האובייקט לפני הפעולה) אינו בולט ואף לא רכיב התנועה:

18. אסור להכניס חיות לרכבת.

הובלת החיות לרכבת אינה אסורה ואף לא הפסקת הימצאותן במקום שבו היו קודם, אלא אסורה הגרימה להימצאותן ברכבת.

19. יש עניין שעלול להעציב אותך מאוד: וולפגנג הכניס את משפחתך למוסד סגור.

מובן שהיותם במוסד היא החשובה ולא דרכם לשם או המקום שבו היו קודם. הרכיב הבולט הוא אפוא רכיב המקום החיובי, כלומר המקום שבו הם נמצאים בעקבות פעולת ההכנסה.

גם הפועל הוציא עשוי לבוא בהקשר המבליט את רכיב המשמעות החיובית שבו:

20. התעוררו לעבודה עוד לפני עלות השחר, חלבו את הפרות והוציאו אותן אל המרעה.

בדוגמה זו מובלט עניין הגרימה להיותן של הפרות במרעה ולא הובלתן לשם או הגרימה לאי-הימצאותן במקום שבו היו קודם.

בדוגמאות שלהלן מובלטת בשני הפעלים הגרימה לאי-הימצאות במקום:¹²

21. יורד גשם. תכניסי את הנעליים פנימה כדי שלא יירטבו.

22. צריך להוציא את התפוח מהשקית. הוא יירקב.

11. לעומת פועלי מקום מובהקים, שהשלמתם נעשית במילות יחס אחרות ובראשן ב-. הפועל שם, למשל, מקבל השלמות שונות: "תשימי את הכוס בכיור"; "הוא שם את הכובע על הראש", אך אין מצטרפים אליו משלימים עם מן ואל: * "שמתי את הכוס מהשולחן לארון". להבחנה זו ראה טרומר, תשמ"ג; טרומר, תשמ"ה; בורוכובסקי, תשס"ד.

12. שתי הדוגמאות לקוחות מן הדיבור.

בשתי הדוגמאות ברור שמודגש שהאובייקט לא יימצא במקומו הראשוני, ולא שהאובייקט יימצא במקום היעד.
בדוגמה 23 מובלט רכיב התנועה:

23. השר נחפז לקראתו, חיבק את כתפיו והכניסו לחדר.

כאן הקורא רואה לנגד עיניו כיצד השר מוביל את האדם ושניהם נעים אל תוך החדר, כלומר רכיב התנועה הוא הבולט. מובן ששימוש בפועל הוציא באותה סיטואציה היה מדגיש אף הוא את רכיב התנועה.

קבוצת הפעלים הרביעית שבאמצעותה אדגים את התופעה היא קבוצת פועלי מקום סימטרי. פועלי מקום סימטרי מסמנים כניסה למצב או גרימה למצב שבו עצמים הופכים להיות זה עם זה (מקום סימטרי חיובי, למשל: התאספו, התכנסו ועוד) או מפסיקים להיות זה עם זה (מקום סימטרי שלילי, למשל: התפזרו, נפוצו ועוד).

בצד משמעות המקום הסימטרי, המתבטאת בהגדרתם הסמנטית בפרופוזיציה (א 'עם' ב 'עם' ג...), יש במשמעותם גם רכיב של תנועה, שהרי תהליך התרחקותם של העצמים זה מזה או התקרבותם זה לזה מתרחש תוך כדי תנועתם במרחב. רכיב התנועה קשור במקום מוצא ובמקום יעד: המוצא הוא המקום שבו נמצאים העצמים טרם השינוי, והיעד הוא המקום שבו מתמקמים העצמים בסוף התהליך, בין שכולם נמצאים באותו מקום (במקרה של מקום סימטרי חיובי) ובין שכל אחד נמצא במקום אחר (במקרה של מקום סימטרי שלילי).¹³

בדוגמאות שלהלן מובלטת הפרופוזיציה הלוקטיבית-סימטרית שבמשמעות הפעלים. בדוגמה 24 מובלט רכיב המקום הסימטרי החיובי שבמשמעות הפועל התכנס, ובדוגמה 25 מובלט רכיב המקום הסימטרי השלילי שבמשמעות הפועל התפזר:

24. ארוחת הערב הייתה הארוחה היחידה שנהגה המשפחה לסעוד יחד. הם התכנסו בחדר האוכל, וכשהבנים איחרו נזף בהם אביהם בהרמת קול.

25. הוא אסף את האגרטלים ואת כלי הזכוכית, הטיח אותם בכל כוחו ברצפה וצפה בעיניים אדומות בריסיסים שהתפזרו לכל עבר.

בדוגמה 26 בולט הרכיב של הימצאות במקום היעד:

26. הכלבים נהמו לעומתה שוב כשניצבה בחלון, אבל השתתקו מיד כאשר

13. במקום אחר (בורוכובסקי, תשמ"ח, בעקבות רובינשטיין, 1976) ראיתי במשלים המקום המופיע לצד פעלים מסוג זה "משלים נספח", כלומר רכיב השייך לפרופוזיציה אחרת, הנוספת לפרופוזיציה של מקום סימטרי, והדברים ראויים לעיון נפרד.

הניפה את ידה. כמה נתחי בשר התפזרו על האדמה. הם כלעו אותם בתיאבון ושבו והתאספו סמוך אליה בציפייה לקבל נתחים נוספים.

מן ההקשר ברור שחשוב לסופר לומר שהבשר היה על האדמה והכלבים יכלו לאכול ממנו. אחר כך הוא מציין שהם חזרו שוב להיות סמוך אליה כדי לקבל עוד מזון, והעובדה שהם היו גם קרובים זה לזה אינה במוקד העניין. בדוגמה 27 המשמעות של אי-ההמצאות במקום המוצא היא הבולטת:

27. אחרי שיחת חולין קצרה התפזרו חברי ההנהלה, והמו"ל נשאר איתה לבד.

מתוך ההקשר ברור שהמסר העיקרי במשפט הוא שהתהווה מצב שחברי ההנהלה לא היו עוד בחדר, ואין כל עניין בעובדה שהם הפסיקו להיות זה עם זה. לעתים כל רכיבי המשמעות מובלטים בהקשר מסוים:

28. כשהגיעו [התוקפים] אל הגדר, מיהרו להתפזר לאורכה וטענו את כלי נשקם.

כאן בולטת הן המשמעות של תנועה הן הלוקטיביות הסימטרית השלילית, קרי ההתרחקות של התוקפים זה מזה כדי להשתלט על שטח רחב ככל האפשר, והן המקום, שכן התוקפים מתמקמים לאורך הגדר כדי שיוכלו להסתער על הבית.¹⁴

3. פוליסמיה

ראינו לעיל כי בהקשרים שונים בולטים רכיבים שונים במשמעות הפועל, לעתים עד כדי כך שנראה מתאים לשייך את הפועל בהקשר אחד לקבוצה סמנטית אחת ובהקשר אחר לקבוצה סמנטית אחרת. עם זאת יש לחזור ולהדגיש: כל הרכיבים הסמנטיים המעמידים את משמעות הפועל רלוונטיים בכל אחד משימושי הפועל

14. פעלים לוקטיביים סימטריים מגלים במקרים רבים גם רכיב משמעות מרכזי של קיום, כגון במשפט "הערפל התפזר", שעיקר המסר בו הוא התהוות המצב שאין עוד ערפל. משמעות זו בולטת גם במטפורות שבמרכזן פעלים כאלה והרכיב של אי-קיום הוא הבולט, כגון "הקואליציה התפוררה, הבחירות בפתח". ואולם רכיב משמעות זה אינו קבוע במשמעות פועלי מקום סימטריים, וכאן אני מביאה דוגמאות לרכיבים סמנטיים המהווים חלק מן המשמעות תמיד, אם כי במידה משתנה של בולטות. הבולטות של רכיב הקיום בפועלי מקום סימטריים קשורה במידה רבה לטיבו של העצם שחלה בו הפעולה; אם מדובר באובייקט שהתפזרות חלקיו אינה גורמת לאי-קיומו, לא נחוש במסר של אי-קיום ("האנשים התפזרו איש איש לדרכו"). לעומת זאת, אם זאת מדובר בשם עצם קיבוצי או באובייקט אחר, שהתפזרות חלקיו גורמת להפסקת קיומו של הגוש המלוכד, נחוש במרכז המסר את רכיב אי-הקיום: "הקהל התפזר"; "העוגייה נפלה והתפוררה, קח עוגייה חדשה". לשימושים הראשוניים והמטפוריים בשלושה פועלי פירוק (fragmentation verbs) ולרכיבי משמעות שונים הנמצאים במוקד ראה סנטיבניז, 2003.

המגוונים כפי שהוצגו כאן. ההבדל בין מקרה אחד למשנהו הוא כאמור ברכיב המובלט המשתנה בכל הופעה.¹⁵

עתה יקל עלינו להבחין בין גוני המשמעות שדובר עליהם עד כה לבין שימושים מטפוריים, מטונימיים ואחרים בפעלים. רק כאשר רכיב משמעות אחד או יותר מן הרכיבים המעמידים את הגדרתו המילונית של הפועל אינו רלוונטי להתרחשות המסומנת בפועל, עשויה לחול תזוזה במשמעות, לדוגמה:

29. הם [המתנחלים] יושבים על הגבעה הזאת כבר עשר שנים (מן העיתונות).

בפועל יושבים בהקשר זה אכן יש משמעות של הימצאות במקום, ואולם לא יהיה נכון לומר כי רכיב התנוחה אינו מובלט או שהוא נמצא ברקע ולא בחזית; נכון לומר שבמשפט הנתון אין במשמעות הפועל כל קשר לתנוחה. מובן שהמשמעות המקורית משפיעה על הפירוש הכולל של המטפורה. למשל, תנוחת הישיבה המסומנת במקור בפועל הזה מקנה יציבות למי שנמצא בה – היא בדרך כלל נמשכת פרק זמן ארוך יותר מעמידה במקום. רכיבי משמעות אלה או קונוטציות אלה משפיעים במידה רבה על משמעות הפועל בשימושו המטפורי, ואכן יושבים אינו מציין במשפט הנדון סתם הימצאות במקום, אלא הימצאות במקום בקביעות, ביציבות וכדומה, ואולם לתנוחת הישיבה אין עוד זכר.

גם במשפטים 30–31 משמשים הפעלים במשמעות מטפורית, ואכן רכיב התנוחה אינו רלוונטי כלל. הפעלים מסמנים הימצאות במקום בתוספת נופך אדורביאלי הנובע מן התנוחה שבמשמעותם המקורית:

30. מבעד לחלון חדר השינה נשקפו אותם ענני גשם שכבר רבצו על ניו יורק שבועות אחדים ברציפות.

31. ירח חיוור עמד ברקיע.

בדוגמה 32 כל ההתרחשות של ישיבה על כיסא מועברת לסימון מילוי תפקיד:

32. לא רק לה, גם לאסף שרון נדרש זמן־מה כדי לעכל את העובדה שעל כיסאו של ערן סהר יושבת מפקדת חדשה.

מן ההקשר ברור שהכוונה במשפט זה היא שמפקדת חדשה תפסה את התפקיד המסוים, ולא שהיא נמצאת על הכיסא בתנוחת ישיבה. גם כאן רכיב התנוחה אינו רלוונטי כלל, ואף רכיב המקום מעורפל. השאלת הסיטואציה של ישיבה על כיסא

15. נראה שהרכיבים המובלטים אינם חיוניים תמיד להגדרת הפועל – ההקשר עשוי להבליט גם רכיבים המצויים ברקע ההגדרה: נובעים ממנה, נגררים ממנה או משתמעים ממנה. בפועלי מקום או מצב, הרכיבים שהודגמו מהווים חלק מההגדרה, בפעלים הלוקטיביים-סימטריים נראה שהתנועה היא חלק (אם כי משני) בהגדרת הפעלים ואילו המוצא והיעד אינם חלק מההגדרה, אלא רק נובעים או משתמעים ממנה. והדברים ראויים לעיון נוסף.

לסימון מילוי תפקיד היא מטונימיה מסוג של שימוש בפעולה מאפיינת (ישיבה על כיסא) לציון מילוי התפקיד. גם שימוש מטונימי ניתן אפוא לזהות בכך שבשימוש כזה רכיבי המשמעות המקוריים, חלקם או כולם, אינם רלוונטיים עוד. להלן דוגמאות אחדות נוספות שבהן משמשים הפעלים שהודגמו לעיל בשימושים מטפוריים:

33. אחר כך פרש, הקים את סוכנות הנשק שלו ותיווך בכמה וכמה עסקאות גדולות שהכניסו לו כסף רב.

הפועל הכניס משמש כאן כשהרכיבים 'תנועה', 'מקום מוצא', 'מקום יעד' וכו' אינם רלוונטיים עוד, בוודאי לא במהותם הפיזית הראשונית.

34. ובכן, מתוך כל העובדות שאספתי, אלה עשויות לעניין אותך בעיקר.

בפועל אסף המשמש כאן הרכיבים 'לוקטיביות סימטרית', 'תנועה' ואף 'מקום' אינם רלוונטיים, לא במהותם המוחשית הראשונית לפחות. בדוגמה 35 הפועל גנב משמש כשהרכיבים 'בעלות חיובית' ו'בעלות שלילית' אינם רלוונטיים כלל:

35. הוא ודאי ינעץ בה שוב מבטים עורגים, ינסה לגנוב ליטוף או מגע יד, היא תנסה לנער אותו מעליה עד שתצליח.

4. סיכום ומסקנות

העובדה שההקשר הוא המכריע בהבנת המשמעות המדויקת של יסודות לשוניים, כפי שהודגם בפירוט במאמר זה, הובילה קבוצה של בלשנים-לקסיקוגרפים למחשבה שהמילונים הרגילים מוסרים מידע כללי בלבד, כמעט ערטילאי, על המשמעות, שכן הם מנסחים משמעות שהיא המכנה המשותף לכל ההופעות של היסוד הלשוני, וממילא אינה מתאימה לרוב הופעותיו. לכן מצאו הבלשנים-הלקסיקוגרפים הללו שכלי מדויק ורלוונטי יותר להבנת המשמעות יהיה מילון, המביא אוסף של דוגמאות לשימוש ביסוד הלשוני והפורס לעיני המעיין בו תמונה מדויקת ומפורטת מאוד של משמעות היסוד הלשוני (הערך המילוני) בהקשרים הטבעיים שבהם הוא משמש. הדבר התאפשר בזכות ההתפתחות האדירה של המחשב ככלי מחקר, שהובילה לכינון מאגרים רחבי-היקף של טקסטים לשוניים כתובים ומדוברים, ובזכות בלשנות הקורפוס שפרחה בעקבותיהם והראתה כיצד ניתן להשתמש במאגרי הלשון העצומים לקידום הבלשנות על ענפיה השונים.¹⁶ דא

עקא, המילונים-קורפוסים הללו יש בהם גם עושר השמור לבעליו לרעתו, שכן ריבוי הדוגמאות מקשה על המעיין להתמצא בהן ולהתמקד בסוגיה שלשמה פנה למילון. בעקבות הדברים שהובאו במאמר זה, אני מציעה להציג בהגדרת הפועל במילון את כל פריטי המשמעות המרכיבים את מטענו הסמנטי – הן את הרכיבים המרכזיים המעמידים את משמעותו היסודית הן את אלה המוסיפים את משמעותו הייחודית והן את רכיבי המשמעות המשניים, הנובעים או המשתמעים מן הראשונים. לאחר מכן יש להביא דוגמאות להקשרים שונים שבכל אחד מהם מובלט חלק אחר של המשמעות. גוני המשמעות השונים יוצגו בסדר יורד, החל מן השימוש הפרוטוטיפי או הרווח ביותר בלשון. מובן שבדיקת שכיחותן של המשמעויות השונות מחייבת, כתנאי מוקדם, כינונם של מאגרים רחבי-היקף של העברית הכתובה והמדוברת.

הקיצורים הביבליוגרפיים

R. Bartsch, "The Myth of Literal Meaning", *Language* = 1996, בארטש, *Structure and Language Use: Proceedings of the International Conference on Lexicology and Lexical Semantics, Münster 1994*, ed.

E. Weigand and F. Hundsnurscher, Tübingen 1996, pp. 3–16

בורוכובסקי, תשמ"ח = א' בורוכובסקי, "עיון בפעלים לוקאטיביים-סימטריים", לשוננו נב (תשמ"ח), עמ' 75–80

בורוכובסקי, תשמ"ט = א' בורוכובסקי, המשמעות הספציפית של הפועל: גילום ארגומנטים וליכוד פרדיקטים אדורביאליים, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב, 1988

בורוכובסקי, תשנ"ד = א' בורוכובסקי, "תיאור תכלית מוצרך?", לשוננו לעם מה (תשנ"ד), עמ' 80–92

בורוכובסקי, תשס"א = א' בורוכובסקי, הפועל – תחביר משמעות ושימוש: עיון בעברית בת זמננו, באר-שבע תשס"א

בורוכובסקי, תשס"ד = א' בורוכובסקי, "תזוזות סמנטיות וניתוח תחבירי – עיון בפועלי תנועה", למ"ד לאיל"ש, בעריכת מ' מוצניק וי' שלדינגר, ירושלים תשס"ד, עמ' 26–41.

R. Jackendoff, *Semantics and Cognition*, Cambridge = 1985, ג'קנדוף, Mass. – London 1985

R. Jackendoff, *Semantic Structures*, Cambridge Mass. = 1990, ג'קנדוף, 1990

S. C. Dik, *The Theory of Functional Grammar*², vol. 1: *The Structure of the Clause*, Berlin – New York 1997, דיק, = 1997

- טרומר, תשמ"ג = פ' טרומר, פועלי התנועה בעברית בת-ימינו: עיון סמנטי ותחבירי, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב, 1983
- טרומר, תשמ"ה = פ' טרומר, "המשלימים המוצרכים של פועלי התנועה", בלשנות עברית חפשי"ת 23 (תשמ"ה), עמ' 55–80
- לאנאקר, R. W. Langacker, *Grammar and Conceptualization*, = 2000
Berlin – New York 2000
- לייקוף, G. Lakoff, "On Generative Semantics", *Semantics: An Interdisciplinary Reader in Philosophy, Linguistics and Psychology*, ed. L. A. Jakobovits and D. D. Steinberg, New York 1971, pp. 232–296
- מקולי, J. D. McCawley, "Prelexical Syntax", *Report of the Twenty-Second Annual Round Table Meeting on Linguistics and Language Studies*, ed. R. J. O'Brien (ed.), Washington D.C., 1971, pp. 19–33
- סנטיבניז, F. Santibáñez, "A Cognitive Analysis of Three English Fragmentation Verbs", *Estudios Ingleses de la Universidad Complutens* 11 (2003), pp. 7–28
- פוסטל, P. M. Postal, "On the Surface Verb 'Remind'", *Studies in Linguistic Semantics*, ed. C. J. Fillmore and D. T. Langendoen, New York 1971, pp. 180–270
- פלמר, F. R. Palmer, *Grammatical Roles and Relations*, Cambridge = 1994
1994
- צדקה, 1978 = " צדקה, תחביר המשפט לאור תאוריות חדשות, ירושלים 1978
- רובינשטיין, E. Rubinstein, "On the Mechanism of Semantic Shift: Causation of Symetric Locativity", *Afroasiatic Linguistics* 3 (1976), pp. 133–142
- רובינשטיין, תשל"ז = א' רובינשטיין, "משמעות בסיסית, משמעות ספציפית ומשמעות נספחת", הספרות 24 (תשל"ז), עמ' 63–69

תבנית הפעלים הרציפים המודאליים בעברית ישראלית

1. הקדמה

במאמר זה אציג את תבנית הפעלים הרציפים בעברית, ובתוכה את תבנית הפעלים הרציפים הנרדפים ("חירף וגידף") ואת תבנית הפעלים הרציפים המודאליים ("חזר ואמר"). אראה באמצעות בוחני התנהגות שונים כי אלה אכן תבניות, לאור העובדה שמשמעותיהן אינן סכום פשוט של המשמעויות של מרכיביהן. אדון בשאלת מספר האירועים המיוצגים בתבנית, אתמקד בדיון בפועל המודאלי בא, ואראה שיש בתבנית זו הן ירושה מן העברית הקלאסית לרבדיה והן חידוש. אדון בפונקצייה של התבנית תוך הבאת דוגמאות מתועדות, ואציע לראות בה הבעה של מודאליות כפולה, סמנטית ופרגמטית. אשווה את התבנית לתבנית מקבילה באנגלית, ולסיום אאפיין את המשלב שבו מופיעה התבנית.

הדוגמאות המובאות במאמר הוקלטו במהלך חודשים אחדים בשנת 2004, רובן מן הרדיו ומיעוטן מן הטלוויזיה. בנוסף הובאו דוגמאות אחדות מהעיתונות וממרשתת האינטרנט. הדוגמאות מהעיתונות הן מטקסט כתוב המייצג טקסט מדובר (ראיונות ותכתוב של עדות בוועדת חקירה).

2. תבנית הפעלים הרציפים: אישוש תאורטי ואמפירי

והדגמה בעברית לשכבותיה

קיומם של שני פעלים סמוכים זה לזה המקושרים בווי"ו החיבור עשוי להיות תוצאה של תהליכים לשוניים שונים, והפונקצייה של הסמכתם זה לזה שונה בכל מקרה. המקרה הראשון והפשוט ביותר הוא שני משפטים מחוברים, אשר בראשון יש פועל עומד שאין אחריו כל תיאורים, והוא סמוך לפועל הממוקם בראש המשפט השני, למשל:

1. דני התעטש וסגר את החלון.

* אני מודה למשה בר-אשר, לחיים א' כהן ולדנה ומשה טאובה על הערותיהם המחכימות לגרסה מוקדמת של המאמר.

איש לא יחלוק על כך שפעלים סמוכים אלה מתארים שני אירועים שונים המיוצגים בשני משפטים עצמאיים. בשל עצמאותם ניתן, למשל, לשלול את הפועל הראשון, ושלילה כזאת (בהנגנת משפט בלתי מסומנת) תובן בדרך כלל כשלילת האירוע הראשון בלבד (אם כי בהנגנה מיוחדת קיימת גם אפשרות שתחולת השלילה תתפשט על פני שני הפעלים):

2. דני לא התעטש וסגר את החלון.

כמו כן ניתן לשלול רק את הפועל השני:

3. דני התעטש ולא סגר את החלון.

יהיה זה אך הגיוני להמיר כאן את וי"ו החיבור באבל:

4. דני התעטש אבל לא סגר את החלון.

מכיוון שאלה שני משפטים עצמאיים, אין אפשרות להקדים את המושא של המשפט השני ולהביאו בראשית המשפט הראשון, שכן – בהנחה שלפנינו שני משפטים בקואורדינציה, או שני צירופים פועליים לפחות (VPs) – הרי הקדמת המושא מהווה הפרה של האילוח החל על תבניות בקואורדינציה של רוס:¹

5. *את החלון דני התעטש וסגר.

מצד שני יש פעלים סמוכים המהווים תבנית נפרדת ומייצגים אירוע אחד. אלה עשויים להיות משני סוגים: פעלים נרדפים מסוג הנדיאדיס (hendiadys); שניים שהם אחד, כגון "נקם ונטר", "משמש ובא", "חירף וגידף", "שיבח והילל", "חיכה וציפה", "חקר ודרש", "פרה ורבה" (וכן "נשא ונתן" אשר הפעולות בו הדדיות, אך ההתנהגות התחבירית דומה), או פעלים שהאחד מאפיין את הפעולה המיוצגת בשני, כגון "חזר ובילה", "קם ודיבר" ו"הוסיף וקרא". אכנה את שתי קבוצות הפעלים האלה פעלים רציפים: הראשונה תכונה פעלים רציפים נרדפים והשנייה פעלים רציפים מודאליים (למעשה הפועל הראשון מודאלי, והשני מושפע מהמודאליות).²

התנהגותם של הפעלים הרציפים שונה מזו של הפעלים העצמאיים שהוצגו לעיל.

1. לעניין זה ראה גם גרוסר.

2. הופר (עמ' 146), בעקבות פוטסמה (עמ' 559), מכנה דווקא את האחרונים בשם הנדיאדיס, מן הסתם משום שבלשונות שהוא עוסק בהן אין הנדיאדיס אמתי (כלומר פעלים נרדפים). בעברית לשכבותיה (ובשפות שמיות רבות) ההנדיאדיס הוא תופעה החובקת חלקי דיבר אחרים נוספים לפועל, כגון שמות עצם: משא ומתן, שיר וזמר; שמות תואר: רם ונישא, תלוי ועומד; צירופי יחס כתיאורים: בשובה ונחת, בשן ועין ועוד.

שלילת הפועל הראשון שבשני פעלים רציפים שוללת את כל האירוע המיוצג באמצעות שני הפעלים. כך הוא למשל בפעלים הרציפים הנרדפים:

6. אדטו הוסיפה כי שב"ס לא נשא ונתן עם דרעי בנוגע לכלא בו ירצה את עונשו (חדשות נענע, "אריה דרעי – אסיר מספר 1111387"³).

וכן בפעלים הרציפים המודאליים:

7. למה אתה לא קם ומדבר על זה? (גיא רולניק, עורך דה מרקר, רשת ב: "הכול דיבורים", 9 בספטמבר 2004)

8. אופיר חיים לא יחזור ויבלה את כל השנה על הספסל ("קהילות האוהדים – חלום של כל כדורגלן"⁴).

במקרה של פעלים רציפים נרדפים לא ניתן כלל לשלול את הפועל השני:

9. *דני נשא ולא נתן / נשא אבל לא נתן עם שותפיו.

אם תבוא שלילה לפני הפועל השני במבצע שבו פעלים רציפים מודאליים, לא יובן הפועל הראשון כפועל מודאלי אלא כפועל עצמאי, והמבצע כולו יובן כמכיל שני משפטים המייצגים שני אירועים:

10. דני קם ולא דיבר / קם אבל לא דיבר על זה.

הקדמת מושאו של הפועל השני לפועל הראשון (וכן הצבת הנושא בסוף המשפט, אחרי שני הפעלים) אינה מעוררת שום בעיה. שני הפעלים תופסים עמדה יחידה במבנה התחבירי הכללי של המשפט:

11. למרות שלא היה להם קול עצמאי בהכרזת המלחמה, חתם כל דומיניון בנפרד על חוזה ורסאי בשנת 1919, אשר על תנאיו נשאו ונתנו הבריטים בשם האימפריה המאוחדת.⁵

לא מצאתי דוגמה להקדמת מושא בפעלים הרציפים המודאליים, אך נראה לי שהדבר אפשרי:

12. את הדברים האלה בדיוק דני חזר ואמר לא פעם.

אם כן, ניתן לקבוע שפעלים רציפים מהווים תבניות (constructions) תחביריות במובן שקיבל מושג זה בבלשנות הקוגניטיבית בכתיבה של פילמור ושל קיי

3. <http://home.netvision.net.il/Article/?ArticleID=13981&sid=16>

4. <http://hbs.co.il/community/archive/index.php/t-20085.html>

5. <http://he.wikipedia.org/wiki/דומיניון>

ולייקוף.⁶ בלא להתחייב לכל ההשתמעויות הקוגניטיביות ולכל פרטי העיסוק בתבניות בבלשנות הקוגניטיבית, מקובלת עליי העמדה העקרונית שכדי להוכיח שצורה מסוימת מהווה תבנית נבדלת, יש להראות שההתנהגות והפונקצייה שלה אינן נובעות מהסכום הפשוט של ההתנהגויות ושל הפונקציות של מרכיביה.

עד כאן הראיתי שההתנהגות התחברית של פעלים רציפים שונה מן ההתנהגות התחברית של פעלים שבמקרה עוקבים זה את זה. אשר לפונקצייה, הרי ברור שמשמעות הפעלים הרציפים אינה חיבור של משמעויותיהם כפעלים עצמאיים. חירף וגידף אין פירושו חירף + גידף, וחזר ובילה אין פירושו חזר + בילה. במובן זה אפוא לפנינו תבנית נבדלת.

תבנית הפעלים הרציפים התקיימה בעברית לשכבותיה, אם כי מצאי הפעלים המשתתפים בתבנית זו שונה בתקופות השונות של העברית. בעברית המקראית, למשל, מופיע הפועל קד ברצף עם השתחוה ב-14 מתוך 15 המופעים של קד (להוציא מופע אחד בדברי הימים). כלומר, בעברית המקראית הקלאסית אלה הם פעלים רציפים נרדפים:⁷

13. א. ותקד בת-שבע ותשתחו למלך (מל"א א, טז)

ב. ויקד ארצה וישתחו (שם' לד, ח)⁸

המונח "רציפים" מתאים פחות לעברית המקראית, שכן ברוב המקרים אין בה רציפות קווית. אך כפי שנראה בהמשך, גם בעברית הישראלית הרציפות הקווית אינה מחויבת. מכל מקום, ברור שאין מתוארים כאן שני אירועים שונים. במקרא רווחים גם פעלים רציפים מודאליים. לעתים הם מופיעים ללא וי"ו החיבור:

14. אוסיף אבקשנו עוד (מש' כג, לה)

אך ברוב המקרים הפעלים מקושרים באמצעות וי"ו בלי כל הבדל במשמעות:

15. ויִסֶּף אברהם ויקח אשה (בר' כה, א)

ברור אפוא שההבחנה הפורמלית שנידונה לעתים בספרות (למשל וסטרמן וסבה) בין פעלים סדרתיים (serial) שהם חסרי מילית חיבור לבין פעלים רציפים המקושרים באמצעות מילית כזאת, אינה רלבנטית לענייננו כאן.

6. לפרטים ראה גולדברג, עמ' 4.

7. כהן, עמ' 323.

8. לשיטת חז"ל (והפרשנות המסורתית בעקבותיה) אין נרדפות מלאה (כשם שאין נרדפות מלאה בתקבולות בשירה המקראית). קיומן של שתי מילים שונות פותח לפרשנות שונה לכל אחת מהן. למשל: "קידה – על אפים [...] השתחואה זו פשוט ידים ורגלים" (מגילה כב ע"ב), "קידה – כפיפת קדקד, השתחואה – משתטח לארץ" (רש"י לבראשית מג, כח).

בר-אשר (עמ' 20–21) מכנה את הצירוף ויתקִימו ויזעקו במשפט "ויעבודו ויתקִימו ויזעקו אל ה'" בעברית של קומראן כ"מבנה" (במונחים שלי: "תבנית"), המקביל לתבנית המקראית קם ופעל. בלשון המשנה כל הפעלים הרציפים מקושרים באמצעות וי"ו:⁹

16. ובלכר שיחזור ויפדה את הפירות (דמאי א, ב)

אם כן, ככלל תבנית זו קיימת בעברית מקדמת דנא, ועצם קיומה בעברית הישראלית מעוגן בלי ספק בעברית הקלאסית לרבדיה.¹⁰

3. פעלים, פעולות וה"אריזה" הדקדוקית של אירועים

השתמשתי עד כאן במילה "אירוע" בלא להצביע על הבעייתיות בעניין זה. גבעון דן בזה בהרחבה, וקובע בצדק שרבות מן ההגדרות בתחום זה הן מעגליות. וכך הוא מנסח את המלכוד הזה: "מניחים שיש איזומורפיזם מלא בין אריזה קוגניטיבית הנקראת 'אירוע' ובין אריזה דקדוקית הנקראת 'פרופוזיציה' (או 'משפט' או 'פסוקית')". כמובן, לבלשן קל יחסית להגדיר מהי אריזה דקדוקית. האריזה הקוגניטיבית נותרת בלתי-מוגדרת. וכך בהכרח נוצרת מעגליות: הדקדוק משמש קודם להגדרת הקוגניציה, ואז אומרים שיש קורלציה בין השניים" (עמ' 86).

נאמן לשיטתו, גבעון מחפש דרכים להגדיר אירועים במנותק מן התבניות התחביריות, ומציע לעשות זאת באמצעות תחשיב של הפסקות (pauses), בהנחה ש"המרווח הטמפורלי-פיזיקלי בין גושים של מידע מקודד לשונית נמצא ביחס ישיר למרחק הקונצפטואלי ביניהם" (שם). אם כך הדבר, הרי ניתן למדוד את ההפסקות שמבצע הדובר בלשונות המשתמשות בפעלים סדרתיים (גבעון משתמש במונח זה במובן רחב, כולל פעלים רציפים ופעלים הכוללים פועל נטוי שאחריו שם פועל) ולראות אם גבולות הגוש המכיל כמה פעלים סדרתיים המתארים אירוע אחד דומים לגבולות הגוש המכיל פעלים בודדים בשפות שאין בהן פעלים סדרתיים. גישה זו מאופיינת בעמדה דיכוטומית בין "אירוע" לבין "לא-אירוע", ודומני שדווקא בשפות שבהן יש תערובת של סוגי מארזים דקדוקיים וקוגניטיביים, כמו העברית, אין דיכוטומיה זו יכולה להישמר. במקומה עדיף להציב רצף שבו המסומנים של פעלים שונים עשויים להיתפס בהקשרים שונים כ"קצת יותר אירוע" או כ"קצת פחות אירוע". גם כאשר לפנינו פסוקיות מלאות, שיש בהן פועל ואף מושא, אין זה ברור תמיד שאכן לפנינו אירוע נפרד.

9. אזור, עמ' 47.

10. לא מוכרת לי ספרות בנושא זה על לשון ימי הביניים, אך קרוב לוודאי שפעלים רציפים התקיימו גם ברובד זה.

למשל, כאשר ברצונו של הדובר להביע את הרעיון שפעולה מסוימת נעשתה באופן פעיל במיוחד ומתוך כוונה יזמה, עומדת בפניו האפשרות ליחד ליזמה זו משפט נפרד ולהשתמש בביטויים כגון "תפס יזמה", "שינס מותניים", "אזר אומץ", "קם מרבצו", "לקח אחריות", "ניצל את ההזדמנות", "ניצל את הבמה" וכד':

17. א. אלוף משנה איתן יצחקי תפס יזמה והשעה אותה על דעת עצמו. (אש חיה)

ב. מגמת האומנות שינסה מותניים והוסיפה צבע וצורה לכמה קירות בבית ספרנו.¹¹

ג. רונן ניצל את ההזדמנות וצמצם את הצוות לשלושה. (בשידור חי)

ד. וכשנחום התחצף ואמר שיעזוב מתי שבא לו, סבלנותם פגה (פוליטיקה¹²).

ה. הוועד [האולימפי] הפשיל שרוולים ואיים לתבוע את זאבי על כך שיצא בקמפיין עם "מגדל", החברה המאמצת שלו.¹³

אין ספק שהמסומנים של המבעים "תפס יזמה", "התחצף" או "הפשיל שרוולים" הם "קצת פחות" מאירוע אב־טיפוסי (מה גם שברור שלוועד אולימפי אין שרוולים). קשה, למשל, לתעד אירוע כזה בסרט באותו אופן שאפשר לתעד אירוע המיוצג על ידי פועל אגנטי, כגון שבירת חלון. פועל אגנטי אב־טיפוסי הוא פועל המציין פעולה מוחשית המבוצעת בידי רפרנט (במעמד נושא) אנושי ובעל כוונה. אם יש אירוע במשפטים לעיל, הרי זהו אירוע פנימי, מודאלי, של העצמה ושל גיוס הכוחות הנפשיים והפיזיים, ואילו האירוע המופיע בעקבותיו, המיוצג באמצעות פועל אגנטי, הוא הפעולה שלמענה גיוסו הכוחות האלה.

4. הפעלים הרציפים המודאליים בעברית הישראלית: ירושה וחדוד

על הפעלים הרציפים הנרדפים אמרה הלוי־נמירובסקי ש"אין צמד הפעלים מציין שתי פעולות נבדלות אלא ממלא פונקציית־עזר אספקטואלית־אדוורביאלית – לציין את היות הפעולה ממושכת ובלתי מושלמת, וכן לחזק ולאשר את התוכן הפועלי" (עמ' 181). קביעה זו עדיין מצפה לניסוח מדויק יותר (מה הפירוש המדויק של "פונקציית־עזר אספקטואלית־אדוורביאלית" ומה פירוש "לאשר את התוכן

11. <http://www.tik-tak.co.il/web/index.asp?codeClient=699>

12. http://demo.ort.org.il/ortforums/scripts/forum_msg_show.asp?pc=403315514&msgID=125618851

13. <http://athens2004.walla.co.il/?w=/3715/593299>

הפועליי"? ולאישוש והדגמה טקסטואליים. מכאן ואילך לא אעסוק באלה, אלא אתמקד בפעלים הרציפים המודאליים. בעברית הישראלית יש כמה פעלים רציפים מודאליים ורובם נורשו מן העברית הקלאסית לסוגיה. כאלה הן הדוגמאות להלן:

18. א. הכנסת שבה והתכנסה היום. (איריס לביא, רשת ב': "דין ודברים", 12 באוקטובר 2004)

ב. אני רוצה להוסיף ולומר ולעשות אבחנה: (זאב בויס, סגן שר הביטחון, רשת ב': "הבוקר הזה", 26 בספטמבר 2004).

ג. הוא כל הזמן חוזר ואמר: אני מוכן לפשרות. (יוסי אליטוב, סגן עורך "משפחה", רשת ב': "היום הזה", 20 באוקטובר 2004)

ד. אני לא מסכים, אבל אני רוצה לפתוח ולומר שאני לא אובייקטיבי. (אורי אור, מחבר "אלה האחים שלי", רשת ב': "עניין אחר", 13 באוקטובר 2004)

ה. אנשים שבעצם יכולים לקום ולהגיד את הדברים האלה [...] (גיא רולניק, עורך דה מרקר, רשת ב': "הכול דיבורים", 9 בספטמבר 2004)

אבל יש גם יצירות חדשות של העברית הישראלית. סוג אחד של יצירה חדשה הוא המעבר מתבנית של פועל + שם-פועל לתבנית הפעלים הרציפים: המשיך ונתן במקום המשיך לתת; ניסה וזלזל במקום ניסה לזלזל. הפועל המשיך דומה סמנטית להוסיף המקראי, אבל ניסה הוא חדש מעיקרו.

19. מה שעומד כרגע על הפרק זה הניסיון של חלקים בתוך מפלגת העבודה לנסות ולזלזל בהחלטות של מפלגת העבודה. (ח"כ שלום שמחון, רשת ב': "הבוקר הזה", 8 בדצמבר 2004)

20. סוריה לא יכולה ליהנות מכל העולמות: מצד אחד לבוא ולנסות לחתום הסכמים עם אירופה או עם מדינות אחרות, ומצד שני לנהוג כאילו שום דבר לא קורה, ולהמשיך ולתת חסות לאותם קיצונים פלסטינים מצד אחד, ומצד שני לאפשר מעבר של טרוריסטים מסוריה לתוך עיראק, שעושים שם פעולות פיגוע נגד כוחות הקואליציה. (שר החוץ סילבן שלום, רשת ב': "בחצי היום", 6 בספטמבר 2004)

יצירות חדשות נוספות אנו מוצאים בשני הפעלים הלך ובא. לא מצאתי הבדל משמעות בשימוש בשני הפעלים האלה, והם – ובהמשך בעיקר בא – יעמדו במרכז הדיון.

5. התנהגותם של הפעלים "הלך" ו"בא" כתבנית הנדונה

הפעלים הלך ובא מתקשרים עם קבוצה מוגדרת של פעלים, ולא עם כל סוגי הפעלים בשפה. אציג קודם דוגמאות של הלך, ואחר כך ארחיב לגבי הפועל בא. הדוגמאות של הלך מועטות והן תובאנה כאן במלואן:

21. א. מי שרוצה לנהל עכשיו תהליך פנימי [...] שמבדיל בינינו לבין הליכוד, בשעה שאנחנו צריכים ללכת ולהיכנס לממשלה שמטרתה להוציא את מדינת ישראל ועם ישראל מעזה, אינו יודע מה הוא שח. (ח"כ חיים רמון, רשת ב': "הבוקר הזה", 8 בדצמבר 2004)

ב. השאלה היא איפה קודם לכן הוא [נציב שירות המדינה] יכול היה להתחיל [לחקור מינויים פוליטיים], לא בהקשר של הנגבי, בהקשרים אחרים, כשבעצם אנחנו צריכים ללכת ובאמת לחפור בהיסטוריה הרחוקה יותר שלנו, לא רק הקרובה. (ענת דוידוב, רשת ב': "בחצי היום", 2 בספטמבר 2004)

ג. אם רוצים לבטל חוק [...] אז יש דרכים לתקוף חוק. ללכת ולבטל מנגנון שנקבע בחוק באמצעות בית הדין להגבלים עסקיים, אנחנו מדברים על תחום ושוק שלא היה קם ללא חוק הפיקדון. (עו"ד שרון מדל-ארצי מעמותת "אדם טבע ודין", רשת ב': "הבוקר הזה", 7 בדצמבר 2004)

ד. היועץ המשפטי, למרות שראש הממשלה דחה את המלצתו, הלך והגן על המינוי הזה בבג"ץ. (משה נגבי, יועץ "קול ישראל" לענייני משפט, רשת ב': "בחצי היום", 2 בספטמבר 2004)

הפועל הלך במשפטים אלה מתקשר עם פעלים אגנטיים (נכנס, חפר, ביטל, הגן), כלומר פעלים המציינים פעולה המבוצעת בידי רפרנט (במעמד נושא) אנושי ובעל כוונה. דבר זה יתברר כנכון גם לגבי בא. ברגע שהפועל אינו כזה, הלך מתפרש במשמעותו הקלאסית, ששיעורה התגברותו של תהליך ספונטני או התמעטותו. כך למשל בפועל חסר הנושא החשיך או בפועל העומד דהה:

22. א. בחוץ לאט לאט הולך ומחשיך.¹⁴
 ב. הרי הגולן מנגד הלכו ודהו בצבעי לילך רכים. (יעל ארצי, נעדר חלל)

בניגוד לפועל הלך, הפועל בא אינו מתקשר אל פעלים המציינים פעולה ספונטנית, ולכן המשפטים שלהלן אינם קבילים:

23. א. *בחוץ לאט לאט בא ומחשיך.
 ב. הרי הגולן מנגד באו ודהו בצבעי לילך רכים.

14. מורה מחליפה, <http://www.heberotic.co.il/f/5/ShowMessage.asp?id=28472&Fnumber=5&SunId=0>

6. משמעותם של הפעלים "הלך" ו"בא" בתבנית הנדונה

אפשר לדון הרבה בשאלה אם במשפטים שהובאו בדוגמאות (21) לפנינו אירוע אחד או שניים, אבל אפשר גם להיחלץ מן השאלה הזאת. סטפנוביץ' (2000, עמ' 260) מציע כיוון חקירה אחר, ועמו שאלה זו מתאדה מאליה. הוא מדגיש את הרצף הרחב המשתרע בין התייחסות מילולית ומטפורית לפועל התנועה go בתבנית האנגלית GO-AND-VERB. המשפטים להלן (דוגמה 4 אצלו) ערוכים בסדר עולה מן המשמעות המילולית של go אל המשמעות המטפורית (המשפטים לקוחים מהקורפוס סוויצ'בורד):

24. a. I was a student for many years, and then [I] graduated and **went and worked** in France for a while.
- b. We **went and saw** *Les Miserables*, the music in that was fantastic.
- c. Most of our vacations are to **go and see** Grandma and Grandpa.
- d. I just **went and bought** a Honda. I didn't even look around or anything.
- e. I am not interested in keeping big military over there and having to **go and call** the shots like you say.

בכל מקרה ומקרה השאלה אינה אם אכן בוצעה הליכה באותו אירוע. ברובם אפשרות זו אכן עומדת. רק במשפט הראשון, לרעת סטפנוביץ', המשמעות המילולית היא המכרעת. ביתר המשפטים הפועל go מעניק לפעולה המסומנת בפועל שאחריו ערך מוסף של דינמיות. המשמעות הספציפית של דינמיות זו היא תלות־הקשר, ולכן שונה בכל משפט: הלכנו וראינו ב־b משמעו 'התבוננו'. לעומת זאת, ללכת ולראות ב־c משמעו 'לבקר'. ב־d יש תוספת של החלטיות, וב־e יש כנראה רק החלטיות ללא הליכה כלל.

גישתו העקרונית של סטפנוביץ' נכונה בעיניי. ניתן לומר שלפעלים הלך ובא שני סוגים של משמעות: מצד אחד משמעות יציבה, שאפשר לכנותה סמנטית (או לקסיקלית-סמנטית), ומצד שני משמעות פרגמטית הפורטת את המשמעות הסמנטית לערכים מוגדרים יותר בתוך ההקשר. סטפנוביץ' משתמש במונח "דינמיות" לאפיון המשמעות הסמנטית. אני מציע לדייק יותר ולומר שלתבנית זו יש משמעות של הגברת האגנטיות של הפעולה. בדוגמאות להלן אראה כיצד משמעות זו מתפרשת באופן פרגמטי באופנים שונים. המשמעויות הפרגמטיות שמצאתי בעברית שונות ברובן מאלה שמצא סטפנוביץ' במשפטים בדוגמה 24 לעיל.

ייתכן בהחלט שבכל הפעולות בדוגמאות שהובאו ב־21 לעיל אכן התבצעה

הליכה, אך כאמור אין זה לב העניין. הנקודה החשובה היא שבכולן יש יסוד של אגנטיות מוגברת (יזמה רבה יותר, כוונה) מצד הרפרנט המיוצג בנושא המשפט. זוהי למעשה המשמעות המקורית של הפועל המודאלי המקראי קם בתבנית המקראית המקבילה:

25. כי יפלא ממך דבר למשפט [...], וקמת ועלית אל המקום אשר יבחר ה' אליהך בו, ובאת אל הכהנים הלויים ואל השופט אשר יהיה בימים ההם, ודרשת והגידו לך את דבר המשפט. (דב' יז, חט)

כלומר, אם אתה מתלבט מה לעשות בעניין משפטי כלשהו, טול יזמה ולך אל השופט הבכיר, והוא ינחה אותך. במקרה זה אמנם סביר שפעולת העלייה תהיה מלווה בראשיתה בפעולת קימה. אבל לא כך הדבר בפסוק זה:

26. ואתה תאזר מתניך וקמת ודברת אליהם את כל אשר אנכי אֶצְנֶךָ. (יר' א, יז)

ההעצמה וההתכוונות המוגברת מבטאות כאן הן באמצעות המשפט הנפרד "אתה תאזר מתניך" והן באמצעות הפעלים הרציפים "וקמת ודיברת". במשפט זה ברור שאין קימה באופן פיזי, שהרי אחת מן השתיים: אם אזור מתניים מוכן באופן פיזי, אזי הרפרנט של אתה כבר עומד אחרי שאזור את מתניו; ואם אזור מתניים הוא ביטוי מטפורי – כפי שאכן מבינים זאת רש"י ("עניין זרוז") ומצודת דוד ("לשון זירוז") לאותו פסוק – הרי כך גם הקימה. כך או כך, האגנטיות המוגברת מוצאת את ביטוייה בתבנית. אלא שהפועל קם דווקא, הרווח בתבנית המקראית, משמש מעט במשמעות זו בעברית הישראלית. בקובץ הדוגמאות שבידי, קם הזדמן רק אצל דובר אחד (ובדיבורו שלוש פעמים). מעתקים מסוג זה (החלפת הלקסמה הדקדוקית בתבנית תחבירית) אינם מתרחשים מן הסתם בבת אחת, וכך גם המעבר משימוש בקם לשימוש בבא, שנראה כי החל לפני שנים מעטות,¹⁵ אינו מתרחש באופן אחיד ובמהירות שווה בפי כל הדוברים. ומכל מקום, יש להניח שתהליך זה לא יושלם במלואו, שכן ציטוט השימוש המקראי בלשון הגבוהה יהיה אפשרי תמיד. הדובר במשפט הבא, הגם שלשונו אינו גבוהה, מבטא את שמרנותו בתחום זה:

27. אז אמרתי לו: תשמע, אתה איש חזק ועשיר, למה אתה לא קם ומדבר על זה? למה אתה לא מציף את הדבר הזה? והוא אמר לי: לי יש מחויבות לבעלי המניות שלי ולעסק שלי, וזה לא באינטרס של הביזנס אם אני יקום וידבר על הדברים האלה. (גיא רולניק, עורך דה מרקר, רשת ב': "הכול דיבורים", 9 בספטמבר 2004)

כלומר, למה אתה לא עושה מעשה (נוטל יזמה / לוקח אחריות וכד') ומדבר על זה? כפי שניתן לראות, לא זו בלבד שהתבנית מייחסת אגנטיות מוגברת לנושא, אלא בהקשר הנתון ייחוס האגנטיות הזאת לנושא מתבטאת בביקורת סמויה או בציפייה לפעולה מצד הדובר. כלומר, המשמעות היציבה, הסמנטית, של אגנטיות מוגברת מנוצלת לטובת משמעות הקשרית, פרגמטית, במקרה זה – העברת ביקורת או המרצה לפעולה. וכך לפנינו בעצם מודאליות כפולה: אחת סמנטית ואחת פרגמטית. סטפנוביץ' מביא את הדוגמאות האלה מן העברית הישראלית (1999, עמ' 127, דוגמה a 10 ו-b אצלו):

31. א. כולם פחדו לפתוח את הקופסה, אבל דן הלך ועשה את זה.
ב. דן הלך וקנה לו אתמול שעון חדש.

אלה דוגמאות מומצאות שניתנו לו בידי מסרן (אינפורמנט). בהקשרים שונים הוא מייחס למשפטים אלה משמעויות של מעשה אמין, של התעלמות ממכשולים או של הפתעה. משמעויות אלה אכן אפשריות בהקשר מתאים, ובו הן תהיינה תוצאה של אותה הכלאה בין המודאליות הסמנטית לבין הפרגמטית שהוצעה לעיל. אעבור עתה לפועל בא. פועל זה אינו נוהג בעברית הקלאסית כפועל מודאלי בתבנית הפעלים הרציפים. יש כמובן מקרים שבהם הפועל מופיע ללא משלים ועם מילת חיבור המקשרת אותו לפועל הבא, אך מקרים אלה אינם נכללים במסגרת התבנית, שכן אין בהם דבר מעבר לסכום משמעויותיהם, כלומר הם אינם מהווים תבנית תחבירית:

32. הצילני נא מיד אחי מיד עשו, כי ירא אנכי אתו, פן יבוא והכני אם על בנים.
(בר' לב, יב)

בלשון המשנה יש פעלים רציפים שבהם הפועל המודאלי בא במקום השני (פעל והלך, פעל וירד) ובמסגרת זו יש גם פעל ובא:

33. היתה שדהו זרועה קנבוס או לוף – לא יהא זורע ובא על גביהם (כלאים ב, ה).

אזר (עמ' 50) מונה את בא כאן עם פועלי העזר, ואף דנבי (עמ' 30) מתרגם באמצעות פועל עזר he may not sow. בשל סדר המילים ההפוך, נראה ששימוש זה אינו מקור השימוש בעברית הישראלית. מאידך גיסא, ייתכן שהידלדלותו הסמנטית של בא במעבר מן העברית המקראית אל לשון חז"ל, בעיקר בכך שתחום הכניסה הופקע מן הפועל בא לטובת הפועל נכנס (בנודיד, עמ' 339), תרמה להפיכתו לפועל עזר. השימוש בבא בעברית הישראלית בתבנית בא ופעל הוא אפוא חידוש. עם זאת, חידוש זה משתלב במסגרת תחבירית הקיימת בעברית לדורותיה. כמו במקרים של קם ושל הלך לעיל, גם כאן יש משמעות של העצמת האגנטיות והגברתה, ולעתים

קרובות נוספת לה משמעות פרגמטית. כיום הפועל בא הוא הנפוץ ביותר בשימוש זה, וגם ההקשרים רבים ומעניינים. אביא כאן כמה דוגמאות מייצגות. הצירוף הנפוץ ביותר הוא בא עם פועל אמירה, בעיקר בא ואמר. בדוגמה הבאה הדובר מנצל את הגברת האגנטיות לביקורת על כך שהפרנט המיוצג על ידי נושא המשפט מסלף במכוון את המציאות:

34. [הדובר מגיב על האשמות לאפליה לרעה של מתנחלי חבל עזה] אני חושב שמדינת ישראל משקיעה בביטחון התושבים בחבל עזה ללא שיעור הרבה יותר מאשר בכל חלק אחר במדינה, ולבוא ולהגיד שיש תשומת לב לשדרות ואין תשומת לב לחבל עזה פשוט לא נכון. (גדעון עזרא, ממלא מקום השר לביטחון פנים, רשת ב': "בחצי היום", 26 בספטמבר 2004)

בדוגמה הבאה לבוא ולהגיד פירושו 'להשתמש באמירה ככתירוף'. גם כאן ניכרת הביקורתיות של הדובר:

35. [הדובר נשאל: אתה, שר החוץ, אומר לנו שלבנון תהיה המדינה הערבית השלישית של ישראל יהיה הסכם שלום אתה? ככה אתה קורא את התמונה? ומשיב:] צריך תמיד לפעול. ותמיד צריך לנסות. אי-אפשר לבוא ולהגיד: הכיבוש הסורי נמשך שם מאז 1976, ואין מה לעשות. אני חושב שיש מה לעשות. (שר החוץ סילבן שלום, רשת ב': "בחצי היום", 6 בספטמבר 2004)

בדוגמה הבאה הצירוף בא ואומר משמעו 'אזור אומץ להודות'. בהקשר הנתון המודאליות מתבטאת בכך שהדוברת משבחת את פוטין על נכונותו להודות בכישלון:

36. [הדברים נאמרים בעקבות פעולת טרור מצד הצ'צ'נים] המטרה המרכזית של נשיא רוסיה ולדימיר פוטין הייתה לייצב את השלטון ולתת תחושת ביטחון לתושבים, לאזרחים, ואתמול הוא בא ואומר: נכשלנו, היינו חלשים. (ענת דוידוב, רשת ב': "בחצי היום", 5 בספטמבר 2004)

בדוגמה להלן מופיע פועל האמירה צעק בצירוף לבוא ולצעוק. כאן המודאליות מצד הדובר מתבטאת בהבעת פליאה, המחזקת גם באמצעות תואר הפועל פתאום:

37. כן, זאת אומרת שיש כאן קבוצת אנשים גדולה בשינוי, שאף אחד לא מכיר, אף אחד לא יודע. כשמדובר על ד"ש, אז היו אנשים נכבדים שעשו משהו במדינה. פה יש איזשהו רושם שאספו מכאן, אספו משם, ונהייתה מפלגה. עכשיו יש להם פתאום את המנדט לבוא ולצעוק נגד ראשי המפלגה, נגד יוסף לפיד, נגד פורז, ולהגיד להם: חברה, זה לא זה. ז'תומרת, אתם הבטחתם משהו ואתם לא מקיימים. (ענת דוידוב, רשת ב': "בחצי היום", 8 באוגוסט 2004)

כאשר התבנית משמשת בגוף ראשון נוצר איחוד רפרנציאלי של שתי הפונקציות המודאליות. הדובר מעצים את הפעולה שהוא עצמו נוקט, ורואה אותה בדרך כלל באופן חיובי. בדוגמה הבאה הדובר מביע עמדה מוסרית חזקה, שראוי לדעתו לנהוג על פיה למרות האילוצים הכלכליים:

38. אלו כללי הדמוקרטיה, והם מוסדרים בצורה מאוד טובה, אם כי לא מושלמת. ואנחנו באים ואומרים שכן, דמוקרטיה וגם מנהל תקין והבטחת טוהר המידות עולים כסף. (עו"ד ברק כלב מן התנועה לאיכות השלטון, רשת ב': "בחצי היום", 5 באוגוסט 2004)

אביא להלן דוגמאות נוספות, בלא הסברים בצדן, כדי להדגים את מגוון האפשרויות בתבנית זו וכדי לאפיין בהמשך את המשלב שבו התבנית מופיעה. בכל הדוגמאות יכול הקורא לזהות בנקל את המשמעות הסמנטית ואת המשמעות הפרגמטית של התבנית:

39. מי שחושב שכתוצאה ממה שקרה בצי'ניה שם אנחנו נוכל לבוא ולהגביר את האבטחה בכל בתי הספר, לדעתי הוא טועה. (גדעון עזרא, ממלא מקום השר לביטחון פנים, רשת ב': "בחצי היום", 6 בספטמבר 2004)

40. אני חושב שאם אתה מאמין בדרך הזאת, אתה יכול גם לבוא ולהגיע אליה. (שר החרץ סילבן שלום, רשת ב': "בחצי היום", 6 בספטמבר 2004)

41. [הדובר דוחה את הרעיון למנות ועדה קרואה למועצת בית ג'אן] אז היום זה בלתי מתקבל על הדעת שאנחנו נסכים לאדם מחוץ לכפר שיבוא וינהל לנו את העניינים. [...] לא, זה לא מדובר בעניין של כבוד. מדובר פה, אנחנו לא בממשל צבאי, שבאים ושמים מושל. (והיד סוויד מבית ג'אן, רשת ב': "עניין אחר", 7 בספטמבר 2004)

42. אני מצפה מהאזרחים שיגידו למנהיג שלהם: כאשר תלך נלך, ולתת לו את כל הגיבוי והסמכות. לא יכול להיות שאזרחים באים ורוצים לנהל מדיניות חוץ, ומדיניות ספורט, ומדיניות ביטחון. (ז'וז' אבוטבול, רשת ב': "שיחות עם מאזינים", 29 באוגוסט 2004)

43. באים ולוקחים אדם שהוא בן למשפחה בדואית קשת יום, אדם שלא יודע קרוא וכתוב, אדם שלא סיים שנות לימוד מינימליות, ובאים וטופלים עליו תיק, באים ומעלילים עליו, הופכים אותו לשעיר לעזאזל, שעליו מדינת ישראל מתנקה. (עו"ד בלתי מזוהה, ערוץ 2: "חדשות ערוץ 2", 9 בספטמבר 2004)

44. "שקלאר מתנהג כאילו הוא העורך הראשי של הטלוויזיה", אומר גורם בכיר בטלוויזיה המסחרית. "זו מגלומניה מסוכנת – אדם אחד שכופה את דעתו האישית על הציבור כולו. שקלאר לא יכול לבוא וליטול כוח וסמכות מידי

העורכים. היום הוא מתערב ברכישת ריאיונות, מחר ההתערבות עלולה להיות גדולה בהרבה". (נעמה לוסקי, כל העיר: "העריץ המסחרי", 31 בדצמבר 2004)

45. [שיחה על הפגישה בין שר הביטחון מופז והרב עובדיה יוסף] מופז ניסה לדבר על איזושהו פרטנר. הוא אמר: בוא נחכה שהתוכנית תאושר, אז יימצאו אולי גורמים שפויים ברשות שיסכימו לקחת את האחריות לידיים. והרב עובדיה מגיב ואומר: אבל עדיין על סמך התקווה הזאת האם נבוא ונגרש יהודים מהבתים? האם נבוא ונפנה כל כך הרבה אנשים? (יוסי אליטוב, סגן עורך "משפחה", רשת ב': "היום הזה", 20 באוקטובר 2004)
46. המידע שהיה בין כותלי התחנת המשטרה היה של שוטר שעבר איזושהי עברת תנועה שטיבה לא היה ברור. הדיווח היה בטווח זמן מאוד קצר, והתמונה שהייתה לאותו שוטר בוודאי לא הייתה יכולה לתת לו את השיקול דעת, או למלא תוכן את אותו שיקול דעת, לבוא ולהלום עם קרש, שאני בכלל לא מבין את שיטת הפעולה הזאת. (עו"ד עופר גרינפלד, פרקליטה של משפחת הנפגע, רשת ב': "דין ודברים", 16 באוגוסט 2004)
47. [השר המרואין מגיב על מינוי הקבע שלו ושל שני שרים אחרים] גם ראש הממשלה אמר אתמול לשרים: המינויים הללו הם מינויי קבע, כל עוד שהרכב הקואליציה לא ישתנה. אם ישתנה הרכב הקואליציה, כל תפקיד של שר הוא בחזקת שאלה, כי מחר אפשר לשנות, לעשות שיפטינג מוחלט עם הממשלה. אבל אין שום סיבה להחזיק שרים בתיקים זמניים, ולבוא ולהעביר אותם תפקיד אחרי שלושה חודשים למקום אחר, זה בטח לא הגיוני. (השר מאיר שטרית, רשת ב': "עניין אחר", 31 באוגוסט 2004)

כאשר המשפט מביע שלילה, הביקורת המובעת מגיבה לתוכן החיובי של הפרופוזיציה:

48. אנחנו לא, המטרה שלנו היא לא לבוא ולצאת נגד המורים, כי אנחנו בסך הכול תלמידים במערכת חינוך. (זיו חן, יו"ר מועצת התלמידים הארצית, רשת ב': "עניין אחר", 25 באוקטובר 2004)

בדוגמה הבאה מובא קטע שלם מ"דברי הכנסת" ובו ארבעה מופעים של בא ופעל מפי שני דוברים. הקטע מדגים את הדינמיקה של התופעה בהקשר רחב יותר מהדוגמאות לעיל:

49. יצחק לוי (מפד"ל): אדוני היושב-ראש, כבוד שרת החינוך, התפלאתי לשמוע הרגע שיש אפשרות שהחוק לא יוצבע היום. אם כך בשביל מה התכנסה הכנסת בפגרה?
היו"ר ראובן ריבלין: השאלה שלך טובה.

יצחק לוי (מפד"ל): באה הממשלה ופונה ליושב־ראש הכנסת כדי לבוא ולאשר חוק בקריאה ראשונה. אני מבין שהעניין בוער וצריך להעביר אותו בקריאה שנייה ושלישית מהר [...]

היו"ר ראובן ריבלין: הערתך הובאה בחשבון על־ידי עוד טרם נתכנסה הישיבה המיוחדת הזאת [...] היה זה גם השר לוי בשעתו, או אפילו כסגן שר, וגם השר שריד, שבאו ואמרו: תשובה והצבעה במועד מאוחר יותר. שאלתי את עצמי האם הדבר אפשרי, והתייעצתי עם היועצים המשפטיים האם הדבר אפשרי גם בפגרה [...] לכן אני בא ואומר, שייתכן מאוד שצריך להתייחס פעם נוספת לבקשתך, אבל בשלב זה אני אומר שעדיין הממשלה לא החליטה אם תבקש להצביע על החוק. (דברי הכנסת, 31 באוגוסט 2004)

ח"כ יצחק לוי מוחה בפני יו"ר הכנסת על כינוס מושב מיוחד בלא שתהיה בו הצבעה. הצירוף באה ופונה מייחס לממשלה אגנטיות מוגברת, ובכך מציב אותה כמושא לביקורת על היזמה הזאת. הצירוף לבוא ולאשר אינו מכוון לממשלה אלא לכנסת, אשר צריכה גם היא לקום מרבעה בפגרה ולדון בחוק בלי להצביע עליו. השימוש כאן חריג במקצת, לדעתי, משום שהביקורת אינה מופנית כלפי הכנסת, אלא זהו המשך של הביקורת על הממשלה הגורמת לכנסת לצאת משגרת הפגרה בעל כורחה. בהמשך יו"ר הכנסת ריבלין מזכיר לח"כ לוי, שבעבר גם לוי עצמו כשר וכסגן שר (וגם השר שריד) "באו ואמרו", כלומר יזמו דיונים שבהם ההצבעה נערכה לאחר מכן. ייחוס האגנטיות המוגברת ללוי ולשריד יוצרת אפקט קומי של ביקורת סמויה. בסופו של הקטע המסקנה של ריבלין, "לכן אני בא ואומר", מנצלת את התבנית להעצמה עצמית, ששיעורה "אני, בתוקף ניסיוני וסמכותי כיו"ר הכנסת, אומר". מיד לאחר מכן משתמש שוב ריבלין בצירוף "אני אומר", הפעם כפועל פשוט, ובלי ההתנפחות העצמית של האמירה הקודמת.

עניין נוסף המודגם במובאה לעיל הוא העובדה שגם בעברית הישראלית, כמו במקראית, הפעלים הרציפים אינם חייבים להיות רציפים באופן קווי. בדוגמה לעיל ראינו "באה הממשלה ופונה", ויש בידי דוגמאות נוספות שבהן מופיעים הצירופים "באים עכשיו לגביהם ורוצים" ו"לבוא שלושים שנה לאחר מכן ולקחת". לסיום ההדגמות אציג דוגמה אחת בעלת מבנה חריג, אך למרות חריגותה, משמעות התבנית אינה שונה מזו שאנו מוצאים בתבנית הנורמלית. הפועל בא מופיע בצורת שם־פועל, אבל במקום שגם הפועל השני יהיה בצורה זו, הוא מופיע כפועל נטוי בתוך פסוקית:

50. [לאחרת הפסקת צהריים, חוקריו של יצחק מרדכי מפטפטים אתו על ענייני תקציב ופוליטיקה. החקירה מתחדשת, והחוקרים מציעים לערוך עימות בינו לבין התובעת המאשימה אותו באונס.] אנחנו שאלנו את השאלות, שמענו את ההסבר. אני חושב שזה הזמן המתאים גם לבוא, ושהיא תספר את

הסיפור, ושתנסה לרענן את הזיכרון שלך ותגיד לך מה היא עברה, ותגיד לה שלא היו דברים מעולם. [מרדכי מסכים. ש' נכנסת לחדר ומתיישבת מול מרדכי]

שלוש פרשנויות אפשריות כאן: אנאקולותון (anacoluthon), דהיינו מעבר מתבנית משפט אחת לשנייה במהלך הבעת המשפט. על פי הסבר זה חוקר המשטרה מתחיל את התבנית באמצעות שם פועל שאחריו היה אמור לבוא שם הפועל הנוסף לספר, כלומר לבוא ולספר, אבל לאחר שם הפועל הראשון הוא מבין שאין לו נושא דקדוקי מתאים שיוכל לשמש כזוּקק לשם הפועל, והוא עובר לתבנית של פועל נטוי, כאילו נאמר מלכתחילה "שהיא תבוא ותספר". אפשרות שנייה היא שיש כאן תבנית קטועה שבה חסר הצירוף הפועלי של הפועל השני בתבנית, כאילו נאמר "זה הזמן המתאים לבוא ולתת לה שהיא תספר את הסיפור". ואפשרות שלישית היא שלבוא מכוון לשני הצדדים המתיינים, וכך "היא תספר" מכוון רק לתובעת. כך או כך, למרות המוזרות התחבירית, המשמעות של הפועל בא כאן זהה לזו של התבנית הנורמלית. הגברת האגנטיות של התובעת באה לאתגר את מרדכי, בבחינת "בוא ניתן לה הזדמנות" לספר את הגרסה שלה לאירועים.

לסיכום נושא הפונקציה, שני הפעלים הלך ובא משמשים בתבנית הנדונה להגברת האגנטיות של הפעולה המובעת בפועל השני. תדירות השימוש בבא עולה במידה רבה על זו של הלך. לא מצאתי הבדל פונקציונלי ביניהם. שני הפעלים התפתחו בעברית במשמעות זו בעשורים האחרונים, כתופעה חדשה. בהנחה שנדרפות בדרך כלל אינה נסבלת לאורך זמן בשפה, ייתכן שעם הזמן ייעלם אחד מהם בשימוש זה, או ייווצר פיצול משמעות כלשהו בין השניים, אולי פיצול משלבי, כפי שקיים היום, למשל, בין הולך למות לבין עומד למות.

7. השוואה לתבנית המקבילה באנגלית

השוואה עם האנגלית מעניינת. הדוגמאות שהבאתי לעיל, של התבנית GO-AND-VERB, אינן ניתנות לתרגום לעברית באמצעות הלך ופעל או בא ופעל, משום שבאנגלית השילוב בין המשמעות הסמנטית לבין הפרגמטית יוצר אפקט שהוא לקסיקלי בעיקרו (למשל הלך + ראה = ביקר) שאינו נהוג בעברית. אך במקום שיש גם תוספת של עמדה, העיקרון לדעתי דומה: העצמת הפעולה משמשת את הדובר להבעת עמדה. באנגלית העמדה היא החלטיות, והדוגמאות הן בגוף ראשון, כך שהגברת האגנטיות וההחלטיות מתמזגות באותו אדם שהוא הן הרפרנט של "אני" והן הדובר. דרך אגב, לא כך מציג סטפנוביץ' את הדברים. נאמן לעקרונות הבלשנות הקוגניטיבית ולתורת המטפורה בה, הוא מייחס חשיבות רבה לעובדה שאלה פועלי תנועה, ושהתנועה הפיזית מתפרשת באופן מטפורי באופנים שונים. לדעתי הסבר זה

תקף בעיקר לגבי הממד הדיאכרוני: בשפות רבות פועלי תנועה אכן נוטים להיחלש לקסיקלית-סמנטית ולעבור תהליך של גרמטיקליזציה, אבל כיווני הגרמטיקליזציה שונים בשפות השונות. מבחינה סינכרונית יש הבדל רב בין התהליכים המתוארים כאן בעבור התבנית הנדונה העברית הישראלית, לבין הגרמטיקליזציה של "ראח" (הלך), למשל, בדיאלקט הקאהירי של הערבית המדוברת, בעיקר בצורתו המוחלשת "חא-", כפועל מודאלי, וזאת בתבנית אחרת לגמרי, המהווה מורפמה של העתיד. בלי להתעלם מהיחסים המורכבים שבין המישור הדיאכרוני לבין המישור הסינכרוני, אשר אין ביניהם חציצה מוחלטת, ברצוני ככל זאת להציע שבמישור הניתוח הסינכרוני העובדה שאלה הם פועלי תנועה יש בה רק כיוון כללי ביותר לפרשנותם, אבל כדי להציג הן את המגוון הרחב של המשמעויות האפשריות בשימוש בתבנית והן את גבולות המגוון הזה, יש צורך במיון וסיווג נוספים, לגופה של השפה הנדונה ולגופה של התבנית הספציפית.

סטפנוביץ' מציג במאמרו תבניות נוספות, ובהן הפועל go מופיע עם מילית (particle) ויוצר פועל צירופי (phrasal verb), כלומר התבנית במקרה כזה היא GO-PRT-AND-VERB. רק במקרה אחד מצאתי התאמת תרגום הולמת בין האנגלית לעברית (בתרגום שלי, כמובן), וזאת כאשר הפועל הצירופי הוא go ahead (דוגמה 18c אצל סטפנוביץ' 2000, עמ' 266).

51. I had ordered a sofa and had filled out the paperwork, but they weren't supposed to process it until they delivered it. And I changed my mind, but then they **went ahead and charged** it on my account.

דוגמה זו מיתרגמת בנקל לעברית באמצעות בא ופעל:

52. הזמנתי ספה ומילאתי את הטפסים, אבל הם לא היו אמורים להגיש אותם לגבייה לפני המשלוח. ואז שיניתי את דעתי, אבל הם באו ומימשו את ההתחייבות הכספית שלי.

יש אפוא דמיון בין התבנית האנגלית המרכזית, ובעיקר זו שבה נוספה המילית ahead, לבין התבנית העברית, וכפי שסטפנוביץ' (1999) מראה, תבנית זו קיימת בשפות רבות (בהן פורטוגלית, יוונית, פינית, שוודית ויפנית), ודומות לה מבחינות מסוימות גם תבניות אחרות (למשל פעלים סדרתיים) בשפות אחרות. לאור זאת, ולאור העובדה שהתבנית קיימת גם ברכדים הקלאסיים של העברית, ברור שקיומה בעברית הישראלית אינו חדש לגמרי, אבל השימוש בה נתמך בהחלט במשפחה שלמה של שפות שלדוברי העברית בעבר היה קשר אינטימי עמן כשפות אם (וכראשן רוסית וידיש) והן באנגלית כשפה הגלובלית של ימינו.

8. אפיון המשלב שבו מופיעה התבנית

עתה, משראינו את תופעת הפעלים הרציפים המודאליים במגוון רחב של דוגמאות, ניתן לאפיין את המשלב שבו רווחת התבנית. אאפיין את התבנית כמה בחינות: המדיום (מדובר או כתוב), רמת הסגנון (פורמלי או בלתי פורמלי), נושאי השיחה ומצבי השיח שבהם מופיעה התבנית.

מן הדוגמאות ניכר שהתופעה רווחת בעיקר במדיום המדובר. עם זאת, חיפוש הצירוף בא ואומר במרשתת האינטרנט הניב כ־600 תוצאות. המדובר רק בצירוף בא ואומר עצמו, כלומר בגופים אחרים ובזמנים אחרים יש מן הסתם דוגמאות רבות יותר. מכאן שהתבנית קיימת בהחלט גם בשפה הכתובה.

עם זאת, עיון בדוגמאות מן השפה הכתובה באינטרנט מראה שכולן בסגנון בלתי פורמלי של שיחות אינטרנט (צ'אטים) ושל יומני אינטרנט (בלוגים) וכד'. סריקה במאגר של טקסטים ספרותיים (משני העשורים האחרונים) לא הניב כל תוצאות לאותו חיפוש, מה שמעיד שלספרות הכתובה, ואפילו בטקסטים דיאלוגיים האמורים לייצג עברית מדוברת, עדיין לא חדר השימוש הזה. גם בעברית הפורמלית המדוברת ברדיו הצירופים האלה נעדרים. בכל התקופה שתיעדתי את התופעה ברדיו לא הופיעה התבנית בחדשות או בכתבות מן השטח. רק כאשר הכתב עובר לריאיון, הוא עשוי להשתמש בתבנית (ענת דוידוב, משה נגבי, ז'וז' אבוטבול), אך לעולם לא בגוף הדיווח. ניתן אפוא לסכם את החלק הזה בכך שהתופעה רווחת בעברית הבלתי פורמלית המדוברת והכתובה.

אשר לנושאי השיחה, ראינו את התבנית בדוגמאות לעיל בשיחות העוסקות בנושאים ברומו של עולם (פוליטיקה, חברה), אבל שמעתי את התבנית גם בשיחות מסדרון באוניברסיטת חיפה. סטודנטית שסיפרה לי על בעיות בשכירת דירה הסבירה לי את ההבדל בין שכירות לקנייה, ואמרה שכל עוד שכר הדירה נמוך, עדיף לשלם שכר דירה ולחסוך כסף לקנייה במשכנתה, או בלשונה:

53. אם אתה בא ודופק ים של כסף לבעל הבית [בשכירות], עדיף כבר לשלם משכנתה.

הצירוף "דופק ים של כסף" מעיד על הסגנון המדובר הבלתי פורמלי, אבל כאן השיחה היא בענייני דיומא. הדוברת השתמשה בתבנית כדי להעצים את פעולת התשלום של הרפנט האימפרסונלי של "אתה", מתוך כוונה למתוח ביקורת על הרעיון של תשלום שכר דירה גבוה. אם כן, התבנית משמשת בעברית בלתי פורמלית, מדוברת וכתובה, במגוון של נושאי שיחה ושל מצבי שיח.

9. סיכום

במאמר זה הצגתי את תבנית הפעלים הרציפים בעברית, ובתוכה את תבנית הפעלים הרציפים הנרדפים ("חירף וגידף") ואת תבנית הפעלים הרציפים המודאליים ("חזר ואמר"). הראיתי באמצעות בוחני התנהגות שונים כי אלה אכן תבניות במובן זה שמשמעויותיהן אינן סכום המשמעויות של מרכיביהן. הצעתי (ברוח דבריו של סטפנוביץ' 1999 ו-2000), ששאלת מספר האירועים המיוצגים בתבנית אינה השאלה המרכזית, שכן יש רצף בין "לא-אירוע" לבין "אירוע".

ניתוח הצורה והפונקצייה של הפעלים הרציפים המודאליים הראה שיש בהם הן מן הירושה מרובדי לשון קודמים והן מן החידוש לעומת פעלים מסוג זה בעברית הקלאסית לרבדיה. מניתוח דוגמאות מתועדות מן העברית הבלתי פורמלית המדוברת (וקצת מן הכתובה) עולה כי הפעלים הלך ובא בתבנית הנדונה מעניקים לתבנית שני ממדים של משמעות: משמעות יציבה, סמנטית, ששיעורה הקניית אגנטיות מוגברת לפעולה המסומנת בפועל השני, ומשמעות הקשרית, פרגמטית, המנצלת את המשמעות הסמנטית להבעת עמדתו של הדובר לגבי האירוע (ביקורת, הצעה לפעולה, הדגשת הסמכות של הדובר וכד'). שתי המשמעויות הן מודאליות. לפנינו אפוא מודאליות כפולה. השוואה לאנגלית הראתה כי למרות הבדלים בפרטים, העיקרון של מודאליות כפולה תקף גם בשפה זו. בדיקת המשלב שבו מופיעה התבנית מעלה שהתבנית רווחת בעברית הבלתי פורמלית, המדוברת והכתובה, במגוון של נושאי שיחה ושל מצבי שיח.

הקיצורים הביבליוגרפיים

- אזר = מ' אזר, תחביר לשון המשנה, ירושלים תשנ"ה
 בנודיד = א' בנודיד, לשון מקרא ולשון חכמים, א-ב, תל-אביב תשכ"ז-תשל"א
 בר-אשר = מ' בר-אשר, "על כמה לשונות בעברית של קומראן", לשוננו כג (תשס"ב), עמ' 7-31
 גולדברג = A. Goldberg, *Constructions: A Construction Grammar Approach to Argument Structure*, Chicago 1995
 גרוסו = A. Grosu, "On the Nonunitary Nature of the Coordinate Structure Constraint", *Linguistic Inquiry* 4 (1973), pp. 88-92
 דנבי = H. Danby, *The Mishnah: Translated from the Hebrew with Introduction and Brief Explanatory Notes*, Oxford 1983 [1933]
 הופר = P. Hopper, "Hendiadys and Auxiliation in English", *Complex Sentences in Grammar and Discourse: Essays in Honor of Sandra A. Thompson*, ed. J. Bybee and M. Noonan, Amsterdam-Philadelphia 2002, pp. 145-173

הלוי-נמירובסקי = ר' הלוי-נמירובסקי, בין התחביר ללקסיקון: ההצטרפות המוגבלת בעברית בת ימינו, ירושלים תשנ"ט

D. H. Westermann, *A Study of the Ewe Language*, Oxford 1930 = וסטרמן

C. H. Cohen, "The Saga of a Unique Verb in Biblical Hebrew and = כהן

Ugaritic: 'to Bow Down' – Usage and Etymology", Published electronically in *Textures and Meaning: Thirty Years of Judaic Studies at the University of Massachusetts Amherst*, ed. L. Ehrlich et al., Department of Judaic and Near Eastern Studies, University of Massachusetts Amherst, 2004

M. Sebba, *The syntax of Serial Verbs: An Investigation into* = סבה

Serialisation in Sranan and Other Languages, Creole Language Library 2, Amsterdam 1987

Switchboard-1 Telephone Speech Corpus (Release 2), = סוויצ'בורד

Philadelphia 1997

A. Stefanowitsch, "The GO-AND-VERB Construction = 1999, סטפנוביץ'

in a Cross-Linguistic Perspective: Image-Schema Blending and the Construal of Events", *Proceedings of the Second Annual High Desert Linguistics*, ed. D. Nordquist and C. Berkenfield, Albuquerque 1999, pp. 123–134

A. Stefanowitsch, "The go-(PRT)-and-V construction = 2000, סטפנוביץ'

in English", *Proceedings of the Twenty-sixth Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*, ed. L. J. Conathan et al., Berkeley 2000, pp. 259–270

H. Poutsma, *A Grammar of Late Modern English*, Part 1: The = פוטסמה

Sentence, 2nd Half: The Composite Sentence, Groningen 1929

J. R. Ross, *Constraints on Variables in Syntax*, Ph.D. Dissertation, = רוס

MIT: Massachusetts Institute of Technology 1967 [= *Infinite Syntax!*, Norwood NJ 1986]

ב י ק ו ר ו ת

נאסר בסל

עידן חדש בחקר תורת הדקדוק של הקראים

G. Khan, M. Ángeles Gallego, and J. Olszowy-Schlanger, *The Karaite Tradition of Hebrew Grammatical Thought in Its Classical Form: A Critical Edition and English Translation of al-Kitāb al-Kāfī fi al-Luġa al-'Ibrāniyya* by 'Abū al-Faraj Hārūn ibn al-Faraj, 1–2, Leiden: Brill 2003, 91 + 1097 pp.

א. אבו אלפרג' הארון: רקע

א. אבו אלפרג' הארון חי ופעל בירושלים בסוף המאה העשירית ובמחצית הראשונה של המאה האחת-עשרה. הוא התחנך במג'לס הקראי (דאר ללע'לם) שייסדו ועמד בראשו מורו, אבו יעקוב יוסף אבן נוח, מחבר "אלדקדוק", ספר פרשנות דקדוקית למקרא.¹ אחרי מותו של אבן נוח עמד אבו אלפרג' בראש המג'לס שבו פעלו מלומדים קראים שעסקו בתחומי לימוד שונים.²

אבו אלפרג' נחשב לאחד מגדולי המדקדקים הקראים בכל הזמנים, אולי החשוב שבהם. הוא חולל מפנה גדול בתולדות הדקדוק הקראי בהפכו אותו לתחום עצמאי המנותק מפרשנות הטקסט המקראי.³ עיסוקו הקיף את כל נושאי הדקדוק – תחביר, פונולוגיה, מורפולוגיה, לקסיקון, השוואת הלשונות, ענייני סגנון, סמנטיקה, שאלת התהוות הלשון⁴ ותורת הקריאה במקרא.⁵

1. ראה כ'אן, אבן נוח.

2. על המג'לס הקראי הירושלמי במאות העשירית והאחת-עשרה ועל המלומדים הקראים שפעלו בו ראה, G. Margoliouth, "Ibn al-Hitī's Arabic Chronicle of Karaite Doctors", *Jewish Quarterly Review* 9 (1897), p. 433, 438–439; J. Mann, *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, 2, Philadelphia 1935, עמ' 33–34.

3. ראה כ'אן, הארון, עמ' 322–323; בסל, משתמל ער', עמ' 4.

4. על דיונו של רס"ג בשאלה חשובה זו בויקה לדיוני היוונים והערבים ראה א' דותן, "רב סעדיה גאון על התהוות הלשון", תרביץ סה (תשנ"ו), עמ' 237–249.

5. על ספרו הגדול "אלכתאב אלמשתמל עלי אלאצול ואלפצול פי אללגה אלעבראניה" (=הספר המקיף על יסודות הלשון העברית וענפיה; להלן: אלכתאב אלמשתמל) ועל תוכנו ראה באכר,

אמנם אבו אלפרג' הוא חדשן גדול בתחום הדקדוק, אך אין הוא מנותק מן התאוריה הדקדוקית הקראית הקדומה שנהגה באיראן ובעיראק בתקופת רס"ג ואף לפני כן, והוא ממשיכה ומשפרה.⁶ כן הוא מגלה בכתביו בקיאות מפליאה בתאוריה הדקדוקית הערבית הקלאסית, בייחוד בתורתו של אבן אלסראג' ובעיקר בספרו "אלאצול פי אלנחו".⁷ על מקורות אלה ועל אחרים הסתמך אבו אלפרג' בכתבו את ספרי הדקדוק המופלאים שלו, ואף הוסיף עליהם דברים פרי עיוניו החדים בלשון. ספריו תפסו מקום מרכזי בתורת הדקדוק הקראי ובתורת הדקדוק העברי בכללותה.⁸

רוב כתביו של אבו אלפרג' עדיין נמצאים בכתבי יד המפוזרים בספריות העולם. רובם, החשובים שבהם, נמצאים באוסף פירקוביץ' השני שבספרייה הלאומית הרוסית בסנקט פטרבורג.⁹

בשנת 1895 החל וילהלם באכר את המחקר העיקרי על אבו אלפרג' הארון.¹⁰ הוא סקר את תוכן ספרו "אלכתאב אלמשתמל" על סמך העתקות מכתבי היד של החיבור ששלחו לו החוקרים ששהו אז בספרייה הלאומית הרוסית בסנקט פטרבורג ובספרייה הבריטית בלונדון. אחרי באכר פרסם פוזננסקי שני מאמרים על אבו אלפרג'.¹¹ בראשון הוא פרסם שני קטעים, שהם נוסח קצר של אלכתאב אלכאפי, אך

המדקדק. על תלותו באבן אלסראג', המדקדק הערבי החשוב, ראה בקר, סראג'; בסל, הרון – סראג'. על "אלכתאב אלכאפי פי אללג'ה אלעברנייה" (=הספר המספיק על הלשון העברית; להלן: אלכתאב אלכאפי) ראה להלן, §2.2; על "מכתצר אלכאפי" ראה בסל, מכתצר; על "כתאב אלעקד פי תצאריף אללג'ה אלעבראנייה" (=ספר החרוזים על נטיות השפה העברית) ראה הירשפלד, עקוד, עמ' 5–7. על גילויי החשוב של אילן אלדר, שאבו אלפרג' הוא מחברו של ספר דקדוק המסורה "הדאיה אלקארי" (הוריית הקורא), ראה אלדר, תורת, עמ' 40–43. על ספרו "אלמדכל" ראה להלן, §1.2.

6. ראה כ'אן, מסורת; כ'אן, אבן נוח (המבוא), ולהלן §6.2.

7. מקובלת הסברה שהוא מת בשנת 928. על המחבר ועל יצירתו ראה בסל, הרון – סראג', עמ' 193 הערה 11.

8. ראה ממזן (ביקורת זיסלין, עמ' 156) על השפעת אבו אלפרג' על בעל "מאור עין", מדקדק קראי אנונימי שכתב במחצית השנייה של המאה האחת-עשרה בביזנטיון חיבור בצלם של כתבי אבו אלפרג', בעיקר אלכתאב אלכאפי (ראה זיסלין, מאור עין).

9. אחד מאוספי כתבי היד החשובים ביותר במדעי היהדות – ואולי החשוב בהם – נרכש ולוקט במזרח על ידי אברהם פירקוביץ' (1787–1874), אחד מחשובי אספני כתבי יד יהודיים. על פירקוביץ' ועל אוספיו ראה למשל ז' אלקין ומ' בן ששון, "אברהם פירקוביץ' וגניות קהיר", פעמים 90 (2000), עמ' 51–95.

10. ראה באכר, המדקדק.

11. ראה S. Poznanski, "Aboul-Faradj Haroun ben al-Faradj le grammairien de Jérusalem et son Mouschtamil", *Revue des Études Juives* 30 (1896), pp. 24–39, 197–213; S. Poznanski, "Nouveaux Renseignements sur Aboul-Faradj Haroun Ben Al-Faradj et ses ouvrages", *Revue des Études Juives* 55 (1908) עמ' 42–69.

סבר בטעות שהם מן אלכתאב אלמשתמל.¹² בשנת 1892 פרסם הירשפלד את החלק השמיני של אלכתאב אלמשתמל, המכיל השוואה בין הארמית המקראית לבין העברית המקראית.¹³ בשנים 1922–1923 פרסם הירשפלד עצמו¹⁴ קטע מן "כתאב אלעקוד פי אללגה אלעבראניה" (=ספר החרוזים על הלשון העברית), אחד הקיצורים של אלכתאב אלכאפי.

מ' זיסלין ששהה בלנינגרד פרסם שני קטעים מן אלכתאב אלכאפי. הראשון פורסם בשנת 1962 ועניינו הוראת הפועל מבחינה סמנטית,¹⁵ והשני פורסם בשנת 1965 ונושאו שיטת הסימנים לדרכי נטיית הפועל בעברית.¹⁶ החל משנות התשעים של המאה העשרים התאפשרה גישה חופשית לספרייה הלאומית ברוסיה, ונתפרסמו מחקרים שונים וקטעים מספרי אבו אלפרג' על ידי א' אלדר,¹⁷ א' ממן,¹⁸ נ' בסל¹⁹ וג' כ'אן.²⁰

2. נתמזל מזלו של החיבור "אלכתאב אלכאפי פי אללגה אלעבראניה" (=הספר המספיק על הלשון העברית), ספרו השני של אבו אלפרג', והוא נתפרסם לאחרונה במהדורה מדעית מפוארת ומצוינת. בכך החל עידן חדש בחקר תורתו הדקדוקית. פרופ' ג'פרי כ'אן, אחד החוקרים הבולטים בכמה תחומים ובהם חכמת הלשון העברית, התרבות הערבית-היהודית, תחביר השפות השמיות, דקדוק הערבית המודרנית ולהגים ארמיים מודרניים, חבר אל ד"ר מריה אנגלס-גלגו ואל ד"ר יהודית אלשובי-שלנגר, ויחד הכינו השלושה מהדורה בעלת חשיבות לאין ערוך. מפעלם שינה את פני המחקר של תורתו הדקדוקית של אבו אלפרג' הארון, כפי שפרסום "אלדקדוק" לפניו על ידי כ'אן שינה את פני המחקר של תורתו הדקדוקית של אבו יעקוב אבן נוח²¹ ושל שורשי הדקדוק הקראי בכללותו.

אלכתאב אלכאפי הוא קיצורו של אלכתאב אלמשתמל. כבר בהקדמת החיבור²² מציין אבו אלפרג' שבגלל רוחב היריעה ובגלל אורך ההסברים באלכתאב

12. יש להתייחס בהבנה לטעות זו, שכן מחקר כתביו של אבו אלפרג' היה רק בראשיתו, והדיונים בספריו דומים בדרך כלל.

13. ראה H. Hirschfeld, *Arabic Chrestomathy in Hebrew Characters with a Glossary*, London 1892, עמ' 54–60.

14. ראה הירשפלד, עקוד.

15. ראה זיסלין, פועל.

16. ראה זיסלין, סימנים.

17. ראה אלדר, תורת.

18. ראה למשל ממן, המחשבה; ממן, מקור; ממן, השביעי.

19. ראה למשל בסל, הרון-סראג; בסל, מכתצר; בסל, משתמל ער'.

20. ראה למשל כ'אן, מסורת; כ'אן, הארון, וראה להלן, §2.

21. ראה כ'אן, אבן נוח.

22. ראה מ"כ, עמ' 10–13.

אלמשתמל הוא החליט לקצרו בחיבור שהגישה אליו איננה מעייפת: "ראית תצניף מכתצר פי דלך יקרב מתנאולה מן גיר אכלאה"²³ (=החלטתי לחבר קיצור שיקרב [אליו] את המשתמש בו ללא ליאות). אחת הדוגמאות המובהקות לקיצור כזה הוא הפרק על צורת המקור "אלכלאם פי אלמצאדר" באלכתאב אלכאפי, שבו קיצר אבו אלפרג' את כל החלק השני והגדול באלכתאב אלמשתמל, וציין עובדה זו במפורש.²⁴

לעתים השלים אבו אלפרג' דברים שאינם באלכתאב אלמשתמל. למשל, בהקדמה לפרק על ה"מפעול" באלכתאב אלכאפי הוא הוסיף חומר על ההבדל בין הערבית לעברית בעניין היעדר יחסות השם בעברית.²⁵ בפרק על האות למ"ד מזכיר אבו אלפרג' את הוספתה לפני השם כדי להפוך אותו ל"תמיז" ("לאם אלתמיז"),²⁶ ועניין זה חסר בפרק על ה"תמיז" באלכתאב אלמשתמל,²⁷ ואין הוא מצוי בפרק על למ"ד השימוש באותו חיבור.²⁸ לעתים החל אבו אלפרג' דיון מסוים באלכתאב אלמשתמל והרחיב אותו באלכתאב אלכאפי, והוא אף מציין זאת במפורש.²⁹ מצאנו גם הצגה שונה של הדברים באלכתאב אלכאפי בהשוואה לדיון קודם באותו עניין באלכתאב אלמשתמל.³⁰ אבו אלפרג' גם תיקן באלכתאב אלכאפי שגיאות שנפלו באלכתאב אלמשתמל.³¹

מכאן ניתן ללמוד בבירור שאלכתאב אלכאפי אינו סתם קיצור של אלכתאב אלמשתמל, אלא לעתים הוא גם הרחבה, שיפור ואף תיקון שלו, ולכן התרחב הספר וקוצר אחר כך פעמיים.³²

23. ראה שם, עמ' 10. אבו אלפרג' כינה את ספרו אלכתאב אלכאפי פעמים רבות בשם "מכתצר", וכוונתו הייתה קיצור של אלכתאב אלמשתמל. ראה למשל מ"כ, א.1.21; ב.2.8; ב.4.9; ב.1.10. ועוד.

24. ראה מ"כ, ב.16, בייחוד ב.1.16. דיון ממצה בפרק המקור באלכתאב אלמשתמל ראה ממך, מקור.

25. ראה מ"כ, א.1.21, והשווה משתמל (כ"י II Firk. Evr.-Arab. I, 2388, דף 46א, שורות 9-11). ראוי לציין שחומר נוסף זה באלכתאב אלכאפי חסר ב"מכתצר אלכאפי"; ראה בסל, מכתצר, עמ' 203, 207, 216.

26. ראה מ"כ, א.53.25, והשווה בסל, תמיז, עמ' 105-111.

27. חיסור זה ברור, מכיוון שאין מקבילה ל"לאם אלתמיז" בערבית, והפרק על התמיז באלכתאב אלמשתמל נכתב לאורם של שני חיבורי דקדוק ערביים: "אלאיצאח" לאבו עלי אלפארסי (מת בשנת 987), ו"אלאצול פי אלנחו" לאבן אלסראג'. לעניין זה ראה בסל, תמיז. לזיקה בין פרקי התחביר באלכתאב אלמשתמל לבין הפרקים המקבילים ב"אצול" של אבן אלסראג' ראה בסל, הרון-סראג'.

28. נבדקו שני כתבי היד הגדולים של אלכתאב אלמשתמל: II Firk. Evr.-Arab. I, 2283, 2287.

29. ראה מ"כ, ב.32.15.

30. שם, א.7.24.

31. שם, א.50.27, והשווה לדברי כ'אן (שם, עמ' xxxiii-xxxiv).

32. הכוונה לשני חיבורי אבו אלפרג', "מכתצר אלכאפי" ו"כתאב אלעקוד" (הערה 5 לעיל).

לסיכום, לפנינו, לראשונה בדקדוק העברי, תחילה באלכתאב אלמשתמל ואחר כך באלכתאב אלכאפי, דיון מקיף בכל מרכיבי הדקדוק העברי, ובייחוד דיון שיטתי בתחביר לשון המקרא. לא עוד דיוני תחביר מזדמנים בחיבורי דקדוק שאין עיקר עניינם בתחביר, כגון "פצית לגה אלעבראניין" לסעדיה גאון,³³ ואף לא דיוני תחביר מזדמנים אגב פירושי מקרא שנעשו על פי סדר המקראות, כגון "כתאב אלנתף" ליהודה חיוג.³⁴

אלכתאב אלכאפי מורכב משני חלקים, ובו עסק אבו אלפרג' בדרך כלל באותם נושאים שעסק בהם באלכתאב אלמשתמל.³⁵ כתבי יד רבים של החיבור שרדו,³⁶ דבר המעיד על הפופולריות שלה זכה אלכתאב אלכאפי בשל היותו קצר יותר, קל יותר ונוח יותר מן אלכתאב אלמשתמל, קודמו, כפי שציין אבו אלפרג' בהקדמת אלכתאב אלכאפי. כתבי היד כתובים ערבית-יהודית, באותיות עבריות בדרך כלל, אך מעטים מהם, מן המאה האחת-עשרה, כתובים באותיות ערביות. החשוב שבהם הוא כ"י II Firk. Evr.-Arab. I, 4601.³⁷

ב. מהדורת "אלכתאב אלכאפי"

1. מהדורה זו מתפרסמת במסגרת מיזם מתמשך של אוניברסיטת קמברידג', שמטרתו פרסום קורפוס של טקסטים דקדוקיים קראיים.³⁸ לפנינו מהדורה מדעית מרשימה המשתרעת על פני שני כרכים גדולים: 1097 עמודים ועוד 91 עמודי מבוא, בהדפסה בהירה ומאירת עיניים. הספר מכיל את כל הטקסט של אלכתאב אלכאפי בלוויית תרגום אנגלי מצוין, בהיר ונוח לקריאה, אפֿרט מדעי מדויק, הערות ביאור נבחרות לתרגום ומבוא מקיף.³⁹

33. ראה להלן, §2.

34. ראה נ' קינברג, "תפיסתו התחבירית של ר' יהודה חיוג", לשוננו נב (תשמ"ח), עמ' 144–156; נ' בסל, "זכרי תחביר ב'כתאב אלנתף' של רבי יהודה חיוג, כמפגש תרבותי ערבי-עברי", בין עבר לערב: המגעים הספרותיים בין הספרות הערבית לבין הספרות היהודית, בעריכת י' טובי, תל-אביב תשנ"ח, עמ' 95–111; נ' בסל, כתאב אלנתף לר' יהודה חיוג: מהדורה ביקורתית, תל-אביב 2001, עמ' 51–65.

35. ראה מ"כ, עמ' xxxv–xxxvii.

36. ראה מ"כ, עמ' lxxvi–xlvi; לרשימת כתבי היד של החיבור ראה שם, ב, עמ' 1056–1057.

37. ראה מ"כ, עמ' l–li, xii. כתב יד זה מחזיק 119 דפים. בדפים 1–109 מובא רוב חלק ב של אלכתאב אלכאפי, והדפים 110–119 הם מן "כתאב אלמדכל" (ראה להלן, §2.1).

38. ראה מ"כ, עמ' ix.

39. ראה להלן, §2. עקב אורך הטקסט הגבילו המוציאים לאור את מהדורתם להוצאת הטקסט ותרגומו לאנגלית בלבד. הם מציינים שמחקר הטקסט ורקעו יתפרסמו בכרך נפרד (ראה מ"כ, עמ' ix).

את עיקר העבודה עשה ג'פרי כ'אן: הוא בדק את כל כתבי היד וגילה כתבי יד נוספים של החיבור, והם מילאו חסרים ופרצות בטקסט. הוא תרגם את כל הטקסט לאנגלית, ביאר לעתים את תרגומו וכתב את המבוא הגדול למהדורה.⁴⁰ יהודית אלשובי-שלנגר הכינה את הטיוטה הראשונה של החיבור, ומריה אנגלס-גלגו הגיחה את הטקסט והשוותה בין כתבי היד.

2.2. אבו אלפרג' וכתביו

2.2.1. במבוא מגיש כ'אן לקוראים דיון יעיל, מפורט ואלגנטי, כדרכו, על אבו אלפרג' האיש, על חברותו במג'לס הקראי ("דאר ללעלם") בירושלים, שבראשו עמד, בתחילת המאה האחת-עשרה, מורו אבו יעקוב יוסף אבן נוח, שאחר מותו מילא את תפקידו ב"מג'לס" אבו אלפרג' עצמו.⁴¹ אחר כך באה סקירה על ספרי אבו אלפרג' ועל המחקר שנכתב עליהם. כאן נזכר, לראשונה, חיבור נוסף של אבו אלפרג' אשר לא נודע מן המחקרים שנעשו בעבר ובאלה ההולכים ונעשים עתה על המחבר. הספר הוא "אלמדכל אלי עלם אלקדוק פי טרק אללגה אלעבראניה"⁴² (=מבוא למדע הדקדוק בדרכי הלשון העברית). קטע מחיבור זה נמצא בסוף כתב היד הגדול של אלכתאב אלכאפי הכתוב אותיות ערביות.⁴³ בהסתמכו על הקדמת החיבור מציין כ'אן שהספר נכתב לאחר שסיים אבו אלפרג' את כתיבת אלכתאב אלמשתמל ואלכתאב אלכאפי.⁴⁴ הספר מוזכר ברשימת ספרים מימי הביניים בשם המקוצר "אלמדכל פי אלקדוק".⁴⁵ כ'אן זיהה כתבי יד נוספים של החיבור שנשתמרו באוסף פירקוביץ' השני, והביאם ברשימה אחת.⁴⁶ בכך הוסיף ותרם תרומה נכבדה וחשובה למחקר תולדות הדקדוק הקראי בכלל ולמחקר דקדוקו של אבו אלפרג' בפרט.

2.2.2. המבוא אף מציג את המקורות הקראיים של אבו אלפרג' והתאוריה הדקדוקית הקראית הקדומה, ויש בו דיון מסכם על אבן נוח ועל "אלדקדוק" שלו.⁴⁷ עוד יש בו דיון בהשפעת אבו אלפרג' על מדקדקים קראיים שבאו אחריו ומחברים רבניים

40. ראה מ"כ, עמ' x, וראה להלן, §2.9.2.

41. ראה הערה 2 לעיל, וכן מ"כ, עמ' xi הערה 1.

42. במקור: *الدخل الى علم اللغوي في طرق اللغة العبرانية*.

43. כבר ציין כ'אן שהכוונה היא לכ"י II Firk. Evr.-Arab. I, 4601, דפים 110–119 (ראה מ"כ, עמ' xiii הערה 7).

44. כ"י II Firk. Evr.-Arab. I, 4601, דף 110a.

45. ראה מ"כ, עמ' xiii הערה 7.

46. ראה שם, שם.

47. ראה שם, עמ' xxiv–xvi. על "אלדקדוק" של אבן נוח ראה גם כ'אן, מסורת; כ'אן, אבן נוח.

שהכירו את כתביו והזכירו אותם,⁴⁸ ולבסוף באה בו סקירה על חשיבותו של החיבור, מבנהו והשוואתו מבחינת התוכן לאלכתאב אלמשתמל.⁴⁹

ב.3.2 אבו אלפרג' נחשב למחולל מפנה בתאוריה הדקדוקית הקראית, ורבה חשיבותה של תורת הדקדוק הערבית הבצרית שסיגל.⁵⁰ זה המקום להבליט את תלותו של אבו אלפרג' במדקדק הערבי החשוב אבן אלסראג' ובמדקדקים אחרים הנמנים עם גדולי המדקדקים הבצרים.⁵¹ כן ראוי לציין שלראשונה בדקדוק הקראי נתפסה צורת המקור, ולא הציווי, כיסוד שממנו נגזר הפועל.⁵² אבו אלפרג' מוסיף ששיטה זו, דהיינו השיטה הרואה בצורת הציווי צורת יסוד לגזירה, מקורה בדקדוק הערבי מבית מדרשה של העיר "כופה" בעיראק,⁵³ אך לא מצאנו אישור לטענתו זו, אלא מצאנו שצורת הציווי נגזרת מצורת העתיד וקיומה תלוי בקיום צורת העתיד.⁵⁴

ב.4.2 רשימת מונחי הדקדוק

כ'אן ליקט את המונחים העיקריים באלכתאב אלכאפי ותרגם אותם לאנגלית.⁵⁵ רבה חשיבותה של רשימה זו בשל תרומתה להבנת טקסט המקור של אלכתאב אלכאפי ולמחקר הטקסטים הדקדוקיים העבריים שנכתבו בערבית בימי הביניים. אין ספק

48. ראה מ"כ, עמ' xxx-xxxii.

49. ראה שם, עמ' xxxiii-xxxix.

50. ראה שם, עמ' xiv-xxxii.

51. ראה על כך בהרחבה אצל בקר, סראג'; בסל, הרון-סראג'. לדוגמאות של העתקות מספרו של אבן אלסראג', "אלאצול פי אלנחו", ראה למשל בקר, סראג'; בסל, חאל; בסל, תמיז.

52. ידוע כי צורת הציווי שימשה כצורת יסוד לגזירת הצורות בדקדוק הקראי. שיטה זו שימשה מדקדקים קראים לפני אבו אלפרג', את אבו אלפרג' עצמו ומדקדקים קראים אחריו. לדעתי, חיידוש של אבו אלפרג', שצורת ה"מצדר" היא הבסיס לגזירת צורות הפועל היא הצהרה בתחום התאוריה בלבד, והיא באה לאחר שאימץ את תורתו של אבן אלסראג' ואגב ההעתקות מחיבורו "אלאצול פי אלנחו" (ראה הערה 27 לעיל). בהתבטאות זו אין אפוא כל סתירה לשימוש בצורת הציווי כבצורת יסוד לגזירה מן הבחינה הטכנית ואין ויתור עליה, שהרי אבו אלפרג' עצמו ממשיך לראות בה יסוד לגזירה. מכאן, צורת המקור כצורת יסוד לפועל, היא התאוריה, ואילו הפרקטיקה היא השימוש בצורת הציווי כביסוד לגזירה.

53. ראה מ"כ, ב.12, ושם, עמ' xvii.

54. הציווי, הנגזר מן העתיד המגזום הפותח בתחילית למ"ד המציינת ציווי, הוא בעל אותו זמן ואותו תפקיד (חֲכֵם). למשל: מִן فَלَيْفَرَحُوا (קוראן, סורה 15 [יונס], 58) - اِفْرَحُوا מִן لَيَتَاخَذُوا (חדית') - خَذُوا. כך עולה מדברי גדול מדקדקי כופה, "אלפרא" (ראה אבו זכריה يحيى بن زياد الفراء, معاني القرآن, מהדורת א' נג'אתי ומ' אלנבאר, א, קהיר 1980, עמ' 469) ומן השאלה מס' 72 בספרו של אבן אלאנבארי על המחלוקות בין מדקדקי כופה לבין מדקדקי בצרה (ראה אבו البركات عبد الرحمان ابن الانباري, كتاب الانصاف في مسائل الخلاف بين النحويين البصريين والكوفيين, מהדורת מחמד עבד אלחמי, קהיר 1961, ב, עמ' 524-525). ראה גם مهدي الخزومي, مدرسة الكوفة ومنهجها في دراسة اللغة والنحو³, בירות 1986, עמ' 238. כוונתי להרחיב בנושא זה במקום אחר.

55. ראה שם, עמ' xli-xxxix.

שהרשימה הזאת ורשימת המונחים שהכין כ'אן בעבר ב"אלדקדוק" של אבן נוח⁵⁶ מניחות את היסודות למחקרים מקיפים יותר על המינוח הדקדוקי הקראי ועל המינוח הדקדוקי העברי בכללותו בימי הביניים. אמנם מדובר ברשימת מונחים ארעית של אלכתאב אלכאפי טרם פרסום המחקר המקיף הנחוץ על החיבור ועל תורת אבו אלפרג' בכללותה, אך חבל שהרשימה אינה ארוכה יותר, שהרי המונחים וביאורם חשובים מאוד לצורך הבנת טקסטים דקדוקיים. להלן אדון בכמה מונחים מן הרשימה:

1. המונחים **אלאמר אלאול** (הציווי הראשון) ו**אלאמר אלתאני** (הציווי השני) נכללים ברשימת המונחים ומתורגמים מילולית: *The first imperative*, *The second imperative*. גם הפרק שבו נדונים המונחים מצוין (מ"כ, ב.17). שני מונחים אלה כבר משמשים בתאוריה הדקדוקית הקראית הקדומה, במידה רבה בכתבי אבן נוח, אולם בכתבי אבו אלפרג' הוראתם שונה. טוב עשה כ'אן, שביאר בקצרה וביעילות את שני המונחים בהיקרותם הראשונה במהדורה, והצביע על ההבדל בין הוראתם באלכתאב אלכאפי לבין הוראתם ב"אלדקדוק" של אבן נוח.⁵⁷
2. **מושך עצמו ומושך אחרים**. הכוונה במונח זה לשני מבעים מקבילים. במבע השני יש חיסור, ולומדים עליו מן המבע הראשון. למשל, "תקנת עניים תאבד לעד" (תה' ט, יט) שיעורו 'תקנת עניים לא תאבד לעד'. על חיסור מילת השלילה לא למדים מן המבע הראשון באותו פסוק, "כי לא לנצח ישכח אביון" (מ"כ, ב.122). מונח זה, המציין כלל פרשני קדום המלמד על יישוב השמטות בטקסט המקרא, ידוע כלשונו כבר מפירושי הקראי יפת בן עלי שקדם לאבו אלפרג', ושכיח מאוד בפירושו של אברהם אבן עזרא בשינוי קל: "מושך עצמו ואחר עמו".⁵⁸ אך באלכתאב אלכאפי מוקדש לנושא פרק שלם ובו דיון מסודר וממצה בכל סוגיו של הכלל בלוויית דוגמאות רבות, ואף דיון בחריגים של הכלל.⁵⁹
3. **זג, אלזג**. מונח זה הוא המונח הרגיל לתנועת קיבוץ באלכתאב אלכאפי. המונח איננו ידוע ממקורות אחרים זולת חיבור דקדוק המסורה, "מאמר השווא".⁶⁰ האם לפנינו חוליה מחברת בין מאמר זה לבין אבו אלפרג'?

56. ראה כ'אן, אבן נוח, עמ' 146–150.

57. ראה מ"כ, ב, עמ' 700 הערה 2; מ"כ, א, עמ' xxix הערה 51. כ'אן דן בשני המונחים האלה והסבירם בבהירות בכמה הזדמנויות. ראה כ'אן, הארון, עמ' 329–334; כ'אן, אבן נוח, עמ' 55–53; ראה גם בקצרה *Joseph ben Noah*, *Journal of Semitic Studies* 43 (1998) עמ' 277–278.

58. כלל זה אצל יפת בן עלי וראב"ע ועל שורשי העתיקים ראה דיון ממצה אצל י' חגי, "שורשי העתיקים של הכלל הפרשני 'מושך עצמו ואחר עמו' השגור בפירושי ר' אברהם אבן עזרא למקרא", *לשוננו* נה (תשנ"א), עמ' 97–104.

59. מ"כ, ב.22. כוונתי להרחיב את הדיון בנושא הזה באלכתאב אלכאפי במאמר אחר.

60. ראה K. Levy, *Zur masoretischen Grammatik, Texte und Untersuchungen*, Stuttgart.

4. אהל אלערביה. מונח זה משמש בדרך כלל באלכתאב אלכאפי במשמעות 'דוברי השפה הערבית',⁶¹ וכך הוא מתורגם אל נכון ברשימת המונחים (מ"כ, עמ' xxxix): The speakers of the Arabic language. למונח הוראה נוספת, 'המדקדקים הערבים של ימי הביניים', ואכן כך מתורגם "אהל אלערביה" במ"כ כיאות: The Arabic grammarians.⁶² חבל שהוראה שנייה זו לא נזכרה גם במשמעויות המונח ברשימת המונחים.

ב. 5.2.2 כתבי היד של אלכתאב אלכאפי⁶³

כתבי יד רבים שרדו מחיבור זה, רבים יותר מכל ספרי אבו אלפרג' האחרים. כאמור, רוב כתבי היד נמצאים באסופה השנייה של פירקוביץ' בספרייה הלאומית ברוסיה.⁶⁴ חלק מכתבי היד קדומים וחוזרים עד למאה האחת-עשרה. מעניין במיוחד כ"י II Firk. Evr.-Arab. I, 4601, הכתוב באותיות ערביות והמחזיק את רוב החלק השני של החיבור. על פי הקולופון שבו כתב היד הוא משנת 1037. דפיו זורעים תיקונים רבים, הוספות ומחיקות, לכן נראית ביותר סברתו של כ'אן, שכתב יד זה שימש טיוטה למחבר והוא כתב יד.⁶⁵

דפי כתבי היד אינם מסודרים כיאות בדרך כלל. הבלבול בהם רב ועל רבים מהם אין לדעת לאיזה חיבור הם שייכים. אין ספק שמצב זה מכביד מאוד על המחקר. ריכוז כתבי היד של אלכתאב אלכאפי ברשימה אחת במהדורה שלפנינו מקל מאוד על חוקרי כתבי אבו אלפרג'. כעת אפשר לזהות איזה מכתבי היד הרבים המיוחסים לאבו אלפרג' שייך לאלכתאב אלכאפי ואיזה מהם שייך לחיבוריו האחרים. כתבי יד רבים באוסף פירקוביץ' השני זוהו על ידי חוקרי הספרייה בסנקט פטרבורג כ"חיבור בדקדוק" בלבד. חלק מהם שייכים לכתבי אבו אלפרג' ואף לאלכתאב אלכאפי, והם זוהו בוודאות על ידי ג'פרי כ'אן ומופיעים במהדורה ברשימת כתבי היד של החיבור. הכוונה, למשל, לשני כתבי היד II Firk. Evr.-Arab. I, 2815, 2827, עמ' 1056–1057, וכתבי היד ששימשו יסוד למהדורה סומנו בכוכבית. ברשימה זו נכללים שני כתבי יד הכתובים באותיות

1936, עמ' יט. אני מודה למורי וחברי פרופ' אהרן דותן שממנו למדתי על קיומו של מונח זה במאמר השווא.

61. הכוונה לדוברי הערבית ששמרו על צחות לשונם בחצי האי ערב ומחור לו גם אחרי הכיבושים של ראשית האסלאם. הם שימשו כמסרגים (אינפורמנטים) בני סמכא למדקדקים ולמילונאים הערבים ולשונם מכונה "אלערביה". מונח זה מקביל למונח "עֶרֶב" שנזכר אצל אבן אלסראג', למשל. ראה בסל, הרוך-סראג', עמ' 201–202 והערה 49.

62. למשל מ"כ, 16.4.א; שם, 1.21.א.

63. ראה מ"כ, עמ' lxxxviii–xlvi.

64. ראה הערה 9 לעיל.

65. ראה מ"כ, עמ' xlix, וראה לעיל §2.א.

ערביות: 301 II Firk. Arab.-Evr. (דף אחד); 300 II Firk. Arab.-Evr. (שני דפים). לדעתי, הכללתו של כתב היד הראשון ברשימה מחייבת בדיקה נוספת,⁶⁶ ונראה כי כך הוא גם לגבי השני.⁶⁷

ב.2.6 תוכן "אלכתאב אלכאפי"

החיבור כולל את רוב נושאי הדקדוק העברי. במקורו הוא בנוי משני חלקים, וכך בנויה אף המהדורה. בראש כל חלק מובא תוכן העניינים, שנערך כנראה על ידי המהדירים. ראוי לציין שרשימה חלקית של תוכן העניינים נמצאת בגוף כ"י II Firk. Arab.-Evr. I, 2946, בתחילתו. ברשימה זו באים שמות הפרקים י-כד מחלק א של החיבור, והיא זהה, כמעט מילולית, לתוכן העניינים המופיע בראשית המהדורה שלפנינו.

בחלק הראשון 28 פרקים, ובו דיון בנושאים אלה: (א) המטרה של מדע הדקדוק (פרק 1); (ב) שלושת חלקי הדיבור, מאפייניהם, תפקידיהם התחביריים ודרכי ההתחברות בין חלקי דיבור שונים כדי הרכבת מבעים בעלי משמעות (פרקים 2-6); (ג) השתנות התנועות בשלושת חלקי הדיבור בנטייה (פרק 7); (ד) המיליות, תפקידן והשפעתן בהצטרפותן לשם ולפועל (פרק 8); (ה) שם שלם ושם חסר (פרק 9);⁶⁸ (ו) הזוגי, סוגי הריבוי והשתנות התנועות בריבוי (פרקים 10-11); (ז) ענייני תחביר: הנושא והנשוא, חלקי המשפט הבאים אחרי השם והמקבלים את ניקודו הסופי (בערבית) והמתאימים לו במין וביידוע ("תואבע"), הפועל מבחינה סמנטית,⁶⁹ פועל עומד ופועל יוצא (פרקים 12-21); (ח) דרכי נטיית הפועל: שיטת הסימנים לדרכי נטיית הפועל בעברית (פרקים 22-23);⁷⁰ (ט) אותיות האל"ף-כ"ת: אותיות השימוש ואותיות היסוד (פרקים 24-28).

בחלק השני 22 פרקים, ובו דיון בנושאים אלה: (א) חילופי תנועות (פרק 1); (ב) הכינויים למיניהם: כינויי הנושא, כינויי המושא, כינויי הקניין והשתנות התנועה בשל ההתחברות הכינויים למילים (פרקים 2-7); (ג) הקשר והפסק בפועל (פרק 8); (ד) נטיות השם והפועל (פרקים 9-12); (ה) עניינים לקסיקליים (פרק 13); (ו) השם,

66. ראה בסל, משתמל ער', בייחוד עמ' 5-6.

67. ראה בסל, מכתצר, בייחוד עמ' 222.

68. כוונתו של אבו אלפרג': שם שלם ("תאם") הוא שם המציין משמעות לעצמו, בלי הקשר מסוים, כמו ארץ, אבן; לעומתו, שם חסר ("נאקץ") אין לו משמעות לעצמו בלי הקשר מסוים, כמו מ, אשר ועוד.

69. ראה זיסלין, פועל; בקר, טראג'; בסל, שני מונחים.

70. על שיטה זו אצל רס"ג ראה גולדנברג א', לוח, עמ' 92 הערה 28; דותן, אור ראשון, א, עמ' 257. על השיטה אצל אבו אלפרג' ואצל בעל "מאור עין" ראה זיסלין, סימנים; זיסלין, מאור עין, §§12-36; בקר, שיטת הסימנים; ממן, המחשבה, עמ' 87-95; ממן, ביקורת זיסלין, עמ' 157; בסל, מכתצר, עמ' 217-220.

משמעות בסיסית ומשמעות מושאלת, התהוות המילים והשוואות רבות לערבית (פרקים 14–15); (ז) צורת המקור (פרק 16); (ח) ציווי ראשון וציווי שני (פרק 17);⁷¹ (ט) המיליות ומילות היחס (פרקים 18–19); (י) זכר ונקבה (פרק 20); (יא) הייחוס (פרק 21); (יב) "מושך עצמו ומושך אחרים" (פרק 22).⁷²

ב.7.2 שיטת המהדורה והתרגום

ב.7.2.1 המקור הערבי נדפס בעמוד הימני, ובעמוד השמאלי מולו מובא התרגום לאנגלית. מבנה כזה נוח לקורא ומקל עליו מאוד. טוב עשו המהדירים שבחרו להדיר את הטקסט בשיטה הדיפלומטית במקום שהדבר אפשרי – לכל פרק נבחר כתב יד אחד ששימש כיסוד לההדרה, הוא כתב יד שדפיו לא ניוקו, ובדרך כלל הם באים ברצף. כתב יד זה הועתק אגב שימור הסימנים המיוחדים שבו, ובדרך כלל בלי התערבות המהדירים. באפֶּט המדעי שבתחתית העמוד הושוו כתבי יד המשמרים את אותו פרק שבפנים. כאשר פרק מסוים אינו נכלל בכתב יד בסיסי אחד, שימשו כמה כתבי יד כיסוד לסעיפים שונים של הפרק.⁷³

הטקסט בכל פרק מחולק לפסקאות ממוספרות. לעתים מופיעה חלוקה זו בכתב היד בצורת רווח. אכן, חלוקה כזאת הופכת את הטקסט נוח לקריאה, ומאפשרת הפניות נוחות אליו;⁷⁴ כך נהגתי אני בהפניות: ציונו החלק, הפרק והפסקה. החלוקה לעמודים שבכתב היד המקורי אינה מסומנת במהדורה אלא באפֶּט, וכתב היד ששימש יסוד לההדרה מסומן בכוכבית. המובאות מן המקרא נדפסו בטקסט המקור כפי שהן בכתב היד, ובתרגום האנגלי נדפסו אותן מובאות על פי הנוסח המקובל של המקרא כבחירת המהדירים.

בדינו בחילוף שורוק–חולם (מ"כ, ב.19.1) מביא אבו אלפרג' בדוגמאותיו לחילוף זה צורות נטויות של המילה מְצוּלָה. למשל, על מילת בְּמִצְלוֹת (שמ' טו, ה) אומר אבו אלפרג' כי החולם הראשון בא במקום שורוק (בְּמִצְלוֹת). אבו אלפרג' מוסיף שרוב היקרויות השם הזה באות בשורוק (מְצוּלָה), ובלשונו: "בנקטה [...] פי גוף אלחרף" (=בנקודה [...]) באמצע האות) ולא בחולם: "אלנקטה [...] מן פוק" (=הנקודה [...]) שמלמעלה [מעל הווי"ו]), כגון "בְּמִצְלוֹת יָם, מְצוּלוֹת יָם וְתִשְׁלִיכֵי מְצוּלָה כְּסִיר, מְצוּלָה בּוֹזן [כולו במשקל] מְצוּלָה", ובתרגום האנגלי באות הצורות פעמיים בקיבוץ במקום בשורוק: בְּמִצְלוֹת (מיכה ז, יט), מְצוּלוֹת (תה' סח, כג). נראה שיש לנקד את שתי הצורות האלה בשורוק (בְּמִצְלוֹת, מְצוּלוֹת), על פי הכתיב במקור, ולא בקיבוץ. בכך ישקף הכתיב את דברי אבו אלפרג' ואת הכוונה בהם: "בנקטה [...] פי גוף אלחרף" (=בנקודה [...]) בתוך האות [שורוק]. יצוין שכתב זה

71. ראה לעיל, ב.6.2.

72. ראה שם.

73. ראה מ"כ, א, עמ' lxxxviii.

74. ראה שם, א, עמ' xc.

בשורוק מתועד בכתבי יד רבים של מקרא.⁷⁵ יוער עוד שהמונח המשמש בדרך כלל כאלכתאב אלכאפי לקיבוץ הוא "זג/אלזג".⁷⁶

ב.2.7.2. התרגום לאנגלית

תרגום הטקסט לאנגלית הוא מצוין, בהיר, נוח להבנה ומקל מאוד את הבנת הטקסט. התרגום חופשי ואינו צמוד למקור הערבי. מטרתו של תרגום זה, כפי שמצהירים המהדירים בהקדמתם לחיבור (מ"כ, עמ' xci), היא להגיש לקורא טקסט קריא וברור, הן בשילוב טקסט המקור והן בלעדיו, כלומר, לאפשר לקורא להבין את תורת הדקדוק העולה מן אלכתאב אלכאפי בלי קריאת המקור. אכן, תרגום כזה אפשרי, ולעתים הוא קל יותר מתרגום מילולי צמוד לטקסט ועדיף עליו.⁷⁷

בחיבור הכתוב ערבית-יהודית מימי הביניים יש בעיות לשון קשות, הבנתו מצריכה בקיאות רבה בלשון זו, והעתקתו לאנגלית דורשת כישרון רב. כ'אן השכיל לעמוד היטב בשתי המשימות האלה ועבודתו מלמדת על מומחיות רבה. בדרך כלל הוא השאיר לקורא מלאכה קלה: לעיין בדף התרגום המקביל למקור הערבי ולהבין את תוכנו במדויק. במילים אחרות, הטקסט בלוויית התרגום הוא אלכתאב אלכאפי אחר לגמרי.

ב.2.7.2.1 נציע להלן דיוק תרגום אחד: אבו אלפרג' מזכיר את "לגה אלנקא ואלאנתקא" (מ"כ, ב.1.10), ובתרגום: cleaning and being clean. הכוונה ל-12 נטיות שבראש כל אחת מהן עומדת צורת ציווי, כמקובל בדקדוק הקראי,⁷⁸ כגון פֹּר, בֹּר, פָּרָה ועוד.

אכן, רוב הצורות משמעותן היא 'להיות נקי', 'להיות טהור' או משמעות קרובה או המתפתחת ממנה סמנטית. אולם בדיקת הדוגמאות מעלה שמקצת הצורות משמעותן בחירה ובררה, כגון "ברו לכם איש" (שמ"א יז, ח);⁷⁹ "ולבור את כל זה" (קה' ט, א),⁸⁰ ולכן אני מציע לתרגם את אנתקא כ-selecting, כלומר בחירה, וזוהי, כידוע, משמעות انتقاء בערבית, וזוהי אף משמעות הפועל نفى בבניין השני בערבית של ימי

75. ראה תנ"ך גינצבורג.

76. ראה למשל מ"כ, א.3.19; א.29.22; ב.3.1; ב.18.1 ועוד הרבה, וכן שם, א, עמ' xli, ולעיל, §6.2.

77. על כמה תרגומים למונחי דקדוק ראה להלן, §2.2.9.2.

78. ראה על כך למשל כ'אן, אבן נוח, עמ' 41-45.

79. דוד בן אברהם, א, עמ' 270, שורות 52-53: "ומנה אנתקא אלרגאל ללחריב מתל ברו לכם איש" (=ובו [משמעות] לברור/לבחור הגברים לקרב, כמו "ברו לכם איש" [שמ"א יז, ח]).

80. שם, שורה 50: "ומנה אנתקא אלאמור ולבור את כל זה" (=ויש בו [משמעות] לברור שם, שורה 50: "ולבור את כל זה" [קה' ט, א]). ראב"ע אומר על הפסוק: "ראוי להיות בחולם [...] והוא כמו לברור", וכן רש"י לפסוק: "ולבור ולברור".

הביניים⁸¹ ובכמה דיאלקטים ערביים המדוברים היום בארץ ישראל, בירדן, בסוריה ובלבנון, למשל.⁸²

ב.2.7.2. תרגום מונחי הדקדוק. כידוע, המינוח הדקדוקי הערבי מתאים לרוחה של הלשון הערבית, ולכן קשה לעתים לתרגם מונחים דקדוקיים ערביים לשפה אחרת. דרך טובה לצאת מן הסבך הזה היא להביא את המונח הדקדוקי הערבי כלשונו באותיות נוטות ולתרגמו לשפת היעד – במקרה דידן אנגלית – במונח מקביל המבהיר במדויק את הוראתו. ואכן כך נהג כ'אן פעמים רבות. דוגמה טובה לכך היא הפרק על ה"מפעול" (מ"כ, א.21), שבו הובאו המונחים הערביים באותיות נוטות ובסוגריים ותורגמו לאנגלית בצורה מדויקת ההולמת את הוראת המונח. אולם לא תמיד נוהגת שיטה זו במהדורה שלפנינו, ולעתים תורגמו מונחים בעייתיים תרגום מילולי. נציג כאן כמה מהם:

כלאם

המונח **כלאם** מתורגם בדרך כלל מילולית *speech*, והמונח **כלאם** מפיד מתורגם *meaningful speech* (דיבור בעל משמעות).⁸³ נוסף על כך משמש **כלאם** בתאוריה הדקדוקית הערבית הקלאסית במשמעות מבע (*utterance*), מבע בעל משמעות (*meaningful utterance*), או משפט שלם (*complete sentence*).⁸⁴ אבו אלפרג' מציין על פי המדקדקים הערבים שהמבקש לזהות פועל בעבר ובעתיד יבדוק את אפשרות צירוף המילית **קד** (כבר) אליו, כגון "קד גא זיד וקד יגי" (=כבר הגיע זיד, ואולי הוא יגיע), והוא מוסיף: "לו קלת קד זיד קד פרס קד אלי לם יכֶן **כלאם**" (=אם תאמר: קד זיד [כבר זיד], קד פרס [כבר פרס], קד אלי [כבר אלי], שהיא מילת יחס), הרי אין הוא **כלאם**).⁸⁵ כ'אן מתרגם "לם יכֶן **כלאם**" *this would not constitute speech*, כלומר, תרגם את **כלאם** מילולית: *speech*, בעוד שבאמת "קד זיד" ו"קד פרס" אינם שמישים, אינם נכונים ואינם נאותים. היה אפוא ראוי

81. ראה R. Dozy, *Supplément aux dictionnaire arabes*, 2, Leiden 1881, עמ' 718–719.

82. דניזו מביא *tnaqqā* בניין החמישי במשמעות 'לבחור', *se choisir quelque chose* (ראה C. Denizeau, *Dictionnaire des Parlers Arabes de Syrie, Liban et Palestine*, Paris 1960, p. 529). ראה גם י' אליחי, המילון החדש לערבית מדוברת, ערבי-עברי, ירושלים 1999, עמ' 320, ערך "نَقَّأ".

83. ראה מ"כ, עמ' xli.

84. על המונחים **כלאם**, **כלאם** תאם, תאםם אלכלאם, ג'מלה ראה לוי, פֶאן, עמ' 190 הערה 35; גולדנברג, נושא, עמ' 53–61; *'Al-kalām mā kāna muktafiyan bi-naḥsihi*; R. Talmon, *wa-huwa l-ḡumla: A Study in the History of Sentence-concept and the Sībawaihian Legacy in Arabic Grammar*, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 138 (1988) עמ' 75.

85. ראה מ"כ, א.17.

לתרגם: this would not constitute a (viable/proper/correct) utterance, וכפי שבאמת תורגם כלאם במקומות אחרים במהדורה.⁸⁶

מבתדא

המונח מבתדא נכלל ברשימת המונחים⁸⁷ ומתורגם מילולית initial item in clause. מונח זה מוזכר פעמים רבות באלכתאב אלכאפי,⁸⁸ ואכן תרגומו המילולי הוא, כתרגום כ'אן, initial item. אולם מצאנו שמבתדא מופיע בדרך כלל באלכתאב אלכאפי בהוראת הנושא במשפט שמני. לכן אני מציע לתרגמו בהקשר הזה כsubject: כן למשל:⁸⁹

אדא אגתמע אמראן אחדהמא מערפה ואלאכר נכרה פאלוגה תקדים אלמערפה ליכון מבתדא ותאכיר אלנכרה ליכון ככרא כקולה עמלק יושב ואברהם זקן [...] ואנמא אתית באלמבתדא לתסנר אליה ככרה [...] כקולך יי אלהינו יי אחד יי שופטנו יי מחוקקינו יי מלכנו הוא.

ותרגומו במהדורה שלפנינו:

If two items are combined, one being definite and the other indefinite, it is usual for the definite item to be placed first as 'the initial item' and for the indefinite item to be placed after it as a predicate, for example, יושב עמלק (Num. 13:29), וְאַבְרָהָם זָקֵן (Gen. 24:1) [...]. You present the initial item in order to connect its predicate to it [...], for example יְהוָה אֱלֹהֵינוּ יְהוָה אֶחָד (Deut. 6:4), יְהוָה יְהוָה שְׁפָטֵנוּ יְהוָה מְחַקְקֵנוּ יְהוָה מְלִכְנוּ (Isa. 33:22).

אין ספק שבדוגמאות האלה הצורות עמלק, ואברהם, יהוה משמשות כנושא במשפט שמני. זו כוונת אבר אלפרג' חו הכוונה בדוגמאות מן הערבית המובאות בהמשך:⁹⁰ "אלתלג בארד ואלנאר חארה" (=הקרח קר והאש חמה), שבהן אלת'לג ואלנאר הן נושא במשפט שמני.

הולך

מונח זה אינו ברור כל צורכו גם לבקאים בתורת הדקדוק העברי הקראי של ימי הביניים. במהדורה הוא מתורגם מילולית כcontinuing.⁹¹ חבל שלא הובא המונח

86. למשל מ"כ, א.12.4.

87. ראה שם, עמ' xlii.

88. ראה למשל שם, א.12.1 (3x); א.12.3; א.12.4 ועוד.

89. שם, א.12.1.

90. שם, א.12.4.

91. למשל מ"כ, ב.1.14.

העברי בחלק התרגום כלשונו, *holekh*, בלויית הפניה לרשימת המונחים שבה יבואר המונח, או הפניה לפרק שבו יש דיון במונח ובביאורו בתוך אלכתאב אלכאפי: "פסמוה הולך לאתצאל מענאה במא בעדה",⁹² ובתרגום האנגלי: they have called (the second one) *holekh* since it is connected in meaning with what comes after. במקום הזה הובא המונח הולך כלשונו (*holekh*), כיאות.

ב.3.7.2. הצעות לתעתיק שונה

הדוגמאות מן הדקדוק הערבי הובאו בחלק התרגום בתעתיק מדויק באותיות רומיות על פי כללי המורפולוגיה והתחביר הערבי, שהרי מקורן בדרך כלל בספרי הדקדוק הערבי, בעיקר ב"כתאב אלאצול פי אלנחו" לאבן אלסראג', והן משקפות את הערבית הקלאסית.⁹³ נראה שדוגמאות אלה עברו מאלכתאב אלמשתמל לאלכתאב אלכאפי, וחבל שנפלו כמה טעויות דפוס בתעתיקן; לדוגמה:

מ"כ, א.17.21: "קאם זיד סרעה" – *qām Zayd sur'atan*, וצריך להיות *qāma*, כמו בהמשך: "קאם זיד מסרעא" – *qāma Zayd musri'an*.

מ"כ, א.33.27: "אנא סכראן בלא נביד" – *'ana sakrānu bilā nibīdīn*. כמובן, צריך להיות *'anā*, ולא מצאתי *nibīd* אלא *nabīd*.

מ"כ, א.15.21: "ומרת", בתעתיק: *wamartu*, ובתרגום: I went. נראה שנפלה כאן טעות מעתיק, שהעתיק ומרת במקום ומררת, ולדעתי היה ראוי להביא בתרגום *wamarartu* ולהעיר על התיקון. גם אם נסבור שהנוסח ומרת הוא מן הלשון המדוברת – אף שהדוגמאות מן הדקדוק הערבי באלכתאב אלכאפי הן, כאמור, מן הערבית הקלאסית – קשה להסביר את תנועת *u* בסוף צורת פועל בעבר בגוף ראשון, בטקסט שמקורו בארץ ישראל.

ב.2.7.4. עניינים טכניים

במהדורה מדויקת זו לכתאב אלכאפי, הראויה לכל שבת, נפלו בדרך הטבע גם כמה שגיאות שהן בעיקרן טעויות דפוס ושגיאות טכניות אחרות. שגיאות אלו אינן מהותיות ואינן פוגמות בערכה של המהדורה שעבודה ועמל מרובים הושקעו בה.⁹⁴

92. מ"כ, ב.11.7.

93. ראה בסל, הרוך-סראג', עמ' 202–205.

94. להלן כמה דוגמאות (תיקונים והצעות שלי לתיקון שלי באים בסוגריים מרובעים): (1) מראי מקום מן המקרא – מ"כ, א.1.4, "כי יהיה נער (קרי נַעֲרָה) בתולה" (דב' ב, כג) – [דב' כב, כח]; (2) במבוא למהדורה (מ"כ, א, עמ' xci) מוזכר המספר FEA I 4602, fol. 84v, ובחזרה על אותו מספר באותו עמוד נרשם בטעות FEA I 4602, fol. 81r; (3) טעויות דפוס – מ"כ, א.1.25: "אלמפכתצה" [אלמכתצה]; א.26.27: "אלמשרוח" [אלמשהור]; א.119.27: "באקל" [אלאקל].

ג. חשיבות המהדורה ותרומתה המדעית

1. אין ערוך לחשיבות המהדורה שלפנינו, הן בפרסום המקור השלם ותרגומו המשובח לאנגלית הן במבוא המקיף והבהיר שהכין ג'פרי כ'אן למהדורה. לראשונה לפנינו מהדורה של חיבור דקדוק קראי חשוב מאוד, שבו דיונים כמעט בכל תחומי הדקדוק העברי. החיבור משלב את הישג עם החדש ומאפשר לנו ללמוד רבות הן על תורת הדקדוק הקראי הקדומה (לעיל, §2.א), הן על אבן אלפרג' ועל תורת הדקדוק הקראית בתקופתו.

הואיל ואבן אלפרג' הכיר, כאמור לעיל (§1.א), את תורת הדקדוק הערבי הקלאסי ושאל ממנה את יסודות תורתו, הרי לפנינו כעת יצירה חשובה, שאפשר ללמוד ממנה על המגעים בין התרבות היהודית לבין התרבות המוסלמית בימי הביניים, לפחות בתחום מדעי הלשון.

2. עם פרסום מהדורת אלכתאב אלכאפי אפשר להשוות את דברי אבן אלפרג' לדברי מדקדקים, מילונאים ופרשנים קראים אחרים שקדמו לו, למשל לדיוני הדקדוק הרבים שבמילונו של דוד בן אברהם אלפאסי, לביאורים הדקדוקיים שב"אלדקדוק", פירושו הדקדוקי של אבן יעקוב יוסף אבן נוח למקרא⁹⁵ ולפירושים הדקדוקיים הרבים העומדים לרשותנו לפי שעה רק בכתבי יד.⁹⁶ אפשר גם לבדוק את הזיקה בינו לבין מדקדקים רבניים אחרים כסעדיה גאון ויהודה חיוג'. בדקדוק ובפירושו ל"ספר יצירה" דן רס"ג בכמה נושאים הנדונים גם באלכתאב אלכאפי, למשל האותיות, במיוחד אותיות השימוש,⁹⁷ פועל עומד ופועל יוצא⁹⁸ ושיטת הסימנים לנטיית הפועל בעברית.⁹⁹ ניתן לראות שהדיונים בנושאים אלה באלכתאב אלכאפי מפותחים ומורחבים הרבה יותר.

אבן אלפרג' הכיר היטב את חיוג' ואת תורת השורש שלו, אך לא סיגל אותה וראה בה שיטת המערב, השונה משיטתו, שיטת המזרח, שלפיה אות שורש היא האות הנשארת יציבה בכל הנטייה.¹⁰⁰ אך מצאנו שיש באלכתאב אלכאפי דיונים והסברים

95. ראה כ'אן, אבן נוח.

96. רוב כתבי היד נמצאים באוסף השני של פירקוביץ' בספרייה הלאומית של רוסיה.

97. ראה י' קאפח, ספר יצירה [כתאב אלמבאדי] עם פירוש הגאון רבנו סעדיה ב"ר יוסף פימי ז"ל, ירושלים תשל"ב, עמ' נו–נט, קו–קטז; דותן, אור ראשון, א, עמ' 480–565; ב, עמ' 180–185.

98. ראה דותן, אור ראשון, א, עמ' 138, 148, 203.

99. אבן אלפרג' מציין (מ"כ, א.1.22.1) שאחד מקדמוני המדקדקים הקראים ("מן תקדם מן אלדקדוקיין") טבע את סימני הנטייה של השיטה. על שקיעי שיטה זו אצל רס"ג, אצל אבן אלפרג' ואצל בעל "מאור עין" ראה לעיל הערה 70.

100. בדיונו באלכתאב אלמשתמל בצורות צק (מל"ב ד, מא), אַצֶּק (יש' מד, ג), הַצֶּק (תה' מה, ג) ועוד, אומר אבן אלפרג' ("כ" II Firk. Evr.-Arab. I, 2287, דף 150א, שורה 11): "פמן יתעאטא אלדקדוק מן אלמשארקה יגעל אצלחמא אלצדי ואלקוף לא גיר ויחיי בן דאוד אלמגרי רח אללה יאבי דלך ויקול אן אליוד מכתצר מן אצק מים ואלתשדיד ידל עליה" (=ומי

הדומים לדברי חיוג' במקומות שונים. כך למשל בדיונו באות אל"ף, שהוא רואה בה אות שורש גם כאשר היא אות נחה וחסרה מן הכתיב בצורות אמר (איוב י, ב), ואכל (איוב לא, יז), אומר אבו אלפרג' (מ"כ, א. 5.26): "אכתץ איצא ען גירה באלכפא ואלאדגאם לכונה חרפא לינא לאנה לו טהר [...] לכאן חק אללפטטין אן יכונא אמור אאכול" ([האל"ף] נבדלת מן [האותיות] זולתה גם בסתר ובהידמות בשל היותה אות נחה, שלו הופיעה [בהגייה, כעיצור] בצורה [...]), היו הצורות ראיות להיות *אָאָמור, *אָאָכול). המונחים כפא (סתר), לין (נוח) הם מן המונחים העיקריים בתורה הפונטית של יהודה חיוג', והם מכוונים לאותיות או"י (וה"א בסוף מילה) בהיותן אותיות נחות.¹⁰¹

דומה שחיוג' היה המדקדק העברי הראשון שציין במפורש שאות דגושה בדגש חזק היא שתי אותיות,¹⁰² והנה אנו מוצאים יישום לכלל הזה באלכתאב אלכאפי, אגב הדיון בצורת השפּתָ (תה' סג, כז). אומר אבו אלפרג' על התי"ו החסרה (מ"כ, א. 59.26): "יערץ מנהא דגש ידל עליהא" (בא תמורתה דגש המורה עליה). דגש חזק כפיצוי תמורת אות אחרת הוא אחד הסימנים הבולטים בתורת חיוג'.¹⁰³

3. קידום הפרשנות הפילולוגית של המקרא

ביסודו אלכתאב אלכאפי איננו ספר פרשנות למקרא, אך עצם הדיונים בתופעות לשון במקרא מוליך לעיסוק בפרשנותו הפילולוגית.

אבו אלפרג' קשר בין הדקדוק ובין הבנת הטקסט המקראי,¹⁰⁴ וכבר בהקדמת הספר הוא מציין שמטרתו הראשונה של מדע הדקדוק לשמש עזר להבנת המצוות,

שמקבל את הדקדוק מן המזרחיים, שם שורשן [של המילים] צד"י וקו"ף בלבד, ויחי בן דאוד [יהודה חיוג'] דוחה זאת ואומר, שהיו"ד חסרה מן אָצֶק מִים [יש' מד, ג], והדגש מורה עליה. על שיטת השורש הרבגוני הנסמכת על אותיות השורש היציבות בנטייה, ואשר שימשה במזרח ובאנדלוס עד חיוג' ואצל מעטים גם אחריו, ראה ג' גולדנברג, "על השוכן החלק והשורש העברי", לשוננו מד (תש"ס), עמ' 285–288; דותן, אור ראשון, עמ' 128–132.

101. ראה יאסטרוב, חיוג', עמ' 7–9; באכר, חיוג', עמ' 14, 15, 17.

102. כך ב"כתאב אלתנקיט" (ספר הניקוד), בתוך: י"ב נוט, שלשה ספרי דקדוק אשר חברם... ר' יהודה הנקרא חיוג'..., לונדון וברלין 1870 [ד"צ: 'ירושלים תשכ"ה], עמ' II, שורה 4; יאסטרוב, חיוג', עמ' 221, שורה 16.

103. ראה על כך N. Basal, "The Concept of Compensation ('iwad/ta'wid) as Used by Yehuda Hayyūj in Comparison with Sibawayhi", *Journal of Semitic Studies* 44 (1999), עמ' 40.

104. כבר באלכתאב אלמשתמל מצוין הדקדוק כאמצעי להבנת המצוות (כ"י II Firk. Evr.-Arab. J. 2287, דף 1א, שורות 13–15), וראה גם יונה אבן ג'נאח בהקדמתו ל"כתאב אללמע": J. Derenbourg, *Le livre des parterres fleuris, Grammaire hébraïque en arabe d'Abou'l-Walid Merwan Ibn Djanah de Cordoue*, Paris 1886, עמ' 5, והשווה יונה אבן ג'נאח, ספר הרקמה (כתאב אללמע)... הוציאו לאור מ' וילנסקי, מהדורה שנייה ובה הערות חדשות מעיזבונו של המהדיר, הביאן לרפוס ד' טנא בעצה עם ד' בן-חיים, א, ירושלים תשכ"ד, עמ' ד.

ובלשונו (מ"כ, א.1.1): "אלאסתעאנה בה עלי עלם אלמצוות". הוא הביא לכך שתי דוגמאות, שהשנייה בהן נוגעת לפסוק: "וְזָבַחְתָּ מִבְּקָרְךָ וּמִצְאֲנָךְ אֲשֶׁר נָתַן ה' לָךְ כְּאִשֶּׁר צִוִּיתִיךָ וְאָכַלְתָּ בְּשַׂעֲרֶיךָ בְּכָל אוֹת נֶפֶשׁךָ" (דב' יב, כא). אבו אלפרג' מציין שמישהו קשר את לשון הציור שבפסוק ("כאשר צויתך") בפעולת האכילה ולא בפעולת הזביחה, בעוד שבאמת ראוי לקשור את הציור בפעולת הזביחה,¹⁰⁵ וזאת מכיוון שמילת לָךְ מחוברת בטעמים ל"כאשר צויתך". אילו הייתה מילת לָךְ בהפסק, כלומר לָךְ, אזי היה נכון לקשור את הציורף "כאשר צויתך" ל"ואכלת".¹⁰⁶

המטרה השנייה של הדקדוק היא לשמש עזר בהבנת התרגום או הביאור הנכון מתוך כמה תרגומים או ביאורים שנאמרו על מילה מסוימת (מ"כ, א.1.2): "צחיח מא יחכא מן אלתפסיר פי אללפטטה אלואחדה מן באטלה". כדוגמה לכך מביא אבו אלפרג' את התרגום המוטעה ל"בלו דְּכָר" (שמ"ב ט, ד), "בלא שי" (בלא דְּכָר).¹⁰⁷ לדעתו תרגום זה מוטעה משני טעמים: (א) אופן מבנה הלשון ("טריק אללגה"), ההיקש הלשוני; (ב) המשמעות ("אלמעני"), המשמעות בהקשר. מבחינת מבנה הלשון, בָּלוּ באה בווי"ו ולא באל"ף (בָּלָא), ודְּכָר איננה בקמץ (דְּכָר). אשר למשמעות, בהמשך הפסוק נאמר: "ויקחהו מבית מכיר בן עמיאל מְלוֹ דְּכָר", ומכאן אנו למדים ש"בלו דבר" היא שם מקום.¹⁰⁸ במילים אחרות, יש לעסוק במקרא על פי ניתוח דקדוקי של המילה ועל פי בדיקת ההקשר שלה בפסוק. אין טובות ממילים אלה לתיאור פרשנות פילולוגית של המקרא.

לא פחות מן האמור על אלכתאב אלכאפי כחיבור אפשר לומר על מהדורת החיבור, על עבודתם המבורכת והמשובחת של המהדירים, על תרומתם הרבה לחקר

105. לא הצלחתי לגלות על מי משיג אבו אלפרג', ואף לא עלה בידי למצוא את ביאורו של אבן נוח – שאולי הביקורת נוגעת אליו – לפסוק, לא בפירושו לתורה (כ"י II Firk. Evr.-Arab. I. 1754, 797 דפים) ולא ב"אלדקדוק" שלו (כ"י II Firk. Evr.-Arab. I. 1756, 162 דפים) האמור להכיל ביאורים לכל המקרא, אך רובו חסר.

106. הסבר מיוחד זה של אבו אלפרג' הנשען על טעמי המקרא נמצא כמעט מילולית (בערבית-יהודית, באותיות ערביות), בביאורו של הקראי עלי בן סלימאן (שלהי מאה 11 – מאה 12) לפסוק (כ"י II Firk. Evr.-Arab. I. 4423, דף 5ב, שורות 14–1). גם מתרגום רס"ג לפסוק עולה שהציור הוא ל"זביחה": "פאדבח מן בקרן וגנמן אלדי רוקן אללה רבך כמא אמרתך" (= וְזָבַח מִבְּקָרְךָ וּמִצְאֲנָךְ אֲשֶׁר נָתַן לָךְ יְהוָה אֱלֹהֶיךָ, כפי שציורייתו אותך), וכך כמעט מילה במילה מתרגם יפת בן עלי את הפסוק (כ"י ספריית המכון ללימודי המזרח בסנקט פטרבורג מספר 41, Co, דף 20ב, שורה 6); רש"י לפסוק: "זבחת כאשר צויתך. למדנו שיש צווי בזביחה".

107. גם כאן לא הצלחתי למצוא את ביאור אבן נוח לפסוק ב"אלדקדוק" שלו (כ"י II Firk. Evr.-Arab. I. 1756).

108. יפת בן עלי לפסוק (כ"י לוואן 17, Elisha, דף 315א, שורה 6): "בלו דבר אסם מכאן" ("בלו דבר" שם מקום). בביאורו של יצחק בן שמואל אלכנזי (1050 בקירוב – 1130 בקירוב), שחי ופעל אחרי אבו אלפרג', מצאתי (כ"י לונדון Or. 2388, דף 48א, שורה 4): "פי מכאן אסמה לה סבב" (במקום ששמו יש לו סיבה/קשר).

כתבי הדקדוק של אבו אלפרג' לחקר כתבי הדקדוק הקראיים ולחקר הדקדוק העברי של ימי הביניים בכללותו.

יש לציין את המומחיות הדרושה לקביעת סדר בדפי הטקסט, שבדרך כלל סובל מאי-סדר רב. עם קביעתו הסופית של נוסח הטקסט אפשר לעסוק בכתבי היד של חיבורי אבו אלפרג' באופן יעיל יותר, אפשר לדעת בוודאות רבה מה שייך לאלכתאב אלכאפי ומה לחיבוריו האחרים של אבו אלפרג', אלכתאב אלמשתמל והקיצורים השונים. בזכות המהדורה שלפנינו התקצרו דרכיהם של המתכוננים לעסוק בכתביו השונים. רשימות כתבי היד לחיבוריו, "אלכתאב אלכאפי", "מכתצר אלכאפי" ו"אלמדכל אלי עלם אלדקדוק" הן רשימות שנעשו כאן לראשונה לחיבורים אלה, ורבה מאוד תרומתן למחקר דקדוקו של אבו אלפרג' ולמחקר הדקדוק הקראי בכללו. יש לציין גם את המבוא הגדול והמושלם של ג'פרי כ'אן הפותח את המהדורה, שבו סיכם את המחקר על אבו אלפרג' והוסיף עליו חומר רב. חשובים במיוחד דיוניו בתאוריה הדקדוקית הקראית הקדומה. תאוריה זו כבר זכתה בעבר לעינוי של כ'אן,¹⁰⁹ אולם כאן היא זוכה מידו לדיון מחודש, בזיקה לאבו אלפרג' וספרו. אין לנו אלא לקוות שפרופ' ג'פרי כ'אן יזכה להשלים את המלאכה שקיבל על עצמו לכתיבת חיבור מיוחד על תורתו הדקדוקית של אבו אלפרג' וכן להדיר גם את יתר כתביו של מחבר חשוב זה ולסכם את תורתו הדקדוקית בכללותה.

הקיצורים הביבליוגרפיים

אבן אלסראג', אצול = *אבו בکر محمد بن السراج، الاصول في النحو، 1-3*, מהדורת עבד אלחסין אלפתלי, בירות 1988

אלדר, תורת = א' אלדר, תורת הקריאה במקרא: ספר הורייית הקורא ומשתנה הלשונית, ירושלים תשנ"ד

באכר, המדקדק = *W. Bacher, "Le grammairien anonyme de Jérusalem", Revue des Études Juives 30 (1895), pp. 232-256*

באכר, חיוג' = *W. Bacher, Die grammatische Terminologie des Jéhūdā b. Dāwīd (Abu Zakarjā jahjā ibn Dāūd) Ḥayyūḡ, Wien 1882*

בסל, הרון-סראג' = נ' בסל, "החלק הראשון של 'אלכתאב אלמשתמל' לאבו אלפרג' הרון ותלותו ב'כתאב אלאצול פי אלנחר' לאבן אלסראג'", לשוננו סא (תשנ"ח), עמ' 191-209

בסל, חאל = *N. Basal, "The Concept of Ḥāl in the al-Kitāb al-Muštamil of Abū al-Farag' Hārūn in Comparison with Ibn al-Sarrāḡ", Israel Oriental Studies 19 (1999), pp. 391-408*

109. ראה כ'אן, מסורת; כ'אן, אבן נוח (המבוא).

- N. Basal, "Excerpts from the Abridgment (*al-Muḥtaṣar*) of = מכתצר בסל, *al-Kitāb al-Kāfī* by Abū al-Faraḡ Hārūn in Arabic Script", *Israel Oriental Studies* 17 (1997), pp. 197–225
- N. Basal, "A Fragment of Abū Al-Faraj Hārūn's *Al-* = משתמל ער", *Kitāb Al-Muštamil* in Arabic Script", *Jewish Quarterly Review* 92 (2001), pp. 1–20
- N. Basal, "The Grammar of Biblical Hebrew in the = שני מונחים בסל, Shadow of Arabic Grammar: Two Syntactic Concepts in the Grammar of Abū al-Faraj Hārūn", *Somekh Festschrift*, ed. D. Wasserstein and M. Ġanāyim, Tel Aviv University [בהכנה לדפוס]
- בסל, תמייז = נ' בסל, "ה'תמייז' (תיאור הבחינה) בתפיסתו התחבירית של המדקדק הקראי אבו אלפרג' הרון", פעמים 90 (תשס"ב), עמ' 97–114
- בקר, סימנים = ד' בקר, "שיטת הסימנים של דרכי הפועל העברי לפי המדקדקים הקראים אבו אלפרג' הרון ובעל 'מאור העין' (=מאור עין)", מחקרים במדעי היהדות, תעודה ז, בעריכת מ"ע פרידמן, תל-אביב תשנ"א, עמ' 250–257
- D. Becker, "A Unique Semantic Classification of the = סראג' בקר, Hebrew Verb Taken by the Qaraite 'Abū al-Faraj Harūn from the Arab Grammarian Ibn al-Sarrāj", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 20 (1996), pp. 237–259
- G. Goldenberg, "Subject and Predicate in Arabic = נושא גולדנברג, Grammatical Tradition", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 138 (1988), pp. 37–73
- גולדנברג א', לוח = א' גולדנברג, "לוח הנטייה העברי הראשון", לשוננו מג (תשל"ט), עמ' 83–99
- S. L. Skoss, *Kitāb Jāmi' Al-Alfāz (Agron) of David Ben Abraham Al-Fāsī*, New Haven, I: 1936, II: 1945
- דוד בן אברהם = דותן, אור ראשון בחכמת הלשון: ספר צחות לשון העברים לרב סעדיה גאון, א-ב, ירושלים תשנ"ז
- H. Hirschfeld, "An Unknown Grammatical Work by = עקוד הירשפלד, Abul-Faraj Harun", *Jewish Quarterly Review* n.s. 13 (1922–1923), pp. 1–7
- זיסלין, מאור עין = מ"נ זיסלין (מהדיר), מאור עין, מוסקווה 1990
- M. N. Zislin, "Abū-l-Faraj Ḥarūn o spriazhenii = סימנים זיסלין, evreiskogo glagola", *Kratkie Soobščeniya Instituta Narodov Azii* 86 (1965), pp. 164–177
- M. Zislin, "Glava iz grammatičeskogo sočineniia 'al-kāfī' = פרעל זיסלין,

abu-l-faraj kharūn ibn al-faraj", *Palestinskiy Sbornik* 7 (1962), pp. 178–184

M. Jastrow, *The Weak and Geminative Verbs in Hebrew* = 'יאסטרוו, חיוג',
by Abū Zakariyyā Yahyā Ibn Dāwud of Fez Known as Ḥayyūḡ, Leiden
1879

G. Khan, *The Early Karaite Tradition of Hebrew* = 'יאן, אבן נוח
*Grammatical Thought, Including a Critical Edition, Translation and
Analysis of the Diqduq of 'Abū Ya'qūb Yūsuf ibn Nūḥ on the
Hagiographa*, Leiden 2000

G. Khan, "'Abū al-Faraj Hārūn and the Early Karaite = 'יאן, הארון
Grammatical Tradition", *Journal of Jewish Studies* 48 (1997), pp. 314–
334

G. Khan, "The Early Karaite Grammatical Tradition", = 'יאן, מסורת
*Jewish Studies at the Turn of the Twentieth Century: Proceedings of the
6th EAJIS Congress, Toledo, July, 1988, I: Biblical, Rabbinical, and
Medieval Studies*, ed. J. Targona Borrás and A. Sáenz-Badillos,
Leiden 1999, pp. 72–80

A. Levin, "Sībawayhī's View of the Syntactical Structure of = 'יאן, לויין
kāna wa'axawātuhā", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 1 (1979),
pp. 185–213

מ"כ = ג' 'יאן, מ' אנגלס-גלגו וי' אלשובי-שלנגר (מהדירים), אלכתאב אלכאפי
לאבו אלפרג' הארון, א-ב, ליידין 2003

ממזן, ביקורת זיסלין = א' ממזן, "מאור עין" ותולדות המחשבה הדקדוקית העברית",
לשוננו נח (תשנ"ד), עמ' 165–153

ממזן, המחשבה = א' ממזן, "המחשבה הדקדוקית בימי הביניים: בין הקראים
לרבנים", מחקרים בלשון ז (תשנ"ו), עמ' 96–79

ממזן, השביעי = א' ממזן, "סדר ומשמעות באותיות השורש – החלק השביעי מן
'כתאב אלמשתמל' לאבו אלפרג' הרון", פעמים 89 (תשס"ב), עמ' 95–83

ממזן, מקור = א' ממזן, "המקור ושם הפעולה בתפיסת אבו אלפרג' הרון", מחקרים
בלשון העברית ובלשונות היהודים מוגשים לשלמה מורג, בעריכת מ' בר-אשר,
ירושלים תשנ"ו, עמ' 149–119

תנ"ך גינצבורג = כ"ד גינצבורג, תורה נביאים וכתובים מדויק היטב על פי המסרה
ועל פי דפוסים ראשונים עם חלופים והגהות מן כתבי יד עתיקים ותרגומים
ישנים², א-ד, לונדון 1926

מהדורה חדשה של "ספר מאזנים" לר' אברהם אבן עזרא

Abraham Ibn 'Ezra', *Sefer Moznayim, Introducción (en castellano e inglés)*. Edición crítica del texto hebreo y versión castellana de Lorenzo Jiménez Patón, Revisada, completada y reelaborada por Ángel Sáenz-Badillos, Córdoba: Ediciones el Almendro 2002, 223 + 132* pp.

הספר כולל פתח דבר (Presentation) בספרדית ובאנגלית מאת סאָנז-בדיליוס, מבוא בספרדית (עמ' 11–43) ובאנגלית (עמ' 45–76), תיאור כתבי היד, ביבליוגרפיה ורשימת קיצורים (עמ' 77–98). המהדורה העברית מוערת (עמ' 1*–118*), וכוללת תרגום אנגלי מוער (עמ' 101–223) ומפתחות (עמ' 119*–132*).

החיבור

ר' אברהם אבן עזרא (1089–1164), יליד טודלה שבספרד, חיבר כמה חיבורים בדקדוק לשון המקרא, ראשון להם "ספר מאזנים" המכונה גם "ספר מאזני לשון הקודש". בתחום התיאור המדעי של לשון המקרא קדמו לאבן עזרא חכמים גדולים בספרד, כמו ר' יהודה בן דוד חיוג' ור' יונה אבן ג'נאח, שיצרו תשתית מחקרית ענפה ומבוססת לדקדוק העברי והרצו עליו הרצאה שיטתית ומקיפה, וכמו ר' משה הכהן אבן ג'יטילה ור' יהודה אבן בלעם ואחרים, שכתבו מונוגרפיות על נושאים שונים בהתבסס על חיבורי אבן ג'נאח. אבן עזרא לא היה צריך אפוא להתחיל את הדקדוק מבראשית אלא לנסח מחדש את דברי קודמיו, לערכם ולארגנם בצורה שתתאים לזמנו ולמקומו, לכתוב מונוגרפיות על פיהם ולהעיר עליהם. על כן אין תמה שחיבורי הדקדוק שלו אינם הרצאה שיטתית דקדוקית אלא חיבורים הבנויים בדרכי מיקוד שונות.¹

אבן עזרא חיבר את "ספר מאזנים" ב־1140, השנה הראשונה לבואו לרומא, לאחר שחיבר את פירושו לספר קהלת (שאליו הוא מפנה בספר מאזנים, ערך "העבדים", עמ' 32* וערך "השרשים", עמ' 34*) וכנראה גם את פירושו לספר איוב. "ספר מאזנים" בנוי כמין לקסיקון דקדוקי; אין בו הרצאה שיטתית ומדורגת על דקדוק

1. הוא עצמו רומז לעניין זה בסוף ספר מאזניים, עמ' 118* (במהדורה שלפנינו, וכך בכל מקום שנמסר להלן בסתם מספר עמוד או מספר ערך בסוגריים).

לשון המקרא ואין הוא ספר לימוד למתחיל, אלא ספר שנועד למשכיל המבקש לחדד את תלמודו. בספר זה הביא אבן עזרא מבחר מושגי יסוד, 58 במספר, מבוארים, מוגדרים ומודגמים היטב, תוך הישענות על חיבורי קודמיו ותוך דיון וביקורת עליהם. ערכים אלו אינם מונחים טכניים אקראיים אלא מונחים המציינים תופעות בולטות, חשובות וסדירות בלשון המקרא, אף שאינם ממצים את הדקדוק. הערכים לא הוצגו בסדר אל"ף-בית אלא בסדר תמטי-הגייוני: תחילה נידונו התנועות, אחר כך האותיות לפי קבוצות פונטיות או לפי שימוש מורפולוגי, ולאחר מכן מונחים מורפולוגיים-תחביריים (עמ' 55).

את שמות הערכים מביא אבן עזרא בצורת ריבוי זכר ובידוע, כגון המלכים, הנחים, הנעים, העבדים, המשרתים, המתחלפים. זו כמובן דרך פשוטה וטכנית לחרוז את כל אבות הערכים ולחזק את הזיקה ביניהם, אף שעל פי רוב הזיקה רופפת מבחינה תמטית וערכים רבים עומדים לעצמם ואין להם בהכרח קשר לערכים שלפניהם או שלאחריהם, כרגיל בלקסיקונים. יש ערכים שהביא בהם רק דוגמה אחת, ובכל זאת הוא לא נמנע מלהכתיר את הערך בשם בריבוי, כגון האחדים (ערך 10) שהוא דן בו בצורת הכתיב והקרי של "הלה" [תגמלו זאת] (דב' לב, ו) שִׁיכּוּל היה להביאה במסגרת הזרים, והרי הוא עצמו אומר עליה שהיא "מילה זרה"; כנראה מפני כבוד ה' ייחד לה ערך לעצמה.

יתר על כן, חיבת הרטוריקה הכריעה לפעמים את הכף לקביעת ערך מסוים. למשל, המתחלפים (עמ' 40*, שורה 1) והמתהפכים (עמ' 42*) אינם מעמידים ניגוד קטגוריאלי, כי בשניהם הביא אבן עזרא את חילוף האותיות ו-י. ועוד דוגמה: הניגוד הקטגוריאלי הדקדוקי של זכרים הוא, כידוע, נקבות², והנה הערך הבא אחרי הזכרים (ערך 33) הוא הנשים (ערך 34) ולא הנקבות, כי אילו הלך אחר המינוח הרגיל היה אבן עזרא שובר את רצף החריזה של הצורן יים. ויש שבערך מסוים אין הוא דן על פשט תוכן מילת הערך אלא על היפוכה. למשל, ב"השלמים" (ערך 39) הוא דן על הפעלים שאינם שלמים, שכדי להבין את צורתם יש להשוותם לשלמים.

אבן עזרא הביא את הערכים הללו תחילה, ברשימה רצופה, אחר כך בהגדרות קצרות ולאחר מכן בדיון מקיף. שיטת הרצאה זו של הדקדוק אינה חסכונית בהכרח, כי יש שעניין אחד חוזר ונשנה בערכים שונים. למשל, הרעיון שה"א סופית הגויה כ"נעלם" בסוף מילה נזכר ב"הנעלמים" (עמ' 36*), אך הוא כבר נזכר קודם במסגרת "קמץ גדול" (עמ' 28*). לא זו אף זו, בגרסה הקצרה אין מקום לדיון נרחב ולביקורת, ומי שאינו יורד לגרסה הרחבה עשוי להחמיץ מידע חשוב. למשל, בערך 55 הביא אבן עזרא את הצורה למשופטי, והנה בגרסה הקצרה (עמ' 12*-13*) תיארה כצורה מבניין פועל בלא היסוס וביקורת, ואילו בגרסה הרחבה (עמ' 108*) הוא דוחה סברה זו, כי אין נראה לו שכדאי לקבוע בניין מיוחד למען שלוש צורות

2. ניגוד זה נהג בלשון הכללית כבר במקרא, כגון "זכר ונקבה ברא אותם" (בר' א, כז).

("ומה פירוש בנין רק שימצאו למאות ולאלפים על בנינו"). על כן הוא מפרש את הצורות בדרך אחרת, ובכללן את משופטי כשם תואר.

אף שאבן עזרא ערך את הרשימה שלוש פעמים, הוא לא נקב את המספר 58 ולא הסביר מדוע בחר במספר זה. נראה שאף שהמספר אינו טיפולוגי הוא עולה בגימטריה ח"ן, הרומזת אולי לתקווה שהחיבור ימצא "חן" בעיני הקורא או שהוא נועד לידועי "חן". מכל מקום, אילו ביקש אבן עזרא להוסיף ערכים, לא היה נתקל בקושי גדול. הרי גם מתוך החומרים שהביא בדרך אגב יכול היה להעמיד ערכים עצמאיים. דרך משל, הוא היה יכול להוסיף ערך מעין "הנוספים" ולתעל לתוכו את הצורות מקללני (יר' טו, י) והמגביהי (תה' קיג, ה), שיש בהן וי"ו ויו"ד נוספות, במקום להביאן במסגרת "המתחלפים" (עמ' 40*), שרק בדוחק היא הולמת אותן (כביכול הווי"ו במקללני מתחלפת באפס, שהרי היא במקום מקללני, וכך היו"ד בהמגביהי, שהרי חלופתה היא המגביה). והרי הוא עצמו אומר על מילים אלה שהווי"ו והיו"ד נוספות בהן.

לבד מ־58 הערכים הביא אבן עזרא במבוא לחיבורו סקירה היסטורית על תולדות מסירת הלשון העברית מראשיתה ועל הדקדוק העברי והמדקדים.³ סקירה זו היא תעודה חשובה מאוד לא רק מפני שהיא מוחזקת כרונולוגית והיא מאפשרת לנו למקם את המחברים בזמנם הנכון, אלא גם מפני שהיא משמרת שמות של מדקדים ושל חיבורים שאבדו מן העולם. גם בגוף הספר הביא אבן עזרא מובאות מחיבורים שאבדו, כגון מחיבורו של ר' יונה בן חסדאי (עמ' 68*) או מחיבורו של ר' שמואל הנגיד (עמ' 70*). מובאות אלה הן לפעמים הזיכרון היחיד ששרד מן החיבורים האבודים.

לא רק בשיטת העריכה יש חידוש, שכן אבן עזרא חידש בחיבור זה חידושים לא מעטים בפרטים או בכללים, כגון בנימוק הצורה הטכנית של התנועות. דרך משל, את הקיבוץ הוא מסביר כמין תנועת ביניים בין החולם לבין החיריק, אשר על כן לדבריו הקיבוץ מורכב מנקודה עליונה הנטולה מן החולם, מנקודה תחתונה הנטולה מן החיריק, ומנקודה אמצעית לציין שתנועה זו היא ממוצע של מולידיה (עמ' 20*). ומעניינת תפיסתו בשורשים העלולים וב"נח הנעלם", שכנראה אינה אלא המשך לתפיסת ר' שמואל הנגיד.⁴ על פיה אין הנח הנעלם אות ממשית אלא מושג מופשט המתממש פעם באות אחת ופעם באות אחרת וכיוצא בהן, ויש בה עוד פיתוחים נוספים משלו (ראה התבטאויותיו בעניין זה בעמ' 24*–25*, ובייחוד בהשניים, ערך 45).

3. יש נוסח קראי לרשימת חכמי לשון זו, שפרסם מ' זיסלין, "נוסח קראי להקדמה לספר מאזנים" לר' אברהם אבן עזרא (פירקוביץ AII עברית 456.1), מחקרים בלשון ח (תשס"א), עמ' 288–283.

4. ג' גולדנברג, "על השוכן החלק והשורש העברי", לשוננו מד (תש"ס), עמ' 281–292.

אף שתורתו של אבן עזרא מבוססת על תורת קודמיו, אין הוא נמנע מלבקרם. למשל, בעמ' 32* הוא מבקר את ריב"ג בניתוח תחבירי של מבנה מקראי נדיר. לא בכל מקום הוא מציין במפורש שהוא חולק על דעת קודמיו. לפעמים רק מכלל ניתוחו אפשר לשמוע אי-הסכמה עמם. למשל, בערך השרשים (עמ' 34*) הוא מציין שבצירוף "הרה ללת" (שמ"א ד, יט) חסרה דל"ת והיה צריך להיות ללדת. אבן ג'נאח כבר דן דיון ארוך בצורה זו בספרו הראשון "כתאב אלמסתלחק" (שורש לל"ה, מהד' דרנבורג,⁵ עמ' 154). הוא דחה את הניתוח הפשוט הזה, שכבר הציע דוד בן אברהם אלפסי במילונו ג'אמע אלאפאט',⁶ והציע שלוש אפשרויות אחרות. ועם זה, אין אבן עזרא דן כלל בהצעותיו של ריב"ג ואינו מציין אותן.

במקומות אחדים אבן עזרא מבקר את ר' משה הכהן אבן ג'יקטילה, כגון על שאמר כי "זהב, וברזל וכו'" (שמות המתכות) "לעולם יהיו לשון יחיד" (עמ' 44*). כן הוא חולק על דעתו שהשורש של הצורה חסיו הוא חס"י (עמ' 88*). אבן עזרא אומר שאין השורש אלא חס"ה וממילא אין לדבר על גזרת ל"י אלא על גזרת ל"ה. עוד דחה אבן עזרא את דעתו של ג'יקטילה שלקח הוא סביל של בניין קל. כידוע, במבחן הזמן נתקיימה דווקא דעתו של ג'יקטילה בשני העניינים האחרונים.

בעמ' 89*, בערך יכרסמנה הביא אבן עזרא את הגזרון כרס אך הוא דוחה אותו, שלא כמנחם בן סרוק שהביאו בסתם.⁷

בספר מאזנים, כמו גם בספריו האחרים, פרש אבן עזרא עקרונות רבים בתחומי הלשון השונים: תורת ההגה (כגון ערך 42) ותורת הצורות, אטימולוגיה וסמנטיקה (כגון ערכים 46, 48), תחביר (כגון ערך 44) ושימוש הלשון (כגון ערך 43), והוא אף גיבש במידה רבה את המינוח הדקדוקי המדעי העברי, שבחלקו משמש עד עצם היום הזה, אך תקצר היריעה מהכיל את כל העניינים הללו כאן.

לספר מאזנים נודעת חשיבות גדולה גם מפני שהוא ציון דרך בתולדות התפתחות הדקדוק העברי ובהפצת תורת חכמי הלשון הספרדיים בעולם, בייחוד במקומות שמחוץ לאזור הדיבור הערבי, כגון פרוכנס, צרפת, איטליה, גרמניה ואנגליה, שם לא נחשפו היהודים לתורת חכמי הספרדים הראשונים במקורה הערבי.

5. J. Dérenbourg, *Opusculs et traités d'Aboul Walid Merwan ibn Djanah*, Paris 1880

6. S. L. Skoss, *The Hebrew-Arabic Dictionary of the Bible Known as Kitāb Jāmi' al-Alfāz*, *Agrun of David ben Abraham al-Fāsi the Karaite*, 1-2, New Haven 1936-1945

7. A. Saenz Badillos, *Menaḥem Ben Saruq, Mahberet*, Granada 1986, p. 223*;

A. Maman, "Menaḥem ben Saruq's *Mahberet* – The First Hebrew-Hebrew Dictionary", *Kernerman Dictionary News* 13 (2005) עמ' 7-8.

המהדורה

עד 2002 נדפס ספר מאזניים בשמונה מהדורות: אוגסבורג 1521, ונציה 1546 (מהדורת ר' אליהו בחור), אמשטרדם 1657, אלטונה 1770 (מהדורת ר' בנימין מחברון), אופנבך 1791 (מהדורת ר' וולף היידנהיים), ביאליסטוק 1804, וילנה 1809 וקלה 1890 (עמ' 74), ולפי עדות פטון-בדיליוס (שם) החל מיכאל וילנסקי להתקין מהדורה חדשה אך לא ברור מה עלה בגורלה. ריבוי המהדורות מעיד בעליל על הפופולריות הרבה שספר מאזנים זכה לה במשך הדורות. דומה שבזמננו המהדורה הזמינה ביותר בספריות היא מהדורת היידנהיים, ומכל מקום היא היחידה שעמדה לנגד עיני לצורך השוואה בעת העיון במהדורה החדשה. נקל להיווכח כי מהדורת היידנהיים נעשתה בשיטה מיושנת ושאינה עומדת היום במבחן הביקורת המודרנית. היידנהיים שילב בגוף הפנים, אמנם בסוגריים, לא רק את מראי המקום מן המקרא אלא גם ביאורים קצרצרים משלו. את ביאוריו הארוכים הביא באפָּרָט נפרד. מהדורתו אף זרעה שגיאות לרוב וחוסר דיוק במובאות, כגון אירש ויכרסמנו (עמ' 2) שבאו במקום אורש ויכרסמנה (ובמהדורת פטון-בדיליוס, עמ' 10*, כדיון). "ספר הרקחה" (עמ' 1) (עמ' 1) תוקן במהדורת פטון-בדיליוס כדיון, "ספר הקרחה" (עמ' 5*), שהוא תרגום נאות ל"כתאב אלנתף", הספר הרביעי של חיוג⁸.

הנוסח העברי

המהדורה החדשה עשויה לפי מיטב כללי ההדרה המודרנית. היא מבוססת על 24 כתבי יד. המהדירים החליטו להפיק מהדורה לקטנית ולא דיפלומטית, כי אפילו כ"י מדריד (הספרייה הלאומית, MS5460/4) מהמאה השלוש-עשרה, שהוא הקדום ביותר בכתבי היד של חיבור זה, לא שימר את הגרסה המקורית כלשונה. מתוך 24 כתבי היד, שישה הם מאוספי פירקוביץ' בסנט פטרסבורג, אך לא ברור אם הם מהגניזה. מכל מקום, אילו המתינו המהדירים עד המיצוי המלא של מיפוי קטעי הגניזה, לא היו מספיקים להוציא לאור את המהדורה. לפי שעה אציין קטע גניזה אחד מספר מאזנים, שאיתרתי בספריית בית המדרש לרבנים (JTSAL) בניו יורק ושסימנו ENA 13.28-31.NS.

את בסיס המהדורה הכין ד"ר לורנציו חימנס פטון כחיבור דוקטור שכתב בהדרכת פרופ' אנחל סאָאָנז-בדיליוס באוניברסיטת קומפלוטנסיה במדריד בשנת 1995, אלא שפטון הלך לעולמו במפתיע ולא זכה להוציא את מחקרו לאור. מדריכו קיבל על עצמו להשלים את כל הטעון השלמה והביא את החיבור לדפוס. נקל להיווכח בתוספות של סאָאָנז-בדיליוס לפי ההפניות הביבליוגרפיות למחקרים שפורסמו

8. ג' בסל, כתאב אלנתף לר' יהודה חיוג', תל אביב 2001.

לאחר שנת 1995 ובהערות הכרוכות בהן. אך גם בלאו הכי זכויותיו כמדריך והמוניטין שקנה לו כחוקר וכמהדיר בתחום ספרות חכמת הלשון בימי הביניים עומדים לו וניכרים היטב בתוצאה המצוינת של המהדורה שלפנינו.

גם מבחינה טיפוגרפית המהדורה מאירת עיניים ועשויה בטוב טעם. החלוקה לפסקאות וציון מספרים לערכים במסגרת התרגום נוחים מאוד. האפֶּרט הטקסטואלי מביא כצפוי חילופי נוסח מכל כתבי היד, אך המהדירים לא ראו צורך לציין בו חילופים מהמהדורות הנדפסות, ובצדק, ואף הודיעו על כך במבוא (עמ' 75).

מובאות שכתובן שונה מן הקרי שלהן הובאו בנוסח העברי בצורה משולבת, על פי הכתיב והקרי כאחת, כגון "יִדְעָתָה שְׁחָר" (איוב לח, יב; עמ' 93*), "שְׁבִית" (איוב מב, י; עמ' 93*) ואילו בתרגום (עמ' 198–199) הובא תעתיק הכתיב בלבד. אך בתרגום (עמ' 218) הובא "אני אהביה אהב" (משלי ח, יז; עמ' 112*) בתעתיק הקרי דווקא.

התרגום

התרגום לא הובא בצד המקור, עמוד מול עמוד, אלא כטקסט רצוף, אך כדי להקל את ההתמצאות בטקסט ואת איתור הרצפים המקבילים במקור ובתרגום, שולבו כגון התרגום מספרי העמודים של המקור העברי, בסוגריים מרובעים ובהדגשה. אף שאין אני מחזיק עצמי מומחה ללשון הספרדית, אני מתרשם שהתרגום מעולה. אין זו משימה קלה כל עיקר לתרגם חיבור עברי קדמון ללשון מודרנית, והתרגום הנוכחי מלמד בבירור על הבנה מעמיקה של המקור. דבר זה ניכר במיוחד בתרגום אוצר המילים המשוערב של אבן עזרא, כגון זר (עמ' 31*) שתורגם anomalalo (עמ' 137) ולכן הרווחת מאוד בחיבור זה בלשונו של אבן עזרא במוכּן 'אבל', בהשפעת המילה הערבית דומת-הצליל לאכּן (כגון עמ' 31*), נגד שימוש לשון המקרא, שתורגמה pero (עמ' 137) כדין. השימוש המשוערב הצטרף במוכּן של צרף הערבי (לנטות, נטייה), תורגם כראוי מן conjugar (ראה למשל ראש ערך 50). המילה יתחבר (שם), אף היא בהשפעת הערבית יג'תמע (יהיה בצורת הריבוי) תורגמה כדין tiene plural (עמ' 195). כיוצא בה המילה אופנים (עמ' 41*, שורה 14) תורגמה בצורה מוצלחת casos de formas (עמ' 146). תרגומים אלו בנקודות רגישות מעידים על עיון מדוקדק בלשון המקור.

האפֶּרט הפרשני

כשולי התרגום קבעו המהדירים אפֶּרט פרשני ובו ביארו כל עניין הטעון ביאור, כגון שימושי הלשון והמונחים של אבן עזרא (למשל, הגדרת "פתח קטן" כ"סגול" ו"קמץ

קטון" כ"צירי", בהערה 40), הרחיבו בהפניות פנימיות אל חיבוריו האחרים של אבן עזרא (כגון בהערה 56), אל חיבורים ומחברים אחרים הסמוכים לזמנו (כגון לריב"ג ולרש"י בהערה 134, לאבן ג'יקטילה בהערה 137 ולספר מכלול לרד"ק בהערה 151), ואל מחקרים מודרניים, הן על תורתו של אבן עזרא הן על דקדוק לשון המקרא (כגון הערות 140–152). עוד הם הפנו במדויק אל מקומות שאבן עזרא רמז להם רק באופן כללי. למשל, אבן עזרא אומר על עניין "הרה ללת" (שמ"א ד, יט; עמ' 34*) שנזכר לעיל, שהוא כבר דן בעניין זה בפירושו לספר קהלת, אך לא ציין היכן. המהדירים (עמ' 139 הערה 120) טרחו לציין במדויק את המקום בפירוש אבן עזרא לקהלת (ז, כז), ואף ציינו את המקום במחקר המודרני (פוזנסקי, 1895, עמ' 98). ואין צריך לומר שהם סיפקו נתונים היסטוריים על דמויות שאבן עזרא מזכיר (כגון בהערה 19).

המפתחות, מפתח המובאות מן המקרא ומפתח שמות המדקדים שנזכרו בחיבור חשובים מאוד למעיין, בייחוד למי שמבקש לאתר עניין מסוים בספר זה ולהשוותו לחיבורים אחרים, בין של אבן עזרא בין של אחרים.

הערות אחדות

לביטוי "פעמים חלום" (עמ' 17*) היה ראוי להביא מראה מקום מלשון חז"ל: תוספתא תרומות (ליברמן) א, ג; ירושלמי תרומות א, א (מ ע"ב) וגיטין ז, א (מח ע"ג).

לרשימת המקומות שהפנה אבן עזרא לחיגו' יש להוסיף את עמ' 35*, 37*. אף שאין אבן עזרא מזכיר אותו בשמו, הוא מכנה אותו "הגדול שבמדקדים" ו"גדולי הדקדוק", ואין ספק שהוא מכוון אליו. לרשימת האזכורים של ר' יונה אבן ג'נאח יש להוסיף את עמ' 82*. אף שאין ריב"ג נזכר שם בשמו, אבן עזרא דן בעניין שממנו משתמע שהוא חולק בו על ריב"ג: ריב"ג התיר את שימוש עבור במקום דוחק השיר⁹ ואבן עזרא אוסר אותו.

את מילות הדוגמה העבריות הביאו המהדירים במסגרת התרגום בתעתיק לטיני, ובדרך כלל התעתיק מצוין. אך את תעתיק המילים מעמד (תה' סט, ג), החליתי (מל"א כב, לד), תארו (שמ"א כח, יד), אהלה (בר' ט, כא) ועוד (במסגרת ערך 22 ובמקומות אחרים) הביאו לפי המבטא האשכנזי או לפי שיקולי דקדוק דיאכרוני: *ohōloh, to'ōro, hohōleti, mo'ōmad* (עמ' 163–164). היה צריך להביא את תעתיק המילים האלה לפי המבטא הספרדי, *ta'ōro, haḥōleti, ma'ōmad, 'ahōloh*, שנהג בפיו של אבן עזרא ושעליו הוא מעיד במפורש באותו ערך. הרי

9. א' גולדנברג, "דוחק השיר בתורת הלשון העברית בימי הביניים", מחקרי לשון מוגשים לזאב בן-חיים, בעריכת מ' בר-אשר ואחרים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 117–141.

זו המשמעות של "הנרחבים" שבכותרת הערך, כלומר אף על פי שהצורות מעמד והחליתי מסומנות בסימן ההופעל, קמץ קטן (סימן מקביל לקיבוץ), ושהשמות שמהם נגזרות הצורות הנטיות תארו ואהלו פותחים בחולם (תואר, אוהל), החולם הזה נרחב בהגייה, כלומר נהגה רחב, כפתח (ולא קמץ) בגלל העיצור הגרוני. מכאן שגם הפסקה "על כן אין ראוי לומר זוהרי חמה כי אם זוהרי חמה" שתורגמה מתוך *Por eso no se debe decir zohāre ḥamah, sino zohōre ḥamah* באמת להיתרגם *Por eso no se debe decir zohōre ḥamah, sino zahōre ḥamah*. גם את תעתיק המילה חָסִיו (דב' לב, לו) ḥasaw (עמ' 193 שורה 6) יש לתקן ל-ḥasayu.

בערך "הרביעים" (ערך 47), אגב הדיון במילה אחדרפנים שבעיני אבן עזרא היא מילה פרסית ובפרשגן ופתשגן שאינן "לשון הקדש", הוא אומר: "חדש ניסן ואדר ואלול וכסליו הנמצאים בעזרא, ובמגילה ובדברי זכריה, הם לשון כשדים על כן לא תמצאם בספר אחד" (עמ' 89* שורה 7). לפי התרגום *el primer libro* (עמ' 194) וההערה על אתר (הערה 274) ש"ספר אחד" מכון לספר בראשית, הספר הראשון בתנ"ך, משמע שהמהדירים גרסו אחד והבינו אותה כפשוטה, 'ראשון'. אך פירוש זה מאולץ, כי שמות החודשים הכשדיים הללו נעדרים לא רק מספר בראשית אלא מכל ספרי המקרא האחרים, וזלתי אותם שאבן עזרא עצמו העיר עליהם. פשוט יותר אפוא לקרוא "ספר אחר"¹⁰ ולתרגם *el otro libro*.

על הצורה הַחֲדָלְתִּי (שופ' ט, ט) העיר אבן עזרא "שהיה ראוי להיות החדלתי בקמץ חטף תחת הה"א ונוח העי"ן". אם נבין משפט זה כפשוטו, יש לשער הַחֲדָלְתִּי במשקל החליתי (מל"א כב, לד), אך אין סיבה להניח שאבן עזרא התכוון לכך, ונראה שנפלה טעות במיקום השווה ואין לגרוס "נוח העי"ן" אלא "נוח הפ"א". הצורה המשוערת תהא אפוא הַחֲדָלְתִּי, כצפוי מנטיית הפועל השלם בבניין הופעל, וכך אכן תיקן היידנהיים (דף נא, הערה שפט). באפֶרְט הטקסטואלי של מהדורת פטון-בדיליוס אין חילופי גרסה ואף אין הערה כלשהי של המהדירים לא למקור ולא לתרגום, ואולם הם תרגמו (עמ' 210) את "ונוח העי"ן" *y con la tercera radical* ו*quiescente*, כאילו תיקנו ל"ונוח הלמ"ד". אך תיקון זה אינו מועיל הרבה ותיקונו של היידנהיים עדיף.

בתרגום ערך 53 (עמ' 204 שורה 11) נפלו הדוגמות אשלח, נשלח, אף שהמובן לא נפגע.

בעמ' 200 שורה 5, במקום *sujeto transitivo* מוטב לתרגם *verbo transitivo*. לפי התרגום *la acción del verbo* (עמ' 196 שורה 15) ניכר שקראו במקור "פועל הפועל", אך לאמתו של דבר יש לקרוא "פועל הפועל" ולתרגם *la acción del sujeto* וכדומה.

10. ממהדורת היידנהיים קשה להציל דבר בגלל בעיות שבטיפוגרפיה.

בדרך כלל "הלא תראה" תורגם לפי פשוטו כשאלה רטורית No ves que שבסופה סימן שאלה (כגון ראש ערך 51; עמ' 92* שורה 8; עמ' 105* שורה 13), אך עדיף לתרגמו la prueba es, לפי שימוש, כי כבר ניתק ממשמעות השאלה. בהקדמתו אומר אבן עזרא (עמ' 2*) שהמילה הקצרה ביותר במקרא היא בת שתי אותיות והארוכה ביותר – בת 11 אותיות. בהערה 12 לתרגום (עמ' 104) נאמר כי לעניין מספר האותיות המזערי, דעה זו סותרת את דעת אלפסי ומנחם בן סרוק שגרסו שיש שורשים בני אות אחת. אך אבן עזרא במקום זה אינו מדבר על שורש אלא על מילה, וגם מנחם ואלפסי לא סברו שיש מילה בת פחות משתי אותיות. עמ' 51: את המושג והמונח "אלסאכן אלליין" לא נטל חיוג' מהמדקקים הערבים אלא פיתח אותו בעצמו.¹¹ ועוד: כלל השלשיות של חיוג' חל על הפועל בלבד ולא על השם, כפי שנאמר נכונה סמוך להערה 87, אך בניגוד לנאמר עשר שורות לפני כן. עמ' 58: המונח "אותיות הַמֶּשֶׁךְ" (המתרגם את "חרוף אלמד") צריך להיתרגם lengthening letters ולא continuation letters, המשקף אולי את הקריאה "אותיות הַמֶּשֶׁךְ".

שם ובעמ' 59: הכתיבים Ibn Yanāh ו־Hayyūy הולמים את נוהגי הכתיב בספרדית ומתאימים לנוסח הספרדי של המבוא, אבל לא לנוסח האנגלי שבו יש לתעתק את ה־ج ב־א או ב־ג.

עמ' 60 שורות 20–21 יש לקרוא: Ibn 'Ezra' mentions [...] Mosheh .ha-Kohen on the text of Nu 28,4.

טעויות דפוס

הנוסח העברי מוגה היטב וכמעט נקי משגיאות דפוס. איתרתי בו רק שגיאות דפוס מועטות: חיות (עמ' 74* שורה 17) צ"ל היות; תצטרף (עמ' 88* שורה 9) צ"ל תצטרך (ואכן כך גורס היידנהיים במהדורתו, דף מב ע"א, שורה 4); הטף (עמ' 104* שורה 15) צ"ל חטף; חצטרפו (עמ' 117* שורה 4) צ"ל הצטרפו.

ותיקונים למקומות אחרים: במקום 969 בהערה 28 צ"ל 939. בעמ' 29 וכן בעמ' 64, ולאף אונים צ"ל ולאין אונים. בכלל, שילוב של עברית במבוא השתבש לפעמים, כגון שם, בתיאור כ"ד; בעמ' 31 וכן בעמ' 65 יש לקרוא: ספר ההשוואה... בר יוסף ז"ל בן איוב... חמשת אלפים..., נשלם ספר המאזנים...; העברית השתבשה גם בעמ' 63 שורה 18; עמ' 65 שורות 5–8; ועוד. בעמ' 49 הערה 80 במקום of יש לקרוא de.

בנוסח האנגלי של המבוא למהדורה נכפלה שורה בראש עמ' 60 ויש למחוק אותה.

11. ראה גולדנברג (הערה 5 לעיל).

סיכום

לפנינו מהדורה מדעית מצוינת של ספר מאזנים לר' אברהם אבן עזרא, שנוסחה נקבע על אדני מסירות מהימנות של כתבי יד רבים, בלוויית אפֶּרֶט של חילופי נוסחאות, בתרגום מדויק לספרדית המלווה הערות ביאור מאירות עיניים ובמבוא כללי מקיף באנגלית ובספרדית.

התשתית האיתנה שהכין פטון למהדורה זו לפני פטירתו, במסגרת חיבור דוקטור שכתב, מעידה שהוא היה חוקר בעל פוטנציאל גדול וחבל שנקטף מאתנו בלא עת. אין ספק שחקר ספרות חכמת הלשון של ימי ביניים הפסיד חוקר מעולה. ותיתי לו למדריכו פרופ' סאָנז-בדיליוס שטרח והשלים את המלאכה והוציא לאור את החיבור, עד שאנחנו יכולים לברך היום על המוגמר.

ה ע ר ו ת ו ת ג ו ב ו ת

ברק דן

גַּאֵל יִשְׂרָאֵל

המבנה של רבות מן הברכות דומה: הן נפתחות במילים "ברוך אתה ה'" ונחתמות במהות הברכה, שהיא נושאו הדקדוקי של ברוך או תמורה לה'. כך בוודאי בברכות הנחתמות בצירוף שמני, כגון "ברוך אתה ה' מגן אברהם", וכך אפשר להבין גם את הברכות הנחתמות במשפט פועלי שלפניו כינוי זיקה, כגון "ברוך אתה ה' [...]. שעשה לי כל צרכי".¹

בחינת חתימת הברכות מעלה שתי אפשרויות: (א) החתימה היא צירוף שמני (ובכלל השם גם הבינוני). צירוף זה יכול להיות מידע או לא, כגון "האל הקדוש", "משען ומבטח לצדיקים", "שובר אויבים ומכניע זדים", "המחזיר שכינתו לציון", "המוציא לחם מן הארץ"; (ב) החתימה היא משפט פועלי. במקרה זה הוא נפתח בכינוי זיקה, כגון "אשר קדשנו במצוותיו וצָנָנו" וגו', "שהחִיָּנו וקִיָּמנו והגיענו לזמן הזה".

חתימת ברכת הגאולה "ברוך אתה ה' גַּאֵל יִשְׂרָאֵל" בולטת בחריגותיה. ברכה זו מזדמנת בתפילה בקריאת שמע של שחרית וערבית. נמצאנה גם בהגדה של פסח, והיא נזכרת במשנה (פסחים ו, י).² הצורה גַּאֵל נדמית כפועל בבניין קל בזמן עבר, וההבדל שבין החתימה בקריאת שמע ובהגדה – גאל ישראל – לחתימת הברכה השביעית בתפילת העמידה – גואל ישראל³ – הובן ונתבאר כהבדל שבין גאולה לשעבר לגאולה שמייחלים לה ועתידה לבוא.⁴ אולם במקרה כזה היינו מצפים כאמור לכינוי זיקה לפני הפועל, כלומר לנוסח מעין 'ברוך אתה ה' שגאל (את)

1. לפי זה, "שעשה לי כל צרכי" פירושו 'מי שעשה לי כל צרכי', אך אפשר גם שכינוי הזיקה מציין סיבה, כלומר 'על שעשה לי כל צרכי'. וראה על כך י' פרץ, משפט הזיקה בלשון העברית לכל תקופותיה, תל-אביב 1967, עמ' 159.
2. בהגדה של פסח התימנים גורסים גואל ישראל. גם בכתבי היד של המשנה אנו מוצאים חילופים בין גאל ישראל (כ"י פריז) לגואל ישראל (כ"י פרמה א); בכ"י קאופמן כתב הסופר גואל, אך הנקדן מחק את הווי"ו וניקד גַּאֵל. וראה על כך בחומר הרב המצוי אצל ד' גולדשמידט, הגדה של פסח ותולדותיה, ירושלים תש"ך, עמ' 58 הערות 29–30.
3. צירוף זה בא גם פעם אחת במקרא – ככינוי לה' (יש' מט, ז). ראה גם ההערה הקודמת.
4. ראה דברי רבא בבבלי פסחים קיז ע"ב; וכן למשל מדרש שכל טוב, שמות יב, ד"ה "[מתני'] מזגו לו כוס שני".

ישראל'. החתימה גָּאֵל ישראל מתאימה לברכות חתומות השם ולא לאלה חתומות הפועל.⁵ אך כיצד אפשר לפרש את גָּאֵל כשם?

לפני שנים הציע פרופ' זאב בן-חיים לראות בגאל צורת בינוני פֶּעַל – על פי המצוי בשורש גא"ל במסורת השומרונים.⁶ אמנם במסורת טבריה באה בשורש זה צורת הבינוני הפועל גוֹאֵל, אך לדבריו אפשר ששתי הצורות גָּאֵל, גוֹאֵל התקיימו בלשון חז"ל זו לצד זו, ורק משנעלם הבינוני הפֶּעַל של גאל ממסורתנו המקובלת, הטברנית, הובנה חתימת הברכה כלשון עבר. מכאן שאין בין חתימת הברכה גאל ישראל לחתימת הברכה גואל ישראל ולא כלום. לא הבדל בזמנים לפנינו כי אם שימוש בשני משקלי הבינוני.

ברצוני להציע הצעה המתיישבת לא רק עם מבנה הברכות ועם תחבירן, אלא גם עם מסורת הניקוד, הגורסת גָּאֵל ישראל:⁷ אפשר שמדובר בשם גָּאֵל במשקל קָטֹל. כשם שהאל הוא אל קָנָא ואל סָלַח, כך הוא גם אל גָּאֵל, ולא סתם גָּאֵל, אלא גָּאֵל יִשְׂרָאֵל (צירוף סמיכות כגון "תָּרַשׁ עֲצִים" בישעיהו מד, יג; "דִּין אֱלֹמֹת" בתהלים סח, ו או בברכה "ברוך [...] דִּין האמת")⁸, כלומר הגואל את ישראל ומושיעו בכל עת ומכל צרה. גם לפי הצעה זו אין למעשה בין גאל ישראל לגואל ישראל אלא חילופי משקלים,⁹ אלא שערך עברי חדש לפנינו: הערך גָּאֵל.¹⁰

5. ואמנם גולדשמידט (הערה 2 לעיל), עמ' 58, רואה בנוסח גאל ישראל שיבוש לשון. לדעתו חתימת הברכה המקורית הייתה גואל ישראל, אך היא שונתה בעקבות דברי רבא בבבלי. וראה על דברים אלו ביקורתו של י' היינמן, "הגדה של פסח ותולדותיה" לר. גולדשמידט, תרביץ ל (תשכ"א), עמ' 407. לדעתו השמטת כינוי הזיקה נבעה מהרצון לשמור במידת האפשר על הדמיון החיצוני בין ברכת החתימה הזאת לשאר ברכות החתימה שאין בהן משפט זיקה.
6. ז' בן-חיים, "מסורת השומרונים וזיקתה למסורת הלשון של מגילות ים המלח וללשון חז"ל", לשוננו כב (תשי"ח), עמ' 234–235 (=קובץ מאמרים בלשון חז"ל, א, הביא לדפוס מ' בר-אשר, ירושלים תשל"ב, עמ' 47–48). וראה שם הסברו לתנועה a באל"ף.
7. כך הניקוד גם במחזוריים כגון אוקספורד, קורפוס קריסטי 133; ירושלים, הספרייה הלאומית 781 4° (וורמס א, ב); ירושלים, שוקן, ש' 77 (נירנברג). אני מודה לד"ר בנימין אליצור מן האקדמיה ללשון העברית על עזרתו בעניין זה.
8. ראה משנה ברכות ט, ב.
9. השווה גם לזוגות שמות במקרא כגון חָטָא וחוטא, רָכַב ורוֹכֵב ("ויאמר יהורם קח רָכַב [...] וילך רֶכֶב הסוס לקראתו" – מ"ב ט, יח); חילופים כאלה אפשר למצוא גם בין לשון המקרא ללשון חכמים בזוגות כגון בּוֹנָה וּבָנָי, וראה הדוגמאות אצל א' בנדרין, לשון מקרא ולשון חכמים, ב, תל-אביב תשל"א, עמ' 445, §ל; וכן בלשון חכמים: על חילופי צָד וּצִיד בעדי הנוסח של המשנה ראה מ' בר-אשר, "על תצורת השם בלשון חכמים", מחקרים בשומרוניות בעברית ובארמית מוגשים לאברהם טל, בעריכת מ' בר-אשר ומ' פלורנטיין, ירושלים תשס"ה, הערה 72. על חילופים בין משקל פֶּעַל במסורת טבריה למשקל פֶּעַל במסורת שומרון העמיד ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, ה, ירושלים תשל"ז, §4.1.4.7; "ועוד עיון להערכת הכרונולוגיה בלשון", ספר יצחק אריה זליגמן – מאמרים במקרא ובעולם העתיק, בעריכת י' זקוביץ וא' רופא, א, ירושלים תשמ"ג, עמ' 37–38.
10. זאת אף שבלשון חכמים השימוש בשורש גא"ל במובן 'הצלה, פדיון' מצומצם להקשריו המקראיים.

הלעזים שב"ספר רושינא" לויקרא, במדבר ודברים

ב"לשוננו" נו (תשנ"ג), עמ' 143–146, במאמר שכותרתו "הלעזים שב'ספר רושינא' לשמות", וכן ב-*Byzantion* 48 (1978), עמ' 244–248, שבו עסקתי בלעזים שבספר בראשית, ביקשתי לזהות את המילים היווניות שהובאו בספר רושינא. כאן אבקש להשלים את המשימה בזיהוי של אלה אשר נמצאות בספר רושינא לויקרא, במדבר ודברים, על פי מהדורת מ' וייס, ירושלים תשנ"ג (ויקרא); תשנ"ז (במדבר-דברים). אעמוד רק על המילים הקשות והנדירות, ולא על אלה הידועות והמוכרות מכבר.

ויקרא, עמ' קיא: "פי' גדוש קומולון" – *κούμολον* (לטינית: *cumulus*) 'גדוש'. ראה במילונו של W. Crichton, *Μεγα Ελληνοαγγλικόν Λεξικόν*, Athens 1960 (?), עמ' 89.

שם, עמ' קע: "פי' כדור בלע"ז פאלא" – *πάλλα* (איטלקית *palla*) 'כדור'. שם: והאימוס קנפודי וגו' הוא *καλάποδι* ביוונית מאוחרת, כמו *καλάπους*, *καλαπόδιον* שפירושו 'אימוס', *shoeman's last*¹. כידוע הלמ"ד והנו"ן מתחלפות לרוב.

שם: "מרגלית פי' יאר". נראה לי שהכוונה היא ל-*ἱερά*, שאצל הסיכיוס מתורגם בין היתר ל-*κειμήλια*² שמשמעותה *anything stored as valuable* (לידל וסקוט, עמ' 1934).

שם, עמ' קפ: שקוטוסקיפוס – ראה משנה בכורות ז, א: "ושראשו שקוט וסקיפט". ראה מה שכתב קרויס במילונו, שהדברים נשארו בגדר ספק.³ דברים, עמ' צג: "פי' ודי זהב [דברים א, א]. לשון יוון וואידין" – *βαίδειον* =

1. ראה במילונו של C. D. F. Du Cange, *Glossarium ad Scriptores mediae et infimae* של *καλαπόδι*, pro *καλαπόδιον* ערך 548: עמ' 754, *Graecitatis*, Lion 1688 (repr. Graz 1958). H. G. Liddell and R. Scott, *A Greek-English Lexicon*⁹, Revised by H. S. Jones, Oxford 1940 (להלן: לידל וסקוט), עמ' 866, *καλάπους* ויש גם צורה *καλαπόδιον* (שם, עמ' 869).
2. ראה במילונו (מן המאה השישית לפסה"נ) *Hesychios of Alexandria*, ed. M. Schmidt, Jena 1867, טור 755.
3. S. Krauss, *Griechische und Lateinische Lehnwörter im Talmud, Midrasch und Targum*, 2, Berlin 1899 (repr. Hildesheim 1964), עמ' 411, ערך "סקיפט". כן ראה ש' קרויס, תוספות הערוך השלם, וינה 1937, עמ' 403, ערך "שקיפט", ועדיין העניין צריך בירור.

ἔτοιμον, על פי הסיכיוס (טור 285). כלומר βαίδειον, ψουσόν. זהב מוכן, כלומר זהב שאינו זקוק לטיהור כיוון שהוא זהב טהור.

שם, עמ' קח: "פת חטין ולא פת שעורין מיסב עם חבורה ואוכלו בלפתן. פי' בלשון יוון פרוספא".⁴ לכך יש לצרף את המובא שם, עמ' קכה: "יסתפק באגודא של ירק. פסו מלשון פסידא".⁵ פ"א מלשון אפרוספיא, פִּיסוֹנִי". נראה לי ברור כי פרוספא ואפרוספיא, ששתייהן מפרשות לפתן כ'אגודה של ירק', הן בעצם אותה מילה. נראה כי המדובר במילה היוונית προσφάγιον, הוזה למילת ὄψον, ופירושה 'לפתן', sauce, relish.⁶ והנה ידוע שביוונית ביזנטית ולאחר מכן הגיית ה־γ הייתה כ־y, על כן προσφάγιον יכולה להיות מועתקת באותיות עבריות ובצורת לשון רבים כפרוספיא (או אפרוספיא, עם אל"ף תחילית). ואילו באשר לפרוספא, נראה לי שיש לתקנה לפרוספיא, והוא תיקון קל. ובאשר לפיסוני שם, הוא בוודאי מ־πίσων, 'אפונה', אף כי טרם עמדתי על הקשר.

שם, עמ' קסו: "יערף כמטר לקחי [דברים לב, ב]. פי' התורה נעשית כפיליקין ועורפת"⁸ למי שהוא עובר בהלכתה" וגו'. פיליקין – πελέκιον = 'גרזן'.⁹

שם, עמ' קעח: "ומשנאו מן יקומון [דברים לג, יא]. פי' מִיֶּאֱנִשְׁקוּתוֹן". נראה שהכוונה ל־ὀνίσκαθοβη ἢ μὴ ὀνίσκαθοβη, to enjoy support = וְעַם מִלֵּת הַשְּׁלִילָה ἢ מִיָּדָה פִּירוּשׁוֹ 'שלא יזכו לסיוע'.¹⁰

4. כגון אותיארס (צ"ל אותיארס) שבויקרא (שם, עמ' נא): εὐθέως 'מיד'; פמלניא (שם, עמ' טא): feminalia 'מכנסיים'; פורפין (שם, עמ' קיב): μόρητος 'סיכה'; אימירא (שם, במדבר, עמ' טט): ἡμέρα 'יום'; אֵיגְרִיָּא (שם, דברים, עמ' צה): ἀγαρεία 'עבודת כפייה' וכו'. על פמניליה הרחבתי את הדיבור בספרי תרבות חומרית בארץ-ישראל בימי התלמוד, ב, פרק כא (בדפוס). טרם נתחווורה לי כוונתו.
5. ראה במילונם הגדול של לידל וסקוט, עמ' 1283א, ערך ὄψον; עמ' 1529ב, ערך προσφάγιον. וראה עוד במילונו של F. W. Danker, *A Greek-English Lexicon of the New Testament and other Early Christian Literature*, Chicago-London 2000 (מילון זה מבוסס על מילונו של W. Bauer). וכן ראה J. H. Moulton and C. Milligan, *The Vocabulary of the Greek Testament*, Cambridge 1899, p. 109; E. A. Abbott, *Johannean Vocabulary*, London 1905, עמ' 193 ואילך. משמע מדבריהם שבמקורם ὄψον προσφάγιον קשורים למאכל דגים, ורק לאחר מכן הובנו, או התרחבה משמעותם ל־sauce 'לפתן'. יש להעיר שהמילה מופיעה אצל הסיכיוס האלכסנדרוני במילונו (הערה 2 לעיל), טור 1170, ערך ὄψον, אלא ששם בטעות היא מופיעה כ־προσφάγιον. ומאחר וה־ψ (פס) וה־φ (פ) דומות מאוד, נתחלפו כאן, ויש לתקן. ראה עוד בספרו של G. P. Shipp, *Modern Greek Evidence for the Ancient Greek Vocabulary*, Sydney 1979, עמ' 428–429, ערך ὄψον. מילת προσφάγιον באה במקומה של ὄψον במאה הראשונה.
7. ראה מה שכתבתי על כך בספרי *Essays on Greek and Latin in the Mishna, Talmud and Misrashic Literature*, Jerusalem 1982, עמ' 23. וראה עוד P. Costas, *An Outline of the History of the Greek Language*, Chicago 1936, עמ' 61.
8. כך צריך להיות, ולא עורפת כפי שנדפס.
9. ראה לידל וסקוט, עמ' 1357 בערכו.
10. ראה שם, עמ' 1332 בערכם.

Summaries

Moshe Bar-Asher

The Modern Study of Mishnaic Hebrew: Achievements and Challenges

This article surveys two areas of Mishnaic Hebrew (MH) studies. It starts with the lexical studies initiated by Eliezer Ben Yehuda and continued by Jacob N. Epstein and Saul Lieberman, and then looks at the grammatical research of Moses H. Segal and his followers Henoah Yalon, Edward Y. Kutscher, and Ze'ev Ben-Hayyim. The grounding of research in manuscripts and oral traditions has completely changed our vision of MH and the scholarship in these two fields represents a significant achievement.

But challenges remain. The creation of a comprehensive grammar and lexicon of MH is a desideratum. Notwithstanding advances in the study of phonology and the morphology of the verb, and syntax, these, and other areas, such as orthography and noun morphology, require further development. The present article contains two short studies: on the two variants בּוֹר הַגּוֹלָה / בּוֹר הַגִּילָה and the noun pattern פְּעוּלָת.

Eljakim Wajsberg

The Aramaic Dialect of the Palestinian Traditions in the Babylonian Talmud

Source-critical and linguistic examination of the abundant Palestinian traditions in the Babylonian Talmud led to the conclusion that a substantial portion of these traditions preserve the form in which they originated in Palestine. Collection of the characteristic linguistic traits of these sources yields a uniform system, a language, which is no slavish imitation of a known dialect and thus not an artificial construct. This language partially matches the language of the Palestinian Targums and

stages of Aramaic even earlier than the language of the Palestinian Talmud. The article provides examples of the grammar of this language in the realm of phonology and morphology and cites instances where its vocabulary differs from that of standard Babylonian Aramaic and from Galilean Aramaic as well. It argues that the Palestinian sources in the Babylonian Talmud are often more authentic than the parallel ones in the Palestinian Talmud. This source-critical statement is in harmony with the linguistic-diachronic setting of the Aramaic Palestinian dialect of the Babylonian Talmud, which is older than the Galilean Aramaic dialect of the Palestinian Talmud.

Alexey (Eliyahu) Yuditsky

New Readings of MS O39 from the Ambrosiana Library

A renewed examination of the palimpsest of Column Two of the *Hexapla*, discovered in the Ambrosiana Library in Milan by Cardinal Mercati in 13.694, led to the correction of some of Cardinal Mercati's readings, the most recent edition of which was published posthumously in 1959. For example Mercati's astounding word $\iota\omega\beta\beta\omicron\upsilon\upsilon$ should be read $\iota\omega\beta\beta\omicron\upsilon\iota$, which better fits the phonology and morphology of biblical Hebrew.

Chaim E. Cohen

Mishnaic Hebrew as Reflected in Ashkenazic Prayer Books

Based on the extensive comments and proposed corrections found in the seventeenth-century prayer book of Rabbi Shabbethai Sofer of Przemyśl (c. 1565–1635), this article investigates the forms that occur in the mishnaic chapter איזהו מקומן (*Zebahim* 5). By and large, Shabbetai corrected the forms he considered erroneous according to biblical grammar, inserting them into the text of his prayer book. His notes, however, reveal existing forms, derived both from prayer books and from the general public pronunciation, to wit, the accepted pronunciation in his environment. What arises from this examination is that the forms that Shabbethai considered mistaken are consistent with good traditions and

reliable manuscripts of the Mishna and other rabbinic literature.

This article treats a number of these forms, including: כְּלִי שָׁרֵת in the plural, even when the singular form is appropriate; אֵיל נוֹזֵר in the absolute form for the construct state; and הֶדְשֵׁן in the pausal state, as opposed to the expected הֶדְשָׁן. From Shabbethai Sofer's comments it appears that these forms, backed by reliable manuscripts and other sources of mishnaic Hebrew, were still in use among Ashkenazic Jews in the early seventeenth century.

Nurith Reich

Traces of Masora in Poetic Works

This article deals with several terms from the Masora, which appear in poetic works. These include: (1) a unique meaning of זָקַף as קָמַץ, which provides a clue as to the correct interpretation of the phrase זָקוּף בְּלִשׁוֹן found in a *piyyut* by Joseph ibn Avitur. This phrase parallels the adjacent קָמוּץ בְּשִׁפָּה, and both refer to the vocatization of the נו"ן in the divine name אֲדֹנָי; (2) כ"ף פשוטה (= כ"ף at the end of the word); and (3) אלפאביתא, the masoretic name for Psalm 119. The masoretic notes in which terms 2 and 3 appear provide a more precise understanding of a line appearing in a satirical poem by Jacob Francès: אֵין כ"ף פְּתוּחָה, בּוּר, בְּאַלְפַּאבִּיתָהּ.

Mordechai E. Kislev

The Meanings of the Hebrew Word *Hovnim*: A Reconsideration

The hapax legomenon *hovnim* (Ezek. 27:15) is a loan word whose biblical meaning is clear from the ancient Egyptian parallel *hbny* (ebony), which denotes an extremely hard, blackish wood identified as *Dalbergia melanoxylon*. This tree grows in south Sudan and neighboring countries. Occurring rarely in rabbinic, medieval, and modern Hebrew, in rabbinic literature, the use of this word was extended to include Indian trees, such as *Diospyros quaesita* (or related species) and *Dalbergia sissoo*.

During the Middle Ages, because importation of African ebony had essentially ceased, the word's meaning was transferred to additional *Diospyros* species growing in India (including present-day Pakistan). In modern Hebrew, the meaning of *hovne* (the singular) has again expanded to include additional trees, such as *Dalbergia eburnum* imported from Mozambique, *Dalbergia nigra* from Brazil, *Dalbergia latifolia* from East India, and *Brya ebenus* from Cuba. Thus, over several millennia, wood from different forest species with similar characteristics has retained the same name even as the sources of supply change. *Hovne* exemplifies this phenomenon for the Hebrew language.

Esther Borochofsky Bar Aba

**Nuances in the Meaning of Verbs: General Meaning,
Contextual Meaning, and Figurative Meaning**

Any attempt to classify verbs into semantic classes raises difficulties. In numerous cases, because many verbs may belong to several classes simultaneously, the semantic class or subclass to which a verb belongs is unclear. This paper exemplifies this issue with respect to four classes of verbs: possessive verbs, locative-positional verbs, change in location verbs, and symmetric locative verbs. I suggest that the meaning of a verb – conceived of as a cluster of features rather than a unified whole – varies with the context primarily because certain meaning components are prominent in that context. Furthermore, I argue that, for any verb, the entire cluster of meaning components is relevant in all contexts and that the different context simply determine which feature is more prominent. In the last part of the paper, I clarify the borderline between nuances of meaning connected to changing contextual prominence and metaphorical and metonymic usages. In the latter cases, one or more of the meaning components defining the verb are irrelevant to the event designated by the verb, resulting in a so-called semantic shift, which renders the verb polysemous.

Ron Kuzar

The Consecutive Modal Verb Constuction in Israeli Hebrew

This article presents the construction of consecutive verbs in Israeli Hebrew. This construction includes (a) synonymous (hendiadys) consecutive verbs (*nakam ve-natar* ‘avenge and revenge’ = “avenge”), and (b) modal consecutive verbs (*hosif ve-amar*) ‘add and say’ = “say again”). Focusing on the modal consecutive verbs, the paper claims that the form and the function of these verbs in Israeli Hebrew exhibit both continuities and discontinuities with their classical predecessors. Through analysis of documented examples from informal spoken, and some written, Israeli Hebrew, it is suggested that the verbs *halax* (‘go’) and *ba* (‘come’) endow the modal consecutive verb construction with two dimensions of meaning: (a) a stable (semantic) meaning, which invests the action of the second verb with heightened agentivity, and (b) a contextual (pragmatic) meaning, which uses the semantic meaning to express the position of the speaker toward the event: criticizing, suggesting an action, emphasizing the authority of the speaker, etc. Two examples with the verb *ba* exemplify criticism and empowerment respectively. (1) In the statement: It is impossible *lavo ve-lehagid* ‘to come and say’: the Syrian occupation has lasted in Lebanon since 1976, and nothing can be done, this construction expresses criticism: “to have the audacity to say”. (2) In the statement: If you believe in this way, you will be able *lavo ve-lehagia* ‘to come and arrive’ there, the construction expresses empowerment: “to take the initiative and get there”.

Both the semantic and the pragmatic meanings are modal. Comparison to English shows that despite differences in details, the principle of double modality is applicable also to English. As for style and register, the construction prevails in informal language, spoken as well as written, in a variety of topics and speech situations.

Nasir Basal

A New Epoch in the Study of Medieval Karaite Grammatical Theory

G. Khan, M. Ángeles Gallego, and J. Olszowy-Schlanger, *The Karaite Tradition of Hebrew Grammatical Thought in Its Classical Form: A Critical Edition and English Translation of al-Kitāb al-Kāfī fī al-Luġa al-ʿIbrāniyya* by 'Abū al-Faraj Hārūn ibn al-Faraj, 1–2, Leiden: Brill 2003, 91 + 1097 pp.

This critical edition of the medieval Judeo-Arabic grammatical composition *al-Kitāb al-Kāfī* is a masterpiece, impressive not only for the quality of its scholarship but also for its handsome printing. The editor, Geoffrey Khan, one of the outstanding researchers of Judeo-Arabic culture, and his colleagues, have published the first complete edition of the composition of the greatest Karaite grammarian, 'Abū al-Faraj Hārūn, including an accurate critical apparatus, an excellent English translation, and insightful comments. A difficult, cumbersome text, scattered over multiple manuscripts in a disorderly fashion, has been transformed into a fluent, easily read and comprehensible composition. The combination of Arabic text with English translation makes 'Abū al-Faraj's work eminently accessible. Equaled by few scholarly works, it stands out as an imitation-worthy model.

This edition and translation not only make a significant contribution to grammatical study – of the grammar of 'Abū al-Faraj, Karaite grammar, and Hebrew grammar in the medieval era – they also shed light on other medieval Hebrew grammatical compositions, both Karaite and Rabbanite. The comprehensive, elegantly phrased introduction in which Geoffrey Khan summarizes the scholarship on 'Abū al-Faraj and ancient Karaite grammatical theory is accompanied by a useful list of grammatical terms, an inventory of the manuscripts of *al-Kitāb al-Kāfī*, and an outstanding innovation: the discovery of a section of an unknown work by 'Abū al-Faraj, *Kitāb al-Madḫal*.

In sum, this volume makes an invaluable contribution to the study of medieval Hebrew grammar. It unquestionably changes current research, paves the way for subsequent scholarship, and should serve many future generations of researchers.

Aharon Maman

***Sefer Moznayim* of R. Abraham Ibn Ezra:
A New Critical Edition**

Abraham Ibn 'Ezra', Sefer Moznayim, Introducción (en castellano e inglés). Edición crítica del texto hebreo y versión castellana de Lorenzo Jiménez Patón, Revisada, completada y reelaborada por Ángel Sáenz-Badillos, Córdoba: Ediciones el Almendro 2002, 223 + 132* pp.

Sefer Moznayim is the first of five Hebrew grammar manuals composed by the Spaniard Rabbi Abraham Ibn Ezra (1089–1164), based on the achievements of his predecessors, R. Yehuda b. David Ḥayyūj, R. Jonah ibn Janah, and others. Constructed as a sort of a grammatical lexicon comprising 58 basic terms, such as: העבדים, הנעים, הנחים, המלכים, המשרתים, המתחלפים, Ibn Ezra commented on many principles in various fields of linguistics: phonology (as in entry 42), morphology and semantics (46, 48), syntax (44), and linguistic usage (43). The importance of the work also lies in the fact that it serves as a milestone in the history of the development of Hebrew grammar and of the diffusion of the Spanish grammarians' teaching worldwide.

Until 2002 *Sefer Moznayim* appeared in no fewer than eight editions, none critical. Based on twenty-four manuscripts, this new scholarly edition is eclectic rather than diplomatic. Even the earliest manuscript, MS Madrid, National Library 5460/4, from the thirteenth century, does not represent the *verbatim* original version of *Sefer Moznayim*. This new edition includes a Foreword ("Presentation") in both English and Spanish by Sáenz-Badillos; a Spanish introduction (pp. 11–43); an English introduction (pp. 45–76); a description of the manuscripts, bibliography, and abbreviations (pp. 77–98); the annotated Hebrew text (pp. 1*–113.6*); an annotated Spanish translation (pp. 101–223); and indexes (pp. 119*–132*).

The foundation for the present edition was laid by the late Dr. Lorenzo Jiménez Patón as his doctoral thesis, which he wrote under the supervision of Professor Ángel Sáenz-Badillos at the University of Complutensia, Madrid, in 1995; unfortunately, Dr. Patón died unexpectedly before completing his work. His thesis advisor undertook to update and to publish the dissertation. Sáenz-Badillos's merits as a

thesis advisor, and the name he has made for himself as a researcher and editor of ancient texts in the field of medieval linguistics are beyond dispute, and they come to light yet again in this excellent, typographically pleasing edition, with its helpful division into paragraphs and numbered lemmata in the translation.

The textual apparatus lists text variants collated from all manuscripts. The Spanish translation is excellent and clearly evinces a thorough understanding of the original text. This is evident in particular in the translation of Ibn Ezra's Arabized expressions, words such as זר (p. 31*) translated 'anomalo' (p. 137), and לכן, a very common idiom in this work, meaning 'but', as influenced by the Arabic, phonetically similar word לאכן (e.g., p. 31*). The commentary apparatus clarifies Ibn Ezra's terms and linguistic usages, supplemented by further intertextual references to other studies by Ibn Ezra, references to additional compositions, contemporary authors, and modern research, and detailed specification in those instances where Ibn Ezra only made a general reference. Finally, the indexes of biblical references and of the grammarians mentioned in Ibn Ezra's *Sefer Moznayim* are of great importance to scholars, especially in the location of particular matters in the present text and in comparison to other texts, whether by Ibn Ezra or by different authors.

Barak Dan

בְּאַל יִשְׂרָאֵל

The phrase בְּאַל יִשְׂרָאֵל is the conclusion (*ḥatima*) of the blessing concluding the Shema prayer in the morning and evening services. This blessing is also found in the Passover Haggada, and mentioned in the Mishna (*Pesah.* 6:10).

The traditional understanding of the form בְּאַל as being in the past tense – 'Blessed are you, O Lord, who has redeemed Israel' – makes this *ḥatima* exceptional. Every other verbal *ḥatima* is syndetic and begins with a relative pronoun, but בְּאַל יִשְׂרָאֵל is asyndetic, in line with the nominal pattern of blessing conclusions. I therefore suggest that the form בְּאַל be viewed not as a verb, but as a construct-state noun. Its absolute

state would be גָּאֵל, in the nominal *qatṭāl* pattern. Thus, the nominal phrase יִשְׂרָאֵל גָּאֵל means ‘the redeemer of Israel’, and has the same meaning as the *ḥatima* of the seventh benediction of the Amida prayer: גּוֹאֵל יִשְׂרָאֵל.

Daniel Sperber

Foreign Words in *Sefer Rushaina*

In *Sefer Rushaina* to Leviticus, ed. M. Weiss (Jerusalem 1993), and to Numbers and Deuteronomy, ed. M. Weiss (Jerusalem 1997), we find a number of often corrupt Greek words in medieval Greek dialect form. Several examples follow:

Leviticus

p. 111: קוּמוּלוֹן = κούμολον (Latin *cumulus*), ‘piled up’

p. 170: פֶּאֵלָא = πάλλα (Italian *palla*), ‘a ball’

קִנְפוּדִי = καλάποδι, ‘shoemaker’s last’

יֶאֶר = ἱερά, ‘anything stored as valuable’.

p. 13.60: שְׁקוּטֹסְקִיפּוּס; cf. *m. Bek. 7:1*: שְׁקוּט וְסְקִיפּוּט, whose meaning and etymology remain unclear.

Deuteronomy

p. 93: וואַיִדִין = βαίδειον, ‘pure gold’.

p. 108, 125: אַפְרוֹסֶפִיָּא, פֶּרוֹסֶפֶא, both = προσφάγιον, ‘sauce, relish’

פִּיסוֹנִי = πίσον, ‘pea’.

English summaries edited by Dena Ordan

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְשׁוֹנֵנוּ

כתב־עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך שישים ושמונה, חוברת שלישית ורביעית
אלול התשס"ו

ירושלים התשס"ו

"לשוננו" יוצא לאור בסיוען של הקרן על שם זאב שמחה ומלכה זאלצמאן
ושל הקרן על שם מיכאל ומרי וילנסקי

עריכת לשון והתקנה לדפוס: טלי אמיר, נחמה ברוך

ISSN 0334-3626

© כל הזכויות שמורות
לאקדמיה ללשון העברית, התשס"ו

הפקה: ליזה מוהר

סדר ועריכה במחשב: האקדמיה ללשון העברית
לוחות: מכון לאופסט נתן שלמה, ירושלים
הדפסה: דפוס "גרפית" בע"מ, ירושלים

האקדמיה ללשון העברית, גבעת-רם, ירושלים 91904
טל' 02-6493555, פקס' 02-5617065
דואר אלקטרוני: acad3u@vms.huji.ac.il
אינטרנט: <http://hebrew-academy.huji.ac.il>

לְשׁוֹנֵנוּ

יוצא לאור ארבע פעמים בשנה
על ידי ועד הפרסומים של האקדמיה ללשון העברית

העורך: משה בר־אשר

מזכיר המערכת: חיים א' כהן

האחריות לדעות המובעות במאמרים על מחבריהם

לְשׁוֹנֵנוּ

נערך בידי ד"ר א' צפרוני ז"ל (תרפ"ט–תרצ"ד)
בידי פרופ' נ"ה טור-סיני ז"ל (תרצ"ד–תשי"ד)
בידי פרופ' ז' בן-חיים (תשט"ו–תשכ"ה)
בידי פרופ' י' קוטשר ז"ל (תשכ"ו–תשל"ב)
בידי פרופ' ש' אברמסון ז"ל (תשל"ג–תש"ס)
בידי פרופ' י' בלאו (תשמ"א–תשנ"ט)

את כתבי היד המוצעים למערכת יש למסור על פי ההנחיות המתפרסמות
בלשוננו סז (תשס"ה), חוברת א, עמ' 113–114

תוכן העניינים

מאמרים	
183	סוגיות בלשון המקרא
	יהושע בלאו
	משה בראש
	וְצֹתֵךְ אֶל יֶכֶד לְכָךְ: על משפט אחד במכתב "אל
201	פליטהו"
	אורי מור
	הרי אתה דן: מילות ההצגה "הרי" ו"והלא" בלשון חז"ל
209	על פי כתב יד וטיקן 32 לספרי במדבר
	נמרוד שתיל
	מערכת משקלי השם בעברית בת ימינו בראייה מבנית
243	וקוגניטיבית
	רבקה הלוי
283	תפקודה של "זה" הבלתי לקסיקלית בעברית בת ימינו
309	מילות הסיבה שלפני שם עצם: אפיונים מבניים וסמנטיים
	רבקה בליכום
ביקורות	
	תמר צבי
	עברית מקראית במרחב השמי הצפון-מערבי: היבטים
341	טיפולוגיים והיסטוריים
	משה עסיס
	אסופת מחקרים בשומרונות, בעברית, בארמית, במקרא
353	ועוד
הערות ותגובות	
365	אליקים וייסברג
	על שכ"ח במשמעות 'שכחה' בארמית שבתלמוד הבבלי
373	יהושע בלאו
	על צורות נסמך בסיומת ה־ה בהקספלה
375	ספרים שנתקבלו במערכת
I	תקצירים באנגלית

כתובות המחברים המשתתפים בחוברת זו :

- פרופ' יהושע בלאו, האקדמיה ללשון העברית, גבעת רם, ירושלים 91904
פרופ' משה בר-אשר, האקדמיה ללשון העברית, גבעת רם, ירושלים 91904
מר אורי מור, המחלקה ללשון העברית, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר-שבע 84105
ד"ר נמרוד שתיל, המכללה האקדמית צפת, ת"ד 160, צפת 13206
ד"ר רבקה הלוי, ת"ד 24, הר אדר 90836
ד"ר רבקה בליבוים, בית הספר לתלמידי חו"ל ע"ש רוטברג, האוניברסיטה העברית בירושלים,
הר-הצופים, ירושלים 91905
ד"ר תמר צבי, החוג ללשון העברית, אוניברסיטת חיפה, חיפה 31905
פרופ' משה עסיס, החוג ללימודי התרבות העברית, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב 69978
ד"ר אליקים וייסברג, האקדמיה ללשון העברית, גבעת רם, ירושלים 91904

סוגיות בלשון המקרא

1. בעיות בהתנהלותו ההיסטורית של הקמץ

1.1 כמה קווים לשוניים מאפיינים את הקמץ הטברני:
א. התאחדו בו שתי תנועות שכל אחת ממוצא אחר, הן איכותית הן כמותית. העובדה שמסרני טבריה לא טרחו להבדיל בין קמץ קטן, שמקורו u קצרה, לקמץ גדול, שמקורו ā,¹ היא אחת הראיות המכריעות שהניקוד הטברני אינו מציין אורך של תנועות.

ב. כאמור, המסורת הטברנית אינה מציינת אורך של תנועות. סימני הניקוד חיריק, צירי וקיבוץ/שורוק מציינים הן תנועות ארוכות הן קצרות מבחינה היסטורית.² לא כן באשר לתנועה a: הפתח מסמן a קצרה טרום-טברנית, ואילו הקמץ הגדול מסמן a שהייתה ארוכה בשמית הקדומה, או לפחות נתארכה במשך תולדותיה של העברית,³ ושינתה את איכותה ונתגלגלה ל-ō.⁴ לפיכך, כאשר צירי או חולם מקבילים לפתח יש לראותם קצרים במקורם (ובכן: חפץ בעבר מקביל לכתב, ולכן הצירי קצר, כמוהו כחולם בעבר: יכל), אולם ההקבלה לקמץ (גדול) מורה על אורכם (חפץ כבינוני או כשם תואר בצירי ארוך, כי הוא מקביל לקמץ שבחזק, כמוהו כחולם בקטן, המתחלף בקטן). נמצאנו למדים שהקמץ (הגדול), בהגדרתו לפתח,

1. ā זאת יש שמוצאה מ־a ארוכה פרוטו-שמית (מעין דָּן), אולם לרוב היא משקפת הארכת a קצרה פרוטו-שמית, מה שמקובל לננות "a משוכת טעם".
2. קיבוץ ושורוק אינם נבדלים אלא בכתיב המילה: אם תנועה u מסומנת במילה באות וי"ו יסומן שורוק (ו), ולא – קיבוץ. אותה מילה עצמה יכולה אפוא להינקד פעם בשורוק פעם בקיבוץ, והוא הדין לחיריק, לצירי ולחולם מלאים וחסרים, ואף לסגול, אם כי סגול מלא נדיר במקצת. אמנם על פי רוב תנועה בכתיב מלא היא ארוכה מבחינה היסטורית, אך הכתיב המלא משקף לא את אורכה אלא את הדיפתונג שממנו נתגלגלה.
3. מעטים ומאוחרים המקרים של פתח המייצג תנועה ארוכה מבחינה היסטורית (כגון *נָאֲלִי < נָאֲלִי) או קמץ שנתגלגל מתנועה a קצרה טרום-טברנית (סוג של קמץ גדול; להבדיל מ־u שנעשה קמץ קטן) ובא במקום תנועה קצרה טרום-טברנית (מעין מָוֶת, ים־, המשקפים כפי הנראה הידמות לעיצורים ו ר־מ התוכפים).
4. הקמץ שנתגלגל מ־a ארוכה פרוטו-שמית ייקרא "קמץ ארוך מיסודו" זה שמקורו a ייקרא "קמץ משוך טעם", ובדומה לזה באשר לתנועות האחרות.

הוא בחינת מורה דרך המאפשר לנו להבין את מבנה אורך התנועות הטרומ-טברניות. הוא המלמדנו שבהברה סופית סגורה מוטעמת של שמות בנפרד באה תנועה ארוכה (דגם דָּבָר), אך בנסמך ובפועל הניטה (finite verb) באה תנועה קצרה (דָּבָר, קָתַב).⁵

ג. קו לשון נוסף שניטשטש בצירי ובחולם אך נשמר בתנועת a מתבטא בהתנהגותם של השמות הדגושים. למשל סָל בפתח, במקורו *sallu, מעיד שהצירי והחולם בשמות מעין חֵץ, דָּב (*dubbu/*ḥiṣṣu >) קצרים הם. אין זאת אלא שהתנועה הסופית בנפרד התארכה בהברה פתוחה בלבד, ואילו בהברה סגורה היא נשארה קצרה (ובשמות הדגושים העיצור הסופי המוכפל סגר את ההברה הקודמת). צריך אפוא לראות בתנועתם של שמות אלו תנועה קצרה, ומנגד, שם חד-הברתי בפתח בנפרד יש לגזור משורש ע"ע.

על כן אין לקבל את הגיזרון המוצע בכל מילוני המקרא, שלפיו המילה עד (כבצירוף לעולם ועד) נגזרת משורש עד"י או משורש המקביל לערבית عَدُو, שממנו נגזר عَدَا 'מחר' (כדעת ברט, עמ' 64). שני הגיזרונות המוצעים בלתי אפשריים, כי השורש חייב להיות עד"ד, כפי שמוכיח הפתח (הבא אפילו בהפסק).⁶

ד. תנועת a, מקורו העיקרי של הקמץ (הגדול), יציבה משאר התנועות, יותר מ־i ובוודאי יותר מ־u.⁷ זה מתבטא בעיקר בקיום a בהברה פרטונית (והארכתה) לעומת השמטת u במצב זה (כגון מחלקות);⁸ i ל־i עמדת ביניים: יש שהיא מתארכת בהברה פרטונית (מעין זָקֵנים), כמוה כ־a, ויש שהיא מתקצרת (למשל שְׁמֵרִים). התקצרות a במצב פרטוני נדירה ביותר.⁹

על רקע זה מתמיהה לכאורה התקצרות a בדגמים הבאים: *katābat < *katābā <

5. לסיבה המשוערת עיין עיונים, עמ' 72–76.

6. על כן צדקה האקדמיה ללשון העברית כשניקדה "משפחת הַחֲדָצִיִּים". גם הסגול שבלעולם וְעַד גלגול הפתח הוא. כפי ש*הַעֲבִים נעשה הַעֲבִים, כן *וְעַד נעשה וְעַד. קשה לדעת מה מקורו של וְעַד זה. שמא לפנינו *עַתָּד מלשון עתיד (השווה דב' לב, לה – "וחש עתידת למו"). למעתק *עַתָּד < עַד השווה ברוקלמן, II, עמ' 171 ואילך.

7. זה קו לשון המתועד היטב בלהגים ערביים רבים, והבלשן הדגול ז'ן קנטינו (Cantineau) כינה דיאלקטים אלו différentiel, רוצה לומר להגים המבדילים בין התנהגות a לזו של u/i. השווה למשל מאמרי "Non-Phonetic Conditioning of Sound Change and Biblical Hebrew", *Hebrew Annual Review* 3 (1979), p. 8 n. 4, (Hebrew = נושאים, עמ' 27 הערה 4), המזכיר הן את עברית המקרא הן להגים ערביים.

8. לרוב באה תמורת התקצרות ה־u הכפלה פרטונית, מעין אֲדָמִים.

9. עיין ברגשטרסר, דקדוק, I, עמ' 119. לא הייתי מצרף לכאן את מילות היחס ב', כ', ל־ ואת מילת החיבור ו־ הבאות בשווא לפני הברה מוטעמת, כי מילות תפקיד אלו נוטות להפסיד את טעמן יותר ממילות תוכן.

כְּתָבָה (השווה בהפסק כְּתָבָה), *katābū < כְּתָבוּ (השווה בהפסק כְּתָבוּ); *yadākā < יָדָךְ (השווה בהפסק יָדָךְ).¹⁰ כמה צדדים משותפים לדגמים אלו:¹¹

1. הטעמתם המקורית הייתה מלעיל, כי בעברית הטרוס-טברנית הייתה הטעמת מלעיל כללית בתקופה מסוימת. היא נשתמרה בצורות ההפסק, שבהן ההברה המלעילית המוטעמת הייתה ארוכה בעטייה של הארכת ההפסק, ועל כן עשויה הייתה לשמר את טעם המלעיל.

2. בצורות ההקשר הייתה תנועת ההברה המלעילית קצרה. תזוזת הטעם להברה האחרונה פעלה אחרי תקופת ההטעמה המלעילית הכללית, כי הטעם נדד בקביעות מהברה פתוחה מלעילית בתנועה קצרה להברה הסופית הפתוחה.¹²

3. איחורו של מעתק הטעם להברה האחרונה משתקף גם בהתנהגות הקמץ, המרוחק כעת שתי הברות מן הטעם. תנועה קצרה במעמד כזה מתקצרת בעברית (מעין *nadaba[t] < נַדְבָה), אולם בדגמים מעין כְּתָבָה, כְּתָבוּ, יָדָךְ היא נשתמרה בגלל התארכותה. אין זאת אלא שההארכה הפרטונית של a ל־ā (המשתקפת בניקוד הטברני בקמץ) קדמה לתזוזת הטעם למלרע. מאחר שבתקופת הטעמת המלעיל, שכאמור, קדמה לתזוזת הטעם, ה־a הייתה בהברה הפרטונית, היא נתארכה (מעין *katābat < *kātāba(t) < כְּתָבָה; *katābū < *kātābū < כְּתָבוּ; *yadāka < *yādāka < יָדָךְ) ובהיותה ארוכה היא נשתמרה גם אחרי תזוזת הטעם.

4. איחור קו הלשון הנידון מסביר את השוני בהתנהגותה של ההברה הפרטונית בעלת תנועת a. לפני כן התאפיין מבנה העברית בכך ש־a בהברה שלפני הטעם לא רק לא נתקצרה אלא אף נתארכה, ואילו בתקופה הזאת היא נתקצרה, כמו שהיא מתקצרת בארמית – ומן הסתם אף בהשפעת הארמית, כצפוי בתקופה מאוחרת. נמצאנו למדים שבתקופה קדומה יותר ההארכה הפרטונית של a הייתה כללית, ואילו התקצרותה מיוחדת לתקופה מאוחרת יותר.

1.2 קו לשון נוסף המבדיל בין קמץ לצירי וחולם: האחרונים נוטים להישמר ולא להתקצר בנטייה גם כשהם מייצגים i ו־u קצרות מקוריות (מעין יְשִׁנִי, אֲבָלִי,

10. השווה אל הכינוי *ānī < אָנִי, בהפסק אָנִי, וכן *yiptāhū < יִפְתָּחוּ, בהפסק יִפְתָּחוּ. לעומת זאת אין כל דבר מתמיה בצורה המקבילה *yiktūbū < יִכְתְּבוּ, שהרי u נוטה להתקצר בהברה שלפני הטעם.

11. ראה מאמרי "Hebrew Stress Shifts, Pretonic Lengthening, and Segolization: Possible Cases of Aramaic Interference in Hebrew Syllable Structure", *Israel Oriental Studies* 8 (1978), pp. 99–100 (=נושאים, עמ' 112–113).

12. לעומת זאת, הברה ארוכה מלעילית שמרה לרוב על הטעם (קָמוּ, קָלוּ לעומת שְׁמָרוּ), ותזוזת הטעם ממנה למלרע הייתה אקראית; למקרים כאלה ראה מאמרי "הערות לגלגולי ההטעמה בעברית הקדומה", ספר חיים שירמן: קובץ מחקרים, בעריכת ש' אברמסון וא' מירסקי, ירושלים תש"ל, עמ' 38 (=עיונים, עמ' 52).

בִּרְכָּת, טְהוּרִים¹³), כאילו היו תנועות ארוכות מיסודן, ואילו הקמץ שהיה ארוך בשמית הקדומה נוטה להיעשות לקמץ המשתנה בנטייה (כגון "יִדְּיָן אלמנות", תה' סח, ו). נראה שהן במגמה לשמר את הצירי והחולם משוכי הטעם הן במגמה לא לקיים את הקמץ הארוך מיסודו בכל היקרויותיו משתקפת הנטייה להשוואת התנהגותן של כל התנועות שהן בעלות איכות אחת, שהרי ההבדלים הכמותיים חדלו להיות מצוינים במסורת הטברנית.¹⁴ את המגמה לקיים את החולם בכל מצב אפשר להבין גם על רקע שכיחותו היחסית של חולם ארוך מיסודו, שנתגלגל הן מכיוון הדיפתונג aw הן מן a מוטעמת, אולם צירי מלא נדיר יחסית, שהרי נתהווה מכיוון הדיפתונג ay בלבד. כלום פעל אילוץ המערכת, הרצון לעשותה שקופה יותר? על כל פנים קו זה לא השפיע על הקמץ, שבנוגע אליו נעשתה מערכת הנטייה שקופה פחות,¹⁵ אף כי אין לשכוח שקמץ ארוך מיסודו נדיר יחסית, כי ā נעתקה לרוב ל־ō. האם פעל גם הרצון למנוע הזדהות בין שמות קמוצים לשמות צרויים בנטייה (זֶקֶן-זֶקֶן, יֶשֶׁן-יֶשֶׁן, עֶמֶל-עֶמֶל, צֶמֶא-צֶמֶא, בֶּרֶכָה-בֶּרֶכָה, לִבְנָה-לִבְנָה, נִבְלָה-נִבְלָה, שִׁפְלָה [נקבה של שִׁפְלָה] - שִׁפְלָה, *תֶּאֱנָה [אם הנפרד אינו *תֶּאֱנָה] - תֶּאֱנָה)?

1.3 האם אפשר ללמוד דבר על הכרונולוגיה של התנהלות הקמץ מהבדלי ההתנהגות בין קמץ גדול (\bar{a} , $a >$) ובין קמץ קטן ($u >$) וחטף-קמץ? אכן היה זמן שחשבתי כך,¹⁶ אולם עכשיו אני מפפק אם אפשר להסיק מסקנות כלשהן:
א. בצורות מעין חֲדָשִׁים, חֲלָיִים לעומת חֲדָשִׁים, עֲנִיִּים ברי שהניגוד בין חטף-קמץ לחטף-פתח משקף את ההתפתחות הסדירה הצפויה של *ḥudāšim, *ḥulayim לעומת *ḥadašim, *anīyīm. ה־a שבהברה הראשונה של *ḥadašim, *anīyīm מעולם לא נעתקה לקמץ (שהרי לא הייתה בהברה פרטונית) אלא נתקצרה מ־a קצרה לשווא, ובהיותה אחרי גרונית, בא במקום השווא חטף-פתח בגונה של תנועת המקורית. a

13. לא מן הנמנע שהמשקל המקורי של טהורים אינו ṭahur אלא ṭahār וחל עליו מעתק ā מוטעמת < ṭ (עיין במילוני המקרא), אולם ברי שלפחות בחלק של השמות במשקל זה בא חולם בלתי משתנה בנטייה, אף על פי שמקורו u קצרה.

14. אמנם כבר בתקופה הטרנס-טברנית הייתה כפי הנראה זהות פונטית בין תנועות ארוכות מיסודן לבין תנועות משוכות טעם. קמץ גדול אכן היה תמיד ארוך, אולם צירי וחולם נודמנו הן קצרים הן ארוכים (בין מיסודם בין משוכי טעם). אך מסתבר שעם היעלם תפקידה הפונמטי של הכמות בתנועות גברה הנטייה להאחדת התנהגותן.

15. במקום קמץ (ארוך מיסודו) במערכת כולה עשויים לבוא חילופים בין קמץ, פתח ושווא.

16. עיין במאמרי "Marginalia Semitica III", *Israel Oriental Studies* 7 (1977), pp. 14-17 (=נושאים, עמ' 247-250); "על גלגוליה של החלשת הגרוניות כתופעה חיה", לשוננו מה (תשמ"א), עמ' 38-39 § 5.1 (=עיונים, עמ' 23-24).

ב. גם החטפים במילים פָּעֵלוּ לעומת פּוֹעֲלִים תקניים וצפויים. במילה פָּעֵלוּ בא החטף במקום שווא נח, רוצה לומר במקורה באה הגרונית ללא תנועה מיד אחרי u, ובמבנים מעין אלו, שבהם הגרונית סוגרת את ההברה, התנועה הקודמת לה קובעת את גון החטף.¹⁷ לעומת זה במילה פּוֹעֲלִים הגרונית נמצאת במקורה בראש הברה, אחרי תנועה ארוכה, והחטף בא במקום שווא נע. במקרים אלו אכן חטף-פתח הוא הרווח, ללא קשר אל התנועה הקודמת.

ג. נראה שגם חילופי פתח, קמץ וסגול בה"א הידיעה לפני גרונית קמוצה אינם שופכים אור על ההיסטוריה של הקמץ (קמץ גדול, קמץ קטן וחטף-קמץ).¹⁸ כידוע, לפני גרונית בקמץ גדול יש נטייה לניקוד ה"א הידיעה בסגול.¹⁹ אולם באשר לגרוניות בחטף-קמץ או בקמץ קטן אין המצב מחוור: לפני ה אכן בא סגול (הַחֲרָשִׁים, הַחֲרָכּוֹת, פְּחָרְשִׁים > פְּחָחְרָשִׁים), השווה גם הַחֲרָכּוֹת), אך לפני ע יש דוגמה יחידה, בקמץ: הַעֲמָרִים, ולפני ה בקמץ קטן יש דוגמה יחידה בהיקריות הרבה: הַחֲכָמָה.²⁰ בשל מיעוט הדוגמאות (חוץ מאלה שבהן ה) קשה להביע דעה נחרצת על חילופים אלו, על אחת כמה וכמה על הסגול הקצר, שמעמדו הפונמטי רופף, שלא כמו הפתח.²¹

17. השווה צורות מעין נַעֲלָה, נָאֵמָן, נַעֲמָד. אולם יש שבמקום פָּעֵלוּ התקני בא פָּעֵלוּ (יש' א, לא; יר' כב, יג) בהארכת התנועה הקודמת לגרונית ובחטף-פתח. בדומה הַעֲבֵרָת, הַעֲלָה, הַעֲלָה; השווה י' ייבין, "שינויי איכות של חטפים", לשוננו מד (תש"ס), עמ' 166. במבנה התקני ההברה הסגורה והבלתי מוטעמת בעלת התנועה הקצרה (בדוגמה שלנו: פָּעֵ) נשארת בעלת תנועה קצרה גם לאחר היפתח ההברה על ידי החטף, והחטף גונו כגון התנועה (הקצרה) הקודמת לו (פ-ע). ובאשר למבנה החריג (מעין פָּעֵלוּ), נראה לי להסביר, בשינוי מה מדברי ייבין שם, שהוא משקף ביסודו של דבר הארכה של התנועה הקצרה המקורית בעטייה של פתיחת ההברה (פ-ע > פָּעֵ). מאחר שהתנועה נעשתה ארוכה, נתרופפה צמידות הגרונית העוקבת (לעומת צמידותה לתנועה קצרה) והחטף בא בצורת חטף-פתח, החטף הרווח, בלא קשר אל התנועה הקודמת לו.

18. בניגוד למה שטענתי במאמרי בלשוננו (הערה 16 לעיל), עמ' 38–39 § 5.1 (=עיונים, עמ' 23–24).

19. לפני ע ר"ה בקמץ גדול בלתי מוטעם ולפני ה בקמץ גדול בכל מצב; לפרטים ולפירוש פונטי עיין במאמרי בלשוננו (הערה 16 לעיל), עמ' 36–38 § 5 (=עיונים, עמ' 21–23).

20. אך שמה "דָּהָה חֲכָמָה" (מש' כד, יד) משקף סגול לפני קמץ קטן?

21. ראה מאמרי "עיונים בדקדוקה ההיסטורית של לשון המקרא", מחקרים בשומרוניות בעברית ובארמית מוגשים לאברהם טל, בעריכת מ' בראשור ומ' פלורנטיין, ירושלים תשס"ה, עמ' 94–102. שם הגעתי למסקנה כי "יוצא שיש אמנם היקרויות של ניגוד פונמטי בין סגול לפתח מחד גיסא ובין סגול לחיריק מאידך גיסא, ואף ניגוד בין חלקי מערכות דקדוקיות, אולם בעיקרו של דבר סגול קצר מבחינה היסטורית אינו אלא אלופון של פתח מצד אחד ושל חיריק/צירה מצד אחר" (עמ' 102).

2. על האפשרות של מציאות צרור עיצורים בראש מילה בשמית

2.1 לספר היובל לכבוד אהרן דותן העומד להתפרסם תרמתי מאמר שכותרתו "על שני שוואים נעים רצופים"²² עימתתי בו שתי גישות לקיומה של תנועה קצרה בהברה פתוחה במקורה הקודמת להברה אחרת כזאת, שהיא עצמה קדמה מבחינה היסטורית להברה הפרטונית, כלומר ההברה שהתנועה הקצרה נתקיימה בה בתבניתה היסודית נמצאה מרוחקת מן הטעם בשלוש הברות. דוגמאות לכך הן השמות *kanapēhūmū < כַּנְפִּיָּהִם, *ṣadaqatiya < צִדְקָתִי: ההברות ṣa, ka מרוחקות בהן בשלוש הברות מן הטעם ונתקיימה בהן תנועה קצרה; ka נתקיימה כמות שהיא, כַּנְפִּיָּהִם, ואילו ṣa נעתקה על ידי הידקקות ל-ṣi, צִדְקָתִי. במאמר הנזכר העליתי את ההשערה שהתנועה הקצרה נתקיימה (כפי שמתארת זאת השיטה הבלשנית המערבית ה"מדעית") בדיבור אטי (lento), אשר בו לא נחטפו שתי התנועות שבשתי ההברות הפתוחות הרצופות אלא התנועה השנייה בלבד (*כַּנְפִּיָּהִם < כַּנְפִּיָּהִם) וכך נסגרה ההברה הפתוחה פ, ועתה באה תנועתה בהברה סגורה, פֶּנְ, ועל כן נשתמרה. אך סברתי שבדיבור מהיר (allegro) נחטפו שתי התנועות הקצרות האלה וכך התהוו שני שוואים נעים רצופים, כפי שמתארת זאת הגישה המסורתית של מדקדקים עבריים, ובמקום השווא הראשון בא חיריק (*צִדְקָתִי < *צִדְקָתִי < צִדְקָתִי)²³. כעת ברצוני לדון באפשרות קיומם של שני שוואים נעים בראש המילה, כלומר במילים הפותחות בצרור עיצורים.

2.2 מקובל לחשוב שבשפות השמיות כל הברה, ובכלל זה הברה תחילית, פותחת בעיצור אחד. לפיכך לא תתחיל מילה בצרור עיצורים.²⁴ אני רוצה להציע שכבר בשמית הקדומה אפשר שצרור עיצורים פונמטי יבוא בראש מילה,²⁵ ומן הסתם הוא

22. לרשימת המלומדים המערביים שקיבלו בעקבותיו של מאיר ברפמן את השיטה של שני שוואים רצופים מן הראוי להוסיף את מאמרו החשוב של קנטינו, שהוא ביקורת שקולה על ברפמן. קנטינו מקבל את השערת ברפמן בדבר החיריק כתנועת עזר, אך דוחה את שיטת ההטעמה ה"מרחפת" שלו ומייחס בדרך כלל את היווצרות תנועת העזר חיריק לפתיחת צרור עיצורים שנגרם מהיחטפות תנועות. עיין בסיכום הבהיר של זיואן ומוראוקה, עמ' 101 הערה 1.

23. לפי שיטה זאת נסביר את בואן של תנועות קצרות אחרות במקום החיריק בפעולתו של היקש מורפולוגי לצורות האחרות של המילה הנידונה (למשל נסביר את הפתח במילה כַּנְפִּיָּהִם בהשפעת *kanap < קֶנֶף).

24. עיין למשל ברוקלמן, I, עמ' 61 § 41b, 209 § 82a; אולד, עמ' 77 § 23c; אונגנדר, עמ' 20 § 49; בורשטין, עמ' 13 § 9a.

25. דעה זו הובעה לא אחת אגב דיון בפרטים. בירקלנד (עמ' 75–76) קובע שציווי בבניין קל הוא בעל הברה אחת, אך אינו נוגע בבעיה של צרור עיצורים בראש המילה. גם טרופר (דקדוק אוגריתית, עמ' 425 § 73.11–73.12) דן בו אגב דיון בציווי קל. פישר (W. Fischer, "Silbenstruktur und Vokalismus im Arabischen", *Zeitschrift der Deutschen*

שריד מתקופה קדומה. לקדמות התופעה מרמזת העובדה שצורר עיצורים תחילי אינו אפשרי בשפות השמיות הקלאסיות מבחינה פונטית. מסתבר שבתקופה קדומה ביותר צוררות עיצורים בראשי מילים היו מצויים לא רק מבחינה פונמטית אלא אף מבחינה פונטית,²⁶ ושרק בתקופה מאוחרת יותר אבד כושר הדוברים לבטא צורר עיצורים תחילי. צוררות העיצורים נכללו מבחינה פונטית במערכת באחת משתי דרכים: אל"ף קלה (פרוסטטית) הוקדמה לצורר או הצורר נפתח בתנועה קצרה. כשבשפות שמיות שונות מתחלפות שתי דרכים אלו, מן הראוי לבדוק אם אין לפנינו כפולה שמית של השתקפות צורר עיצורים תחילי. אופייה המיוחד של התנועה הקצרה הפותחת את הצורר עשוי להשתקף בהיעדר יציבותה, והדבר בא לידי ביטוי בהידמותה באיכותה לתנועה שאחריה או – אם התנאים הפונטיים מרשים – בהיחטפותה.

2.3 הערבית הקלאסית שמרה על תנועות קצרות בהברות פתוחות בלתי מוטעמות בכל התנאים.²⁷ אם נמצא אפוא צורר עיצורים תחילי, אין נראה לייחס את התהוותו

41a p. [1967] 117 *Morgenländischen Gesellschaft*) טוען שמבחינה סינכרונית יש לגזור את הציווי של בניין קל בערבית הקלאסית מן העתיד המקוצר ותוהה שמה גם בשמית הקדומה צריך להניח כי ציווי קל בא במשקל f'ul, f'il, f'al; לעומת זאת (שם, עמ' 42–43) הוא אינו חושב את צורר העיצורים בשמות (i)bnun, (i)smun וכו' לראשוני, בין היתר "מפני שהנחת בסיסי מילים (Wortstämme) ללא תנועה אינה סבירה". אולם אם אמנם ציווי בבניין קל נפתח כבר בשמית הקדומה בצורר עיצורים, אין סיבה לשלול מבנה זה במילים אחרות. על המבנים האחרים הפותחים בערבית הקלאסית בצורר עיצורים אין פישור מביע דעה, אך לכאורה גם אותם הוא אינו מקדים לשמית הקדומה (עיין שם, עמ' 41b, 44d), אם כי לגבי הציווי של בנינים נגזרים המתחילים בצורר עיצורים (שם, עמ' 41b) השקפתו של פישור מעומעמת. טסטן (עמ' 126–128; הוא מצטט את מאמרו "The I-w Verbal Class and the Reconstruction of the Semitic Preradical Vocalism", *Journal of the American Oriental Society* 114 [1994], pp. 426–434) בייחוד עמ' 432 מניח שבשמית הקדומה נצטרפו תחיליות עיצוריות ללא תנועה לבסיס הפועלי, מעין t-ktub*, והוא הדין למילית החיזוק l- ללא תנועה וכן לתורת המיידעת l- ללא תנועה (שם, עמ' 136 ואלך). טסטן דן אפוא בעיקר בצורר עיצורים המתהווה על ידי תוספת מילית חסרת תנועה לשורש (ראה גם את מאמרו המצוטט, וכן הסלכר, הממשיכה את דרכו של טסטן באשר לתחיליות עתיד קל). גם הוא גזור את ציווי קל מבסיס חד-הברתי מעין ktub* (שם, עמ' 130), ובדומה את צורת התי"ו של קל (שם, עמ' 130–131). השווה גריי (עמ' 100 §380), המציג את ציווי קל כ-k(u)tub* ודומיו. לפרטים ביבליוגרפיים נוספים עיין בהמשך בהערות, במיוחד לגבי דעתו של טסטן על bn* = בן, šm* = שם. גישה הפוכה נוקט קינסט (עמ' 200 §181.1), הרואה בצורר העיצורים התחילי שביציווי קל ראייה לאיחור; השווה שם, עמ' 380 שורה 6; ליפנסקי, §17.9, 24.1.

26. בכך קשור שימוש בעיצורים נמשכים כשיאי הברה. עיין להלן.

27. אף על פי שביסודו של דבר הערבית מייצגת שמית מאוחרת, הרי מבנה התנועות השמי נשתמר בה במידה מרובה (עיין ברגשטרסר, הקדמה, עמ' 134).

להשמטת תנועות קצרות בתנאים פונטיים מסוימים (הברה פתוחה בלתי מוטעמת), אלא מן הסתם משתקף בזה קו שמי קדום.²⁸ ארון עתה בקבוצות המילים המתועדות המתחילות בצורות עיצורים בערבית הקלאסית.²⁹ ביצוע הפונטי של מילים אלו במשפט נעשה בעזרת התנועה שהמילה הקודמת מסתיימת בה (דוגמת qāla: ktub = הוא אמר: כתוב) או באמצעות תנועות עזר (דוגמת qālati: ktub = היא אמרה: כתוב; ל־qālat ניתוספה תנועת העזר i). בראש המשפט הצרור התחילי מבוצע מבחינה פונטית בתוספת אל"ף פרוסתטית (דוגמת uktub). הדקדוקים מונים שמונה שמות עצם המתחילים בצרור עיצורים, אך לאמתו של דבר הם אינם אלא חמישה, כי שלושה מהם הם צורות נקבה של שם כזה בזכר: $\text{ibn} - \text{ibnat}$ = בת-בן; $\text{itnāni} - \text{itnatāni}$ = שניים-שתיים; $\text{imru} - \text{imra'at}$ = גבר-אישה. נוסף עליהם מתועדים ism = שם ו־ ist = שְׁת (אחוריים).

גם עברית המקרא מרמזת כי תנועת הצירי של בֶּן ושֵׁם היא תנועה תניינית בלתי יציבה, שהרי השווא נחטף בהברה פרטונית (בְּנִי, שְׁמִי לעומת עֲצִי). קו לשון זה, המקביל לשווא שבערבית הקלאסית, מחזק את הדעה שלפנינו צרור עיצורים מקורי. כידוע, בשמות $(i)bn$ ו־ $(i)tnāni$ בא ר במקום נ בשתי לשונות שמיות נבדלות, ארמית ומהרי (מלשונות דרום-ערב החדשות). בקו לשון זה דן טסטן.³⁰ הוא מציע כי נ נעתק ל־ר בהיותו העיצור השני בצרור עיצורים. להצעה מרשימה וחריפה זו יתרון גדול: היא מסבירה מדוע הן בארמית הן במהרי בא ר במקום נ בשני השמות גם יחד (אגב, לגבי תרין בלבד היה ללינדברג [עמ' 93 שורה 4] רעיון דומה). אפשר לנסח את המעתק אחרת: שלושה שמות מתוך החמישה $(*sm, *tn, *bn)$ אין בהם תנועה והעיצורים m/n משמשים כשיאי ההברה. אפשר אפוא לנסח את הצעתו של טסטן גם כך: העיצור n בשמשו כשיא ההברה³¹ עשוי להיעתק ל־r. נוסף על כך אני מציע לגזור את $*mr/i/a$ = גִּבְר מן $*mr$ ולראות ב־r את שיא ההברה, ובתנועה u/i/a לראות קו תנייני שהתהווה כדי לשמש כשיא ההברה בתמורה ל־r שחדלה לשמש בתפקיד זה. אופייה התנייני של התנועה נרמז בחוסר יציבותה: כידוע, היא עשויה להיות מושפעת מתנועת היחסה - $\text{imri'in}, \text{imra'an}, \text{imru'un}$.

בהצעתו של טסטן גם חיסרון: אין היא מסבירה כיצד אירע מעתק זה באופן בלתי תלוי בשתי לשונות נבדלות זו מזו במידה רבה כל כך, ודווקא בהן ולא בשפות אחרות. אין צריך לומר שהדבר אפשרי, שהרי לשונות בכלל ולשונות שֵׁם בפרט משופעות בהתפתחויות מקבילות. אך כשנעמק בהמשך כמה הצעות הסבר ונשקול

28. אך בהמשך ארון גם באפשרויות של מעתקי הגאים חריגים.

29. אפשר למצוא בדיונים באלף וצלה בספרי הדקדוק של הערבית הקלאסית.

30. D. Testen, "The Significance of Aramaic $r < *n$ ", *Journal of Near Eastern Studies* 44 (1985), pp. 143–146.

31. נמצאו למדים שלפי שיטה זו היו בשמית הקדומה לא רק צורות עיצורים בראשי מילים אלא גם הברות ששיאיהן לא היו תנועות אלא עיצורים נמשכים.

את יתרונותיהן וחסרונותיהן, יהיה עלינו לזכור שבהצעתו של טסטן אין משום הסבר. זאת ועוד. כידוע, מערכת המורכבת מיסודות הטרוגניים עשויה להיות קדומה ממערכות הומוגניות שבהן השתלט אחד היסודות על כל המערכת. לפי תפישה זו, המערכת הכוללת הן את הצורה בר ב־ר (בהוראת 'בן' ביחיד) הן את הצורה בנין ב־נ (בהוראת 'בנים' בריבוי), כפי שהיא מתועדת בארמית ובמהרי, לכאורה קדומה מן המערכת האחידה ב־נ בלשונות שִׁם האחרות. הצעה זו נראית לי הגיונית, ויתרונה שהיא מסבירה את חילופי ר/נ בשם בן הסבר משכנע. חסרונה שאינה קושרת בין בן ובין שניים מבחינת החילופים האלה. לפיה אך מקרה הוא כי ר ו־נ מתחלפות באותה הצורה בדיוק בשתי לשונות מרוחקות. זה כמובן אינו נמנע, אך בוודאי אינו מחזק את התאוריה הזאת, אשר לפיה צריך להניח התפתחות נפרדת של *mayn* וכו' לתרין וכו', מן הסתם בשל דיסימילציה.³²

לגבי **mr(u/i/a)*, **sm*, **tn*, **bn*/**br* הנחנו אפוא לא רק צרור תחילי מקורי פרוטו־שמי, אלא גם שהעיצורים *r/m/n* שימשו כשיאי ההברות. שונה כנראה מעמדו של הצרור **ist* < **išt* בערבית במעקש פרוטו־שמית < ס ערבית. אני נוטה לחשוב שאין לפנינו צרור עיצורים תחילי מקורי פרוטו־שמי אלא התפתחות מאוחרת. בשפות שמיות שונות ניכרת נטייה מובהקת ליצירת צרור העיצורים *št* ללא חציצה כלשהי בין שני העיצורים, כפי שמוכיחות לשונות שבהן *t* נעתקת ל־*t̥* אף אחרי שווא נע, אך בצרור שֶׁת התיי' דגושה. כך המצב בִּשְׁתִּים בעברית (שפעל בו גם ההיקש לשְׁנַיִם) ובארמית³³ אשתא 'שש',³⁴ אשתי 'שתה', אשתא 'שֶׁת'. כך יש להניח שבערבית הקדומה הייתה צורת שם זה **šat*,³⁵ ובעטייה של הנטייה לצרור *št* היא נעתקה ל־*išt* < **išt*.³⁶

2.4 כידוע, בערבית הקלאסית התווית המיידעת היא *al* בראש המבע, אולם באמצע המבע ה־*a* נאלמת. אפשר, אך אין כל ודאות, שה־*a* פרוסתטית וה־*l* היא גרעין התווית,³⁷ ואם כן, שמות שהוקדמה להם תווית התחילו בצרור עיצורים. אולם

32. לספרות נוספת עיין ברוקלמן, I, עמ' 230 § 84e וההערה למקום. ברוקלמן מניח דיסימילציה בשני השמות (אם כי לגבי *bīrit* האכדית יש לקבל את סברתו המאוחרת, שם, II, עמ' 413 הערה 1). וראה טרופר, דקדוק אוגרית, עמ' 155 שורה 5; הנ"ל, זנגירלי, עמ' 180 § 212 § 41.2; קלר ובאומגרטנר, החלק הארמי, ערך "תרי" (המדבר על הדיסימילציה של ה־נ בתרין).

33. עיין במילונים ובדקדוקים לניבים השונים של הארמית.

34. עיין קלר ובאומגרטנר, החלק הארמי, ערך "שֶׁת".

35. השווה את צורת המשנה הקלאסית *sat*; עיין נלדקה, עמ' 144 שורה 6. רעיונו של פון זודן (מילון, ערך *išdu* [יִסְדוּ]) לקשור שם זה עם יסוד *išdu* רופף.

36. קשה להביע דעה על מָתִים; עיין נלדקה, עמ' 146. אם ה־*u* של *mutu* האכדי מקורי, לפנינו שם דר־עיצורי רגיל וה־*u* נחטפה בהברה פרטונית כדרכה בעברית.

37. עיין בדיון המפורט אצל טסטן, עמ' 135 ואילך.

אפשר גם אפשר שהאל"ף חלק בלתי נפרד של התווית, והיא נאלמה בהשפעת הערבית המערבית העתיקה, אשר בה נאלמה האל"ף, או במעתק הגאים חריג, כפי שהוא מתועד ביסודות פרונמינליים.³⁸

2.5 הצורות מחוסרות התחיליות (כלומר עבר, ציווי, מקור) של הבניינים (א)נפעל, (א)פתעל, (א)סתפעל (וכן של בניינים נדירים) פותחות בצרור עיצורים, אך למשל הבניין המקביל ל(א)נפעל בעברית מכיל תנועה בנו"ן: נפעל. יש שהניחו שהצורה הקדומה הכילה תנועה אחרי העיצור הראשון ותנועה זו נחטפה בעתיד אחרי אותיות אית"ן, שנשארו את טעם החידוש, ואחרי כן בשפות אחדות הושפעו הצורות האחרות מן העתיד.³⁹ ויש שהסבירו שחילופים אלו משקפים כפולה פרוטו-שמית – בתנועה אחרי העיצור הראשון של הצרור ובלעדיה. לפי הערבית הקלאסית, המקיימת תנועות קצרות, נראה שבניינים אלו פתחו בשמית הקדומה בצרור עיצורים,⁴⁰ והצרור בוצע מבחינה פונטית פעם בעזרת אל"ף פרוסתטית (infā'ala) פעם בתנועת עזר אחרי העיצור הראשון של הצרור (נפעל).

2.6 ציווי קל בא בערבית הקלאסית כמשקלים (i)f'ul, (i)f'il, (i)f'al, ועל כן מסתבר שצורתו המקורית היא בצרור עיצורים תחילי, שהרי בשפה זו לא נחטפו תנועות קצרות.⁴¹ הדעה הנפוצה כי הציווי והעתיד הם צורות הפועל הקדומות⁴²

38. היסוד (ʾa)l יסוד פרונמינלי הוא. כך הוא פותח את כינוי הזיקה ʾalladī, שהוא במקורו כינוי רמז; השווה אל הַלֵּזָה העברי המקביל. על מעתקים חריגים ביסודות פרונמינליים עיין מאמרי "על היסודות הרומזים בלהגים הערביים", לשוננו כד (תש"ך), עמ' 117, שורה 14.

39. עיין למשל ברוקלמן, I, עמ' 72–73, 529 שורה 3; ברגשטרסר, דקדוק, II, §§ 16k, 18k; באואר ולאנדר, דקדוק היסטורי, עמ' 321; צימרן, עמ' 89 §§ 36k, גריי, § 390; השווה רייט, עמ' 208.

40. שלא כמו הבניינים tafa'ala, tafa'ala, שאינם פותחים בצרור עיצורים, בניגוד ל(ה)תפעל העברי.

41. הדעה המקובלת היא שיש לגזור צורות אלו ממשקלים אשר פ"א הפועל בהם בשווה נע: *pa'al, *pa'ul, *pa'il (ראה למשל רייט, עמ' 188 שורה 9; קינסט, עמ' 200 § 181.1, המדבר על תנועת עזר הפותחת את הצרור התחילי; וכן גריי, § 380), או מהמשקלים *pa'al, *pu'ul, *pi'il, שבהם תנועת פ"א הפועל הייתה זהה לזו של עי"ן הפועל (כך המצב לא רק באכדית אלא גם באוגריתית; עיין ד' סיון, דקדוק לשון אוגרית, ירושלים תשנ"ג, עמ' 79; טרופר, דקדוק אוגריתית, § 73.12). בדעה זו תומכים למשל ברוקלמן, I, עמ' 544 שורה 10; ברגשטרסר, דקדוק, II, § 114; באואר ולאנדר, דקדוק היסטורי, עמ' 304; צימרן, עמ' 121 שורה 5; והשווה אונגנד, עמ' 121 § 320.

42. זו הדעה המקובלת מאז פרסם באואר את מחקרו רב ההשפעה (באואר, זמנים); עיין למשל ברוקלמן, II, עמ' 133 § 70a; באואר ולאנדר, דקדוק היסטורי, עמ' 269f; ברגשטרסר, דקדוק, II, עמ' 10 § 3b. השווה ליפנסקי, עמ' 335 § 38.1; אונגנד, עמ' 114 § 298 (הגזור את הציווי

מרמזות שאכן מבנם של שני זמנים אלו שווה, ולפיכך פ"א הפועל הייתה בשווה נח לא רק בעתיד אלא אף בציווי. מאלף המצב גם בעברית המקרא, אשר בה הציווי של בניין קל בא תמיד במבנה חד-תנועתי, ואפשר שגם זה מרמז למקורה החד-הברתי של צורה זו. במעמד עצמאי של הציווי צרור העיצורים התחילי נפתח בשווא נע ואחרי הצרור בא חולם או פתח בעי"ן הפועל: רָדָּף, פָּתַח, קָרַב, שָׁכַב. בצמוד לכינויים חבורים במשקל פָּעַל התנועה (קמץ גדול) באה גם היא בעי"ן הפועל: שָׁמַעְנִי, בָּקַעְהוּ, אולם במשקל פָּעַל התנועה (קמץ קטן) באה בפ"א הפועל: זָכַרְנִי, רָדַפְהוּ. היעדרן של צורות מעין *זָכַרְנִי, *רָדַפְהוּ מלמד שאין לפנינו חיריק מקורי שבא כתנועת עזר במקום השווא הראשון משני השוואים הנעים, והוחלף בקמץ הקטן בפ"א הפועל כביכול בעטיו של היקש לחולם.⁴³ מסתבר שהקמץ הקטן בא מפני שמבחינה פונמטית לפנינו תנועה אחת בלבד שאין מקומה יציב.⁴⁴ ההבדל בין שני המשקלים מקורו בהבדל בין פתח לקיבוץ מבחינת יציבותם, שהרי תנועת u (<חולם או קמץ קטן) נחטפת בהברה פרטונית (אם אינה משתמרת בהכפלה פרטונית), ואילו תנועת a (<פתח) לא רק מתקיימת אלא אף מתארכת (לקמץ גדול).

2.7 הערות

א. מוצאם של ציווי קל נוכחת ונוכחים וכן של הציווי המוארך שונה ממה שתואר לעיל. הצורות האלה התהוו בשלב הרביעי של ההטעמה,⁴⁵ המתאפיין במעקב הטעם המלעילי מהברה פתוחה מוטעמת בעלת תנועה קצרה להברה הפתוחה הסופית. בצורות אלו נתיקים מבנה ההטעמה המלעילית בהפסק, משום שהתנועה המלעילית הקצרה התארכה בו בשל הארכת ההפסק ועל כן שמרה על הטעם. ובכן: משקל p'ul של ציווי קל נוכחים בהפסק *z(ə)kūrū < זָכְרוּ; בהקשר *z(ə)kūrū - הטעם עובר מן התנועה המלעילית הקצרה למלרע: *zakurū, וה-u הפרטונית נעתקת לשווא נע: *zakərū. בבוא שני שוואים נעים רצופים באה תנועת העזר i במקום השווא

מן העתיד); וכך משתמע גם מן גר"י, עמ' 86 § 343. לדעות אחרות ראה למשל רייט, עמ' 164 (הגזר, בעקבות שטאדה [B. Stade], את צורות הפועל מצורות שמיניות); לגרד, עמ' 141 (הגזר את מקור קל מצורות העבר; והשווה צימרון, עמ' 121 שורה 3). נלדקה דוחה את דעתו של באואר על קדמות העתיד (והציווי) לעומת העבר (T. Nöldeke, "Glossen zu H. Bauer's semitischen Sprachproblemen", *Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete* 30 [1915-1916], pp. 163-170).

43. במקום החולם החסר בא בהברה סגורה בלתי מוטעמת קמץ קטן.

44. השווה אל הקמץ הקטן בצורות ציווי נוכחת מעין מִלְכִּי, עֲלִי, קָרַחִי במקום מִלְכִּי וכו' הצפויות. בהשפעת משקל פָּעַל הקמץ הקטן עשוי לחדור אף למשקל פָּעַל: תָּרְבוּ (יר', ב, יב) לעומת תָּרְבוּ (שם ג, כז), תָּרְבִּי (צורת הפסק; יש' מד, כז).

45. עיין עיונים, עמ' 51-52.

הראשון: זָכְרוּ. ואשר למשקל p'al, צורת ההפסק היא *šamā'ū < שָׁמְעוּ; צורת ההקשר הייתה ביסודה *šamā'ū < *šamā'ū < שָׁמְעוּ ובדומה לזה בנוכחת, והשווה לזה את הציווי המוארך: צורת ההפסק המשוערת של משקל פֶּעַל⁴⁶ היא מְלֹכָה (כתיב; שופ' ט, ח), וצורת ההקשר היא כצפוי מְכָה ובהיקש לחולם בקמץ קטן שְׁפָטָה, וקמץ קטן זה עשוי לחדור אף למשקל פֶּעַל: קָרָה. משקל פֶּעַל הוא בהפסק שְׁמָעָה, בהקשר כצפוי שְׁמָעָה.

מן הראוי לדון גם במקור הנטוי של בניין קל. במקום אחר ניסיתי להראות שצורה זו מיוחדת לעברית ונוצרה בהיקש לעתיד.⁴⁷ אם השערה זו נכונה, הרי לפנינו התפתחות ייחודית שיצרה בעברית צורה זוהי לצורת הציווי הפרוטו-שמית. בשתייהן צרור עיצורים תחילי פונמטי, המתבצע בעברית ביצוע פונטי בשווא נע בפ"א הפועל. חוסר יציבותה של תנועת המקור, המעיד, כאמור, על מבנה פונמטי חד-הברתי, בולט כאן עוד יותר מבציווי. השווה לצורות מעין אֶלְכֶם, מְרַדְכֶם, אֶסְפְּכֶם, קֶצְרְכֶם, שהתנועה בהן פעם בעי"ן הפועל פעם בפ"א הפועל.

ב. על סמך ההנחה שציווי קל התחיל בצרור עיצורים אולי אפשר למצוא הסבר נוסף לנשילת פ"א הפועל בפועלי פ"ו ופ"נ. בהיות שני העיצורים w ו־n עומדים מבחינה פונמטית בתחילת צרור עיצורים, רוצה לומר במקום "בעייתי", הם נשלו: *ngaš נעתק לגַש, *wrid לָרַד. הסבר זה נראה פשוט מבחינה פונטית, אך מתעורר קושי בנוגע להיקפו: נשילת פ"א הפועל שכיחה בפועלי פ"נ במשקל פֶּעַל דווקא, ובפועלי פ"ו במשקל פֶּעַל. השערתו הסבירה של בירקלנד כי וי"ו נשלה בעתיד קל לא רק במשקל יפֶעַל פותרת חלק גדול של הבעיה, אך לא את כולה, כי אינה מסבירה מדוע משתמרת הנו"ן במשקל יפֶעַל. יתר על כן, אפשר לטעון נגד השערה זו שדווקא n ו־w יכלו להתקיים במצב זה, כי יכולות הן לשמש כשיאי הברות. נמצאת אפוא ההשערה הנזכרת רופפת.

2.8 ניסיתי להראות שבשמית הקדומה היו מבחינה פונמטית צורות עיצורים תחיליים ואף שימשו עיצורים נמשכים כשיאי הברות. הסתמכתי על ציווי קל בעברית המקרא ובעיקר על הימצאות קו לשון זה בערבית הקלאסית. בלשון זו משתמרות תנועות קצרות בכל מצב, ועל כן אין נראה לפרש שהצורות נובעים מהיחטפות תנועה קצרה אלא מסתבר לראות בהם קו לשון מקורי.

46. היא מתועדת בניקוד הבבלי; עיין י" ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה, עמ' 481 § 51.

47. עיין במאמרי "בעיות צורניות של המקור בעברית המקרא", העומד לראות אור בספר היובל למשה בר-אשר.

3. על גלגוליהם של שמות סגוליים בעברית המקרא ובארמית יהודית דוגמה נוספת של סימביוזה בין שתי לשונות יהודיות

כידוע, שמות חד-הברתיים מקוריים ללא סיומת נקבה נהפכים למה שמכונה "סגוליים", לשמות דו-הברתיים שהברתם הראשונה מוטעמת והברתם השנייה, שהתהוותה בפתיחת צרור העיצורים הסופי, מכילה סגול. ובכן: *dark < דָּרְךָ (בהפסק: דָּרְךָ); *sipr < סִפְרָה; *qudš < קִדְשָׁה. תן לבך שבמשקל qatīl תנועת a אינה משתמרת אלא מידמה הידמות שלמה לסגול התוכף.⁴⁸ ליד הצורות התקניות האלה מצויות צורות שבהן תנועת העזר הסופית משכה אליה את הטעם:⁴⁹ דִּבְשָׁה, סִבְךָ, שָׁלוֹ, שָׁכָם. לעתים שמרה צורת הנפרד על המבנה הדו-הברתי המוטעם בהברה הראשונה, אולם צורת הנסמך נוטה להיות מוטעמת בהברה האחרונה:⁵¹ פָּעַד-פָּעַד, הָבַל-הָבַל, יָרַע-יָרַע, חָדַר-חָדַר, יָרַק-יָרַק, יָטַע-יָטַע, סָחַר-סָחַר, קָחַת-קָחַת, שָׁגַר-שָׁגַר.

מתעוררות השאלות האלה: מה היחס בין צורות מלרעיות חריגות אלו לצורות המלעיליות התקניות? ומדוע שכיחות הצורות המלרעיות בנסמך דווקא? ומה מעמד הפתח המצוי בהן? מן הראוי לשרטט את המסגרת הכללית של תופעות אלו. אחרי תקופת המלעיל הכללית⁵² נשלו בעברית התנועות הקצרות הסופיות, ועל כן רוב המילים עברו מהטעמת מלעיל להטעמת מלרע. מאוחר יותר התעוררה נטייה לעבור להטעמת מלרע אף במילים שנותרו מלעיליות, ונטייה זו נעשתה מעתק של ממש בהברות פתוחות מלעיליות בעלות תנועה קצרה. מהברות כאלה עבר הטעם להברה הסופית.⁵³ ובכן, *katābū⁵⁴ למשל נעתק לִכְתְּבוּ. תן דעתך שההברה הפרטונית של *כְּתָבוּ המלרעית נתקצרה. פתח כזה נטה בתקופה קודמת לא רק להישמר אלא אף להתארך ("הארכה פרטונית"),⁵⁵ אולם בהשפעת הארמית נתקצרה

48. ראה למשל ברוקלמן, I, עמ' 184 שורה 10-.

49. השווה למשל באורא ולנדר, דקדוק היסטורי, עמ' 579-580. אינני דן כאן בגלגוליהם של שמות מעין גָדִי, פָּאָר. התנועה הארוכה הסופית בגדי משכה אליה את הטעם; עיין להלן.

בטיפוס באר יש לראות לדעתי תיקון יתר; ראה למשל תיקונים מדומים, עמ' 28.

50. הקמץ במקום הפתח הצפוי משקף הידמות לווי"ו; השווה את התבנית מוֹת בקמץ לעומת בֵּית.

51. השווה למשל באורא ולנדר, דקדוק היסטורי, עמ' 573-574.

52. הנחת הטעמת מלעיל כללית היא הלח שבשדרת מבנה עברית המקרא; השווה למשל את הסיכום בתוך נושאים, עמ' 17-18. ועיין סעיף 1.1 לעיל.

53. אף על פי שבכל דוגמאותי ההברה הסופית פתוחה, אין זה אלא מקרה. לפי הנחה זו של משיכת הטעם גם להברה סופית סגורה יהיה קל יותר להבין את התהוותם של שמות סגוליים מעין דִּבְשָׁה; עיין להלן.

54. ההברה האמצעית מכילה פתח קצר, שהרי בצורות ההפסק בעלות תנועה ארוכה (שָׁמְרוּ) נשתמרה הטעמת המלעיל.

55. ועיין סעיף 1.1 לעיל. זו הסיבה שבהברה הראשונה של *כְּתָבוּ קמץ (a ארוכה): בהיותה פרטונית היא נתארכה.

תנועת a בהברה פרטונית. חשוב להדגיש נקודה זו, כי היא מוכיחה את חוזק השפעתה של הארמית על העברית בתקופה זו.

כפי ש-katābū* נעתק לִכְתָּבוּ, כך קרה גם בשמות סגוליים משורשי ל"י: בהפסק גָּדִי (בסגול ארוך), בהקשר גָּדִי. לא כן בשמות סגוליים רגילים, ומסתבר שרק מבחינה פונטית היו השמות הסגוליים דו־הברתיים (עיצורי בגדכפ"ת שאחרי תנועת העזר נעשו רפות: כָּלָב); מבחינה פונמטית הם היו חד־הברתיים, כי התנועה שבין העיצור השני לשלישי הייתה תנועת עזר בלבד. על כן נשאר מעמדה של התנועה שאחרי העיצור הראשון כאילו לא בוטאה תנועת העזר, כאילו המשיכו שמות אלו להסתיים בצרור עיצורים. כך יש להבין את חוסר הקביעות שבתעתיקים היווניים והלטיניים: השבועים מעתיקים אותם כדו־הברתיים (לפי המצב הפונטי), אך אוריגינס המאוחר (!) מתעתקם כחד־הברתיים בצרור עיצורים סופי (לפי תפקודם הפונמטי). יתר על כן, אצל היירונימוס המאוחר מתחלפות ביניהן צורות חד־הברתיות וצורות דו־הברתיות. נמצאנו למדים שבתקופה מאוחרת יחסית, אשר בה ההשפעה הארמית כבר הייתה מכריעה, השמות הסגוליים לא הוטעמו מלרע, כי התנועה הסופית, שהתהוותה מביקוע צרור העיצורים, לא נחשבה תנועה פונמטית. את הצורות החריגות בהטעמת מלרע אפשר להבין תאורטית כהתחלת הפיכתם של השמות הסגוליים לדו־הברתיים גם מבחינה פונמטית, וניתן לטעון שהטעם נעתק בשמות אלו מן ההברה הראשונה הפתוחה בעלת התנועה הקצרה להברת המלרע, וההברה המלעילית נחטפה, כפי שראינו זאת בצורות כְּתָבוּ, דְּבֶשׁ. גם את נדירותם של שמות מעין דְּבֶשׁ ונסמכים מעין חֲדָר ניתן ליישב בעזרת ההנחה כי שינוי זה במעמד הסגוליים אך התחיל להתפתח, ועל כן אין הוא משתקף אלא במיעוט של שמות.

אולם נשאר השאלה: מדוע בשמות מעין דְּבֶשׁ יש פתח בהברתם האחרונה? בשמות הסגוליים התקניים יש שם סגול, ועל כן היינו מצפים לסגול⁵⁶ גם בשמות מעין דְּבֶשׁ. נמצא אפוא שהתהוות השמות הסגוליים הדו־הברתיים המלעיליים נגרמה ממעתיקים השונים מאלו שגרמו להיווצרותם של השמות המלרעיים החד־הברתיים. התנועה שבין העיצור השני לשלישי היא סגול בדו־הברתיים, אך (לרוב) פתח בחד־הברתיים.

כאמור, בתקופה זו השפיע מבנה ההברות הארמי על העברית השפעה מכרעת. מאחר שמקורן של הצורות החד־הברתיות בפתח על כורחנו שונה מזה של השמות הדו־הברתיים בסגול, מסתבר כי הצורות המלרעיות החד־הברתיות מעין דְּבֶשׁ, זֶרַע משקפות השפעה ארמית זו. ואכן, בארמית המקרא ובארמית התרגומים⁵⁷ הצורות

56. כפי שהוא אכן מתועד בְּשֶׁכֶם.

57. על ארמית התרגומים עיין דלמן, עמ' 136 ואילך; וגם מוראוקה, עמ' 229, 231א. אולם בקטעי התרגום הארץ־ישראלי שבגניזת קהיר בא e ולא פתח; עיין פסכרג, עמ' 146–147 § 715.

התקניות החד-הברתיות המקבילות לשמות הסגוליים בעברית הן בעיקר בפתח. מאין הפתח השולט בשמות אלו בארמית היהודית? ככל הנראה הידמחה תנועת העזר שבקעה את צרור העיצורים הסופי לתנועה הקודמת, ועל כן פֶּעַל נעשה לִפְעַל, פֶּעַל לִפְעַל⁵⁸ והעיקר פֶּעַל לִפְעַל. אחר כך גברו הצורות בפתח ודחו את אלו שבחיריק/צירי, למשל עֶשֶׁב ולא *עֶשֶׁב בארמית המקרא, ובארמית התרגומים רָגַל.

מצאנו את דרך גלגולם של שמות "סגוליים" חד-הברתיים, בעיקר בפתח. הפתח בין שני העיצורים הסופיים התהווה מתוך הידמות לפתח המקורי אחרי העיצור הראשון (*פֶּעַל < *פֶּעַל). אולם כמו בעברית מצויים בארמית יהודית, כצורות משנה, שמות סגוליים דו-הברתיים מלעיליים בסגולים: בארמית מקראית אֶבֶן, מָלֶךְ; בארמית התרגומים קֶרֶן,⁵⁹ מָלֶךְ. וכמו בעברית גם כאן משתקף הניגוד בין השמות החד-הברתיים הבנויים על פתח לשמות דו-הברתיים המבוססים על סגול. מסתבר שרק הצורות החד-הברתיות הן ארמיות מקוריות, ואילו את הצורות הדו-הברתיות יש להבין כשאלות מן העברית.

אף על פי שהנחה זו מסבירה במלואה את תופעת השמות ה"סגוליים" המלרעיים החד-הברתיים בארמית מקראית ובארמית התרגומים, הרי ייתכן שפעל גורם נוסף (מה שיעקב מלכיאל כינה multiple causation / plurilinear development), מן הסתם צדדי. כוונתי לפעולת היקש (השווה שפיטלר, עמ' 195) לשמות דו-הברתיים המכילים a בשתי הברותיהם. אך מסתבר שבארמית זה היה גורם שולי.⁶⁰ גורם אחר, מן הסתם שולי אף הוא, היה הרצון לשמר את התנועה שבהברה הראשונה.

הערה: שונה המצב בלהגי המגרב. לפי הדיון מאיר העיניים של הנס שטומה על הלהג של טוניס,⁶¹ יש להבדיל בו בין שלוש קבוצות של שמות המייצגים שמות חד-הברתיים מקוריים: שמות שנשתמר בהם מבנה זה (טיפוס 'abd), שמות בתנועת עזר בלתי מוטעמת בין העיצור השני לעיצור השלישי (טיפוס 'dāher) ושמות חד-הברתיים (טיפוס 'lhām; לעתים רחוקות מתועדות תנועות עזר אחרות מעין 'ā, e). על כן קשה לקבל את הדעה שטיפוס 'lhām התגלגל מן 'lāham < 'lāhām,⁶²

58. למרבה התימהון רק המעתק פֶּעַל < פֶּעַל מקובל על חוקרי הארמית; עיין למשל ברוקלמן, I, עמ' 185 §68d; באואר ולאנדר, ארמית, עמ' 35, שורה 7 ואילך. אנו מניחים שתנועת העזר הידמחה לא רק לִי u אלא גם לִי a/i. ההידמות לִי i משתקפת למשל בארמית מקראית במילים טָעַם, לָחַם, בארמית התרגומים במילה סָעַד ובעברית במילה הָבֵל ואולי בשָׁכַם, אם אמנם היא משקפת *šikim, שנעתק מתוך הידמות ל"ם לִי *šikæm < שָׁכַם (השווה למשל אונגר, עמ' 31 שורה 9-).

59. אני "מתרגם" את הפתח-הסגול הבבלי לסגול טכני, על פי המתועד בארמית המקראית ובעברית.

60. בעברית המקרא לא פעל היקש זה כלל.

61. שטומה, עמ' 39–40, 41–43. והשווה זינגר, עמ' 165–166, 499–500, 501–502.

62. שטומה, עמ' 5 הערה 2; וינגר, עמ' 165.

כי היינו מצפים לפחות גם לתנועת e, כפי שהיא מתועדת בטיפוס dāher. אך מאחר שבטיפוס lhām משתקפים גם שמות במשקל fa'al, מסתבר שטיפוס lhām התהווה בהיקש לשמות על משקל fa'al.⁶³

נמצאנו למדים שבשתי הלשונות, עברית המקרא וארמית יהודית, שהן קרובות מבחינה היסטורית ושחיו בסימביוזה הדוקה, יש אותו מצב סינכרוני של שמות "סגוליים": בשתי הלשונות נמצאים הטיפוס אֶבֶן והטיפוס גֶבֶר. מבחינה דיאכרונית בעברית הטיפוס אֶבֶן הוא המקורי והטיפוס גֶבֶר נשאל מן הארמית, ולהפך: בארמית הטיפוס גֶבֶר הוא המקורי והטיפוס אֶבֶן נשאל מן העברית. אך התוצאה זהה – בשתי הלשונות מצויים זה על יד זה שני הגלגולים של השמות החד-הברתיים במקורם. השאלה האחרונה שמן הראוי לדון בה היא מדוע יש בעברית המקרא נטייה למשקל החד-הברתי דווקא בנסמך.⁶⁴ כבר ראינו שכאשר תנועת העזר נעשתה פונמטית, אכן הייתה נטייה חזקה להעתיק את הטעם למלרע. אבל מדוע זה שכיח בנסמך דווקא? אולי משום שהנסמך היה מחובר לסומך, ובגבול שבין שני השמות התהווה, כל זמן שתנועת העזר לא הייתה פונמטית, צרור של שלושה עיצורים: חֲדַר משכבו < ḥadrmīškabō. הצרור dr̄m נפתח ונעשה darm. הערה: מתמיהה צורת חֲמַת (מִים, כר', כא, יד). האם משתקף כאן עירוב של חֲמַת עם *חֲמַת (במשקל דְבֶשׁ) הצפוי? והאם השפיעו (גם) סיומת הנקבה המרכזית תִּת ורצון הבידול מן חֲמַת, צורת הסמיכות של חֲמָה? אתמהא!

הקיצורים הביבליוגרפיים

- H. Ewald, *Ausführliches Lehrbuch der hebräischen Sprache des Alten Bundes*⁸, Göttingen 1870
- A. Ungnad, *Hebräische Grammatik*, Tübingen 1912 = אוגנאד
- H. Bauer, *Die Tempora im Semitischen, ihre Entstehung und ihre Ausgestaltung in den Einzelsprachen*, Ph.D. dissertation, Leipzig 1910
- H. Bauer and P. Leander, *Grammatik des Biblisch-Aramäischen*, Halle 1927
- H. Bauer and P. Leander, *Historische* = באואר ולאנדר, קדוק היסטורי

⁶³. השווה Jerusalem Studies in Arabic and Islam 24 (2000), p. 520 in medio

⁶⁴. שטיינר (עמ' 8–10) ייחס את שכיחות משקל חֲדַר בנסמך לעובדה שבנסמך, אשר סיומות היחסות נשלו בו מוקדם, נעתק הטעם להברה הסופית, אולם כשהן נשלו בנפרד, מעתק הטעם כבר חדל מלפעול. אולם לדעתי אין זה נכון מבחינה כרונולוגית, כי מעתק הטעם ממלעיל למלרע מאוחר מאד, מאוחר בהרבה מנשילת היחסות בנפרד. עיין למשל עיונים, עמ' 41–71.

- Grammatik der hebräischen Sprache des Alten Testaments*, Halle 1922
- I. Bursztyn, *Vollständige Grammatik der Alt- und Neuhebräischen Sprache*, Vienna 1929 = בורשטין
- H. Birkeland, *Akzent und Vokalismus im Althebräischen*, Oslo = בירקלנד 1940
- G. Bergsträsser, *Hebräische Grammatik*, I–II, Leipzig = ברגשטראסר, דקדוק 1918–1929
- G. Bergsträsser, *Einführung in die semitischen Sprachen*, Munich 1928 = ברגשטראסר, הקדמה
- C. Brockelmann, *Grundriss der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen*, I–II, Berlin 1908–1913 = ברוקלמן
- J. Barth, *Etymologische Studien*, Leipzig 1893 = ברט
- M. M. Bravmann, “Über *i* als Hilfsvokal”, *Le Monde Oriental* 32 = ברפמן (1938) (= M. M. Bravmann, *Studies in Semitic Philology*, Leiden 1977, pp. 3–93)
- L. H. Gray, *Introduction to Semitic Comparative Linguistics*, New York 1934 = גריי
- G. Dalman, *Grammatik des jüdisch-palästinischen Aramäisch²*, Leipzig 1905 = דלמן
- R. Hasselbach, “The Markers of Person, Gender, and Number in the Prefixes of G-Preformative Conjugations in Semitic”, *Journal of the American Oriental Society* 124 (2004), pp. 23–35 = הסלכך
- P. Joüon and T. Muraoka, *A Grammar of Biblical Hebrew*, Rome 1991 = זיואון ומוראוקה
- H. R. Singer, *Grammatik der arabischen Mundart der Medina von Tunis*, Berlin 1984 = זינגר
- D. D. Testen, *Parallels in Semitic Linguistics: The Development of Arabic la- and Related Semitic Particles*, Leiden 1998 = טסטן
- J. Tropper, *Ugaritische Grammatik*, Münster 2000 = טרופר, דקדוק אוגריתי
- J. Tropper, *Die Inschriften von Zincirli*, Münster 1993 = טרופר, זנצירלי
- P. de Lagarde, *Übersicht über die im Aramäischen, Arabischen und Hebräischen übliche Bildung der Nomina*, Göttingen 1889 = לגרד
- O. E. Lindberg, *Vergleichende Grammatik der semitischen Sprachen*, I: *Lautlehre, A. Konsonantismus*, Göteborg 1897 = לינדברג

- E. Lipiński, *Semitic Languages: Outline of a Comparative Grammar*, Leuven 1890 = ליפינסקי
- T. Muraoka, "Segolate Nouns in Biblical and Other Aramaic Dialects", *Journal of the American Oriental Society* 96 (1976), pp. 226–235 = מוראוקה
- J. Blau, *Topics in Hebrew and Semitic Linguistics*, Jerusalem 1998 = נושאים
- T. Nöldeke, *Neue Beiträge zur semitischen Sprachwissenschaft*, Strassburg 1910 = נלדקה
- עיונים = י' בלאו, עיונים בבלשנות עברית, ירושלים תשנ"ו
- W. von Soden, *Akkadisches Handwörterbuch*, Wiesbaden 1965 = פון זודן, מילון
- S. E. Fassberg, *A Grammar of the Palestinian Targum Fragments from the Cairo Genizah*, Atlanta 1990 = פסברג
- H. Zimmern, *Vergleichende Grammatik der semitischen Sprachen*, Berlin 1898 = צימרן
- B. Kienast, *Historische semitische Sprachwissenschaft*, Wiesbaden 2001 = קינסט
- L. Köhler and W. Baumgartner, *Lexicon in Veteris Testamenti libros*, Leiden 1993 = קלר ובאומגרטנר
- J. Cantineau, "La voyelle de secours *i* dans les langues sémitiques", *Semitica* 2 (1949), pp. 51–67 = קנטינו
- W. Wright, *Lectures on the Comparative Grammar of the Semitic Languages*, Cambridge 1890 = רייט
- H. Stumme, *Grammatik des tünisischen Arabisch*, Leipzig 1896 = שטומה
- R. Steiner, "On the Origin of the *ḥēder* ~ *ḥādār* Alternation in Hebrew", *Afroasiatic Linguistics* 3:5 (1976), pp. 1–18 = שטיינר
- A. Spitaler, "Zum Problem der Segolisierung im Aramäischen", *Studia Orientalia in Memoriam Caroli Brockelmann (Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin-Luther-Universität)*, Halle, *Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe* 17:2–3 [1968], pp. 193–199 = שפיטלר
- A. Spitaler, *Philologica*, Wiesbaden 1998, pp. 93–99 = נדפס מחדש בתוספות:
- J. Blau, *On Pseudo-Corrections in Some Semitic Languages*, Jerusalem 1970 = תיקונים מדומים

יצירת אל יכבד לבד

על משפט אחד במכתב "אל פלטיהו"

1. גילויין של כתובות עבריות מן התקופות הקדומות בתולדות העברית הוא תמיד מאורע תרבותי חשוב מאין כמוהו. חומר שלא חלה בו יד אדם במשך אלפי שנים מפגיש אותנו עם תופעות לשון בצורתן המקורית. והגם שיש בחומרים כאלה מגבלות ממגבלות שונות – אם בשל פגעי הזמן בממצאים עצמם ואם בשל מגבלותיו של הכתיב העברי, שאינו מביע את תמונתן המלאה של מילים רבות בטרם בוא הניקוד לעולם – פעמים הרבה שמחקר העברית יוצא נשכר במעט או בהרבה מממצאים כאלה. דבר זה אמור שבעתיים בכתובות מתקופת הבית הראשון, המחזירות אותנו אלפיים ושש מאות שנה אחורנית לפחות. העיון הקצר המובא בזה הוא דוגמה נוספת למה שאמרנו.

2. לאחרונה הופיע ספר חשוב על עברית המקרא ובו עשרים מאמרים על נושאים מגוונים ורבי עניין; כונתי לספרם של שמואל פסברג ואבי הורביץ.¹ שניים מן המאמרים הם פרי עטו של אנדרה למר (André Lemaire). אחד כתבו לברו ואחד עם עדה ירדני. במאמר השני מפרסמים למר וירדני שורת חרסים מן השפלה מסוף ימי הבית הראשון. הפרסום מלווה, כצפוי, בתצלומים ובציורים של התעודות.² אכן נקל לראות את קרבת לשונן של התעודות הללו ללשון כתובות בנות התקופה, כגון חרסי לכיש וכתובות ערד וספרי הבית הראשון במקרא.³ הקבוצה הראשונה של הכתובות כוללת איגרות; הכתובת הקריאה ביותר היא כתובת מס' 1, המכתב "אל פלטיהו", אבל גם בה יש חסרים וקריאות מסופקות.

1. פסברג והורביץ, 2006.

2. ראה למר וירדני, 2006.

3. הדבר ניכר הן באונומסטיקון, כגון פלטיהו (תעודה א; שם, עמ' 197 שורה 1), עזיהו, צדקיהו (עמ' 201 שורות 4, 6), גדליהו (עמ' 204 שורה 1), שבנא (עמ' 207 שורה 4) ועוד, הן באוצר המילים הכללי ובדקדוק (שימוש הצורות והתחביר), כגון עת כים (=עֲתָה פִּיּוֹם; עמ' 197 שורות 2-3), תשבני דבר (=תְּשִׁיבֵנִי; שם שורה 2), אשר לקח צדקיהו עבד המלך (עמ' 201 שורות 6-7) ועוד.

3. במקום הזה אני מבקש לעסוק במשפט אחד מן המכתב "אל פלטיהו"⁴ ולבוא ממנו אל המקרא, אל ספר בן סירא ואל תעודה מקומראן.
בסוף שורה 3 ובראשית שורה 4 מציעים המהדירים את הטקסט הזה:
וצוֹיִתָּךְ; אֶל נִתְכַבֵּד⁵ לְבָךְ.

הקו הנטוי בין שתי אותיות – בקטע הנ"ל הוא מצוי פעמיים, במילים וצוֹיִתָּךְ, נִתְכַבֵּד – מכוון לומר שהאות אינה קריאה, והמהדירים מסתפקים אם לקרוא את האות שלפני הקו או את האות שלאחריו; היינו וצוֹיִךְ או וצוֹתךְ, נכבד או תכבד. ואכן הן בתצלום הן בצירוף המצורפים למאמרם של למר וירדני אין אחיזה של ממש לא ליו"ד ולא לתי"ו במילה הראשונה. עם זאת הכרעתם לקרוא וצוֹתךְ (= וְצוֹיִתָּךְ בכתב חסר יו"דין) מסתברת יותר מן האפשרות הראשונה (וצוֹיִךְ).

4. כאמור, גם בהמשך הם מציעים שתי חלופות קריאה: נכבד/תכבד; כלומר אל נכבד לְבָךְ או אל תכבד לְבָךְ. המהדירים מביאים תחילה את האפשרות השנייה, אל תכבד לְבָךְ, ומציעים להבין את הכתיב תכבד כצורת פֻּעַל (תְּכַבֵּד) או הפעיל (תְּכַבֵּד). שתי האפשרויות מתקבלות על הדעת, כאשר מביאים את עדויות המקרא כפי שצינו המהדירים; כובד הלב מובע במקרא נוסח טבריה גם בְּפֻעַל: "ולמה תְּכַבְּדוּ את לבבכם כאשר כְּבָדוּ מצרים ופרעה את לבם" (שם"א ו, ו), וגם בהפעיל: "וַיִּכְבֵּד פרעה את לבו" (שם"ח, כח ועוד).⁶ נעיר כי גם השומרונים קוראים במקום זה בספר שמות צורה בבניין הפעיל: wyakbəd.⁷

5. ברם ספק רב בעיניי אם יש מקום לקרוא את מה שנשאר מן האות הראשונה של הפועל במכתב "אל פלטיהו" כתי"ו. שרד שם קו נטוי היורד מימין לשמאל, והוא ארוך הרבה יותר מכל הקווים היורדים מימין לשמאל באות תי"ו שנקרתה במילים אחרות בכתובת: ועת (= וְעֵתָה; עמ' 197 שורה 1), שלחתיך (שם שורות 1–2), תשבני (= תְּשִׁיבֵנִי; שם שורה 2), עת (= עֵתָה; שם שורה 2), אמרתי (שם שורה 4), עשת (= עָשִׂיתָ; שם שורות 5–6).

6. הצעתם האחרת, לקרוא נכבד בנו"ן תחילית: אל נכבד לְבָךְ, ראוי היה לה שלא תוצע כלל, לא רק משום שאין הקו היורד מימין לשמאל מתאים לאות נו"ן, אלא

4. למר וירדני, 2006, עמ' 197–200.

5. האותיות כבד במילה זו פותחות את שורה 4.

6. ראה למר וירדני, 2006, עמ' 199.

7. ראה בן-חיים, תשל"ז, ד, עמ' 133. בספר בן סירא מצאנו הכבד בהפעיל בלבד בצירופים עם שמות אחרים: "הכבד את רעתך" (ח, טו), "והכבד עולו" (ל, יג). המובאות מספר בן סירא כאן ולהלן הן על פי ספר בן סירא: המקור, קונקורדנציה וניתוח אוצר המלים, מהדורת האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשל"ג.

בעיקר משום שאין הדקדוק העברי מאפשר קריאת צורת עבר או צורת בינוני בבניין נפעל – נִכְבֵּד או נִכְבֵּד – במבנה שהמילה נזדמנה בו. לו הייתה זו צורת נפעל היינו מוצאים אל יכבד (=יִכְבֵּד) לִבְךְ, שכן צורות פועל אחרי מילת השלילה אֶל באות לעולם בזמן "עתיד" (יפעל), ואין מקום לצורה נכבד בעבר או בבינוני.

7. לפי דעתי, מה ששרד מן האות הראשונה במילה מתאים הרבה יותר לאות יו"ד, כמו הקו היורד מימין לשמאל ביו"ד שבמילים פלטיהו (עמ' 197 שורה 1), תשבני (שם שורה 2), כי אני אמרתי (שם שורה 4), דברי (שם שורה 6). הזווית החתוכת את הקו היורד מימין לשמאל כדי לכתוב יו"ד נמחקה במילה הנדונה. הווה אומר, ראוי לקרוא כאן אל יכבד לִבְךְ.⁸

אני מציע לראות בכתוב יכבד צורה בבניין קל: אל יִכְבֵּד לִבְךְ, בדומה ללשון הפסוק "יִכְבֵּד לִב פִּרְעָה" (שם' ט, ז); וכך קוראים גם השומרונים: wyikbad.⁹ ומצויה גם צורת הבינוני של בניין קל במשקל פִּעַל: "כְּבֵד לִב פִּרְעָה" (שם ז, יד) בנוסח טבריה; וכך הוא גם בקריאת השומרונים: kâbad.¹⁰ ומצאנו בספר בן סירא: "לב כבד" (ג, כו-כז).

8. ראוי להזכיר שהמהדירים מצביעים על קיומו של נפעל במגילה מקומראן. כוונתם לטקסט מספר הרזים (4Q301), שפרסם יהודה (לורנס) שיפמן:¹¹

1. משפטי כסיל ונחלת חכמ(ים)

2. מה נכבד ללב והוא ממש(ל)

שיפמן מבין את נכבד בקטע הזה מלשון כבוד ויקר (how honoured); למר וירדני משיגים עליו – בצדק – ומציעים להבין את הביטוי מלשון כובד (או הכבדת) הלב.¹² ומכאן הם גלגלו את הקריאה אל נכבד לִבְךְ, ולא שמו לב שצורת הבינוני נכבד בספר הרזים היא אכן במקומה. שכן אחרי המילית מה משמשת בעברית גם צורת עבר

8. שמחתי לשמוע מד"ר עדה ירדני שהצעתי נראית לה.

9. ראה בן-חיים, תשל"ז, ד, עמ' 133.

10. ראה שם.

11. ראה שיפמן, 1997, עמ' 115–116.

12. ראה 10§ להלן. ומצאנו בספרות קומראן גם את הצירוף השמני וכובד לב (סך היחד ד 11; ראה ליכט, תשכ"ה, עמ' 98). כובד היא חלופת הגייה של כְּבֵד בניקוד המקרא נוסח טבריה (ראה קוטשר, תשי"ט, עמ' 397; הוא מביא שם גם את הצירוף כובד לב. וראה גם את דיונו המפורט של אלישע קימרון (תשל"ו, עמ' 277–281). השם כובד נזכר במקומות שונים גם במאמרו שנתפרסם לאחרונה: קימרון, תשס"ג, למשל עמ' 333; וכנראה כך יש להבין את הצירוף מ-4Q487, קטע 24 שורה 2: <כי>בד לב (ראה באיה, 1982, עמ' 8). לאור הדוגמה מסרך היחד ראוי יותר להציע בקטע זה וי"ו (ולא יו"ד כהצעת באיה) כאות השנייה בהשלמה: <כו>בד לב.

(נִכְבֵּד), כגון "מה פרצת" (בר' לח, כט), "מה יעצת" (איוב כו, ג), "מה נכבד היום מלך ישראל" (שמ"ב ו, כט), ומשמשת גם צורת בינוני, במבנה שבו הנושא בא אחרי צורת בינוני זו, כגון "מה נִזְרָא" המקום הזה" (בר' כח, יז), "מה יִקָּר חסדך" (תה' לו, ח), "מה נִזְרָא" מעשיך" (שם סו, ג). אבל במבנה הפותח במילת השלילה אל לא תבוא צורת עבר או צורת בינוני אלא צורת "עתיד" (יפעל). לפיכך במכתב "אל פלטיהו" אפשר לקרוא אל יִכְבֵּד לבך או אל יִכְבֵּד לבך. אבל אני נוטה לאפשרות הראשונה דווקא: אל יִכְבֵּד.

9. בעברית המקרא כובד הלב המובע בפועל עומד מופיע בבניין קל: כִּבֵּד לב, וְיִכְבֵּד לב, ¹⁵ ולא בנפעל. רוב היקרויותיו של הִכְבֵּד וְנִכְבֵּד בנפעל קשורים בכבוד ויקר, כגון "והוא נכבד מכל בית אביו" (בר' לד, יט), "בהכבדי בפרעה" (שמ' יד, יח). ¹⁶ העדות הראשונה על נפעל בקשר לכובד הלב עולה רק במגילה הנזכרת מקומראן: "מה נכבד לבב והוא ממשל" ¹⁷.

ואמנם במעבר מספרי המקרא של תקופת הבית הראשון לספרי הבית השני, וכמובן לספרות קומראן ולספרות חז"ל, פעלים עומדים לא מעטים עברו מן הקל אל הנפעל, כפי שכבר הראו חוקרים אחדים, כדבריו הבהירים של ח"א גינזברג: "החלפת הקל האינטנסיטיבי בנקטל הוא תהליך כללי המתקדם לנגד עינינו במקרא ובספרות שאחריו". ¹⁸ הוא הדגים את דבריו היטב בעיונו במעבר פִּשֵּׁל > נִכְשֵׁל ובפעלים אחרים. ¹⁹

13. הצורה נורא עשויה כמובן להתפרש גם צורת עבר, אך ראיתי לפרשה כצורת בינוני בשל ביאורה בידי הקדמונים. אונקלוס למשל מתרגם את הפסוק בבראשית: "מא דחילו אתרא הדין"; דחילו היא גלגול של דָּחִיל הוא, כפי שהראיתי במקום אחר (בראש, תשל"ט, עמ' 190-193). דָּחִיל בינוני פעול הוא.

14. גם פה נורא מתפרשת לי צורת בינוני, בעקבות תרגום תהלים, המבאר "מא דחילין אינון עובדיך" (ראה בהערה הקודמת).

15. ראה 78 לעיל.

16. אבל מצאנו נפעל בצירוף כב"ד המדבר על ריבויים ועצמתם של המים: "באין מעינות נכבדי מים" (מש' ח, כד).

17. אולי לא מיותר להעיר כי הצירוף כב"ד + לב (לבב) אינו מתועד בלשון חז"ל. תיעודו בתקופה הקלאסית של העברית מסתיים בספר בן סירא ובספרות קומראן.

18. ראה גינזברג, תרצ"ד, עמ' 216.

19. דבריו בעניין זה מצויים שם בעמ' 215 (וראה גם הערה 4 שם) וכן בהמשך המובאה הנ"ל. וכבר גינזברג עצמו העיר שמאיר למברט (1900) קדמו. ויש להזגיש כי גם היום עיקרי הדברים במאמרו החשוב של למברט מ לפני למעלה ממאה שנה עומדים במלוא תוקפם, אף שיש בו כמה הכללות גורפות. גם זאב בן-חיים במאמרו המפורסם משנת תשי"ג "לשון עתיקה במציאות חדשה" עמד על המעבר של פעלים עומדים מבניין קל אל נפעל (ראה בן-חיים, תשנ"ב, סוף עמ' 62. פרטים על התקופה הקלאסית בתולדות העברית [כלומר לשון המקרא ולשון חכמים] פזורים בספרו הראשון על החומש השומרוני [בן-חיים, תשכ"א, כגון בהערות

10. זה מה שמצאנו במגילת ספר הרזים: "מה נכבד ללב והוא ממש(ל)". ואכן ההקשר מאשר את הצעתם של למר וירדני שמדובר כאן בכובד הלב ובקשיות העורף, ולא בכבוד ויקר. כלומר "כָּבֵד לֵב" של ספר שמות הומר ב"נכבד ללב" בקומראן. אבל אין הצורה נכבד כתובה או אפשרית במכתב "אל פלטיהו". שם מצאנו "אל יכבד לך". את הכתיב יכבד אפשר לקרוא יִכְבֵּד או יִכְבֵּד. אך בשל קדמותו של המכתב – סוף ימי הבית הראשון – עדיפה בעיניי, כאמור, צורת בניין קל: אל יִכְבֵּד לְךָ כקריאה הנתונה בנוסח טבריה ובנוסח שומרון של המקרא.²⁰

11. ועוד יש להעיר על פרט אחד חשוב. אנו קוראים במכתב "אל פלטיהו": "יצחק [=יִצְחָקִיתָ] אל יכבד לך". ואם ישאל השואל: כשמדובר בהוראה פעילה אפשר לצוות אדם שלא יִכְבֵּד או לא יכבד את לכו, אך כיצד אפשר לצוותו שלכו לא יִכְבֵּד (מעצמו)? ואמנם כך תרגמו המהדירים: "I ordered you: may you not harden your heart."²¹ אך לדעתי הם לא דייקו בתרגומם. אמנם הוראתו הבסיסית והעיקרית של הפועל ציווה היא מתן פקודה (כמו וָצִי בערבית), אבל נתפתחה בו בציווה גם ההוראה הכללית של אמירה, ולא מתן פקודה דווקא. מדגים את הדבר בעברית המקרא הפסוק "הלא צויתך חזק ואמץ אל תערץ ואל תחת" (יהו' א, ט). הפסוקים מספרים: "ויאמר ה' אל יהושע בן נון משרת משה לאמר [...] ועתה קום עבר את הירדן [...] חזק ואמץ כי אתה תנחיל את העם הזה את הארץ [...] רק חזק ואמץ מאד לשמר לעשות ככל התורה [...] לא ימוש ספר התורה הזה מפִּיךָ" (שם, א-ח). ואחר כך באים ומוסיפים: "הלא צויתך חזק ואמץ אל תערץ ואל תחת" (פסוק ט). ברור לגמרי שאין כאן מתן פקודה, אלא אמירה ודיבור. והרוצה לדייק יכול לומר שמדובר כאן באמירה מזרזת.

12. בקיצור, הפועל ציווה בעברית המקרא אינו מביע רק מתן פקודה, אלא לעתים מציין גם אמירה סתם או אמירה מזרזת. וכבר עמדו חז"ל על עניין האמירה המזרזת. בדרשה קצרה אנו מוצאים שהמילה הראשונה בפסוק "צו את אהרן ואת בניו לאמר" וגו' (וי' ו, ב) נדרשת בספרא (צו, א) כך: "צו" – אין צוואה בכל מקום אלא זירוז מיד ולדורות.²² ובדרשה מפורטת יותר אנו מוצאים שהמילה צו בפסוק אחר נדרשת גם היא כך. הכוונה לפסוק "צו את בני ישראל וישלחו מן המחנה כל צרוע וכל זב

לשמות טו, ח: "נצבו", ולדברים כ, ב: "ונגש"; בשניהם בניין קל במסורת שומרון משמר את המצב הקדום, ובניין נפעל במסורת טבריה משקף את המעבר המאוחר. ויש עוד כיוצא בהם; וראה גם מה שכתב בדקדוקו [בן-חיים, תשל"ז, ה, עמ' 77]. לאחרונה אמר דברים חשובים בעניין זה גם דוד שלשיר (ראה שלשיר, תשס"ג-תשס"ד, עמ' 5-6).

20. ראה § 7 לעיל.

21. ראה למר וירדני, 2006, עמ' 198.

22. כידוע, הדרשה מובאת אצל רש"י על אתר, ד"ה "צו את אהרן" (וראה גם רמב"ן וחזקוני על אתר; ויאני נכנס כאן למחלוקת בין רמב"ן לרש"י).

וכל טמא לנפש" (במ' ה, ב). אנו שונים: "צו' [...] רבי יהודה בן בתירה אומר אין הציווי בכל מקום אלא זירוז שני' יוצו את יהושע וחזקה ואמצהו' [דב' ג, כח], לפי דרכנו למדנו שאין מחזקין אלא המוחזקין ואין מזוזין אלא למזוזין" (ספרי במדבר, א [מהדורת הורוביץ, עמ' 1]).

13. אופייני הדבר שהפסוק שרבי יהודה בן בתירה תומך בו את ביאורו נוגע בציווי ליהושע בן נון, "וצו את יהושע וחזקה ואמצהו", והוא הוא הפסוק המהדהד מילה במילה בפסוק שדיברנו עליו, "הלא צויתך חזק ואמץ" (יהו' א, ט). ואמנם בפסוק הנזכר מספר יהושע הפעלים הבאים אחרי הפועל צויתך אינם מביעים פעולה או עשייה כלשהי של המצווה שאפשר לומר עליה שיש בה מתן פקודה מצד המצווה לעשותה, אלא מדובר כאן בפועלי מצב. ואלה מוצעים בלשון חיוב ("חזק ואמץ") או בלשון שלילה ("אל תערץ ואל תחת"), כלומר צויתך עניינו 'אמרתי לך' או 'אמרתי לך באופן מזוז וממריץ'.²⁴

14. נוכל לומר כי הפעלים העבריים אמר וציווה הביעו מעיקרא מתן פקודה, בדומה למקביליהם בערבית أمر, وصى. בפועל אמר גברה ההוראה הכללית של דיבור וההוראה של מתן פקודה נצטמצמה, אבל היא עדיין מצויה בעברית המקרא, כגון "דבר אל בני ישראל ואמרת אלהם ועשו להם ציצת" (במ' טו, לח), "ויעש להם יהושע כאשר אמר לו ה', את סוסייהם עקר ואת מרכבתיהם שרף באש" (יהו' יא, ט), "אמר להביא את ושתי המלכה לפניו ולא באה" (אס' א, יז), "אמר אל הכהנים בני אהרן ואמרת אלהם לנפש לא יטמא בעמיו" (וי' כא, א) ועוד.²⁵ ובפועל ציווה מקוימת ההוראה העיקרית של מתן פקודה כדרך הרוב (ואין הדבר מצריך כל הדגמה), וההוראה הכללית המביעה אמירה או דיבור מזוז מצויה אך בשולי הדרך, לפחות בתקופת הבית הראשון; היא עולה כאן וכאן במקרא, כמו בדוגמה הנזכרת מיהושע "צויתך", ומצאנוה גם בתעודה חיצונית – כעדות "צותך" (=צויתך) במכתב "אל פלטיהו".²⁶

23. הנוסח בכ"י רומי 32 לספרי במדבר זהה בעיקרו לנוסח הפנים אצל הורוביץ, ועם זאת יש ביניהם שני הבדלים חשובים שראוי לציין כאן: לעומת המוחזקין שבמהדורה גורס כ"י רומי "מן המוחזקין", ולעומת למזוזין גורס כ"י רומי "מן המזוזין".

24. נראה שלזה כיוונו קלר ובאומגרטנר במילונם (ק"ב, בראש עמ' 1010) בהביאם את ההגדרות "urge" (=המרץ, זיר), "place in someone's care" (=לשים בתודעתו של פלוני). גם רד"ק בפירושו לפסוק ביהושע על אתר מדבר על זירוז, אבל הוא רואה את הכעת הזירוז במילית הלא כמשתמע מן ברור מדבריו ומן הדוגמות הנוספות שהוא מביא: "הלא צויתך – מלת זרוז, וכן 'הלא שמעת בתי' [רות ב, ח], 'הלא שלחתך' [שופ' ו, יד] והדומים להם". כל ההיגדים שרד"ק מביא פותחים במלת הזירוז הלא. פירושו זה של רד"ק התגלגל אל הבאים אחריו (ראה למשל ב"מצודת ציון": "הלא – המלה ההיא תורה לזרו ולחזק כמו 'הלא שלחתך'").

25. ראה פירוט הדוגמות אצל בד"ב, עמ' 56 § 4; ק"ב, עמ' 66 § 6.

26. לכאורה אפשר לקרוא את הרצף וצותך אל יכבד לבן שבמכתב "אל פלטיהו" כשני

15. בחתימתו של העיון הקצר הזה ראוי לומר: המכתב "אל פלטיהו" – כתעודות חיצוניות רבות שנכתבו בתקופת המקרא – מוסיף נתונים חשובים למה שידוע לנו מן המקרא ומן החיבורים שנכתבו בתקופה שלאחריו (ספר בן סירא ומגילות מדבר יהודה). גם עניין כובד הלב, וליתר דיוק הציור הפועלי כבד לב, וגם הוראתו של הפועל ציווה כמציין אמירה (מזרות) ולא מתן פקודה דווקא מקבלים תוספת חיזוק ועומק היסטורי חשוב במכתב מן השפלה "אל פלטיהו".

הקצורים הביבליוגרפיים

- M. Baillet, *Qumran Grotte 4:III (4Q482-4Q520)* (DJD, 7), = 1982, באיה, Oxford 1982
- F. Brown, S. R. Driver, and C. A. Briggs, *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament...*, Oxford 1953
- בן-חיים, תשכ"א = ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, ג, ספר ראשון: הקריאה בתורה, ירושלים תשכ"א
- בן-חיים, תשל"ז = ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, ד: מלי תורה; ה: לשון תורה, ירושלים תשל"ז
- בן-חיים, תשנ"ב = ז' בן-חיים, במלחמתה של לשון, ירושלים תשנ"ב
- בר-אשר, תשל"ט = מ' בר-אשר, "שתי תיבות מורכבות שלא הוכרו", לשוננו מג (תשל"ט), עמ' 185-193
- גינזברג, תרצ"ד = ח"א גינזברג, "מבעד למסורת", תרכ"ז ה (תרצ"ד), עמ' 208-223 (וראה גם "נוספות ל'מבעד למסורת'", שם ו [תרצ"ה], עמ' 543)
- טלשיר, תשס"ג-תשס"ד = ד' טלשיר, "האם כתובת יהואש אמיתית? בחינה פילולוגית", לשוננו לעם נד (תשס"ג-תשס"ד), עמ' 3-10
- ליכט, תשכ"ה = י' ליכט, מגילת הסרכים ממגילות מדבר יהודה, ירושלים תשכ"ה
- M. Lambert, "L'emploi du *Nifal* en hébreu", *Revue des Études Juives* 41 (1900), pp. 196-214
- למר וירדני, "New Hebrew Ostarca = 2006, A. Lemaire and A. Yardeni,

משפטים: המשפט וצותך מציין מתן פקודה, ולא נאמר מהו הציור שהוטל על פלטיהו בתחילת השליחות (ועת [=ועתה]) הנה שלחתיך הלא תשכני דבר עתה כים [=כיום]), והמשפט אל יכבד לךך הוא משפט עצמאי שמשמעו 'אל תתעקש לסרב'. אך קריאה זו נראית לי בעייתית; היא מבוססת על הנחה ולא על עובדה. לפיכך אני מעדיף לקבל את הדרך שבה הציגו למר וירדני את המשפט בתרגומם: בהטילם נקודתיים אחרי תרגום המילה (המשפט) וצויתך ("I ordered you:", עמ' 198) הם קשטו כאשר סברו שהמשפט שבא אחריה הוא תוכן הציור. אבל בניגוד לדעתם, ציווי זה הוא לדעתי אמירה (מזרות) ולא מתן פקודה.

- from the Shephelah", בתוך פסברג והורביץ, 2006, עמ' 197–223 ולוחות 20–1
- פסברג והורביץ, 2006 = S. E. Fassberg and A. Hurvitz (eds.), *Biblical Hebrew in Its Northwest Semitic Setting: Typological and Historical Perspectives*, Jerusalem – Winona Lake 2006
- ק"ב = L. Koehler and W. Baumgartner, *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*, I–V, Leiden – New York – Köln 1994–2000
- קוטשר, תשי"ט = "קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח, ירושלים תשי"ט
- קימרון, תשל"ו = א' קימרון, דקדוק הלשון העברית של מגילות מדבר יהודה, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ו
- קימרון, תשס"ג = א' קימרון, "גִּדְל הַזֹּרֹעַ, גִּבָּה הַקֹּמָה וְקֶדֶשׁ הַהִיכָל", קול ליעקב: אסופת מאמרים לכבוד פרופ' יעקב בן טולילה (אשל באר שבע: מחקרים במדעי היהדות, כרך שמיני), בעריכת ד' סיון ופ"ב הלוי-קירטצ'וק, באר-שבע תשס"ג, עמ' 327–339
- שיפמן, 1997 = L. Shiffman, "301.4Q Mysteries^{c?}", *Qumran Cave 4.XV*, = 1997, *Sapiental Texts*, Part 1 (DJD, 20), ed. T. Elgvin et al., Oxford 1997, pp. 113–123

הרי אתה דן

מילות ההצגה "הרי" ו"והלא" בלשון חז"ל
על פי כתב יד וטיקן 32 לספרי במדבר

1. הוראת ההצגה (פרונטיביות)

מילות ההצגה משמשות להפניית תשומת לבו של נמען אל פרט מסוים בעולם (חפץ, אדם, תופעה, התרחשות וכדומה) או אל רכיב מסוים במסר של המבע. יש בהן מן הרימוז וההצבעה, ויש בהן גם גרעין מודלי, בבטאן את עמדתו של בעל המסר כלפי תוכן המבע ואת הדגשיו ובשמשן כעין מילות קריאה שמטרתן למשוך תשומת לב.¹

מהוראת ההצגה היסודית עשויות להתפתח הוראות נוספות, ובעברית מילות ההצגה משמשות בין השאר להדגשה, לביסוס מבע באמצעות הדגשת תקפותו או נחרצותו, לקישור בין מבעים, בדרך כלל בהוראת חזוק או ניגוד, ולהכרזה על פתיחת עניין.²

* המאמר המוצג בזה הוא פיתוח של שני פרקים מתוך עבודת גמר לתואר מוסמך שכתבתי בחוג ללשון העברית וללשונות השמיות באוניברסיטת תל-אביב בהנחיית ד"ר חיים א' כהן (ראה מור). שני הפרקים האחרים בעבודת הגמר עוסקים באף והדומות לה ובהא. המובאות מהמשנה מצוטטות כאן ישירות מכ"י קאופמן (כ"ק), גם במקומות שהן מוזכרות בקשר לדינוני של משה אור. המובאות מספרי במדבר הועמדו על פי כ"י וטיקן (רומי) 32 (ר). לפי שיקול דעתי הוספתי סימני פיסוק מעטים והשלמתי חיכות מקצרות. בציון חילופי הנוסח הבאתי את הגרסאות השונות במהדורת הורוויץ (ה), אלא אם כן הן זניחות, ופה ושם גם גרסאות מעדי נוסח אחרים. על טיבה של מהדורת הורוויץ מבחינת הנוסח ראה כהנא, עמ' 278-290; מור, עמ' 9-10. אני מודה לקורא המעריך של המאמר על הערותיו. תודה גם לפרופ' מירה אריאל על הדיון מאיר העיניים שקיימה אתי. בענייני מינוח נעזרתי גם בעצותיהן של ד"ר פנינה שוקרון-נגר ושל ד"ר רוני הנקין.

1. לדיון כללי בנושא ראה רייני, עמ' 211; בלוך, עמ' 54.
2. ראה מור, עמ' 4-5; בלוך, פרק 4, בעיקר עמ' 62, 68-69; אריאל, ניתנות, עמ' 249-256; הנ"ל, צייני שיח, עמ' 244-248.

2. הרי

המילה הרי נתחדשה בלשון חז"ל והחליפה בחלק מהוראותיה את הנה ואת הלא המקראיות.³ מקובל שהרי נשאלה מארמית, אף שאין הכרעה גמורה בעניין המקור הארמי המדויק.⁴

נראה שביסודה שימשה הרי מילת הצגה והפניית תשומת לב. בהוראתה היסודית היא עדיין משמשת בספרות חז"ל:⁵ "הרי שלך לפניך" (בבא מציעא ו, ג); "ועל כל סוכה וסוכה או' לו הרי מזון והרי מים" (יומא ו, ה), וגם למקבילה הארמית ארו הוראה זו.⁶ אולם נפוץ מזה השימוש בהרי כמילת קישור וכתווית רטורית מחזקת:⁷

החולץ ליבמתו הרי הוא כאחד מכל האחים בנחלה (יבמות ד, ז); שאם ירצה הרי מוכרה לגוים או מאכילה לכלבים (נדרים ד, ג); מניח על הסלע או על הגדר ואו': הריהן מובקרין לכל מי שיחפוץ (שם, ח); שילם ולא רצה להישבע, שהרי אמרו שומר חנים נישבע ויוצא (בבא מציעא ג, א).

בשימושים אלה עדיין מורגשת הוראת ההצגה, אבל תפקידה העיקרי של הרי בהם הוא לתת תוקף לדבר, להציגו באופן נחרץ, הגיוני או מהימן, וברור שהוראה זו נמצאה שימושית לחז"ל בדיוניהם ההלכתיים. להלן אציג את השימושים של הרי בספרי במדבר.

2.1 "הרי" ככינוי רמז

אזר (עמ' 73) מביא שתי דוגמאות להרי כזו במשנה:

אמ': הרי גיטה וכתובתה תפדה את עצמה (כתובות ד, ט); אשה נשאתי במדינת הים,⁸ הרי זו, ואלו בניה (קידושין ד, יא).

3. ראה ווייס, עמ' 119; ברט, עמ' 27; סגל, עמ' 246 (§486 בסופו); בנדריד, עמ' 343, 755, 823, 831; וכן במילונים.

4. לדין בצורת המילה ובמצאה ראה מור, עמ' 71–74 וההפניות שם (בעיקר ברט; בכר, עמ' 33; בראון).

5. ווייס (עמ' 119) מציין זאת כאחד משימושי הרי בלשון חז"ל, שבכולם "יש לו הוראת הקריאה": "ובא גם להוראת הנה זאת, פה הוא (היער) בין בבחינת המקום ובין בבחינת הזמן".

6. על ארו, המתועדת בארמית המקרא (דנ' ז, פסוקים ב, ה, ו, ז, יג) ובארמית של מגילות ים המלח, ועל המילות הארמיות הקרובות לה בצורה ובהוראה (ארה, ארי, ארום, הלוי, אלו) ראה מור, עמ' 71–72, 89–90 וההפניות שם (בעיקר ברט, עמ' 28–29; בראון; רייני, עמ' 214–219, וכן הערכים במילוני הארמית).

7. על הקשר בין מילות הצגה למילות קישור ראה בלוק, עמ' 62.

8. התיבה כתובה בגיליון.

בספרי במדבר:

"ותקעתם בחצ' צרת" [במ' י, י] הרי שופר, "והיו לכם לזכרון" [שם] זה זכרון, "אני ה' אלהיכם" [שם] זה מלכות (עז, עמ' 71; ר 102).

הרי עומדת כאן כנגד כינוי הרמז זה, ובכל זאת אין מניעה שהרי זו אינה מילת רימז (מדובר בדוגמה יחידה ב־ר) אלא מילת הצגה כמו הנה, והמבנה התחבירי אינו נושא-נשוא אלא נושא-נושא. במקרה כזה יש לשייך את הרי שכאן לסעיף הבא, וגם שתי המובאות מהמשנה שאצל אור אפרסן לקראן בדומה ולצרפן לדוגמה שהוא מביא בהערה (בעמ' 77): "ועל כל סוכה וסוכה או' לו הרי מזון והרי מים" (יומא ו, ה).

2.2 "הרי" כתווית פרונטטיבית

2.2.1 "ו(ה)רי" כמילת הצגה והפניית תשומת הלב

כיון שמת אהרן אמ': מת אהרן כהן גדול שלהם, הלך התייר הגדול שלהן ועמוד ענן שהיה עושה מלחמה – הרי שעה שנלך ונלחם בהן (פב, עמ' 79 מת כהן גדול שלהם [...] ועמוד הענן שהיה עושה להם מלחמה [...] בס; ר 104).

"וענן ה' עליהם יומם" [במ' י, לד] מיכן אמ' ז' עננים היו "וענן ה' עליהם" "וענן עמד עליהם" [שם יד, יד] "ובעמוד ענן את' [ה] הל' [ך] לפני [הם] ובעמוד אש ל' [לה]" [שם] "ובהאריך הענן" [שם ט, יט] "ובהעלות הענן" [שם מ, לו] "ואם לא יעלה הענן" [שם, לז] "כי ענן ה'" [שם, לח] – הרי ז' עננים: ד' עננים מארבע רוחות וא' מלמעלה וא' מלמטה וא' מלפניו (פג, עמ' 79 מיכן אמרו שבעה עננים הם [...] הרי שבעה עננים היו, ארבעה מארבע רוחותם ואחד מלמעלה ואחד מלמטה ואחד מלפניהם; ר 104).

כגליד היה יורד תחילה ונעשה לארץ כמין סקוטלא והמן יורד עליו וממנו היו יש' מלקטין ואוכלין – הרי מלמטה, אבל מלמעלה יכול יהו שקצים ורמסים וחובטין שוכנין עליו? (פט, עמ' 90 אסקוטלא [...] למטה אבל למעלה יכול יהיו השקצים והחובטים שוכבים עליו; ר 108).

"וכי תשגו ולא תעשו" [במ' טו, כב] עבודה זרה היתה בכלל כל המצוה שהציבור מביא עליה פר, והרי הכת' מוציאה מכללה להחמיר עליה ולידון בקבועה שיהא ציבור מביא עליה פר ושעיר: פר לעולה ושעיר לחטאת – לכך נא' פרשה (קיא, עמ' 116 כל המצוות [...] לכך נאמר פרשה זו; ר 117; ובדומה קכו, עמ' 164; ר 134; וכן קמד, עמ' 192; ר 144).

ומנ' שדיני נפשות בכ' וג' תל' "ושפטו העדה" [במ' לה, כד] הרי עשרה "והצילו העדה" [שם, כה] הרי י'. שלשה מנ' הרי אתה דן: הואיל ואמרה

תורה הרוג על פי עדים הרוג על⁹ על פי דיינין מה עדים שנים אף דיינין שנים, אין בית דין שקול מוספין עוד אחד הרי שלשה (קס, עמ' 220 בעשרים ושלשה [...] עשרה [...] על פי מטי דיינים [...] מוסיפים עליהם; ר 153 סופר ב).

זו כנראה גם הוראתה של הרה שבכתובות מצדה.¹⁰ בחלק משימושיה כתויות פרזנטטיבית מורגש בהרי גם יסוד של ניתנות (ראה 2.4§ להלן). אזור (עמ' 161) מגדיר את השימושים האלה כך: "הרי משמש פתיחה למשפט מתאר (קונסטטיבי), והוא כאילו מוסיף לו יסוד של ודאות אובייקטיבית (לעולם בדיבור ישיר)". למשל:

אפילו שמע מן התינוקות או': הרי אנו הולכין לספוד ולקבור את איש פלוני (יבמות טז, ה); שהוא אמ' לו: הרי המרחץ פתוחה, היכנס¹¹ ורחוץ¹² (מעילה ה, ד).

גם בשימושיה המעטים בספרי במדבר מופיעה הרי זו בדיבור ישיר:

נמתי לו: רשע, הרי אתה מתגאה בשאינו שלך (כב, עמ' 26; ר 86). לפי שאמ' לו המק' למשה לבור לו ע' זקנים א' מש': מה אני עושה, הרי הן נופלין ששה ו' לכל שבט ושבת וה' ה' לשני, אי זה שבט מקבל עליו לבור ממנו ה'? (צה, עמ' 95 שבעים זקנים [...] ששה וששה לכל שבט ושבת וחמשה חמשה לשני שבטים איזה [...] חמשה; ר 109).

לכאן שייך גם השימוש בהרי כדי להצביע על פסוק מקרא המובא לדוגמה או להוכחה בתוך דיון מדרשי – כלומר גם להצגה וגם לציון אמתות ונחרצות, לסימון מבע כמוכיח עמדה. שימוש כזה מאפיין במיוחד את מדרשי ההלכה, הנשענים על הטקסט המקראי ומבקשים בפסוקיו הוכחות וקישורים:¹³

הרי הכ' משבחני "עד הנ' [הר] הג' [דל] נה' [ר] פרת" [דב', א, ז] (ספרי דברים

9. התיבה נקריית בסוף שורה ומחוקה בנקודות מעל האותיות.

10. ראה י' נוה, "עברית לעומת ארמית בממצא האפיקרפי – מאמר ראשון: בימי הבית השני ועד שנת 135", לשונונו (תשנ"ג), עמ' 302, וכך מוגדרת התיבה במאגרים. ידין הציע לתרגם הרה זו indeed (ראה Y. Yadin and J. Naveh, "The Aramaic and Hebrew Ostraca and Jar Inscriptions from Masada", *Masada – The Yigael Yadin Excavations 1963–1965: Final Reports*, I, Jerusalem 1989, p. 34 n. 5), אך נוה העמיד את התרגום behold (שם, עמ' 35).

11. הה"א כתובה מימין לשורה.

12. הווי"ו כתובה מעל השורה.

13. ובאמת אזור לא הזכירו בספרו, שהרי הוא דן במשנה בלבד. על שימוש דומה בהרי זה, הרי הוא וכר' ראה להלן.

ו, עמ' 15; ר 158); הרי משה מזרזן (מכילתא דר' ישמעאל, בחדש ט, עמ' 237).

בספרי במדבר:

"כל ימי הזירור לה' על נפש מת לא יבא" [במ' ו, ו] הרי הכת' משיאו מכלל תגלחת ובא לו ללמד על הטומאה (כו, עמ' 32; ר 89).
 "ויקח מש' [ה] את העגלות ואת הבקר" [במ' ז, ו] הרי משה נוטלן ומחלקן לפי דעתו (מו, עמ' 51; ר 95).

הרי כמילת הצבעה עשויה להתקשר גם למה שמובא מיד להלן, וגם בשימוש כזה תפקידה לא רק להפנות תשומת לב, אלא גם לסמן טיעון הבא להוכיח עמדה. לכאן שייכים המבנים האלה:

א. הרי + צ"ש + יוכיח + פסוקית זיקה מבארת (+ והוא + יוכיח + לצ"ש + שאף על פי ש- + פסוקית עיקרית):¹⁴

הרי אבן המנוגעת תוכיח, שאינה מיטמא על גבי משכב ומושב וטעונה שילוח, היא תוכיח לכלים שאף על פי שאין מטמין על גבי משכב ומושב לפיכך יטענו שילוח (א, עמ' 3 שאינה מטמאה [...]) ואל תתמה בכלים שאע"פ שאין מטמאים; (ר 78).

הרי הביכורים יוכיחו, שטעונין הבאת מקום ואינן אלא שלכהנים, והן יוכיחו לנטע רבעי שאף על פי שטעון הבאת מקום לא יהא אל' שלכהנים (ו, עמ' 9 בכורים; ר 81).

הרי העובר יוכיח, שלא (אסר לו)¹⁵ עשה בו אכילת מצוה כיון מצוה ועשה בו יין מצוה כיון רשות, והוא יוכיח לנזיר שאף על פי שלא עשה בו אכילת מצוה כיון מצוה נעשה בו יין מצוה כיון רשות (כג, עמ' 27; ר 86).
 הרי פסח שיני יוכיח, שדוחה את השבת ואין דוחה את הטומאה, והוא יוכיח לפסח ראשון שאף על פי שדוחה את הש' לא ידחו את הטומאה (סה, עמ' 62 ואינו דוחה [...]) לא ידחה; (ר 99).

הרי מוקדשין יוכיחו, שהמום פוסל בהן ואין העול פוסל בהן, והן יוכיחו לפרה שאף¹⁶ על פי שהמום פוסל בה לא יהא עול פוסל בה (קכג, עמ' 153 ואין עול; ר 130).

בחמש היקרויות של המבנה (מתוך 16) נמצא והרי ב"ה כנגד הרי ב"ר.

14. במקום הנתון בסוגריים נמצא גם "אף אתה אל תתמה על זה שאף על פי ש[...]" (כט, עמ' 35; ר 90). על אף על פי ש- בספרות חז"ל ראה מור, עמ' 43-44 וההפניות שם.

15. הנתון בסוגריים הוא ייתור במסירה, ואמנם ה לא הביאו.

16. התיבה כתובה מעל השורה.

ב. הרי אתה דן בפתיחת מדרש לוגי הבא להשיב על שאלה רטורית:

אתה או': יגדל פרע או אינו אל' פרע כמשמעו? הרי אתה דן: נא' כאן פרוע ונא' להלן פרוע מה פרוע האמור להלן גידול שער אף פרוע האמור כאן גידול שער (כה, עמ' 31 אתה אומר פרוע יגדל; ר 88).

"כי יהיה טמא לנפש" [במ' ט, י] זה טמא מת, שאר הטמאין מנ' תל' "או בדרך רחקה" [שם] הרי אתה דן מביניין אב שבין שניהם: לא ראי טמא מת כראי דרך רחקה ולא ראי דרך רחקה כראי טמא מת, הצד השווה שבהן שלא עשה את הראשון יעשה השני – כך כל שלא עשה את הראשון יעשה השני (סט, עמ' 64 אין לי אלא טמא מת שאר טמאים מנין [...] הרי אתה דן בנין אב מבין שניהם [...] יעשה את השני [...] יעשה את השני; ר 99).

מנין לעשות נקבות כזכרים? הרי אתה דן: הואיל והבנים יורשין ואחין ואחי האב יורשין, מה בנים עשה נקבות כזכרים אף בכל היורשין נעשה נקבות כזכרים, ומה בנים עשה זכרים לנקב' אף בכל היורשין נקדין זכרים לנקב', מה בגואלין עשה בנים כאבותם אף בכל היורשין נעש' בנ' כאבו' (קלד, עמ' 178–179 והאחין [...] ומה בנים הקדים זכרים לנקבות [...] ומה בגואלים; ר 139).

ועוד הרבה. ובדומה לזה:

הרי אני דן (עג, עמ' 68; ר 100); הריני דן (קנג, עמ' 198; ר 146 סופר ב).

ג. הרי הוא אומר:

ר' יוחנן בן ברוקה או': הרי הוא או' "ותקעתם תרו' [עה]" [במ' י, ו] אין תל' לומר "שנית" [שם] אלא בנה אב לתקי' [עה] שתהי שנייה לתרועה (עג, עמ' 69 שאין ת"ל שנית אלא זה בנה אב; ר 101).

אבל אי אתה יודע מי היו אילו המרגילין את יש' לידי עבירה? הרי הוא או' "והאספסוף אש' [ר] בקר' [בו]" [במ' יא, ד] אילו הגרים המוספין בכל מקום (פו, עמ' 86 אבל עדיין אי אתה יודע מי היו אותם המרגילים את ישראל לדבר עבירה [...]) המאוספין מכל מקום; ר 106).

א' לו: הרי הוא או' "והיתה לעד' [ת] נדה" [במ' יט, ט] כשהן שמורין הרי הן מי נדה (קכד, עמ' 158; ר 132).

מנין שהאב קודם את האחין בנחלה? היה ר' בר' יוסי או': הרי הוא או' "והעבר' [תם] את נחל' [תו] לבתו" [במ' כז, ח] מפני הבת אתה מעביר את האב ואי את מעביר מפני האחין (קלד, עמ' 178 היה ר' ישמעאל בר' יוסי [...]) מעביר אתה את האב; ר 139).

ומנ' שהבת יורשת? הרי הוא או' "וכל בת ירשת נחלה ממטה" ¹⁷ בני יש' [ראל] "במ' לו, ח] אין לי אלא בת הבן מנ' (קלד, עמ' 179; ר 139).

לכאן אולי שייך גם השימוש הזה:

הרי שלשה עשר מיעוטין מיעט את אהרן מכל דיברות שבתורה ואילו הן [...] הרי שלשה עשר מיעוטין מיעט את אהרן מכולם (נח, עמ' 56 מיעט אהרן [2x]; ר 97).

אמנם אפשר לראות בהרי כאן תווית רטורית מחזקת (ראה להלן), אך אפשר גם שהיא קשורה לפירוט ומצביעה עליו – פעם אחת לפני הבאתו ופעם אחת אחרי הבאתו – והרימוז ואילו הן (החסר בדפ"ר!) עודף.

2.2.2 "הרי ש" – בראש פסוקית תנאי" ¹⁸

אזר (עמ' 151) מגדיר היטב את תנאי הופעת הצירוף הזה במשנה: "פסוקית הרי ש" לעולם באה לפני הפסוקית העיקרית, ומשפט תנאי הפותח בהרי ש" לעולם אינו בא בראש מבע, אלא רק אחרי משפט אחר, כדי להביע, נוסף לתנאי שבו, קשר לוגי של לימוד או מסקנה העולה מהמשפט הקודם לו". דוגמאותיו ממחישות את הדבר:

שנ' "ראשית בכורי אדמתך תביא בית ה' אלהיך" [שמ' כג, יט] מלמד שהוא חייב ¹⁹ באחריותן עד שיביאם להר הבית. הרי שהביא ממין אחד וקן ²⁰ רא וחזר והביא ממין אחר – הרי זה אינו קורא (ביכורים א, ט); אבל בקן ²¹ רבנות אינו כן. הרי שאמר: קן ²² רבנו שלמצורע זה עלי – אם היה מצורע עני מביא קורבן עני, עשיר – מביא קורבן עשיר (ערכין ד, ב).

בספרי במדבר אמנם הצירוף הרי ש" פותח פסוקית תנאי הבאה לפני הפסוקית העיקרית, ²³ אבל הוא עשוי לבוא גם בפתיחת רצף תחבירי או אף בפתיחת ציטוט מפי חכם. בכל מקום כזה יש לתהות אם הצירוף הוא אכן חלק מדבריו המקוריים של החכם או הוסף, ואם אינו תוספת – אם הוא קשור לאותו עניין המובא לפני דברי

17. נוסח המסורה: מוטות.

18. ראה גם אריאל, צייני שיח, עמ' 248.

19. התיבה כתובה בגיליון.

20. הווי"ו מחוקה.

21. הווי"ו מחוקה.

22. הווי"ו מחוקה.

23. בספרי דברים נמצא לכאורה הרי ש" בראש מבע של הכרזה המובא בדיבור ישיר: "אמר לו הקבה יעקב הרי שהייתה מתאוה כל ימך שיהו בניך משכימין ומעריבין וקורין קריית שמע" (ספרי דברים לא, עמ' 53 שהיית; ר 165 סופר ב). ואולם למעשה אין כאן אלא הרי (כמילת הצגה פרויקטיבית) שאחריה פסוקית נושא הפותחת בש".

החכם. מכל מקום משפט תנאי כזה לא יבוא במנותק לחלוטין מדיון שהובא לפניו ברצף הטקסט, אלא יעלה עניין ספציפי היפותטי המתקשר, ולו באופן קלוש, לדיון הכללי שהובא קודם.²⁴

משפט התנאי מציג מקרה היפותטי המתקשר לדיון הכללי שהובא לפני כן, לפעמים בדמות שאלה המזמינה תשובה:

"ונתן לאש' [ר] אש' [ם] לו" [במ' ה, ז] למה נא? לפי שהוא או' "לאשר הוא לו יתננו" [וי' ה, כד] אין לי אל' לו ולשלוחו, מנ' לרבות שלוח בית דין והיורש? ת'ל' "ונתן לאש' אש' לו". הרי שחייב מנה לחבירו ובא בבית דין ולא הספיק ליתנו עד שנמצא בעל חוב שלגזול, מנ' שמוציאין ממנו ונותנין לבעל חוב שלגזול? ת'ל' "ונתן לאש' אש' לו" בכל מקום (ג, עמ' 6 שליח בית דין [...] 'ר' נתן אומר) הרי שהיה חייב לחבירו מנה [...] לתנו עד שבא בעל חוב [...] שמוציאים מיד הגזול [...] מכל מקום; ר 80).

"לרב תרבה נחל' [תו]" [במ' כו, נד] הרי שיצאו עמו י' בנים ממצר' ובכניסתן לארץ נמצאו ה', קורא אני על' "לרב תרבה נחלתו". הרי שיצא' עמו ה' בנים ממצ' ובכניסתן לארץ נמצאו י', קורא אני עליו "ולמעט תמעט נחלתו" [שם] (קלב, עמ' 175 עשרה [...] חמשה [...] חמשה [...] עשרה; ר 138).

"זאת עלת חדש בחדש' [ר]" [במ' כח, יד] ולא עלת חודש זה בחדש אחר. הרי שלא הקריב בחודש זה, שומ' אני יקריב בחדש אחר? ת'ל' "זאת על' חדש' בח' מגיד שאם עבר היום בטל קרבנו (קמה, עמ' 193 שומעני; ר 144). "לא יחל דברו" [במ' ל, ג] שלא יעשה דבריו חולין. הרי שהיה חכם, יתור לעצמו (קנג, עמ' 200 דברו חולין הרי שהיה חכם לא יפר לו לעצמו; ר 146 סופר ב). "ולארץ לא יכפר לדם אשר שפך בה" [במ' לה, לג] למה נא? לפי שהו או' "וערפו שם את העגל' [ה] בנחל" [דב' כא, ד]. הרי שנתערפה עגלה ואחר כך נמצא הורג, שומ' אני יתכפר לה? ת'ל' "ולארץ לא יכפר" (קסא, עמ' 222 ההורג; ר 154 סופר ב).

משפט התנאי פותח ציטוט המובא מפי חכם, אף שדבריו מתקשרים באופן כללי למה שהובא לפני כן ברצף הטקסט:

ר' יוסי או': הרי שפדה את בנו בתוך שלשים יום ומת, קורא אני עליו "איש אש' [ר] ית' [נ] לכ' [הן] ל' [ו] יה' [יה]" [במ' ה, י] (ו, עמ' 10 יכול קורא אני; ר 81).

24. גרילק (עמ' 121) מראה שבמכילתא דר' ישמעאל משפט תנאי עם הרי ש' בא במבנה "הרי ש... שומע אני...? תלמוד לומר...", ופסוקית התנאי הפותחת בהרי ש' "מציגה מצב היפותטי לגבי מה שנאמר במשפט הקודם".

שאלו ר' אלעזר בן שמוע ור' יוחנן הסנדלר את ר' שמעון בן יוחי: הרי שהיה נזיר ומצורע, מהו שיגלח תגלחת אחת ותעלה לו לנזירותו ולצרעתו? (לח, עמ' 41; ר 92).

מה אורח בארבעה עשר אף הגר בארבעה עשר. ר' שמעון בן אלעזר או': הרי שנתגייר בין שני פסחים, שומע אני יעשה פסח שני? (עא, עמ' 67; ר 100). "ועבד" [במ' יח, כג] למה נאמר? לפי שהוא או' "ולבני לוי הנה נתתי" [שם, כא] אין אלא שנים שהמעשרות נוהגין בהן, שמיטים ויובלות מנ? ת'ל' "ועבד". ר' נתן או': הרי שלא היה שם לוי, שומע אני יעבד כהן? והדין נותן (קט, עמ' 145 אין לי אלא שנים; ר 127).

"ולא תקחו כופר לנפש רצ' [ח] אשר הוא רשע למות" [במ' לה, לא] למה נא? לפי שהוא או' "ואם²⁵ כופר יושט עליו" [שמ' כא, ל], או כשם שנותנים למומתים בידי שמים כך יהו נותנין למומתין בידי אדם? ת'ל' "לא תקחו כפר". ר' יאשיה אומ': הרי שיצא ליהרג וחבל באחרים, חייב, חבלו לו אחרים, פטורים בגופו ולא בממונו [...] הרי שהרג נפש במזיד, שומ' יתן ממון ויגלה? ת'ל' "לא²⁶ תקח' [ו] כופר לנוס אל עיר מקלטו" [במ' לה, לב] (קסא, עמ' 221 שנותנים פדיון למומתים [...] כך יהו נותנים פדיון למומתים [...] חבלו בו אחרים [...] הרי שהרג את הנפש במזיד שומע אני; ר 153–154 סופר ב).

שימוש דומה מאוד בהרי, ללא ש-, נמצא פעמיים:

א' להן: הרי עבד שמכרו רבו על מנת לחזור, שמא יצא מרשותו? (קטו, עמ' 128 חץ לרשותו; ר 121).

ר' יהודה בן בתירה או': הרי הגוים שהיקיפו את העזרה, מניין לקדשי קדשים שנאכלין אפילו²⁷ בהיכל? ת'ל' "בקדש הקדשים תאכלנו" [במ' יח, י] (קזו, עמ' 135; ר 124).

2.3 "הרי" פרפורמטיבית בפתיחת לשון נדר

אזר (עמ' 161) מציג שימושים כאלה במשנה בכותרת "הרי משמש פתיחה למשפט ביצועי":

אומר לחבירו: הרי הפירות האילו נתונים לך מתנה (מעשר שני ד, ה); הרי אני נזיר אם אוכל (נדרים ב, ג); מניח על הסלע או על הגדר ואו': הריהן מובקרין לכל מי שיחפוץ (שם ד, ח).

25. נוסח המסורה: אם.

26. נוסח המסורה: ולא.

27. בין אפילו לבין בהיכל יש רווח גדול, ונראה שיד מגיחה מתחה עליו קו אופקי.

בספרי במדבר:

הריני²⁸ מגלחו לשמים (כב, עמ' 26 הרני מגלחך לשמים מיד; ר 86).
 שאם אמ': הרי אני נזיר סתם (כה, עמ' 32 הריני; ר 89).
 או אפילו א': הרי עלי חמש נזירות שאגלח תגלחת אחת ותעלה לכולך (לח,
 עמ' 41 חמש נזירות על מנת שאגלח; ר 92).
 שאם א' הרי עלי מנחה הרי עלי שלמים שומעני יביא נסך אחד לשניהם? (קז,
 עמ' 108 הרי עלי עולה הרי עלי שלמים [...] שומע אני; ר 114).

אלה שימושים עתיקים וקפואים, וכנראה אין הם חלק מהלשון החיה של ספרי במדבר. הם מובאים תמיד בדיבור ישיר.

2.4 "ו(ה)רי", "שהרי" כצייני ניתנות

צייני השיח המסמנים ניתנות מודיעים לנמען שהמידע הבא אחריהם אינו בגדר חידוש. אזור (עמ' 165) מציג שימושים כאלה במשנה בכותרת "ו(ש)הרי משמש בהוראת 'הלוא' בראש משפט הבא להצדיק ולנמק את הנאמר במשפט קודם":

שילם ולא רצה להישבע, שהרי אמרו שומר חינוס נישבע ויוצא (בבא מציעא ג, א); אמ' לו בן ננס: אינו גובה לא מנכסים משועב²⁹ דים ולא מנכסים בני חורים. אמ' לו: למה? אמ' לו: הרי החונק את אחד בשוק, אמ' לו: הנח ואני נותן לך – פטור (בבא בתרא י, ח).

בספרי במדבר:

[...] וכדברי ר' עקיבה בן מהללאל אף המשוחררת ואשת גר. אמרו לו: והרי שפחה כורכמית משוחררת היתה בירושלם והשקוה שמעיה ואבטליון כלשון הזה (ז, עמ' 11 וכדברי עקיבא בן מהללאל [...]) והרי כרכמית שפחה משוחררת; ר 81). גדול של' [ום] שהרי העליונים צריכין של' (מב, עמ' 47 השלום <שדרי> עליונים; מדרש חכמים: שאפילו דרי מעלה; ר 94).
 א' לו: משה רבינו, הרי אנו מובטחין לברכות הרבה ואת נותן קצבה לברכותינו (פד, עמ' 83 בברכות; ר 105).

יש להעיר שמבחינת מבנה המסר יש הבדל בין (ו)הרי לבין שהרי: המידע הנתון

28. הרי עם כינוי גוף חבור מופיעה בספרי במדבר רק בדמות הריני (14 פעמים ב־ר), כלומר עם כינוי המדבר, ומשמשת תמיד בלשון נדר או במכעים מודליים. ברגיל יהיו כינויי הגוף שאחרי הרי פרודים ב־ר: הרי אתה, הרי את, הרי הוא, הרי אנו וכו', ואף הרי אני (פעמיים בלבד). על צורת הריני ראה מור, עמ' 73–74 וההפניות שם.

29. הבי"ת כתובה מעל השורה.

הנמסר אחרי (ו)הרי בא לנסח תשובה, והמידע הנתון הנמסר אחרי שהרי בא לנסח הצדקה. שהרי מקבילה למעשה למילית שעבוד של סיבה, אלא שהתוכן של פסוקית הסיבה שהיא עומדת בראשה הוא מידע נתון.³⁰

הביטוי והרי דברים קל וחומר כציין ניתנות:³¹

"ישא ה' פניו אליך" [במ' ו, כו] בשעה שאתה עומד ומתפלל שני' "ויאמר אליו הנה נשאתי את פניך"³² [בר' יט, כא] והרי דברים קל וחומר: אם ללוט נשא פנים מפני אוהבו אברהם לך לא אשא פנים מפניך ומפני אבתיך? (מב, עמ' 45 ומה אם ללוט נשאתי פנים בשביל אברהם אוהבי ר 93).

"ויסמך את ידיו עליו" [במ' כז, כג] בכלי מלא וגדוש כן הוא או' "ומשרתו יהושע בן נון" וג' [שמ' לג, יא] כיוצ' בו "לא ימוש ספר התורה הזה מפניך" וגו' [יהו' א, ח] והרי דבר' קל וחומר – ומה יהושע' בן נון שהוא "מלא רוח חכמה" [דב' לד, ט] נא' בו "לא ימוש", שאר בני אדם על אחת כמה וכמה (קמא, עמ' 187 ככלי [...]) וכן הוא אומר [...] והלא דברים קל וחומר מה יהושע בן נון שנאמר בו ויהושע בן נון מלא רוח חכמה; ר 142–143).

לכאן שייך גם הצירוף אין/אינו צריך (ש)הרי כבר נאמר:³³

"על נפש מת לא יבא" [במ' ו, ו] שומע אני נפשות בהמה במשמע? תל' "לאביו ולאמו [...] לא יטמא" [שם, ז] כמה עינין מדבר? בנפשות אדם. ר' ישמעל או' אינו צריך שהרי כבר נאמ' "לא יבא" בנפשות המ' טמאות בביאה³⁵ הכת' מדבר (כו, עמ' 32 אינו צריך שכבר נאמר; ר 89).

"כמראה אש" [ה' הראה ה' למש' [ה] ³⁶] " [במ' ח, ד] להודיע שבחו שלאחר' שכשם שא' לו המקום כן עשה. ר' נתן או' אינו צריך שהרי כבר נא' "וראה ועשה" [שמ' כה, מ] מגיד הכת' שהראהו המקום למשה כלים עשויים ומנורה

30. אריאל מצינת שהווי' המצטרפת להרי (ולציני ניתנות אחרים) משמשת להדגשת העיקריות (dominance) של המבע שהיא באה בראשו ואת הקשר שלו אל דברים קודמים בשיח (אריאל, ניתנות, עמ' 295–296; הנ"ל, צייני שיח, עמ' 239; וראה גם הערות 70, 88 להלן). בשהרי היא רואה צירוף ש' (ציני סיבה) + הרי (ציין ניתנות המשמש להצדקה) שכבר אינו מתפקד כרכיב פרגמטי אלא הוא תווית דקדוקית ממש (אריאל, ניתנות, עמ' 293–294; הנ"ל, צייני שיח, עמ' 240).

31. ב"ר נפרץ גם הצירוף והלא דברים קל וחומר. על תפוצת שתי הדמויות האלה של הצירוף ועל צירופים דומים ראה להלן.

32. נוסח המסורה: נשאתי פניך (ללא את).

33. ובניסוח אחר, ללא הרי: אינו צריך שכבר נאמר; אין צריך וכדומה.

34. המ"ם כתובה מעל השורה.

35. התיבה כתובה בין השיטין.

36. נוסח המסורה: את משה; שים לב שהנוסח "למש" מופיע שוב בסמוך.

עשויה ונעשת שני' "כמראה אש" [ר] הראה ה' למש' [ה] כן עשה" (סא, עמ' 59 להודיע שבחו של משה [...]) אין צריך שהרי כבר נאמר; ר 98).
 "ויאמ' [רו] האנש' [ים] ההמ' [ה] אליו" [במ' ט, ז] מגיד שהיו בני אדם כשירין וצדיקין וחרידין על המצות. ר' או' אין צריך הרי הוא או' "ויאמרו האנש' ההמ'" שאין תל' "ההמה" מגיד שאין נשאל אלא לבעל המעשה (סח, עמ' 63 כשרים [...]) אלא מגיד שאין נשאלים; ר 99).
 ומנ' שהאיש יורש את אשתו? תל' "ממשפחתו וירש אתה" [במ' כז, יא] דב' ר' עקיבה. ר' ישמעאל או' אין צריך שהרי כבר נא' "וכל בת יורש' [ת]" [שם לו, ח] (קלד, עמ' 179 אינו צריך; ר 140).

החיזוק בעזרת הרי יכול להיעשות גם בדרך של ניגוד:³⁷

כיצד נתקיימו שני כתו' זה כנגד זה, והרי הן סותרין זה על ידי זה? יתקיימו במקומן עד שיבא כתוב אחד ויכריע ביניהם (נח, עמ' 56 כיצד יתקיימו שני כתובים הללו זו מדה בתורה שני כתובים זה כנגד זה והרי הם סותרים זה על ידי זה יתקיימו במקומם עד שיבא כתוב אחר ויכריע ביניהם; ר 97).³⁸

והרי כאן פותחת מבע המחזק את התמיהה שברישא.

2.5 "הרי", "הרי" + כינוי גוף / כינוי רמז כצירופי חלל מקשרים³⁹

2.5.1 בראש סיפה של משפט תנאי

תפקידם של צירופי הרי כאלה לחזק את הקשר הלוגי בין התנאי לתשובת התנאי:⁴⁰

זה בנה אב: כל מקום שנא' "עד" הרי הוא בכלל שנים עד שיפרוט הכת' אחד (ז, עמ' 12; ר 82; וכן קסא, עמ' 221; ר 153 סופר ב).
 "לפני ה'" [במ' ה, כה] במזרח, שבכל מקום שני' "לפני ה'" הרי הוא במזרח עד שיפרט לך הכת' (יז, עמ' 22 שיפרוט; ר 85).
 אם אמרת כן הרי זו דרך בזיון (לה, עמ' 39; ר 91).
 בזמן שהתורה יוצא מפיו הרי הוא כמלאכי שרת ואם לאו הרי הוא כחיה ובהמה שאינה מכרת את קונה (קיט, עמ' 143 יוצאה [...] השרת [...] וכבהמה; ר 127).

37. ראה אזור, עמ' 164 (ס"ק 8); והשווה לארום הארמית.

38. אני מודה לד"ר מרדכי מישור על הערתו התחבירית למובאה הזו.

39. אריאל משתמשת במונח VPC (Void Pragmatic Connective) בעקבות איתמר אבן-זוהר; ראה אריאל, ניתנות, עמ' 179–182 וההפניות שם. ראה גם ר' כוזר, "על הסמן הלשוני 'הרי'", מחברות לספרות לחברה ולביקורת 1 (ינואר 1980), עמ' 50.

40. אזור מציג שימושים כאלה במשנה בעמ' 164 (ס"ק 9). לדרכי הבעת משפטי תנאי במשנה ראה שם, עמ' 149–161.

ת'ל' "אשר אין בה מום" [במ' יט, ב] אין בה מום – האם⁴¹ יש בעגלה זו כשירה [...] ת'ל' "אשר אין בה מום" אין בה מום – האם יש בעובריה הרי זו כשירה (קכג, עמ' 152 בה אין מום הא אם יש מום בעגלה הרי זו כשרה [...]) בה אין מום הא אם יש בעבודה; ר 130).

וגם ללא כינוי גוף או כינוי רמז:

איסי בן עקביה או': אלו נאמר יבישים הרי כל יבישים במשמע (כג, עמ' 28; ר 87).

לכאן שיך גם המבנה "כשהוא אומר... + הרי... (אמור)"⁴²:

כשהוא או' "יתן ה' אותך לאלה ולשבועה" [במ' ה, כא] הרי שבועה אמורה (יב, עמ' 18; ר 84).

כשהוא או' "קדוש יהיה" [במ' ו, ה] הרי קדושת שער אמ' (כז, עמ' 34 אמור; ר 89).

כשהוא אמר "ואתה ובניך אתך תשא את עון כהנתכם" [במ' יח, א] לכל דבר המזבח הרי עון דבר המסור לבית דין אמור (קטז, עמ' 130–131 כשהוא אומר; ר 122).

כשהוא או' "אשר אין בה מום" [במ' יט, ב] הרי מומין א'⁴³ אמורין (קכג, עמ' 152; ר 129).

ובדומה לזה:

שבכל מקום שנ' "לי" הרי זה קיים לעולם ולעולמי עולמים (צב, עמ' 92; ר 108).

2.5.2 לפני נשוא (תחבירי ופסיכולוגי)

תפקידם של צירופי הרי כאלה לחזק את יחס הנקסוס במשפט ו"להעניק לנשוא, שהוא חידוש גמור, את העיקריות" (כהן, עמ' 179):

כהן שהקריב את הזבח אפילו במשמר אחר הרי הוא שלו ועבודתו שלו (ו, עמ' 9; ר 80).

קרבת שמכשירה לו כגון זבה ויולדת הרי זה מביא משלו ואין מקיץ מכתובתה (ח, עמ' 13; ר 82).

41. על האם (=הא אם) ועל חיבת הא הצמודה לתיבה שאחריה ראה מור, עמ' 53–55 וההפניות שם.

42. לשימוש דומה בהא, המזדמן ב"ר פעמיים בלבד, ראה מור, עמ' 61–62.

43. האל"ף, הנקראת בסוף שורה, מחוקה בקו.

אבל ימי הזב והזובה ימי הסגירו שלמצורע הרי אלו עולין לו מן המניין (לא, עמ' 37; ר 91).

נכנסה שפחתה ואמרה לה: אותו האיש שקבעתה לו זמן הרי הוא יושב על פתח הבית (קטו, עמ' 128; ר 121).

שכל מי מעו⁴⁴ שיו סתומין ומעשה אבתיו סתומין והכת' מייחסו לשבח הרי זה צדיק בן צדיק, וכל מי שמעשיו סתומין ומעשה אבת' סתומין והכת' מייחסו לגניי הרי זה רשע בן רשע (קלג, עמ' 176 שמעשיו [...] לגנאי; ר 139).

האוגד הרי זה/זו עשוי לקשר גם בין פסוק מקראי לפירושו, ובמקרים כאלה קרובה הרי שבו להרי המשמשת להצגה ולהפניית תשומת לב (ראה לעיל):

"ואמ' [רת] אל' [יו]" [במ' ח, ב] הרי זו אזהרה לאהרן (נט, עמ' 57; ר 97).
 "ושמרו⁴⁵ את משמ' [רת] הקדש ואת משמרת המזבח" [במ' יח, ה] הרי זו אזהרה לבית דין שלישר' להזהיר את הכהנים שתהי העבדה נעשת כתיקנה (קטז, עמ' 132 שתהא העבודה נעשית כתיקנה; ר 123).
 "ולא תחניפו את הארץ" [במ' לה, לג] הרי זו אזהרה לחניפין (קסא, עמ' 222; ר 154 סופר ב).

הרי הוא עשוי לשמש גם למתן תוקף לחלק הראשון של מבע המשווה בין שני עניינים, בעיקר בדרשות של קל וחומר. הרישה במקרה כזה בנויה בדרך כלל במבנה של ייחוד⁴⁶:

אם מעשר הקל הרי הוא נוהג בכל, תרומה חמורה אינו דין שתהא נוהגת בכל? (ה, עמ' 8; ר 80).
 והלא דברים קל וחומר: אם מידת פורענות ממועטת המביא תקלה לחבירו הרי הוא כיוצא בו, קל וחומר למידת הטוב מרובה (טו, עמ' 20; ר 84).
 אמרת קל וחומר' הוא: ומה כלים הנוגעים באדם הנגע בכלים הנוגעים במת הרי הן טמאין, כלים הנוגעים בכלים הנוגעים במת דין הוא שיהו טמאין (קל, עמ' 168 הנוגע בכלים; ר 136).
 אמרת קל וחומר' הוא: ומה בת שהורע כוחה במקום הבן הרי היא יורשת, בן שייפה כוחו במקום הבת דין הוא שיירש (קלד, עמ' 179 שיפה כחו; ר 139-140).

44. הורי"ו מחוקה בקו.

45. נוסח המסורה: ושמרתם.

46. ראה סגל, עמ' 213-214, 246.

בדוגמה שלהלן ניכר מבנה שונה מעט, המקרב את הרי להוראת הפרזנטטיביות:

"וטמא ראש נזרו" (במ' ו, ט) במי שהיה טהור וניטמא הכת' מדבר הרי זה חייב בהעברת שיער ובהבאת קרבן וליפטור את שניזור בקבר [...] תל' "וטמא ראש נזרו" מי שהיה טהור מתחילתו וניטמא הכת' מדבר הרי הוא חייב בהעברת שער ובהב' קר' וליפטור את שניזור בקבר (כת, עמ' 34–35 את שנור בבית הקברות [...]) במי שהיה טהור וניטמא הכתוב מדבר הרי זה חייב; ר 89–90).

2.5.3 ההתנהגות התחברית של הצירוף "הרי" + כינוי גוף / כינוי רמז צירופים אלה משמשים, כאמור, לפתיחת סיפה של מבע תנאי או להדגשת יחס הנקסוס במשפט.⁴⁷ בכל מקרה מדובר בקישור בין תמה לרמה במשפט ובסימון האיבר הראשון כתמה. מבחינה לקסיקלית אין הבדל בין הרי שבצירופים אלה לבין הרי הרגילה, אבל מבחינה תחברית נוצרת זיקה בין הרי לכינוי,⁴⁸ ומבחינת מבנה המסר של המשפט הם משמשים יחד כמוקד הפרדיקציה.

שתי שאלות עולות כאן: שאלת התאם הכינוי לנושא התחבירי ולנושא התחבירי, ושאלת היחס בין הרי + כינוי רמז לבין הרי + כינוי גוף.

כהן (עמ' 179–193) עסק בשאלת ההתאם של כינוי הרמז בצירופים הרי זה, הרי זו, הרי אלו אל השם הנרמז, והראה שההתאם במין נשמר ברוב המקרים (כ־80 אחוזים בכי"ק): הרי זה משמש בדרך כלל לזכר והרי זו משמש כמעט תמיד לנקבה, וההתאם במספר נשמר תמיד, למעט מקומות זניחים שניתן לראות בהם טעויות סופר. למרות הסדירות היחסית יש כאן, לדעת כהן, עדויות להיחלשות מעמדו הרימוזי של הכינוי ולהעדפת רימוז כללי וסתמי על רימוז ספציפי בדמות כינוי רמז המקיים התאם תחבירי.

ב־ר נשמר ההתאם במין ובמספר כמעט תמיד,⁴⁹ גם בצירופים עם כינויי הגוף:

במי שהיה טהור וניטמא הכת' מדבר הרי זה חייב בהעברת שיער ובהבאת קרבן וליפטור את שניזור בקבר (כת, עמ' 34 את שנור בבית הקברות; ר 89). "צו את בני יש' [ראל] וישלחו" וג' [במ' ה, ב] הרי זו אזהרה לטמאים⁵⁰ (א, עמ' 1 זה [!]; ר 78).

47. ראה 2.5.1§–2.5.2 לעיל; בנרדוד, עמ' 623–624, 721, 749–755.

48. כהן (עמ' 179) מכנה את הרי זה "ביטוי הצגה".

49. ובאמת לא הביא כהן דוגמאות מספרי במדבר לחוסר התאם.

50. כהן (עמ' 187–188) דן בצירוף הרי זה/זו אזהרה. הצירוף מופיע במדרשי ההלכה (בעיקר במכילתא דר' ישמעאל) ואינו מופיע כלל במשנה ובתוספתא. במכילתא תמיד הרי זה, ובמדרשי ההלכה האחרים תמיד הרי זו. כהן מראה שאין כאן חוסר התאם בהכרח, ואפשר שהרי זה שבמכילתא מכוון לפסוק, לעניין, לדבר או למצב הנדונים ולכן ההתאם זכר, ואילו הרי זו שבמדרשי ההלכה האחרים מכוון לנושא המשפט, אזהרה.

אם אמרת כן הרי זו דרך בזיון⁵¹ (לה, עמ' 39; ר' 91).
 "וראמי[רת] אלי[ו]" [במ' ח, ב] הרי זו אזהרה לאהרן (נט, עמ' 57; ר' 97).
 "ולא תחניפו את הארץ" [במ' לה, לג] הרי זו אזהרה לחניפין (קסא, עמ' 222; ר' 154 סופר ב).
 אבל ימי הזב והזבה ימי הסגירו שלמצורע הרי אלו עולין לו מן המניין (לא, עמ' 37; ר' 91).
 אם מעשר הקל הרי הוא נוהג בכל [...] (ה, עמ' 8; ר' 80).
 אם מידת פורענות ממועטת הרי היא מזכ' [רת] עון [...] (ח, עמ' 15; ר' 82).
 מה אם היוצא מן הגפן [...] הרי הן מצטרפין זה עם זה כזית⁵² [...] (כד, עמ' 29 ומה [...] בכזית; ר' 87).
 ומה כלים הנוגעים באדם הנגע בכלים הנוגעים במת הרי הן טמאין, כלים הנוגעים בכלים הנוגעים במת דין הוא שיהיו טמאין (קל, עמ' 168 הנוגע בכלים; ר' 136).

בכמה מקומות אין התאם במין בין כינוי הגוף הוא לשם הנרמז:

ומה אם טומאה שלא עשה בה את המטמא כמיטמא הרי הוא סותר את הכל [...] (לא, עמ' 37 ליתא ומה, עשה בה המטמא כמיטמא הרי היא סותרת את הכל; בדפוסים:⁵³ הרי הוא סותר; ר' 90).
 מה נבלה קלה הרי הוא מטמי בהסט, ומת חמור דין הוא שיטמי בהסט (קכו, עמ' 164 הרי היא מטמאה בהיסט המת [...] שיטמא בהיסט; דפ"ר: ליתא הוא; בשאר עדי הנוסח ששימשו את הורוויץ: היא; ר' 134).
 מה נבלה קלה הרי הוא מיטמי בהסיט, מת חמור אינו דין שיטמי בהסיט? (קל, עמ' 168 ומה [...] היא מטמאה בהיסט טמא מת [...] שיטמא בהיסט; דפ"ר: ליתא הוא; ר' 136).
 אמרת ספק נבעלה ספק לא נבעלה אסורה לבעלה קל וחומר לשנבעלה וודיי אלי' הרי הוא בכלל (יט, עמ' 23 ודאי [...] היא; ילקוט שמעוני: הוא; ר' 85).

במובאה הראשונה אפשר שהשפיעו הצורות הזכריות הלא־מסומנות מטמא ומיטמא. במובאה האחרונה נראה שהביטוי הרי הוא בכלל משמש באופן קבוע, ואולי קפוא,

51. לדיון בהרי זה דרך ראה כהן, עמ' 184–186.
52. בהנחה שהיוצא מן הגפן הוא כינוי קיבוצי המתיר התאם רבים. נויזנר (I, עמ' 140) מתרגם: "Now if what exudes from the vine [...] lo, diverse substances join together to form the requisite minimum volume of an olive's bulk" (ההדגשה שלי).
53. למשל בדפ"ר, במהדורת קלידצקי (ספרי עם פירוש רבנו הלל, ירושלים תש"ח), במהדורת איש-שלום (וינה תרכ"ד), בדפוס וילנה תרכ"ו (דפוס צילום: ירושלים תשל"ד) ועוד.

בהתאם זכר.⁵⁴ המקבילות מאפשרות להניח שאין כאן טעויות סופר, ואף שמדובר בכינוי גוף ולא בכינוי רמז, אפשר שהעדויות המעטות מצביעות על אותה נטייה להעדפת הרימוז הסתמי שעליה הצביע כהן (עמ' 193) ועל תהליך התאבנותם של מבנים שגורים כגון אלה – כלומר הוא אינו מכון לאישה, לטומאה וכיוצא בהן, אלא למקרה, לעניין הנדון.

ב־ר נמצא גם מקרה אחד של חוסר התאם הפוך, כלומר התאם נקבה במקום התאם זכר:

שאם נדרה אשתו ואמר: סבור הייתי שהיא בתי, הרי זו יחזור ויפיר (קנג, עמ' 204 הרי זה; ר 148 סופר ב).

נראה שמדובר בהשפעת אשתו או בתי, המגלמות שניים מהארגומנטים המרכזיים בהתרחשות שהמשפט מתאר. קטע דומה מאוד לזה מופיע בפיסקא קנא (עמ' 201; ר 147 סופר ב), ושם גרסת ר (וגם גרסת ה) היא הרי זה.

בנדוד ואזר דנים שניהם ביחס בין הצירופים הרי + כינוי רמז והרי + כינוי גוף.⁵⁵ בנדוד מניח שהצירוף הרי + כינוי רמז הוא רימוזי, כלומר מכון לדבר המוכנס לשיח בפעם הראשונה או מוצג מחדש בניגוד לדבר אחר, ואילו הרי + כינוי גוף הוא מאזכר, כלומר מכון לדבר שכבר הוכנס לשיח ואין צורך להציגו במיוחד. לעומתו אזר מניח שהחוקיות היא צורנית – על פי סוג הנשוא – ולא פרגמטית. הוא מונה את התנאים להופעת הצירופים ככ"ק ומראה שברוב המקרים בא הצירוף בכינוי הרמז, והצירוף בכינוי הגוף בא בתנאים מוגבלים ביותר. העדויות ב־ר אינן מתאימות לשתי ההנחות הללו. בניגוד להנחת בנדוד נמצא הרי הוא רימוזי (ובכלל, קשה לקבוע הפרדה חדה בין הרימוזי למאזכר):

כהן שהקריב את הזבח אפילו במשמר אחר הרי הוא שלו ועבודתו שלו (ו, עמ' 9; ר 80).

כל מקום שנ' "עד" הרי הוא בכלל שנים עד שיפרוט הכת' אחד (ז, עמ' 12; ר 82; וכן קסא, עמ' 221; ר 153 סופר ב).

ושלא כתיאורו של אזר על סמך הממצאים במשנה, נמצא למשל הרי הוא עם נשוא שמני, עם נשוא ב+צ"ש ועם נשוא של + כינוי חבור:

אם מעשר הקל הרי הוא נוהג בכל [...] (ה, עמ' 8; ר 80).

54. הביטוי מופיע 13 פעמים בספרות חז"ל שמחוץ לספרי במדבר (מהן ארבע במכילתא דר' ישמעאל, שתיים בספרא, אחת בירושלמי ושש בבבלי. לצדו משמש גם הרי הוא בכלל והרי הוא בחידושו, המופיע פעמיים בירושלמי). בכל המקומות הללו נשמר דווקא ההתאם במין.

55. בנדוד, עמ' 750–754; אזר, עמ' 316–319.

כל מקום שנ' "עד" הרי הוא בכלל שנים עד שיפרוט הכת' אחד (ז, עמ' 12;
 ר 82; וכן קסא, עמ' 221; ר 153 סופר ב).
 הרי הוא חייב בהעברת שער ובהב' [את] קר' [בן] וליפטור את שניזור בקבר
 (כח, עמ' 35 הרי זה; ר 90).
 שבכל מקום שנ' "לפני ה'" הרי הוא במזרח עד שיפרט לך הכת' (יז, עמ' 22
 שיפרוט; ר 85).
 כהן שהקריב את הזבח אפילו במשמר אחר הרי הוא שלו ועבודתו שלו (ו,
 עמ' 9; ר 80).

קשה לקבוע חוקיות על סמך העדויות של ר בלבד, אך מסתמן שהצירוף הרי + כינוי
 גוף משמש בעיקר במבנה "אם / (ו)מה / (ו)מה אם... הרי הוא..."⁵⁶, והצירוף הרי +
 כינוי רמז משמש הרבה בצירוף חלל המחזק את יחס הנקסוס במשפט.⁵⁷ נתונים אלה
 מחזקים דווקא את החוקיות שהציג בנדוד: הרי + כינוי רמז לחדש; הרי + כינוי
 גוף לידוע.⁵⁸ שני הצירופים משמשים לפתיחת סיפה של משפט תנאי. כמו כן יש
 ביטויים שמשמש בהם אחד הצירופים דרך קבע: הרי זו אזהרה (שבע פעמים), הרי
 הוא בכלל (שלוש פעמים).

2.6 "לא הרי" + צ"ש₁ + "כהרי" + צ"ש₂ ("ולא הרי" + צ"ש₂ + "כהרי" + צ"ש₁)⁵⁹

הרי זו ראויה לדיון מיוחד, וכבר עסקו חכמים בנוסח הביטוי ובמבנהו ודנו בהוראת
 הרי שבו ובמעמדה הלקסיקוגרפי.

ווייס (עמ' 17) רואה בהרי שבמבנה זה שם עצם המייצג דיון מוכיח או אופן
 הוכחה: כיוון שהרי הופיעה הרבה בספרות חז"ל בפתיחת דיונים שביקשו להוכיח
 עמדה – כגון בביטויים הרי אתה דן, והרי הוא אומר, הרי + צ"ש + יוכיח, וגם
 הרי סתם – היא נתפסה בדרך של מטונימיה ככינוי לדיון המוכיח, והביטוי לא
 הרי... כהרי... משווה בין דבר שיש לו הוכחה או שאפשר להוכיחו באופן כזה או
 אחר לבין דבר שאין לו הוכחה או שאין להוכיחו באותו אופן. בראי, המופיעה

56. נרשמו 33 היקרויות של המבנה, ובכולן הרי + כינוי גוף. למבנה דומה נמצאה היקרות אחת
 עם הרי זה, שבעדי נוסח אחרים עומד כנגדו הרי הוא, והיקרות אחת עם הרי הוא (ראה סוף
 §2.5.2 לעיל).

57. הרי + כינוי רמז הופיע בשימוש כזה 22 פעמים (מהן שבע פעמים בצירוף הרי זו אזהרה),
 והרי + כינוי גוף – שלוש פעמים בלבד.

58. ומן ההערכות של אף + כינוי רמז לעומת אף + כינוי גוף בִּר מתקבלת תמונה דומה; ראה
 מור, עמ' 32–33.

59. בבבלי תמיד ראי תחת הרי, אך ראה להלן.

בבבלי בביטוי זה במקום הרי, רואה ווייס לשון ראיה,⁶⁰ ולכן ניתן להבינה כפשוטה.

בכר (עמ' 33–34) מקבל את דעת ווייס בדבר הרי זו,⁶¹ ומוסיף שהמבנה לא... כהרי... שבספרא (מבנה שיש בו הרי אחת) נוצר בעקבות השמטת הרי הראשונה. כמו כן הוא משער שראי היא מילה קדומה שממנה נוצרו ארי הארמית והרי העברית, ושעם הזמן היא תפסה את מקום הרי כשם עצם (כלומר במבנה לא הרי... כהרי...). מאחר שבתפיסת הדוברים היא הייתה קרובה לשם עצם יותר מהרי.

הנמן⁶² מראה שהמבנה המקורי היה לא... כהרי..., וכך הוא מופיע באבות-הטקסטים כ"ק, כ"פ, כ"ק"מ, וכן בירושלמי, בדפוס נפולי למשנה ובגוף הספרא בכ"רומי 66 המנוקד בניקוד בבלי. המבנה לא הרי... כהרי... (בשתי הרי) הוא אפוא מאוחר יותר דווקא, בניגוד לדברי בכר. כמו כן יש להניח שהמבנה לא ראי... כראי... מאוחר מהמבנה לא הרי... כהרי...,⁶³ אך עדיין צריכה בירור שאלת היחס בין הרי לבין ראי. מבחינה לקסיקוגרפית נראה שיש הצדקה בהעמדת הרי שבמבנה לא... כהרי... כערך נפרד מהרי הרגילה.⁶⁴

אזר (עמ' 176–177) מציין את המבנים "לא + צ"ש, (נושא) + כהרי + צ"ש₂ (נושא) "ו"לא + צ"ש, (נושא) + והרי + צ"ש₂ (נושא)"⁶⁵ בדיונו במילת השלילה לא הבאה במשנה בנוסחאות המשמשות לשלילת דמיון, ומביא דוגמה יחידה לכל מבנה (ההדגשות שלי):

לא השור כהרי המבעה ולא המבעה כהרי השור (בבא קמא א, א); לא זה זה שיש בהן רוח חיים (ו)[כ]הרי⁶⁶ האש שאין בה רוח חיים; לא זה זה שה⁶⁷דרכן לילך ולהזיק (ו)[כ]הרי⁶⁸ הבור שאין דרכן לילך ולהזיק (שם).

60. וקריס, בתוספות הערוך השלם (בערך "הרי 1"), מקבל את דעתו.
61. וכמוהו גם מורמלשטיין בתוספות הערוך השלם, שם. לוי, בן-יהודה ויסטרוב מעמידים הרי בהוראת איכות, אופי, דמות כערך נפרד.
62. ג' הנמן, "למסורת הכתיב של כ" הספרא המנוקד", ספר זיכרון לחנוך ילון, בעריכת י' קוטשר, ש' ליברמן ומ"צ קרדי, רמת-גן תשל"ד, עמ' 91.
63. ייבין (עמ' 692, 1129) מביא עדויות לשני המבנים בטקסטים המנוקדים ניקוד בבלי.
64. בדיונו של ברט (עמ' 27 הערה 2) בהרי ובמיליות קרובות לה בלשונות השמיות גם הוא מפריד בין הרי הרגילה לבין הרי הכבולה, המשמשת במבנה הנדון. על ההבדל ביניהן מעידה לדבריו התנהגותן השונה: הרי שבמבנה מתחלפת בראי, ואילו הרי הרגילה עומדת כנגד הנה.
65. על המבנה הזה אזר אומר: "ובכל אחת משתי הפסוקיות יש לנושא ולנושא לוואי לא-מצמצם, ושני הלוואים יחדיו משמשים הסבר במה אין הנושא דומה לנושא".
66. הווי"ו מחוקה והכ"ף נוספה מעל השורה.
67. הה"א מחוקה בקו.
68. הווי"ו מחוקה והכ"ף נוספה מעל השורה.

בספרי במדבר נמצא המבנה בשתי דמויות. האחת היא הרי... הרי..., כלומר בשתי הרי, ובלשון חיוב דווקא:

א' לה המק' לא הפסדת כלום הרי המלכות שלך בעולם הזה הרי המלכות שלך בעולם הבא (עז, עמ' 74; ר 102).

והדמות האחרת היא לא ראי... כראי... וכו':

הרי אתה דן מבינין אב שבין שניהם: לא ראי טמא מת כראי דרך רחקה ולא ראי דרך רחקה כראי טמא מת, הצד השווה שבהן שלא עשה את הראשון יעשה השני כך כל שלא עשה את הראשון יעשה השני (סט, עמ' 64 בנין אב מבין שניהם [...]) יעשה את השני [...]) יעשה את השני; ר 99).

הרי אתה דן בבינין אב מבין שלושתן: לא ראי אבן כראי העץ ולא ראי העץ כראי האבן ולא ראי זה וזה כראי ברזל ולא ראי ברזל כראי שניהן (קס, עמ' 218 בנין אב [...]) כראי אבן ולא ראי זה וזה כראי כלי ברזל; ר 152 סופר ב; וכן קס, עמ' 218 בנין אב [...]) לא ראי אבן כראי עץ ולא ראי עץ כראי אבן; ר 152 סופר ב; מבין שלושתן לא ראי זה כראי זה ולא ראי זה כראי זה לא ראי אבן [...]) ולא ראי ברזל כראי שלושתן).

3. והלא

דמות הלקסמה בלשון חז"ל היא והלא.⁶⁹ שני שינויים כאן ביחס ללשון המקרא, האחד לקסיקלי והאחר גרפי. מבחינה לקסיקלית נוספה למילה וי"ו בראשה.⁷⁰ בר-תמיד והלא, וגרסת ה זהה בכל המקומות פרט לאחד:

והלא כל דברך תימה (קטז, עמ' 133 הלא; ר 123).

69. לשאלת האטימולוגיה של המילה, צירוף ה+לא (כלומר מילת שאלה) או מילת קריאה יסודית, ראה מור, עמ' 89–90 וההפניות שם. לדיון בשימושיה של הלא/הלוא במקרא ראה שם, עמ' 93–95. מהמחקרים הנזכרים שם ראה בעיקר ברונגרד; בראון; רייני, עמ' 214. וראה D. Sivan and W. Schniedewind, "Letting Your 'Yes' Be 'No' in Ancient Israel: A Study of the Asseverative וי"ו and הלא", *Journal of Semitic Studies* 38 (1993), pp. 209–226.

70. בן-יהודה, בערכו: "ובתו"מ, לתשובה והשגה על הקודם עפי"ר עם ו"; בכר, עמ' 29: "מלת השאלה מהעברית התנ"כית, בא בנפוח המדרש בלשון קושיא או בלשון הסברה (עפי"ר הריב בהוספת ון בראש)"; בנודי, עמ' 555: "ומקבילתה של 'הלוא' – בלשון חכמים: והלוא, בתוספת וי"ו". אזור מביא במפתח המילים שבספרו, העוסק בלשון המשנה, את והלא תחת האות וי"ו. על וי"ו זו ראה גם הערה 30 לעיל והערה 88 להלן.

מבחינה גרפית כתיב המילה התייצב, והכתיב המקראי המלא דמלא (הלוא) נזנח. סופר ר מעמיד תמיד צורת הלא במקום הלוא במובאה מן המקרא, וכמוהו ה:

הלוא כה דברי כאש (יר' כג, כט) ← הלא כה דברי כאש (מב, עמ' 47; ר 94; וכן קב, עמ' 100; ר 111; קיא, עמ' 116; ר 117).
הלוא משנאיך ה' אשנא (תה' קלט, כא) ← הלא משנאיך ה' (פד, עמ' 81; ר 105).

במקרא נמצא והלוא, בווי"ו בראש, רק פעם אחת:

והלוא עמך שם צדוק ואביתר הכהנים (שמ"ב טו, לה).

במשנה משמשת והלא "כפתיחה למשפט המביע תמיהה לדברים שנאמרו קודם (לעולם בדיבור ישיר)" (אזר, עמ' 164):

כל השופרות כשירים חוץ משלפרה מפני שהיא קרן, אמ' ר' יוסה: והלא כל השופרות נקראו קרן (ראש השנה ג, ב); קונם יין שני טועם שהיין רע למעיים, אמרו לו: והלא מיושן יפה למעיים (נדרים ט, ח).

והלא בלשון חז"ל בכלל משמרת את הוראת הלא המקראית, אך ניכר בה יותר שימושה כתווית רטורית, כלומר כציין ניתנות, ולא כמילת שאלה. מבחינת מבנה השיח, והלא בלשון חז"ל מסמנת מבע כידוע ומבורר, ובכך מאפשרת לו לבוא לא רק כקביעה נחרצת ("והלא דין הוא!") אלא גם כפתיחה לתשובה על מבע אחר, כבמובאות שלעיל, או לתמיהה: "והלא בידוע ש... אם כן למה..."⁷¹ להלן אציג את השימושים של והלא (ובכלל זה גם והלי; ראה הנספח להלן) בספרי במדבר.

3.1 בפתחת קביעה

והלא זו משמשת להעניק משנה תוקף לקביעה שהיא באה בראשה. לכאן שייך רק הביטוי והלא דברים קל וחומר, המשמש לצד והרי דברים קל וחומר (ראה §4.2 להלן). אמנם ביטויים אלה באים ברצף הדיון (אך לא בדיבור ישיר), ולכאורה אפשר לצרפם לשימושים המוצגים ב-§§3.2-3.4 להלן, אבל אין הם פותחים טיעון הנובע ישירות מהדברים הקודמים או המסכם אותם, אלא מסמנים דרשת קל וחומר הנלמדת באופן כללי מהעניין הנדון ומבחינה תחבירית קשורה אליו קשר רופף:

"ונתן על כפיה" [במ' ה, יח] אבא חנן א' משם ר' ליעזר: כדי לייגעה שתחזור בה. והלא דברים קל וחומר – אם כך חס המקום על עוברי רצונו על

71. ראה דברי בכר בהערה הקודמת.

אחת כמה וכמה על עושי רצונו (יא, עמ' 17 ליתא לייגעה, על אחת כמה וכמה יחוס על; ר 83).

אלא שתהיו יושבין בסנהדרין ומורים בדברי תורה, ויש⁷² אומרים בנותיהן נשואות לכהנים והיו מבני בניהן מקריבין על גבי המזבח. והלא דבר' קל וחור' – ומה אילו שקירבו את עצמן כך קירבן המקום יש' שעושיין את התורה על אחת כמה וכמה (עח, עמ' 73 אלא שהיו [...] מבנותיהם נשואות [...] על גבי מזבח והרי דברים ק"ו; ר 102 ובדומה לזה עוד שלוש פעמים באותה פסקה).

"שמעו נא דברי" (במ' יב, ו) אין "נא" אלא לשון בקשה. והלא דבר' קל וחור' – אם מי שאמר והיה העול' א' דבריו בתחנונים קל וחור' לבשר ודם (קג, עמ' 101 והרי דברים קל וחומר ומה אם מי שאמר והיה העולם דבר בתחנונים; ר 111).

3.2 בפתיחת תשובה ישירה על דברים קודמים

גם והלא זו, הבאה בדרך כלל בתוך דיבור ישיר, משמשת להענקת תוקף וודאות לתשובה שהיא באה בראשה:

אם תאמר בישראל' לא היה כן והלא כבר נא⁷³ "ויאמר מלך מצרים למלדת" וגו' [שמ' א, טו] (עח, עמ' 74 ואם תאמר [...] והרי כבר נאמר; ר 103). וכבר נשתהא ר' טרפון מלכוא לבית המדרש. א' לו רבן גמליאל: מה ראית להשתהות. א' לו: שהייתי עובד. אמ' לו: והלא כל דברין תימה – וכי יש עבודה עכשיו? (קטז, עמ' 133 הלא; ר 123). שאלו תלמידיו את רבן יוחנן בן זכאי באילו כלים פרה נעשת. א' להם: בבגדי זהב. אמ' לו: והלא לימדנו רבינו בבגדי לבן (קכג, עמ' 151; ר 129).⁷⁴

3.3 בפתיחת תמיהה (מדומה)

והלא זו משמשת להציג קושי אפשרי ולפתור אותו:

כיוצא בו "וישקהו"⁷⁵ [בר' לג, ד], שלא נשקו בכל לבו. ר' שמעון בן יוחיי או' והלא בידוע שעשו שונא ליעקב, אלא נהפכו רחמיו באותה שעה ונשקו בכל לבו (סט, עמ' 65 כיוצא בו וישקהו נקוד עליו שלא נשקו בכל לבו ר"ש בן יוחי אומר הלכה בידוע שעשו [...] ; ר 100).

72. מעל השי"ן יש קו אנכי קצר, מעין גרש.

73. השימוש הרווח יותר בביטוי והלא כבר נאמר מוצג ב-§3.4, ב להלן. על יחס התפוצה בינו לבין הביטוי המקביל והרי כבר נאמר ראה להלן.

74. כאן והלא קרובה לשמש מילת שאלה יותר מאשר תווית רטורית.

75. ב"ר, כמו בנוסח המסורה, מסומנות נקודות מעל אותיות המילה וישקהו (אבל מעל שתי האותיות הראשונות אין נראות ב"ר נקודות, ואפשר שסומנו ודהו), ושים לב לנוסח ב"ה: "וישקהו נקוד עליו" (ליתא "נקוד עליו" לא רק ב"ר אלא גם בדפ"ר ובילקוט שמעוני).

3.4 בפתיחת מבע המחזק בדרך זו או אחרת את המבע שלפניו

א. וכי'... + והלא...:

"וכל משרת ענבים לא יִשְׁ[תה]" (במ' ו, ג) וכי מה הניח הכת' שלא אמרו:
 והלא כת' "מִיִּין וּשְׂכָנָר] יִזְנִיִר] חֲרֹנְמָץ] יִין וְחֹנְמָץ] שְׂכָנָר] לֹא' יִשְׁ[תה]"
 [שם]! מה תִּל' "וכל מִשְׁ[רת] עֲנָבִים]"? מגיד שאם שרה ענביו מים שהן
 אסורין בנותן טעם (כג, עמ' 28 והרי כבר נאמר מיין ושכר [...] ומה תִּל' [...] ענבים
 במים שהם בנותן טעם; ר 87).

וכי גרים נכנסין להיכל? והלי יש' לא נכנסו להיכל! אלא שתהיו יושבין
בסנהדרין ומורים בדברי תורה (עז, עמ' 73 והלא כל ישראל [...]) אלא שהיו
(יושבים; ר 102).

“ולקחו לטמא מעפ[ר] שרפ[ת] החט[את]” [במ’ יט, יז] וכי עפר הוא? והלי אפר הוא! מפני מה שינה הכת’ במשמעו? מפני שמקישו לדבר אחר (קכת, עמ’ 165 והלא; ר 135).

החזיון יכול להיעשות גם באמצעות תשובה (שליילית) על שאלת התמיהה. בכך מסולקת מן הדרך האפשרות שהועלתה במבע התמיהה, אבל נותר הצורך בתשובה על התמיהה ומוצעת הצעה אחרת:

"זכרנו את הדגה [אשר נאכל במצרים חנם]" [במ' יא, ה] וכי יש בעינייך

שהיו מצרים נותנין להם דגים חנם? והלי כבר נא' "ועתה לכו עבדו ותבן [לא ינתן לכם]" [שם' ה, יח]! אם תבן לא היו נותנין חנם דגים היו נותנין להם חנם? מה אני או' "חנם"? חנם ממצוות (פז, עמ' 86 בחנם [3x], שהיו המצרים [...] והלא כבר נאמר [...] לא היו נותנים להם בחנם ודגים [...] ומה אני אומר; ר 106). "אשה כשית" [במ' יב, א] וכי כושיה היתה? והלא מדיינית היתה [...]! מה ת'ל' "כושית"? אלא מה כושי זה משונה בעורו כך צפרה הית משונה בנוייה יותר מכל הנשים (צט, עמ' 98–99 האשה הכושית וכי כושית [...] ומה ת'ל, ליתא זה, ליתא הית; ר 110).

אפקט דומה של חיזוק מושג באמצעות השימוש בלא:⁷⁷

וכי תורה מאין למידה? לא משלמים? ודבר הלמד ממקום אחר אתה בא ללמוד ממנו למד מן הלמד (קית, עמ' 141 ללמד הימנו; ר 126). אמרת וכי אהל מאין למד? לא מן הדין? ודבר הלמד ממקום אחר אתה בא ללמוד ממנו הלמד מן הלמד (קכז, עמ' 165 אהל מהיכן למדנו [...] ללמד הימנו; ר 135).

ב. והלא כבר נאמר; ...למה נאמר? והלא כבר נאמר... (מה ת'ל'...?):⁷⁸

ר' או' "וימשחם ויקדש אותם" [במ' ז, א] למה נא' והלא כבר נא' "וימשח אתו ויקדש אתו" [שם]! מגיד שמשחתן שלאילו הוקדשו כל הכלים לעתיד לבוא (מד, עמ' 50 ומה ת'ל וימשחם ויקדש אותם מגיד שבמשחתן של אלו; ר 95). "בארבעה עשר יום לחדש"⁷⁹ [במ' ט, ג] למה נא' והלא כבר נא' "ויעשו" [שם, ב]! מה ת'ל' "במועדו"? אלא בא הכת' ולימד על פסח ראשון שכשם שדוחה את השבת כך דוחה את הטומאה (סה, עמ' 62; ר 99). "כי אשה כשית לקח" [במ' יב, א] עוד למ' נא' והלא כבר נא' "על אד' [ות] האש' [ה] הכש' [ית]" [שם]! מה ת'ל' "כי אשה כשית לקח"? (צט, עמ' 99 אלא מה ת'ל; ר 111).

"על כן אמרתי להם" [במ' יח, כד] למה נא' והלא כבר נא' "בתוך בני יש' [ראל] לא ינחלו נחלה" [שם]! מה ת'ל' "על כן אמרתי"? "על כן אמרתי להם"⁸⁰ שיכול אין לי אלא בשעת חילוק הארץ אבל משיחלקו שומע אני יקצה לו כל שבט ושבט בפני עצמו? ת'ל' "על כן" (קית, עמ' 146 ליתא על כן אמרתי; ר 128).

77. על והלא לעומת לא ראה להלן.

78. עוד על המבנה בר ועל מבנים מקבילים שיש בהם הרי ראה § 4.3 להלן.

79. נוסח המסורה: בחדש.

80. אפשר שהחזרה על הפסוק היא טעות סופר, והנוסח ב"ה הוא הנכון.

"כי אין לו בן" [במ' כז, ד] למ' נא? והלי כבר נא' "ובנים לא היו לו" [שם, ג] למ' נא' "כי אין לו בן"? מגיד שהיו חכמות דורשות הא אם היה לו בן לא היינו תובעות (קלג, עמ' 177 והלא [...] מה ת"ל כי אין לו בן [...] ודורשות; ר 139).

ג. במבנים אחרים:

אפילו את מכנס להן דגים לאכל היו מתרעמ'. והלא באר היתה עמהן במדבר והיתה מעלת בהן דגין שמנין יתר מצורכן, אלא כמבקשין עלי' [לה] היאך לפרוש מאחורי מקום (צה, עמ' 95 אפילו אתה מכניס [...] והלא הלכה עמהם באר במדבר והיתה מעלת להם דגים שמנים יותר מצרכם אלא שמבקשים [...] מאחרי המקום; ר 109).

"ויאמרו הרק אך כמשה דבר" [במ' יב, ב] והלא עם אבות דיבר הקודש ולא פירשו מפ[ריה ורביה]⁸¹ (ק, עמ' 99 והלא אף עם האבות דבר הקב"ה [...] מפריה ורביה; ר 111).

3.5 "והלא" והמקבילות "לא", "ולא"

בנודיד (עמ' 555) מעיר שכנגד הלא המקראית משמשת – לצד והלא – גם ולא, ומביא דוגמאות מהבבלי (עמ' 911–913):⁸²

ולא כך אמרו חכמים [...] לא שדה היא זו? [...] לא דרך כבושה היא? [...] ולא אמרתי לך [...] (בבלי, עירובין נג ע"ב).

גם יסטרוב מעמיד במילונו ולא המסמנת שאלה רטורית – "indeed not",⁸³ ומביא דוגמה מחולין ד ע"ב: "ולא?".⁸⁴

שתי המובאות התלמודיות שלעיל אין בהן ללמד על לשון התנאים, שבה אמנם נמצא לא, בלי וי", המשמשת בדומה לוהלא שבה אנחנו דנים⁸⁵ – אלא שבניגוד לוהלא היא באה בפתחת משפטי שאלה בלבד, ומבחינה זו היא קרובה להלא המקראית הנתונה במשפטי שאלה:⁸⁶

אמרו לו: לא תהא כוהנת כפונדקית? (יבמות טז, ז כ"ק, כ"פ, כ"ק"מ; דפוס וילנה, אלבק-ילון; ולא); לא דייה שתיטול היא מאתים ואני מאתים? (נדרים

81. הסופר כתב "מפורש", ויד מגייה סימנה קו אופקי מעל שלוש האותיות האחרונות של התיבה ועוד קו קצר מעל לאות וי", והוסיפה בין השיטין "דיה ורביה".

82. הדוגמה מובאת על פי נוסח הדפוסים, ולא כפי שהעמיד בנודיד. הנוסח בכ"י מינכן קצר יותר.

83. בערך "לא", ומוער: "and very frequently".

84. כך גם בכ"י מינכן.

85. ראה § 3.4, א לעיל על לא העומדת כנגד והלא בספרי במדבר (אחרי מבע הפותח בוכי).

86. למשל שופ' ח, ב; תה' צד, ט.

ט, ה כ"ק, כ"פ, דפוס וילנה, אלבק-ילון; כיק"מ: ליחא לא); הרי שבא על ידו ספק מעילה במאה מנא, לא יפה לו שיביא אשם בשתי סלעים ואל יביא ספק במעילה במאה מנא? (כריתות ה, ג כך גרסת כל העדים שלעיל); לא כשם שדמה פוטר את בשרה כך הוא פוטר את בשר חברתה? (מעילה א, ב כך גרסת כל העדים שלעיל); אמ' להם: בני, לא נחוש לדבר חכמים? (תוספתא, פסחים ב [ג], כ); אמ' לו: מה זה אלעאי? אי אתה משובתי הרגל? לא אמרו אין שבחו של אדם להניח את ביתו ברגל? (שם, סוכה ב, א).

במקרא נמצא ולא המשמשת במשפטי תמיהה:⁸⁷

הן נזבח את תועבת מצרים לעיניהם ולא יסקלנו (שמ' ח, כב); ויאמר יהונתן חלילה לך כי אם ידע אדע כי כלתה הרעה מעם אבי לבוא עליך ולא אתה אגיד לך (שמ"א כ, ט).

אולי ולא שבדפוסי התלמוד נוצרה בהשפעת מקראות כאלה, מתוך שאיפה להמיר את לא התנאית בולא המקראית המופתית – אף שנמצא במקרא גם לא בשימוש דומה:

ויאמר ה' אתה חסת על הקיקיון אשר לא עמלת בו ולא גדלתו שבן לילה היה ובן לילה אבד; ואני לא אחוס על נינוה העיר הגדולה אשר יש בה הרבה משתים עשרה רבו אדם אשר לא ידע בין ימינו לשמאלו ובהמה רבה (יונה ד, יא).

בניגוד לוהלא וללא החז"ליות, (ו)לא שבמקרא אינה באה בפתיחת משפט.

4. "והלא" לעומת "הרי", "והרי",⁸⁸ "שהרי" בספרי במדבר ובלשון חז"ל

והלא משמשת בלשון חז"ל לצד הרי, וחלק משימושיה של הרי זהים בהוראתם לשימושי והלא.⁸⁹ בנדויד (עמ' 555) קובע שהרי היא החלופה בלשון חז"ל להנה המקראית, ואילו והלא היא החלופה בלשון חז"ל להלא המקראית, ובכל זאת יש לומר שהדמיון בין הלא לבין הנה במקרא⁹⁰ וההתפתחויות שחלו במיליות והלוא והרי בלשון חז"ל ביחס ללשון המקרא קירבו את השתיים האחרונות זו לזו ואף הביאו לחילופים ביניהן.

87. ראה בן-יהודה, בערכו (עמ' 2574ב); על פיו המובאות שלהלן.

88. לא מפתיע שהור"ו הראשית, שהפכה בוהלא לחלק מהלקסמה, מופיעה לפני הרי המשמשת בדומה לוהלא. ראה גם הערות 30, 70 לעיל.

89. ראה להלן; דברים דומים השמיע כבר ווייס (עמ' 119).

90. ראה מור, עמ' 95.

4.1 דמיון כללי בשימוש

שתי המיליות משמשות צייני ניתנות הבאים לסמן מבע כוודאי, מבורר, מבוסס וכו', ולכן גם כנחרץ ותקיף, ושתיהן משמשות תיאורים חיצוניים בראש מבע המשיב על מבע אחר או סותר אותו, וגם בראש מבע המחזק ומצדיק דברים קודמים.⁹¹ במשנה משמשות הרי ווהרי לתשובה ולסתירה והרי ושהרי להצדקה, ואילו והלא משמשת לתמיהה:⁹²

מזכירין יציאת⁹³ יציאת מצרים בלילות. אמ' ר' אלעזר בן עזריה: הרי אני כבן שבעים שנה ולא זכיתי שתאמר יציאת מצרים בלילות (ברכות א, ה); שילם ולא רצה להשיבע, שהרי אמרו שומר חנם נישבע ויוצא (בבא מציעא ג, א); כל השופרות כשירים חוץ משלפרה מפני שהיא קרן, אמ' ר' יוסה: והלא כל השופרות נקראו קרן (ראש השנה ג, ב).

בספרי במדבר משמשות והרי ושהרי לחיזוק ולהצדקה בלבד, ואילו והלא לתשובה ולסתירה וגם לחיזוק ולהצדקה:⁹⁴ והרי, שהרי:

"על נפש מת לא יבא" [במ' ו, ו] שומע אני נפשות בהמה במשמע? תל' "לאביו ולאמו [...] לא יטמא" [שם, ז] במה עינין מדבר? בנפשות אדם. ר' ישמעל או' אינו צריך שהרי כבר נאמ' "לא יבא" בנפשות המ⁹⁵טמאות בביאה⁹⁶ הכת' מדבר (כו, עמ' 32 אינו צריך שכבר נאמר; ר 89). "ישא ה' פניו אליך" [במ' ו, כו] בשעה שאתה עומד ומתפלל שנ' "ויאמר אליו הנה נשאתי את פניך"⁹⁷ [בר' יט, כא] והרי דברים קל וחומר: אם ללוט נשא פנים מפני אוהבו אברהם לך לא אשא פנים מפניך ומפני אבתיך? (מב, עמ' 45 ומה אם ללוט נשאתי פנים בשביל אברהם אוהבי; ר 93). גדול של' [ום] שהרי העליונים צריכין של' (מב, עמ' 47 השלום <שדרי> עליונים; מדרש חכמים: שאפילו דרי מעלה; ר 94).

והלא לתשובה ולסתירה:

וכבר נשתהא ר' טרפון מלבוא לבית המדרש. א' לו רבן גמליאל: מה ראית

91. אין בכך להפתיע: הניתנות נחוצה הן לצורך הצדקה הן לצורך סתירה, ושתיהן נחוצות לצורך שכנוע וזיכוח; ראה אריאל, ניתנות, עמ' 183-185, 195-197; הנ"ל, צייני שיח, עמ' 244-246.

92. על פי אור, עמ' 164-165; וראה הדיון בשימושי הרי לעיל.

93. התיבה מחוקה בקווים קצרים מעל האותיות.

94. לדוגמאות נוספות ולדיון ראה לעיל.

95. המ"ם כתובה מעל השורה.

96. התיבה כתובה בין השיטין.

97. נוסח המסורה: נשאתי פניך (ללא את).

להשתנות. א' לו: שהייתי עובד. אמ' לו: והלא כל דברך תימה – וכי יש עבודה עכשיו? (קטז, עמ' 133 הלא; ר 123).

והלא לחיזוק ולהצדקה:

אפילו את מכנס להן דגים לאכל היו מתרעמ'. והלא באר היתה עמהן במדבר והיתה מעלת בהן דגין שמנין יתר מצורכן, אלא כמבקשין עלי' [לה] היאך לפרוש מאחורי מקום (צה, עמ' 95 אפילו אתה מכניס [...]) והלא הלכה עמהם באר במדבר והיתה מעלת להם דגים שמנים יותר מצרכם אלא שמבקשים [...] מאחרי המקום; ר (109).

דמיון בין המיליות ניתן לראות גם בדוגמה הזאת:

”מאת המדינים” [במ' לא, ב] והרי מואבים הן היו תחילה לדבר, שני' ”וילכו זקני מואב וזקני מדין” [שם כב, ז] [קנז, עמ' 209; ר 149 סופר ב; כ”י לונדון, מדרש חכמים: והלא המואבים].

4.2 ”והרי דברים קל וחומר”; ”והלא דברים קל וחומר”

הביטוי והלא דברים קל וחומר משמש ב-ר⁹⁸ לצד והרי דברים קל וחומר. בסך הכול ב-ר – והלא דברים קל וחומר 15 פעמים; והרי דברים קל וחומר 18 פעמים. ב-ה – והלא דברים קל וחומר שמונה פעמים; והרי דברים קל וחומר 30 פעמים.⁹⁹ מבחינת השימושים נראה שאין הבדל בין שני הדגמים של הביטוי. לפעמים מופיעות החלופות זו לצד זו:

והלי דבר' קל וחור' – ומה מרים [...] והרי דבר' קל וחור' – ומה עזיה המלך [...] (צט, עמ' 98 והרי [2x]; ר 110).

והרי דבר' קל וחור' – אם מי שאינו מיפר מתיר, מי משמיפר אינו דין שיתיר? והלא דבר' קל וחור' – אם מי שאינו מתיר מפיר, מי שהוא מתיר אינו דין שיפר? (קנג, עמ' 198–199 והרי [2x], ומה אם מי שאינו מפר מתיר מי שהוא מפר אינו דין שיהא מתיר [...] אם מי שאין מתיר מפר; ר 146 סופר ב).

שכטר (עמ' 115) מציג את והלא דברים קל וחומר כ”פתיחה לקל וחומר”, ואינו מציין דבר דומה בדונו בהרי. במשנה נמצא הביטוי והלא דברים קל וחומר פעם אחת – בפרק ו של מסכת אבות, שהוא תוספת באופיו ואינו מופיע בכתבי היד – ולצדו ביטויים מקבילים:

והלא קל וחומר הוא (עדויות ו, ב); קול וחומר הדברים (חולין יב, ז;

98. וגם מחוץ ל-ר ולספרי במדבר; ראה להלן.

99. יש היקרות אחת ב-ר (בפסקה טז) החסרה ב-ה, ושש היקרויות ב-ה החסרות ב-ר.

מכשירין ו, ח; ורואין אנו שהדברים קל וחומר (כריתות ג, משניות ז, ח); ורואה אני שהדברים קל וחומר (שם ג, ט [2x] כ"פ; בכ"ק הקטע חסר).

ב"ר נמצא חלופה נוספת:

אמרת קל וחומר הוא (קכט, עמ' 167 והרי דברים קל וחומר; ר 136).

4.3 "והלא/והלי כבר נאמר", והרי/שהרי כבר נאמר" וצירופים דומים הרי ווהלא מתחלפות זו בזו גם בצירופים (למה נאמר?) והלא/והרי כבר נאמר, אין/אינו צריך והלא/שהרי/והרי כבר נאמר,¹⁰⁰ המשמשים להצגת מובאה מקראית הבאה להוכיח טענה.

ב"ר נמצא והלא כבר נאמר פעמיים, והלי כבר נאמר פעמיים, למה נאמר? והלא כבר נאמר שש פעמים, למה נאמר? והלי כבר נאמר פעם אחת – בסך הכול והלא/והלי כבר נאמר 11 פעמים. לעומת זאת נמצא והרי כבר נאמר פעם אחת (ובה: והלא כתוב), למה נאמר? והרי כבר נאמר חמש פעמים, ובסך הכול והרי כבר נאמר שש פעמים. בביטוי אין/אינו צריך שהרי/והלא כבר נאמר נמצא רק הרי.

ב"ה ניכרת העדפה ברורה אף יותר לוהלא: והלא כבר נאמר שלוש פעמים, למה נאמר? והלא כבר נאמר 12 פעמים (ופעם אחת והלא כתוב), והרי כבר נאמר פעם אחת, למה נאמר? והרי כבר נאמר פעם אחת. בביטוי אין/אינו צריך שהרי/והלא כבר נאמר לא נמצא אמנם והלא, אבל מעט פעמים יופיע נוסח ללא הרי ב"ה כנגד הנוסח ב"ר:

אינו צריך שהרי כבר נאמ' (כו, עמ' 32 אינו צריך שכבר נאמר; ר 89).
והרי כבר נא' (קיד, עמ' 123 והלא כתוב; ר 119).

בלשון חז"ל בכלל נפוצה והלא יותר מהרי בביטויים האלה:¹⁰¹
במשנה והלא כבר נאמר בלבד (בסך הכול שבע פעמים): והלא כבר נאמ' שלוש פעמים (נזיר ט, ה; מכות א, ו; תמורה א, א), והלא כבר נאמ'... והלא נא' פעמיים (סנהדרין ד, ה; מנחות יא, ה).

בתוספתא בעיקר והלא כבר נאמר (בסך הכול 12 פעמים), למשל כיפורים א, ח; קידושין ה, ד; בבא קמא ז, ט; סנהדרין ג, ו (2x). (ש)הרי כבר נאמר ארבע פעמים: סנהדרין יד, ג (2x); פרה א, הלכות ב, ג.

100. לצדם ב"ר ביטויים אחרים: למה נאמר? לפי שנאמר; למה נאמר? לפי שהוא אומר; למה נאמר? שהיה בדיון; אי אפשר לומר... שכבר נאמר... ואי אפשר לומר... שכבר נאמר. ובלשון חז"ל מחוץ ל"ר: כבר נאמר; וכבר נאמר; מה אני צריך? והלא כבר נאמר.

101. המובאות שלהלן נאספו בעזרת מאגרים. ציון מספר ההיקריות מכון גם לגרסאות טובות שאינן מופיעות במקור המופתי שנהוג להעמידו כאב-טקסט.

במדרשי ההלכה בעיקר והלא כבר נאמר: במכילתא דר' שמעון בר יוחאי והלא כבר נאמר 15 פעמים (רובן הצירוף מה אני צריך... והלא כבר נאמר), (ש)הרי כבר נאמר שבע פעמים; בספרא והלא כבר נאמר 18 פעמים (ברובן הכתיב והלוא), שהרי כבר נאמר פעמיים; בספרי דברים והלא כבר נאמר 12 פעמים, שהרי כבר נאמר ארבע פעמים; בספרי זוטא והלא כבר נאמר שש פעמים, (ש)הרי כבר נאמר שלוש פעמים.

בירושלמי נמצא והלא כבר נאמר בלבד, למשל יומא ב, ה (מ ע"א); חגיגה ב, ג (עז ע"א); סנהדרין ג, ו (כא ע"ג); שבועות א, ב (לב ע"ד). בבבלי נפוצים שני המכונים: והלא כבר נאמר (למשל שבת לא ע"א; ביצה כ ע"ב; כתובות קיא ע"ב; בבא מציעא מד ע"א; סנהדרין צח ע"א; תמורה יג ע"א), לצד (ש)הרי כבר נאמר (למשל פסחים טז ע"ב; יומא ז ע"ב; חגיגה יח ע"א [2x]; סנהדרין מב ע"ב; זבחים כח ע"ב).

והלא כבר נאמר בלבד נמצא במכילתא דר' ישמעאל (52 פעמים), באבות דר' נתן (פעמיים), בבראשית רבה (שלוש פעמים) וביקרא רבה (פעמיים). בלשון חז"ל ניכרת אפוא העדפת והלא על פני והרי/שהרי במכונים האלה, אולי מתוך העדפת צורה מקראית על צורה חדשה יותר, שארמית נסוכה בה.¹⁰²

4.4 "הלא הם כתובים"; "הרי היא כתובה"

הביטוי המקראי הלא הם כתובים על...¹⁰³ מופיע מעט בספרות חז"ל, וגם בו ניכר חילוף בין הרי לבין והלא. כנגד השימוש המקראי (בין הקלאסי ובין המאוחר) וחקיו בספרות מאוחרת יותר¹⁰⁴ נמצא בלשון האמוראים גם ביטוי מקביל שיש בו הרי, לצד הביטוי המקראי המקורי:¹⁰⁵

הרי היא כתובה ומעלה בארכיים "הלא הם כתובים על ספר דברי הימים למלכי מדי ופרס" [אסתר י, ב] (ירושלמי, מגילה א, ד [ע ע"ד]); הרי הם¹⁰⁶

102. לדיון אטימולוגי בהרי ראה מור, עמ' 71–72.

103. הביטוי מופיע בעיקר בספר מלכים, למשל מל"א יא, מא; כב, מו; מל"ב ח, כג; כ, כ. לצדו משמש הגם כתובים על..., בעיקר בדברי הימים. פעם אחת נמצא הלא הם כתובים ב... (דה"ב יב, טו).

104. למשל בספר יוסיפון (מאמצע המאה העשירית): "ויתר דבריו הלא הם כתובים על ספרי מדי ופרס ועל ספר יוסף הכהן" (פרק ח [מהדורת פלוסר, עמ' 46]); "ויתר דבריו וגבורותיו לא כתבנו פה הלא הם כתובים על ספר יוסף בן גוריון הכהן ועל ספר חשמונים ועל ספר מלכי רומי" (פרק כו [מהדורת פלוסר, עמ' 110]); "ויתר דבריו וגבורותיו הלא הם כתובים על ספר יוסף בן גוריון ועל ספר מלכי רומי ועל ספר סתרבון הכפתורי ועל תימגיאוס ירושלמי" (פרק לא [מהדורת פלוסר, עמ' 127]); ועוד שלוש פעמים.

105. המובאות על פי מאגרים.

106. טעות במסירה; צריך להיות: היא.

כתובה בארכיים "הלא הם כתובים בספר" ¹⁰⁷ דברי הימים" [אסתר י, ב] (רות רבה ד, ז).

הדמיון בין שתי המיליות הרי ווהלא מתבטא אפוא לא רק בצורה ¹⁰⁸ ובעמימות המוצא, אלא גם בשימוש: שתייהן מילות הצגה המשמשות בספרי במדבר (ובלשון חז"ל ככלל) תוויות רטוריות ומילות קישור ובאות במבנים זהים או דומים.

נספח: צורת "והלי"

לצד צורות והלא נמצא ב־ר (גם בספרי דברים; ראה להלן) צורות והלי, שכנגדן באה ב־ה ובדפוסים והלא. ר הוא אחד המקורות היחידים לספרי המכירים את התיבה והלי בהוראה כזו. ¹⁰⁹ והלי זו מופיעה בסך הכול 22 פעמים בכתב היד ¹¹⁰ (11 פעמים בחלק הספרי על במדבר, מהן פעמיים שבהן תוקנה התיבה לוהלא, ו־11 פעמים בחלק הספרי על דברים ¹¹¹), מהן חמש פעמים בצירוף והלי דברים קל וחומר ושמונה פעמים בצירוף והלי כבר נאמר – כלומר היא באה בהקשרים המתאימים בבירור לוהלא. ¹¹² בצירופים שלעיל עשויה לבוא גם הרי, ¹¹³ אבל סביר יותר שוהלי עומדת כנגד והלא ולא כנגד הרי – שכן ה והדפוסים מעמידים כנגדה והלא, והיא באה תמיד בווי' בראשה. אף מעידה על כך הופעתה במבנה וכי... + והלי..., האופייני לוהלא בלבד (3.4§, א לעיל):

"ויצעק העם אל משי[ה]" [במ' יא, ב] וכי מה היה משה מועילן והלי אין ראוי לומר אלא ויצעק העם אל ה' (פר, עמ' 85 והלא; ר 106).
 "ולקחו לטמא מעפ[ר] שרפ[ת] החט[א]ת" [במ' יט, יז] וכי עפר הוא? והלי אפר הוא! (קכח, עמ' 165 והלא; ר 135).

107. נוסח המסורה: על ספר (וכך כ"י קמברידג' Add. 495 ודפ"; ראה מ"ב לרנר, אגדת רות ומדרש רות רבה, ב, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"א, עמ' 106).
108. ראה גם הנספח להלן.
109. כהנא (עמ' 129 הערה 14) מציין עוד שני מקומות שבהם מופיעה התיבה, שניהם בעדי נוסח לספרי דברים: כ"י אוקספורד (במהדורת פינקלשטיין [עמ' 180] – והלא; ב־ר [עמ' 197] – והלוי?) וקטע הגניזה M. S. heb. c10 (במהדורת פינקלשטיין [עמ' 342] – והלא; ספרי דברים ש־ב־ר אינו כולל את הקטע הזה).
110. על פי מאגרים; שם מנוקד הָלִי.
111. למשל פיסקא רפ, עמ' 297; ר 221; פיסקא רפא, עמ' 297; ר 221; פיסקא רצד, עמ' 313; ר 224.
112. ראה 3.1§, 3.4, ב לעיל.
113. ראה 2.4§ לעיל, וראה גם הדיון על והלא לעומת הרי ב־2.4§, 4.3 לעיל.

עדות אחרת לכך היא הופעתה בפסוק המקביל לפסוקים שבהם והלא:

"וטחנו בריח" [ים]¹¹⁴ "במ' יא, ח] והלא לא ירד בריחים לעולם, אלא מלמד שנשתנה להן לכל הנתחנין בריחים. "או דכו במדכה" [שם] והלא לא ירד למדוכה מעול', אלא מל' שנשתנה להן לכל הנידוכין במדוכה [...] "ובשלו בפרור" [שם] והלא לא ירד לקדירה מעול', אל' מל' שנשתנה להן לכל המתבשלין לקדירה. "ועשו אתו עגות" [שם] והלי לא ירד לתנור מעולם אל' מל' שנשתנה להן לכל המתאפין בתנור (פט, עמ' 89 לא ירד לריחים] וכבר נראה שנעשה ניסיון לשנות את הבי"ת ללמ"ד]... הנטחנים שברחים, לעולם [4x; ר 107].

גם צורתן של לקסמות אחרות שיש בהן היסוד י־לי (שאפשר לקשרו ללא), דוגמת לולי המקראית¹¹⁵ ואילולי ואלמלי הבתר־מקראיות, יש בהן לשמח את המבקש לראות בזה צורת משנה של והלא, ואולי אף הייתה כאן השפעה הדדית. ר הוא כאמור אחד המקורות היחידים המעמידים והלי בהוראת והלא, ונראה שמדובר במסורת נאמנה שסופר כתב היד הקפיד לקיים – דווקא מפני שאין מסתמנת בו תפוצה משלימה כלשהי בין והלא לוהלי, ומפני שוהלי עשויה להופיע בו לצד והלא; למשל בפסקה עח נמצא ב־ר והלא שלוש פעמים (פעמיים בעמ' 102 ופעם אחת בעמ' 103), והלי שלוש פעמים (פעמיים בעמ' 102 ופעם אחת בעמ' 103; בשני המקומות האחרונים תוקנה התיבה לוהלא, וראה להלן) ופעם אחת והלי (בעמ' 102). בשני מקומות נראה תיקון, או ניסיון לתיקון, של והלי לוהלא:¹¹⁶

והלא דב' קל וחומר' (עח, עמ' 74 והרי הדברים ק"ו; ר 102. נראה שהתיקון נעשה [בידי הסופר עצמו?] באמצעות שימוש ביו"ד המקורית כרגל העליונה של האל"ף). והלי דב' קל וחומר' (עח, עמ' 74 והרי; ר 103. היו"ד בזהלי שימשה למתקן [שאינו הסופר?] כרגל העליונה של האל"ף; התוספת כתובה בדיו בהירה ולכן היא קלה לזיהוי).

על פי התיקונים ועל פי התפוצה (והלא נפוצה יותר – בסך הכול 38 פעמים) ניתן לומר שוהלא היא הצורה הרווחת והמקובלת גם ב־ר, אבל לצדה משמשת צורת והלי. מבחינה לקסיקוגרפית יש לראות בזהלי זו צורת משנה לוהלא, המיוחדת ל־ר. הדמיון בין הצמד ארו (ארום) – ארי/הרי לבין הצמד והלא/הלו/אלו–הלי¹¹⁷ והקרבה בין והלא להרי (ראה לעיל) ובין אלו לארו, יש בהם לתמוך בטענה שמבחינה אטימולוגית אין הלא הרכב של ה+לא אלא מילת קריאה.

114. נוסח המסורה: בריחים.

115. בצורת לולא נהוג לראות תוצאת בידול תנועות של צירוף לו+לא (ראה למשל ברוקלמן, I, עמ'

255; זיראון–מוראוקה, 29h§).

116. על מגייה ר ראה כהנא, עמ' 45.

117. ראה מור, עמ' 71–72, 89–90.

הקיצורים הביבליוגרפיים

- אזר = מ' אזר, תחביר לשון המשנה, ירושלים תשנ"ה
- אלבק-ילון = ח' אלבק וח' ילון, ששה סדרי משנה, ירושלים תשי"ז-תשי"ט
- אריאל, ניתנות = M. Ariel, *Givenness Marking*, Ph.D. dissertation, Tel-Aviv University, 1985
- אריאל, צייני שיח = M. Ariel, "Discourse Markers and Form-Function = Correlations", *Discourse Markers: Descriptions and Theory*, ed. A. H. Jucker and Y. Ziv, Amsterdam 1998, pp. 223-259
- בכר = ב"ז בכר, ערכי מדרש, תל-אביב תרפ"ג
- בליך = A. A. Bloch, *Studies in Arabic Syntax and Semantics*, Wiesbaden 1986
- בן-יהודה = א' בן-יהודה, מלון העברית הישנה והחדשה, ירושלים 1944-1959
- בנודיד = א' בנודיד, לשון מקרא ולשון חכמים², א-ב, תל-אביב תשכ"ז-תשל"א
- בראון = M. L. Brown, "Is It Not?" Or 'Indeed!': *hl* in Northwest Semitic", *Maarav* 4, no. 2 (Fall 1987), pp. 201-219
- ברונגרו = H. A. Brongers, "Some Remarks on the Biblical Particle *h^alō*", *Oudtestamentische Studiën* 21 (1981), pp. 177-189
- ברוקלמן = C. Brockelmann, *Grundriss der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen*, I-II, Berlin 1908-1913
- ברט = J. Barth, "הרי, ארי, und seine Entwicklung", *Sprachwissenschaftliche Untersuchungen zum Semitischen*, Leipzig 1907, pp. 27-37
- גרילק = ל' גרילק, דרכי הקישור של פסוקיות במדרשי ההלכה על-פי מכילתא דר' ישמעאל, עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב, תשנ"ט
- דפ"ר = דפוס ראשון (דפ"ר ספרי: ונציה ש"ו [דפוס צילום: ברלין תרפ"ה])
- ה = ספרי במדבר, מהדורת ח"ש האראוויטץ, ירושלים תשנ"ב (לייפציג תרע"ז)
- ווייס = א"ה ווייס, משפט לשון המשנה, וינה תרכ"ז
- זואון-מוראוקה = P. Joüon, *A Grammar of Biblical Hebrew*, translated and revised by T. Muraoka, Rome 1993
- ייבין = י' ייבין, מסורת הלשון המשתקפת בניקוד הבבלי, א-ב, ירושלים תשמ"ה
- יסטרוב = M. J. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*, New York 1967 (1903)
- כהן = ח' כהן, ההיצב התחבירי של הכינויים בלשון התנאים, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב, תשנ"ב
- כהנא = מ' כהנא, אקדמות להוצאה חדשה של ספרי במדבר, ירושלים תשמ"ב

כ"פ = משנה כתב יד פארמה א', קודקס דה-רוסי 138, מהדורה פקסימילית, ירושלים תש"ל

כ"ק = משנה כתב יד קאופמן A 50, תצלום המהדורה הפקסימילית (האג 1929), ירושלים תשכ"ח

כ"ק"מ = משנה כתב יד קמברידג', מהדורת ו"ה לו, ירושלים תשכ"ז
 לוי = J. Levy, *Wörterbuch über die Talmudim und Midraschim*, Berlin 1924
 מאגרים = מפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית, מאגרים (תקליטור), האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשנ"ח

מור = א' מור, מילות הצגה בלשון חז"ל על-פי כתב-יד רומי 32 לספרי במדבר, עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב, תשס"ד

נויזנר = J. Neusner, *Sifré to Numbers: An American Translation and Explanation*, I-II, Atlanta 1986

סגל = מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, תל-אביב תרצ"ו
 ר = כתב יד וטיקן (רומי) 32 למדרש ויקרא רבה וספרי במדבר ודברים, מהדורת צילום, ירושלים תשל"ב (סופר ב - עמ' 145-155)

רייני = A. F. Rainey, "Some Presentation Particles in the Amarna Letters from Canaan", *Ugarit-Forschungen* 20 (1988), pp. 209-220

שכטר = י' שכטר, אוצר התלמוד, תל-אביב תשכ"ה

מערכת משקלי השם בעברית בת ימינו בראייה מבנית וקוגניטיבית

0. מבוא

מערכת משקלי הפועל בעברית בת ימינו, היינו מערכת הבניינים, נראית כמערכת חיה ומסודרת הבנויה מחמש-תשע מורפמות סירוגיות עיקריות (פָּעַל, נִפְעַל, פְּעַל, הפְּעִיל, הַתְּפַעֵל, ויש הטוענים גם נִתְּפַעֵל¹ שִׁפְעַל, פָּעַל, הַתְּפַעֵל²), שלהן מימושים שונים בשורשים העלולים, כגון הדגם פוֹלַל, שהוא מימוש של פיעל.³ לעומת זאת מערכת משקלי השם אינה ברורה באשר להיקפה, כלומר מספר המשקלים שבה, לשימושים של צורותיה ולתפקודה הכללי.

עוזי אורנן, אבי המושג "טבלת שורש-משקל", טוען שמספר משקלי השם גדול מעט ממאה, וזו גם דעתה של מיכל אפרת, אך במילון אבן-שושן נמנים 285 משקלים (243 לשמות עצם ו-43 משקלי שם התואר, פרט למשקלים נדירים), ואורה שורצולד מעריכה את מספרם 300–400.⁴ כפי שהסביר אורנן, ההבדל במניין נובע מהבדל בתפיסת המשקל: ספירתו מביאה בחשבון את המשקלים התאורטיים (במינוח מבני – המשקלים המורפמיים), ואילו ספירתם של אחרים דוגמת אבן-שושן, אבינרי ואראל מבוססת על מניית המופעים (במינוח מבני – ביצועים או מימושים).⁵ ראוי לציין ששני עקרונות המנייה הללו כבר התקיימו אצל מדקדקי ימי הביניים. אבן ג'נאח הבחין בין משקלים תאורטיים למימושים, ולכן לפי מנייתו יש במקרא 80 משקלים, ואילו רד"ק ראה במימושים משקלים לעצמם, ולכן לפי מנייתו

* מאמר זה בא בעקבות הרצאתי בקונגרס העולמי הארבעה-עשר למדעי היהדות (ירושלים, כ"ח בתמוז תשס"ה [4 באוגוסט 2005]). חלק מן העניינים נידונים במאמרי "ייחסי תשלים בין משקלי השם", שתקצירו מופיע ב"דברי המפגש השנתי ה-21 של החוג הישראלי לבלשנות" כמאמר מרשתת בכתובת <http://www.biu.ac.il/JS/hb/ils/taktsirim.htm>.

1. ראה רזן, תשס"ג, עמ' 17.
2. ראה אורנן, תשס"ג, עמ' 51.
3. ספירה זו שונה מספירתו של אראל (תשל"ז), שהגיע ל-40 בניינים על פי מילון אבן-שושן.
4. אורנן, תשס"ג; אפרת, תשמ"ז; אראל, תשל"ז; שורצולד, תשס"ב, עמ' 16. ויש עוד מנייה: גיימו סאגארין מונה 199 משקלים משורשים תלתיים ומוסיף עליהם את המשקלים הייחודיים לשורשים העלולים (מובא אצל שורצולד, תשס"ב, ג, עמ' 288).
5. אורנן, תשס"ג, עמ' 21.

יש במקרא 290 משקלים. גם הבלשנים שעסקו בדקדוק היסטורי של העברית הבחינו בין שני הסוגים: באור וְאָנְדֵר, למשל, מונים במקרא 80 משקלים בלבד.⁶ לפי ההערכה, שיעור ניצול המערכת הוא כשלושה אחוזים בלבד.⁷ אמנם כל מערכת יצירתית חייבת להכיל משבצות ריקות כדי לשמור על גמישותה לשם מילוי צרכים עתידיים, אך לא ידועות לי מערכות אחרות העובדות בשיעור ניצול כה נמוך. משל למה הדבר דומה? לארון מגרות שבו מאה מגרות ורק שלוש מהן בשימוש, או לבית מלון בעל 100 חדרים שרק שלושה מהם תפוסים. מערכת כזאת נראית בזבזנית ביותר.

1. ההיבט המבני

כאמור לעיל, מערכת משקלי השם אינה ברורה באשר למשמעותם או לשימושיהם של המשקלים. רוב השיטות רואות בשורש ובמשקל מורפמות בלתי רציפות. דא עקא, המורפמה מוגדרת בדרך כלל היחידה הלשונית המינימלית הנושאת משמעות משל עצמה. והנה, אין איש יכול לומר מהי המשמעות הנבדלת של כל משקל ומשקל, גם לפי הספירה הממעטת. למעשה, הדעה המקובלת היא כי רק משקלים מעטים נושאים משמעות (למשל המשקלים קָטַל, מְקָטַל), ולרובם אין משמעות נבדלת.⁸ חיים רבין טען שעקרונות למשקלי השם בשפות השמיות אין משמעות, ואין הם באים אלא לאפשר את מימושו של השורש, אשר לו יש משמעות לכל הדעות.⁹ לדבריו, המשמעויות המיוחסות למשקלים מסוימים אינן תכונות מוכנות או מוכרות מן השפות השמיות. למשל משקל קָטַל, הקרוי "משקל הצבעים" על שם רוב תוצריו, איננו בעל משמעות זו מיסודו, והראיה היא שבערבית אותו תחום מושגי מבוטא במשקל אחר. רבין הראה שמבנה השפות השמיות מאפשר יצירה של צורות רבות ביותר, למשל באמצעות מרחיבי השורש העיצוריים (הקרויים בנוטריקון הבית-ספרי אותיות האמנת'), ושאפשרויות אלו מנוצלות לפי צורכי הדוברים ורצונם בצורה מקרית למדי, ולפיכך אין לייחס לכל צורה משמעות נפרדת. מקביעות אלו עולה סתירה (צריר [דיסוננס] קוגניטיבי, כפי הפסיכולוגים) בין הטענה שהמשקלים הם מורפמות ובין הטענה שרובם חסרי משמעות. סתירה זו לא נעלמה מעיניה של אפרת. מדבריה עולה כי יש שוויון פונקציונלי בין השורש למשקל, כלומר גם למשקל יש תפקיד סמנטי.¹⁰ אפרת פיתחה את טבלת

6. מובא אצל בן-חיים, 1972, טור 109.

7. ראה אראל, תשל"ז, עמ' 54; שורצולד, תשס"ב, ב, עמ' 16.

8. ראה רוזן, 1977, עמ' 129; ניר, 1993, עמ' 47; ירקוני, תשס"ד, עמ' 62.

9. לדינו בעניין זה ראה רבין, תשמ"ה, עמ' 258-261.

10. אפרת, 1985, עמ' 19-34.

שורש-משקל וטענה שהטבלה למעשה כפולה: יש טבלת שורש-משקל פונולוגית וטבלת שורש-משקל סמנטית, והן מורכבות זו על זו. כדי שתיווצר מילה במפגש קואורדינטות מסוים, צריכה לחול בקרה של האפשרויות והמגבלות הפונטיות ובקרה של המגבלות הסמנטיות.

אפרת הציגה את החלק הסמנטי של תורתה בשני מאמרים משלימים.¹¹ היא קובעת בהם כי השורש והמשקל אינם יחידות מינימליות אלא הם מורכבים מקבוצה של תכונות מבחינות, פונולוגיות וסמנטיות. לדעתה, ניתן לנסח את כללי ההסתרגות של השורשים והמשקלים כך שייוצר האלגוריתם אשר יבא אילו מילים הן דקדוקיות ואילו אינן דקדוקיות, כלומר מנועות.

לקביעת הרכיבים הסמנטיים של השורשים (וגם של המשקלים) נעזרה אפרת ב"אוצר השפה העברית" של נחום סטוצ'קוב (תשכ"ח), שנכתב על פי שיטתו של האוצר האנגלי רוז'ה (Roget). באוצר של סטוצ'קוב יש מיון סמנטי מלא של מילות הלשון. המילים נחלקות בו ל-15 מדורים סמנטיים, וכל מדור שוכן בין שני המדורים הקרובים לו ביותר מבחינה סמנטית. הימצאותו של שורש באחד המדורים היא תכונה חיובית שלו (+) והיעדרו שם היא תכונה שלילית שלו (-), כמקובל בשיטת הניתוח לרכיבים סמנטיים מינימליים. מערכת התכונות של השורש נקבעת בדרך סטטיסטית בשלושה שלבים: "תכונות הזהב" הן המדורים הכוללים יותר מ-50 אחוזים של תוצרי השורש, "תכונות הכסף" הן המדורים שבהם 50 אחוזים מן המילים הנותרות לאחר המיון הראשון, ו"תכונות ארד" הן המדורים שעברו את הסף הסטטיסטי השלישי של 50 אחוזים. בדרך זו מתקבל האלגוריתם הדקדוקי של הרכיבים הסמנטיים של השורש.

פעולת המשקלים נקבעת בדרך אחרת. המשקל פועל כאופרטור סמנטי: כל משקל בוחר לו ("גורף" בלשונה של אפרת) תת-קבוצה של תכונות השורש – "זהב", "כסף" או "ארד". משקלים מסוימים מוסיפים למילה שבמפגש הקואורדינטות תכונות שאינן בתכונות השורש. לפעולת המשקלים שני שלבים: שלב הבחירה (בחירת התת-קבוצה של תכונות השורש) ושלב הביצוע (על פי כללי ביצוע). בחנים מסוימים קובעים באילו שורשים המשקל רשאי להסתרג ובאילו שורשים הוא מנוע מלהסתרג. מניעות אלו יוצרות "חורי מניעה" דקדוקיים בטבלה, ומלבד המניעות העקרוניות הטבלה מלאה. למעשה, היא מלאה במישור העומק, אך כדי שמילה תתממש במישור השטח היא חייבת עוד לעבור את מנגנון הבקרה החברתית.

בשיטתה ובקביעותיה של אפרת יש כמה בעיות מתודיות:

א. החוקיות הסמנטית הדקדוקית של המשקלים שהוצגו במאמרים הללו נבדקה על תוצרי ההסתרגות של 18 השורשים הנפוצים ביותר באוצר של סטוצ'קוב מתוך 2,190 השורשים הדקדוקיים לשיטתה של אפרת (ועוד 80 שורשים בלתי דקדוקיים).

מדגם זה כולל אפוא כשמונה אחדים מכלל השורשים, והוא קטן מכדי לקבוע חוקיות של משקל. שיטה הולמת יותר ננקטה במחקרים הבודקים את משמעותם של כלל התוצרים של משקל מסוים על פי מקור מסוים (כגון מילון כלשהו).¹²

ב. לא רק מדגם השורשים קטן מדי. טענותיה התאורטיות של אפרת נסמכות גם על משקלים מעטים: קוֹטֵל, קָטִיל, קָטַל, מְקַטֵּל, קָטַל, קָטַל, קָטַל, קָטַל, פְּקָטִיל וכן מְקַטֵּל וקְטָלוֹן.¹³ התאוריה פותחה אפוא על פי מבחר של 11 משקלים מתוך 100, ופירוש הדבר שלרוב המשקלים לא הוגדרו תפקידים סמנטיים. אם כן, אפרת לא הצליחה לסתור את הטענה הרווחת שלרוב המשקלים במערכת אין משמעות.

ג. האוצר של סטוצ'קוב, שאפרת בחרה בו לבסיס הנתונים שלה, הוא מקור ששיטתו דיאכרונית מאספת, כלומר מקור הרושם את כל הלקסמות העבריות מכל רובדי הלשון עד לעת עריכת האוצר. אפרת התעלמה מכך שמשמעותו של משקל או תפקידו עשויים להשתנות מרובד לרובד, כפי שהראה רבין (תשמ"ה). למשל, היא קבעה שהמשקלים --e-, --o- (קָטַל, קָטַל) מתפקדים כאופרטור אחד: שניהם אינם מוסיפים מאומה על רכיבי המשמעות של השורש. בקביעה זו יש התעלמות מן העובדה שבימינו רוב הגזירות במשקל קָטַל הן במשמעות של שם הפעולה (§§ 5.3.1, 10 להלן), ואילו משקל קָטַל משמש בגזירה העממית בימינו (כגון הגזירה בלשון הילדים) להפשטה של תכונה. אבינרי אסף כמה דוגמאות לכך כבר בשנות הארבעים של המאה העשרים: דָּקַק, חָלַק, עָדָן, קָרַב.¹⁴ כבר במקרא ניכר ניגוד מינימלי בין שני המשקלים בזוגות המילים נָעַר: נָעַר, מָלַךְ: מָלַךְ, דָּבַר: דָּבַר,¹⁵ ומכיוון שגם הגזרות הן מימוש של משקלי יסוד, אולי יש להביא כאן גם את הניגוד יָיַח: רִיחַ. בימינו רבו הזוגות המדגימים ניגוד בין שני המשקלים: גָּלַם: גָּלַם, דָּחַק: דָּחַק, דָּפַק: דָּפַק, הָלַם: הָלַם, רָבַע: רָבַע, מָעַל: מָעַל, נָפַשׁ: נָפַשׁ, עָדָן: עָדָן, עָצַר: עָצַר, קָרַב: קָרַב, תָּכַן: תָּכַן, ואם נביא בחשבון שורשים הומונימיים, נמצא עוד: חָרַף: חָרַף, חָרַשׁ: חָרַשׁ, טָרַף: טָרַף, רָגַע: רָגַע. דוגמה אחרת היא משקל פְּקָטִיל: ודאי שאין לדון בתוצרי בימינו (כגון תַּחְקִיר) יחד עם תוצרים מורשים כגון תַּלְמִיד ולחפש להם תפקיד סמנטי אחד.¹⁶ ויש לכך עוד דוגמאות.

ד. מוגבלותו של המדגם גורמת לקביעות שאינן עומדות במבחן הביקורת במשקלים אחרים. למשל אפרת קבעה כי המשקל m-u--a- (מְקַטֵּל) בוחר את שורשיו לפי הערך החיובי בתכונות 'עת' או 'שכל'. מקביעה זו עולה כי כל שורש שאינו מופיע

12. למשל בולוצקי, 1985; 1986; 1998; אורנן, תשס"ג, עמ' 49–50. אפרת (תשמ"ז, 3.2.1.2§ הערה 25) טוענת שהיקף המחקר נקבע ל-18 השורשים הנפוצים ביותר בלבד בשל מגבלות מעשיות.

13. אפרת, תשמ"ז, §§ 3.2.2–3.2.4.3; 1988, עמ' 228–230.

14. אבינרי, תשל"ו, עמ' 93; וראה גם רחון, תשט"ז, עמ' 241.

15. בנות הזוג רָקַח–רָקַח, על פי מילון אבן-שושן, הן בעלות משמעות אחת.

16. ראה שימרון, תשס"ה, עמ' 210.

במדורים אלו במקור שבחנה, האוצר של סטוצ'קוב, מנוע מלהסתר במשקל זה, או שהצטרפותו היא בלתי דקדוקית. לפיכך מילים אלו אינן דקדוקיות: מְנַזֵּל, מִידֵד, מְפָרֵץ, מְלַעַר, מְפָאֵר, מִיעֵר, מְזַקֵּן, מְשַׁפֵּם, ¹⁷ מְחַלְחֵל, מְקַרְזֵל, מְשַׁלֵּשׁ, מְרַפֵּעַ, מְנַמְנֵם, מְשַׁעֲשֵׁעַ, שהרי אין להן ערך חיובי בתכונות 'עת' או 'שכל'. ¹⁸ קביעה דומה היא כי לכל המילים הגזורות במשקל -a-- (קֶטֶל/קֶטֶל) יהיה ערך חיובי בתכונה 'שכל'. אם הבנתי נכון את דבריה של אפרת, כל המילים במשקל זה אמורות להימצא במדור 'שכל' באוצר של סטוצ'קוב. אלא שמילים רבות במשקל זה אינן נמצאות שם: גָּמֵר, גָּנָאי, גָּרֵר, דָּחֵק, זָמֵן, פָּחֵל, מְלָאי, סָבֵךְ, סָכֵךְ, סָרֵק, סָתֵם, פָּחַת, צָלֵב, קָרֵב. ה. מכיוון שלפי שיטתה של אפרת המשקל הוא אופרטור סמנטי הפועל על תכונות השורשים, אין לומר דבר על תפקיד-משמעותו של משקל בטרם יהיה בידינו מיפוי מלא ומוסכם של תכונות כל השורשים. ¹⁹ אם מקור הנתונים יהיה ממוחשב, יהיה אפשר לפתח את השיטה ולבדוק אם יש בה ממש. ²⁰ עד אז ניתן, לדעתי, לקבוע הכללות על תפקידי המשקלים על פי שימושיהם בלשון, למשל ניתן לקבוע את הפונקצייה המורפוסנטקטית של משקל (שם עצם או שם תואר) ואף יותר מכך (ראה 10§ להלן).

ו. הסתייגות נוספת היא מהשיטה הבלשנית: דרך קביעת משמעותו של יסוד לשוני – שורש, משקל או מילה – היא עניין של תפיסה ושל שיטה בלשנית. שיטתו של דה סוסיר קובעת כי יסודות הלשון מתקיימים במערכת, ולכן משמעותו של יסוד לשוני איננה מוחלטת אלא יחסית לרכיבים אחרים במערכת, ובמיוחד רכיבים שנמצאים בקבוצת התחלפות עם אותו היסוד. אילו מכל הרהיטים שבעולמנו היה קיים רק השם שולחן, הוא היה חסר את משמעותו המושגית כיום, משום שלא היה לו ערך מבחין ביחס לרהיטים אחרים. אם כן, המשמעות של יסוד לשוני במערכת נובעת ממגבלות, כלומר מגבולות התחולה של כל יחידה במערכת. לכן משמעותו של משקל צריכה להיקבע בדרך של חילוף בין משקלים הנמצאים באותה הסביבה כדי לבדוק אם יש ניגוד מינימלי ביניהם. מאחר שסביבת המשקל היא השורש, יש לחפש ניגוד מינימלי בין משקלים המסתרגים באותו השורש. לדוגמה, ניתן לקבוע כי המשקלים מְקַטֵּל ומְקַטֵּל הם בעלי משמעות נפרדת משום שהחלפה ביניהם משנה

17. בפ"א רפה, כמקובל בלשון הדיבור.

18. השווה לקביעתו של רוזן (תשט"ז, עמ' 240) שהניגוד מקוטל : שם עצם קרוב שורש מוכן לעתים קרובות כניגוד "בעל סימני העצם": "העצם עצמו", לדוגמה מְצַלֵּק : צֶלֶקָה. נראה לי שקביעה זו עומדת בחוקפה גם היום.

19. אמנם הנושא כאן הוא משקלים, אך יש לומר שגם בקביעת תכונותיהם של השורשים יש יותר משיטה אחת. אזכיר כאן לדוגמה את שיטתו של טנא (תשכ"ח).

20. חקר משקלי השם יצא נשכר אם מילונים ממוחשבים כגון מאגר המילון ההיסטורי ומאגר המונחים של האקדמיה ללשון העברית ומילון "רב-מילים" יסמנו לא רק את שורש המילה אלא גם את משקלה, והתכנה תאפשר איתור פריטים לפי משקלם.

את משמעות המבע שהם מוצבים בו, כפי שמראה הדוגמה "המשפטים הופצו, אך המשפטים נמשכו ממקום אחר".²¹ לשיטתי, קביעת המשמעות הייחודית של משקל יכולה להיעשות משהוכח שהצבת שורש במשקל מסוים אכן יוצרת לקסמה שונה מהצבת אותו השורש במשקל אחר.²²

2. ההיבט הקוגניטיבי

החל ממחשבתו של וילהלם פון הומבולדט, הנחשב לאבי הבלשנות המודרנית, בראשית המאה התשע-עשרה, וכלה באחרונת השיטות הבלשניות המודרניות, כל הקביעות הבלשניות מנוסחות כהשערות בדבר המנגנונים הפועלים במוחו של דובר הלשון. כלומר הבלשן הקובע חוקיות דקדוקית מסוימת או תהליך לשוני כלשהו – פונטי (כגון הידמות), מורפולוגי (כגון אנלוגיה), תחבירי (כגון רמטיזציה) או סמנטי (כגון מטפורה) – מנסה לשער מהו המנגנון הקוגניטיבי המחולל אותם. הדבר נכון גם כאשר לתהליך המורפולוגי שאנו עוסקים בו כאן – גזירת מילים בדרך הסירוג. תהליך זה שייך לחלק היצרני של הלשון. קביעתם של אורנן ושל אפרת כי טבלת שורש-משקל היא מלאה (בניכוי המגבלות הסמנטיות-דקדוקיות) וכי גודל הטבלה הוא כמאה משקלים היא טענה קוגניטיבית, שמשמעותה שדוברי הלשון המכירים את כלליה עשויים למלא כל משבצת ממשבצות הטבלה למעט חורי המניעה הדקדוקיים. קביעה זו אומרת דרשני. היא מתעלמת מן העובדה שיש משקלים שאין מתחדשות בהם מילים בלשון ימינו. לפי תפיסה זו, אם משקל מסוים אינו יצרני בימינו אין פירוש הדבר שאין הוא חלק מדקדוק הלשון. עצם העובדה שהיה קיים אי פעם עושה אותו לחלק מן המערכת, והוא עשוי להיות יצרני בעתיד. לדעתי שיטה זו אינה מוסיפה להבנת מערכת המשקלים והמנגנונים הקוגניטיביים הכרוכים בהם החיים כפי דוברי הלשון, ואני מבקש לשרטט את המכניזם הזה בדרך אחרת.

3. מטרת המחקר והנחת המחקר

את אופייה ואת היקפה של המערכת החיה של משקלי השם בעברית בת זמננו אני מבקש לשרטט כאן מתוך גישה סינכרונית ושילוב בין השיטה המבנית ובין השיקולים הקוגניטיביים. הנחת המחקר היא כי היקפה של מערכת משקלי השם כמערכת יצירתית חיה קטן בהרבה לא רק מן המניין המשוער הגבוה ביותר שצוין לעיל (400) אלא אף מן המניין המשוער הנמוך ביותר (100). השיטה מביאה

21. דוגמה זו הופיעה במהדורות החדשות באפריל שנת 2001 בשינוי נוסח קל. במקור נאמר: "המשפטים הופצו, אך השידורים נמשכו ממקום אחר".

22. השווה רוזן, תשס"ז, עמ' 240–242.

בחסכון הן את דבריו של רבין שהובאו לעיל והן את ביקורתו של גדעון גולדנברג על הנוהג לייחס למשקל כל מה שאינו שייך לשורש, נוהג שתוצאתו מערכת מסובכת מאוד. כדי לעמוד על המערכת היצרנית האמתית יש לפשטה, והתיאור שלהלן עושה זאת בכמה שלבים, כלומר מנהיג בה כמה הפחתות שבסופן מתקבלת מערכת קומפקטית הניתנת לתיאור סמנטי וקוגניטיבי כאחד, כמו המערכת הפועלית. למעשה, הדרך המוצעת כאן עשויה להיות דרך ביניים בין קביעתו ה"ניהיליסטית" משהו של רבין שלמשקלים אין כל פונקצייה סמנטית ובין קביעותיה הנחרצות (מדיי) של אפרת שלכל משקל ומשקל יש תפקיד סמנטי משלו.

4. ההפחתה האלומורפית

אף על פי שכבר הזכרתי את ההבדל בין משקל תאורטי או מורפמי ובין מופעיו או מימושו על פני השטח, לא מיותר להסביר כאן את ההבדל המבני בין משקל מורפמי ובין מימושו השונים.

השורש והמשקל מוגדרים בכל השיטות מורפמות בלתי רציפות. המורפמה היא מושג מתחום ה"לאנג" (מישור העומק), ובדרך כלל יש לה מימושים שונים ב"פרול" (מישור השטח). מורפמות המשקל, הן הפועליות והן השמניות, מתממשות בצורה הקרובה ביותר לצורתן האידאלית, הקוגניטיבית כאשר הן מסתרגות בטיפוסי השורש ההיסטוריים שאין חצאי תנועות (/j/ או /w/) או עיצורים גרוניים במרכיביהם ואין צולל מכתשי-אפי (/n/) בשורשן (אתר השורש) הראשון שלהם. הסתרגות מורפמת משקל בשורשים עלולים יוצרת מימושים רחוקים יותר מדמותה האידאלית. לכן במפגש בין משקל ובין שורשים עלולים נוצרים מימושים שונים ולא משקלים שונים, כתפיסתם של בלשנים אחדים.²³

יש בלשנים שאמנם מקבלים ראייה זו, אך טוענים שבכל זאת יש דגמים, כגון תפולה ומפול, שבתודעת הדוברים הם קיימים כמשקלים לעצמם.²⁴ לדעתי אין הם משקלים לעצמם, שהרי אין ניגוד מינימלי בין תפולה ובין תפועלה, ויש ביניהם תפוצה משלימה. נוסף על כך, כפי שהצורות הלפיש, הוסף, הרָאָה אינן נחשבות שייכות לשלושה בנינים שונים, אף אין לראות בצורות השמניות המקבילות משקלים לעצמם. השיקול המבני והעדיפות הניתנת להתייחסות שווה אל מערכת הפועל ואל מערכת השם גוברים כאן על המרחק בין הצורות. המערכת מסובכת; כל תיאור המפשט אותה בלי לסלף את העובדות עשוי לעזור בהבנתה, וכל תיאור המסבכה עוד יותר מפריע לראייתה הבהירה. טבלאות 1 ו-2 באות להראות את השוויון בשימוש השורשים העלולים במערכת הפועל ובמערכת השם.

23. ראה אבן-שושן, חש"ל; אבינרי, תשל"ו.

24. ראה שורצולד, תשס"ב, ג, עמ' 290.

טבלה 1

מימושי התבנית hi--i (הפעיל) בשורשים העלולים

גזרה	פ"ו	פ"נ/פי"צ	פ"ג 1	פ"ג 2	ע"ו	ע"ע	לה"י	פ"ר-ל"י
תבנית מוחשית	הושיב	הציב	האכיל	החביא	הכין	הסב	הגלה	הראה
תבנית מופשטת	hoCiC	hiCCiC	heeCiC	heCCiC	heCiC	heCeC	hiCCa	heCCa

טבלה 2

מימושי התבנית mi--a (מפעל) בשורשים העלולים בלשון ימינו

גזרה	פ"ו	פ"נ/פי"צ	פ"ג 1	פ"ג 2	ע"ו	ע"ע	לה"י	פ"ג-ל"י
תבנית מוחשית	מוֹרַד	מָפַל	מָאָכַל	מָחַקַר	מָנוֹף	מָסַף	מָרַעַה	מָצַלָה
תבנית מופשטת	moCaC	maCaC	maaCaC	meCCaC	maCoC	maCaC	miCCe	maaCe

המיון בטבלה 2 הוא על פי המערכת ההיסטורית. המערכת הסינכרונית דומה ברוב פרטיה, למעט השיוך של צורה כגון מָסַף למשקל הזה. ניתן לומר כי השמות זִמְר, מָסַף וּמָרַק, שהתנהגויותיהם הנבדלות במעבר מצורת יחיד לצורת רבים מעידות שמבחינה דיאכרונית הם שייכים לשלושה משקלים שונים, מתנהגים בלשון הדבורה כאילו הם שייכים למשקל אחד ואינם נבדלים במעבר מצורת יחיד לצורת רבים.²⁵

5. ההפחתה התשלמית

יחסי תפוצה משלימה במערכת השם נחלקים לשני סוגים: (א) יחסים דקדוקיים סדירים, שעל פיהם ניתן לתאר את התנאים להופעת הצורות השונות, האלומורפים, והם תוארו לעיל (48); (ב) יחסים מקריים, שניתן לכנותם יחסי השלמה פרגמטיים, כלומר לא דקדוקיים. לאלו נקרא תשלים (סופלציה). לפי הגישה הנקוטה כאן, לא כל תבנית המתגלה בדרך של חילוף השורש ממילה מסוימת היא בהכרח מורפמה לעצמה. עקרונית הדעת נותנת כי את יחסי התשלים יש לחפש בראש וראשונה בין משקלים דומי צורה.

25. ראה שחיל, תשס"ג, עמ' 338–339. על ערכוב משקלים ונטיות בכלל בלשון הדיבור ראה ברמן, 1981, עמ' 619–620.

בדיקת יחסי תשלום בין משקלים מחייבת בדיקה של כל תוצריהם האמתיים או המדומים. פירוש הדבר כי יש צורך ברשימה של משקלים וברשימות של תוצרים. את רשימת המשקלים הרכבתי על פי שני מקורות: הרשימה של יצחק אבינרי,²⁶ שממנה לקחתי את המשקלים הגרודים, והרשימה של אבן-שושן בנספח הדקדוקי של מילונו.²⁷ בעבודתו של אבינרי מוצג כל משקל עם תוצריו עד לזמן עריכת מחקרו. את המשקלים היסיפים בתחיליות דליתי מן המילונים בדרך של סריקת האותיות המשמשות תחיליות (האמנת"). רשימת שמות נמצאת בסוף לוח השמות השלם של שאול ברקלי.

מאחר שהתיאור המוצע כאן הוא סינכרוני ואינו כולל את כל היצירה המצטברת של העברית לרבדיה, יש לבדוק את רשימות המילים במקורות המלקטים מילים מכל תקופות הלשון ולהשוותן לאוצר המילים הסינכרוני. כמקור של אוצר מילים סינכרוני בחרתי את מילון "רב-מילים השלם" של יעקב שויקה (תשנ"ז). זהו מפעל מילוני חדש יחסית, ועל כן הוא המדר הטוב ביותר לבחינת התקבלותו של תוצר היסטורי כלשהו של המערכת לאוצר המילים הסינכרוני. מקור נוסף הוא מאגר המונחים של האקדמיה ללשון העברית. מאגר זה כולל כ-100,000 ערכים. אמנם חלק גדול מהם הוכנסו למילון "רב-מילים", אך המאגר הזה מתחדש בקביעות. הערכים שנמצאים במילונים המצטברים ואינם במילון הסינכרוני אינם רלוונטיים לדיון בצד הקוגניטיבי של המערכת.

5.1 מיון המשקלים ויחסי הקרבה

בסעיפים הבאים אדון ביחסי קרבה ומיוזג מורפולוגיים. המסגרת הזאת מטבעה אינה מאפשרת להקיף את כל קבוצות המשקלים, ולכן אציג כאן קבוצות אחדות בלבד להדגמה.

להנחתי, אחת הסיבות לקרבה בין שני משקלים היא דמיון צורני ביניהם. הקרבה בצד המסמן עשויה לגרום קרבה בצד המסומן, כפי שידוע מתחומים אחרים בלשון. לדוגמה אטימולוגיה עממית. הדעת נותנת שאם מצאנו תשלום בין שני משקלים דומי צורה, ודאי יש במערכת דוגמאות נוספות לדמיון בצורה הכרוך בדמיון בשימוש. כדי למצוא אותן עלינו למיין את המשקלים לקבוצות על פי קרבת הצורה ולבדוק את יחסי הניגוד-תשלום בתוך הקבוצות.

חלוקת המשקלים המוצעת כאן שונה מן החלוקה אצל אבינרי ואצל אבן-שושן. החלוקה כאן מבוססת על מבנה ההברה והטעמת המילה בצורתה המילונית, קרי צורת יחיד-נפרד, ולא על איכות התנועות במשקל. מיון זה מאפשר בדיקה אם

26. אבינרי, תשל"ו, עמ' 7-8.

27. אבן-שושן, תשל"ל.

ההבדל בין התנועות במשקלים שצורתם דומה הוא הבדל מורפמי, כלומר הבדל מבחין, או הבדל תת־מורפמי, כלומר שאינו יוצר ניגוד מינימלי. טבלה 3 מראה את החלוקה הראשונית של כלל המשקלים.

טבלה 3
כלל המשקלים

טיפוסי המשקלים	גרודים "זכריים"	גרודים בתנועת a לאחר השורש, "נקביים"	מוכפלי עיצורי שורש	יסיפים
דוגמאות	קָטַל, קָטול	קָטְלָה, קָטִילָה	קָטְלוּל, קָטִילֵט	מָקַטַל, מָקִטֵט

חלוקה זו מפורטת יותר מן החלוקה הבינרית למשקלים גרודים ומשקלים יסיפים – יש בה דירוג בין שני הקצוות האלה: המשקלים הנקביים והמשקלים מוכפלי עיצורי השורש תופסים מקום ביניים. מצד אחד אין הם יסיפים, משום שאין בהם תוספת עיצורים על עיצורי השורש, ומצד שני אינם גרודים במובהק. במשקלים הנקביים יש שניכרת מעין גזירה קווית הנראית כגזירה סירוגית, או למצער דו־ערכיות מורפולוגית. לדוגמה, המילה תָּכְנָה נגזרת באופן קווי מן המילה תָּכַן ואין היא הסתרגות מובהקת של השורש תכ"ן במשקל קָטְלָה, וכך גם המילה מְבוֹאָה (בבניין), הבנויה כגזירה קווית של המילה מְבוֹא. אשר למשקלים מוכפלי עיצורי השורש, אלה נחשבים בדרך כלל משקלים גרודים משום שמתקיים בהם עקרון הסדרתיות²⁸ ואין בהם תוספת עיצורים על עיצורי השורש. ואולם גם בהם יש גזירה המבוססת על צורות קיימות ולא על הסתרגות ראשונית של שורש במשקל. לדוגמה הצורות פְּלָבֶלֶב, שְׁחַרְחַר מְבוֹסֶסוֹת על הצורות הקיימות פְּלָב, שְׁחַרְחַר.²⁹

אם כן, הארגון המוצע כאן יוצר הבחנה בין משקלים גרודים מובהקים לבין כל שאר קבוצות המשקלים, שבחלקן נמצאות בגבול שבין הגזירה הסירוגית ובין הגזירה הקווית.³⁰ בסעיפים הבאים מובא פירוט הקבוצות שתוארו.

28. עקרון הסדרתיות פירושו שחברי הקבוצה – קבוצת העיצורים או קבוצת התנועות – באים בסדר קבוע. ראה אורנן, תשס"ג, עמ' 31–32.

29. ראה שורצולד, תשס"ד, עמ' 260–263.

30. כאמור, משקל קָטִילֵט שייך מצד אחד לתבניות הסירוגיות על פי עקרון הסדרתיות, ומצד שני יש בו תכונות של גזירה קווית, היינו תוספת לבסיס קיים בקצהו. וראה שם.

5.2 מיון המשקלים הגרודים

טבלה 4

כלל המשקלים הגרודים

משקלים מלרעיים		משקלים מלעיליים ³¹	
דו־הברתיים		צוריים בראשם; חד־	קָטֹל – גָּדֹל
שורשן 2 פשוט	שורשן 2 כפול תאורטית	הברתיים בצורת היסוד	
קָטֹל – גָּדֹל	קָטֹל – גָּדֹל	קָטִיל – גָּדִיל	

בדרך החלוקה המוצעת כאן מתקבלות כמה דרגות של מיון המשקלים הגרודים: ראשית חלוקה למשקלים מלעיליים ומשקלים מלרעיים, בתוך המלרעיים חלוקה לבעלי תנועה מורפמית אחת (חד־הברתיים) ובעלי שתי תנועות מורפמיות (דו־הברתיים), וחלוקה נוספת במשקלים הדו־הברתיים לפי טיבו של השורשן השני (המרכזי) – פשוט או כפול תאורטית. במשקלים בשורשן מרכזי פשוט ההברה הראשונה פתוחה, ולכן בחלקם היא נחטפת בנטייה,³² ואילו במשקלים בשורשן מרכזי כפול ההברה הראשונה נשארת יציבה ואינה נחטפת בנטייה. אמנם החלוקה מבוססת על המצב ההיסטורי, אך היא מוצדקת גם מן הבחינה הסינכרונית בשל המימוש השונה של הפונמות ההיסטוריות בכ"פ בכל אחת משתי הקבוצות (ראה §5.3.3.1 להלן).

טבלה 5 מציגה את פריסתם של המשקלים הגרודים ה"זכריים" שהתקבלו על פי המיון הזה.

31. בנוסח הראשון של דבריי כיניתי את המלעיליים "משקלים בעלי תנועה מורפמית אחת", בעקבות אורנן (תשס"ג, עמ' 179) ואפרת (תשמ"ז). בהצגה הנוכחית אני הולך בעקבות הבלשנים הרואים בצורת היחיד־נפרד את הצורה הבסיסית בתחושת הלשון של הדובר בימינו, ומציגים אפוא את המבנה כדו־הברתי: 'CVCVC'. בלשנים אלו נחלקים בשאלת מהות הקשרים בין צורת הבסיס של המלעיליים לצורותיהם הנטויות (פֶּלֶב–פְּלֶבִּים). רוזן (תשט"ז, עמ' 231–232) כינה את הצורות האחרות "תמורות משקל", כלומר קבוצת משקלים הקשורים ביניהם ביחסי השלמה, היינו אלומורפים. יחס דומה של גזירה וקשרים בין משקלים הציג שמואל בולוצקי (תשנ"ו, בלי אזכור של רוזן). מנגד מתארת אותי בת־אל (1989) את היחס בין מבנה העומק למבנה השטח וכן את היחס בין צורת היחיד לנטיותיה לא כשינוי במשקל אלא כגזירה קווית, שבה סיומת הנטייה היא שגורמת לשינוי התנועה בעזרת כלל של הרמוניה תנועתית. יהודה פאלק (1996) גורס שהטעם הכללי בעברית הוא מלעילי, וההברות הסופיות הן חוץ־משקליות. תורתו מסבירה היטב את צורת הרבים, אך הנימוקים לצורות בכיני חבור חלשים יחסית.

32. ההיחספות מתרחשת בדרך כלל כאשר התנועה בהברה הראשונה היא תנועת a, נדירה ביותר כשהתנועה היא e ואינה מתרחשת כלל בתנועות u, i, o.

טבלה 5

כלל המשקלים הגרודים

משקלים מלעיליים			משקלים מלרעיים	
משקלים מלעיליים	צוריים בראשם ; חדר- הברתיים בצורת היסוד	דו-הברתיים	שורשן 2 פשוט	
			שורשן 2 כפול תאורטית	
קָטַל - עֶמְקָו	קָטַל - כְּתַב		קָטַל - דָּכַר	קָטַל - פָּקַח
קָטַל - עֶקְצָו	קָטַל - כְּתִיב		קָטַל - כָּבַד	קָטַל - פָּקַח, שֶׁלֹּט
קָטַל - חֲרַבָּו	קָטַל - רָחֹב		קָטַל - נָכַר	קָטַל - שִׁתָּף
קָטַל - זָכַרָו	קָטַל - רָכֹשׁ		קָטַל - כֹּתַר	קָטַל - עָקַר
קָטַל - נִגְדָּו			קָטַל - יֹבֵל	קָטַל - פָּקַח
			קָטַל - גָּמִישׁ	קָטַל - שֶׁלִּיט
			קָטַל - עָצֹב	קָטַל - שָׁכֹר
			קָטַל - גָּדֹל (גְּדֹלִים)	קָטַל - שָׁכֹל
			קָטַל - יָדָק (יָדָקִים)	
			קָטַל - שׁוֹטֵר	
			קָטַל - לָקוּחַ (לָקוּחוֹת)	

הסברים לטבלה

א. בחירת המשקלים. כדוגמאות למשקלים נבחרו שמות משורשים ממשיים, כלומר שורשים מסתעפים – המסתרגים ביותר מצורה אחת – שרק הם מובאים בטבלה. בנקטי דרך זו אני הולך בעקבותיה של אפרת.³³ בעבודות מסוימות העוסקות במשקלים מובאים שמות רבים שאין להם כלל שורשים מסתעפים, כגון קִיטַל (קִיסָר), קָטַל (שֶׁאֲנָן).³⁴ הדבר מעיד שלמעשה מבחינה מורפולוגית שמות אלה אינם תוצרי טבלת שורש-משקל אלא הם שמות שנכנסו ללשון במצב גולמי,³⁵ בדרך של שאילה או בדרך של יצירה קדם-מערכתית. לפיכך הם נמצאים מחוץ לתחום הדיון כאן. מטרת ההבחנה הזאת ליצור חיץ בין דגמי נטייה (או תבניות פונטיות), שהם בעלי אופי אלומורפי ושייכים למבנה השטח, לבין דגמי גזירה, שהם מורפמות השייכות למבנה העומק.

הניתוח כאן הוא סינכרוני, ועל כן הוא שונה מניתוחים דיאכרוניים דוגמת זה של זאב בן-חיים. למשל, משקל קָטַל אינו מוצג כאן כמימוש של אחד המשקלים החדר-הברתיים המלעיליים, אף על פי שמהבחינה הדיאכרונית הוא אכן צורה של אותו

33. אפרת, 1985; תשמ"ז, § 3.2.1.1.

34. ראה אבינרי, תשל"ו, עמ' 169; אבן-שושן, תשל"ו.

35. השווה שורצולד, תשס"ב, ב, עמ' 82.

המשקל. מהבחינה הסינכרונית יש ניגוד מינימלי בין שני המשקלים: פֶּסֶק: פֶּסֶק, גֶּזֶר: גֶּזֶר, פֶּרֶט: פֶּרֶט ועוד, ולפיכך הם משקלים נבדלים.

ב. המלעיליים. בטור המשקלים המלעיליים מוצגים חמישה דגמים. פריסה זו מבוססת על ניתוחה של שורצולד.³⁶ מאחר שאופיים המורפולוגי של משקלים אלו ניכר בעיקר בצורתם הנטויה, קבוצה זו היא היחידה המודגמת בצורתה הנטויה. להלן אביא את ביקורתי על חלוקה זו (§5.3.1).

ג. הצוריים בראשם. בטור המשקלים הצוריים מובאים ארבעה משקלים: קָטֵל, קָטִיל, קָטוּל, קָטוּל. לא הבאתי את משקל קָטֵל, משום שנגזריו, כגון בָּאֵר וְזָאב, הם למעשה מימושים מיוחדים של תבניות טור המלעיליים. מתוך השוואה לערבית מסתבר שמילים אלו הן בעלות תנועה אחת בין שורשן 1 לשורשן 2: בָּאֵר, דִּ'אֵב. צורה זו היא אפוא אלומורף של משקל מלעילי מטור 1 בסביבת טיפוסי השורש ששורשן 2 שלהם הוא הפוצץ הסדקי. אין ניגוד מינימלי בָּאֵר: בָּאֵר,³⁷ ולכן אין לראות בזה משקל עצמאי.

ד. דו־הברתיים בשורשן 2 פשוט. בטור זה משקלים שתוצריהם שמות עצם או שמות תואר. המשקל הראשון בטור, קָטֵל, אינו מאופיין מבחינה זו, משום שתוצריו הם משני הסוגים (דָּבָר, לָבֶן). המשקל האחרון בטור, קָטוּל, הנראה זהה למשקל אחר בטור (גֶּדוּל), תוצריו הם שמות הפועל (שמות אגנטיים: לָקוּחַ, טָחוּן, פָּרוּז). משקל זה נבדל מרעהו בכך שתנועת הברתו הראשונה נשארת יציבה בנטייה ושסיומת הרבים שלו היא -וֹת.

ה. דו־הברתיים בשורשן 2 כפול תאורטית. גם טור זה מאורגן לפי תפקידי המשקלים: משקל קָטוּל העומד בראש הוא משקל של העצמת פעלים, היינו שם עצם מופשט, מתחתיו משקלים המציינים בעיקר שמות עצם, ובחלק התחתון משקלים שעיקר תפקידם שמות תואר. בטור זה אדון בהמשך (§5.3.4).

5.3 יחסי תשלים בקבוצות המשקלים הגרודים

5.3.1 המשקלים המלעיליים

הגישה המקובלת רואה בקבוצת משקלים זו שלוש תבניות התואמות את המצב ההיסטורי, היינו תבנית לכל אחת מתנועות היסוד a, i, u. אפרת רואה בתבניות -e--o-- משקל מהותי אחד מנקודת ראות היסטורית.³⁸ שורצולד קובעת שמבחינה סינכרונית יש בקבוצה זו חמישה משקלים, כמוצג לעיל בטבלה 5.3.³⁹ על פי השיטה

36. שם, א, עמ' 84-87.

37. סימן השאלה לפני מילה או צירוף מציין את אי־קיומם או את אי־היתכנותם (או אי־קבילותם) במישור הסינכרוני, להבדיל מסמן הכוכבית, המציין שחזור היסטורי ושייך לתיאור הדיאכרוני.

38. אפרת, תשמ"ז, §3.2.4.2; 1988, עמ' 229.

39. שורצולד, תשס"ב, א, עמ' 84-87.

הנקוטה במאמר זה יש בקבוצה שני משקלים מורפמיים – קָטַל וקָטַל – משום שבימינו יש ניגוד פורה ביניהם, למשל: נֶעַר: נָעַר, עֶמֶק: עָמַק, בָּטָן: בָּטָן, דִּחָק: דִּחַק, קָצֵר: קָצַר, נָפֶשׁ: נָפַשׁ. תחילתו של ניגוד זה כבר במקרא, כפי שמראה הצמד נֶעַר: נָעַר. נוסף על הניגוד המינימלי המוכח כאן, לכל אחת משתי התבניות תפקיד משלה מבחינת המסומן. המשמעות השלטת של תוצרי קָטַל המחודשים היא הפשטה של תכונה (בלשון הילדים: נֶמֶךְ, עֶנֶק), ואילו המשמעות השלטת של תוצרי קָטַל המחודשים היא הפשטה של פעולה, לדוגמה רָתַע (=רתיעה), פָּנַס (=כינוס, התכנסות), הִדָּף (=הדיפה), סָגַר על קלקיליה (=סגירה)⁴⁰ (ראה §1, ג לעיל).

5.3.2 המשקלים הצורריים הזכריים

בדיקת היחסים המבניים בין ארבעת המשקלים הצורריים מעלה שיש ניגוד בין משקל קָטַל לשלושת המשקלים האחרים, וכן שמשקל קָטַל פורה יחסית ויש תשלום בינו ובין המשקלים קָטוּל וקָטוּל. יש ניגוד מינימלי בין קָטַל ובין קָטוּל: פָּתַב: פָּתִיב, פָּסַק: פָּסִיק, גָּזַר: גָּזִיר, פָּרַט: פָּרִיט. לעומת זאת אין ניגוד מינימלי בין המשקלים קָטַל, קָטוּל וקָטוּל, לדוגמה יש פָּבִישׁ אך אין ?פָּבוּשׁ, ?פָּבוּשׁ; יש רָחוּב אך אין ?רָחִיב, ?רָחוּב; יש רָכוּשׁ אך אין ?רָכִישׁ, ?רָכוּשׁ.

אמנם יש כמה דוגמאות לניגודים מינימליים לכאורה בין שלושת המשקלים הללו, אך בדיקה מדוקדקת יותר מעלה שאין הם ניגודים של ממש. למשל, אביג'יר מביא ליד הצורה יָסוּד את הצורה יָסוּד, אך היא מופיעה במקרא רק בצירוף יָסוּד המעלה ומתקיימת בימינו רק בשם היישוב, ומכאן שאין זו מורפמה לעצמה.⁴¹ בצד המילה פָּתִיב קיים הצירוף קָרוּא ופָּתִיב, אך זהו צירוף כבול וצורתו צורת מקור פועלית מקראית, בלי הקידומת ל- המאפיינת את שם הפועל בעברית בת ימינו כמוֹרְשָׁה מלשון חז"ל, כגון "עת ספור ועת רקוד" (קה' ג, ד). ברור שצורות אלו אינן שייכות למשקל השמני. עוד ניגוד לכאורה הוא הניגוד פָּפִיר: פָּפִיר, אך ברור שאין כאן הסתרגות של שורש אחד בשני משקלים, ואף לא ברור כלל הקשר בין לקסמות אלו ובין תוצרי הידועים של השורש כפ"ר – פָּפִיר, פָּפִיר, פָּפִיר וכו', שעניינם כיסוי פיזי או מטפורי (למשל כיסוי על חטא). השם פָּפִיר הוא אחד משמותיו של האריה, וייתכן שנשאל משפה שכנה או מאחת השפות שהיו סובסטרט לעברית המקראית. מכל מקום, למיטב ידיעתי מספר החריגים לכלל הוא מועט ביותר. חריג אחד יצרה האקדמיה ללשון העברית משקבעה את צִרִיר כמונח העברי לדיסוננס ויצרה את הניגוד המינימלי צִרִיר: צִרִיר.

40. אני מודה לד"ר עמיקם גיא על שהאיר את עיני בעניין זה.

41. אביג'יר, עמ' 239, 348. וכבר אביג'יר טען שאין אלו שני שמות נפרדים. לפי ניסיוני האישי כתובש הגליל העליון, הציבור אינו מתחשב בניקוד הייחודי הזה והוגה את שם היישוב [yesod], ואף לעתים בצורה האליפטית הזאת. הרבר מחזק את הטענה שאין בימינו ניגוד בין שתי הצורות המקראיות.

5.3.2.1 תיאור החריגות

את החריגות מן הכלל המבני המורפולוגי אפשר לתאר כמו שתוארו חריגות פונולוגיות. ידוע כי במערכת העברית המקראית בין הקמץ לפתח יש על פי רוב תפוצה משלימה, היינו הם אלופונים, אבל במקומות מעטים בכל זאת מתקיים ביניהם ניגוד מינימלי. למשל יש ניגוד בין משקל קָטַל ובין צורת העבר בבניין קַל (צָכַר: צָכַר), ובבניין נפעל – בין צורת הבינוני לצורת העבר (נִשְׁכַּר: נִשְׁכַּר). שלמה מורג כינה ניגוד זה ניגוד בעל "עומס פונקציונלי מועט", כלומר ניגוד המתקיים רק במקרים ספורים.⁴² בדומה לזה נוכל לומר שכלל יחסי התשלים תקף כמעט תמיד, אך בין שני המשקלים האמורים מתקיים ניגוד בעל עומס פונקציונלי מועט. על פי הסבר אחר, היחסים המתוארים כאן הם יחסים דקדוקיים, או כללים דקדוקיים, כלומר הכללות. החריגים שאינם ניתנים להכללה נקבעים באמצעות כללים מילוניים,⁴³ וכך יש לראות את החריג של בניין נפעל. כאן יש להבחין בין שני תפקידי המשקל: הסמנטי-המבחין והיוצר. למשקל הזה יש ערך סמנטי מבחין, אך אין לו היצרנות (הפוריות) המאפיינת את מערכת שורש-משקל.

5.3.3 המשקלים הדו-הברתיים בשורשן 2 פשוט

בקבוצה זו יש 11 משקלים מכניים, אך לשיטתי רק ארבעה משקלים מורפמיים, המוצגים כאן לפי תפקידיהם:

- א. שמות עצם: קָטַל – חֲשַׁד, קָטַל – נָכַר, קוֹטַל – פוֹתֵר, אוֹצֵר,⁴⁴ קוֹטַל – יוֹבֵל.
 - ב. שמות תואר של אפשרות הפעולה: קָטַל – קָרִיא, נָגִישׁ.⁴⁵
 - ג. שמות תואר: קָטַל – פָּשׁוּט, קָטוּל – גָּדוּל, קָטַל – יָרֵק, קָטַל – לָבֵן.
 - ד. שמות הפועל: קוֹטַל – רוֹפֵא, שׁוֹטֵר, אוֹיֵב, אוֹרֵחַ, עוֹרֵב, אוֹגֵר, אוֹמֵן, קָטוּל (קָטוּלִית) – לָקוּחַ.
- משקל קָטַל הוא דו-ערכי: הוא מציין שם עצם (דָּבָר), ושייך אפוא לקבוצה א,⁴⁶ וגם שם תואר (לָבֵן, רָשָׁע), ושייך אפוא גם לקבוצה ג.

42. ש' מורג, העברית שבפי יהודי תימן, ירושלים תשכ"ג, עמ' 103 הערה 1. יהושע בלאו רואה במקרים אלו ניגוד פונמי מלא, כלומר לדעתו התנועות המלאות במערכת הטברנית הן פונמות לכל דבר. הוא מורה שהחטפים הם אלופונים של השווא הנע, אף שגם ביניהם נמצא ניגוד מינימלי, לדוגמה בּוּגָּ: אָנִי: אָנִי. ראה בלאו, תשל"א, עמ' 64.

43. ראה שורצולד, תשס"ב, א, עמ' 41.

44. במשקל קוֹטַל ניכרים כמה סימני חיות סינכרונית: יש בו חידושים, כגון פוֹתֵר וּצוֹפֵר, ולא זו בלבד – בקרב הדוברים יש נטייה לומר שוֹכֵר־נְסִיעוֹת (תחת שוֹכֵר) ונִסְתָּם הַגּוֹלָל (תחת גוֹלָל), כנראה לצורך בידול בין קוֹטַל לשמות הפועל ובין קוֹטַל לשמות בלתי אגנטיים. תופעה זו (או "סטייה זו") מלמדת על תחושה לשונית טבעית של הדוברים בנוגע לתפקידי המשקלים. בידול כזה אינו קיים בשם חוֹזֵר, והסיבה הנראית לי היא תחושת הדוברים שיש במשמעותו מן החזרה.

45. הכוונה למשמעות הרווחת של תוצרי המשקל המחודשים בימינו.

46. השייך של קָטַל לקטל ניכר לא רק ביחסי התשלים ביניהם אלא גם בנטיית הציבור לבטא את

ההפרדה בין משקל קטול בקמץ נחטף ובין משקל קטול בקמץ מתקיים פותרת חלק גדול מן הבעיות הנידונות אצל אבינרי,⁴⁷ הן מבחינת הצורה והן מבחינת המשמעות. משקל קטול בקמץ מתקיים אינו פורה בימינו, וכל תוצריו הם מורשה מלשון חז"ל.

כמו משקל קטל גם משקל קטיל דו-ערכי, אך כאן שמות העצם (פָּקִיד, צָמִיד) הם התוצרים המוֹרָשִׁים ואילו התוצרים הסינכרוניים הם שמות התואר, שהמשמעות השלטת שלהם היא אפשרות הפעולה. ככלל, בתיאור סינכרוני של מערכת המשקלים משמעותו של משקל היא משמעותם של תוצריו המחודשים ולא של תוצריו המוֹרָשִׁים. מהבחינה הקוגניטיבית מעמדם של התוצרים המורשים הוא כשל תוצרים שאולים, היינו הם מסורים לדוברים כפי שהם מרובד לשוני היסטורי ואינם נוצרים באמצעות טבלת שורש-משקל.⁴⁸

טבלה 6 מסכמת את ארגון המשקלים הדו-הברתיים בשורשן 2 פשוט לפי תפקידם הסמנטי כפי שהוצג כאן.

טבלה 6

המשקלים הדו-הברתיים בשורשן 2 פשוט

שם הפועל	שם תואר של אפשרות הפעולה	שם תואר יסודי	שם עצם	תפקיד
קטול - לקוח קטיל - רופא		קטול - פִּשּׁוּט	קטל - נָכַר	פירוט המשקלים
		קטול - גָּדוֹל	קוטל - כּוֹתֵר	
		קטל - יָקָ	קוטל - יוֹכֵל	
		קטיל - לָבָן	קטל - דָּבָר	
	קטיל - קָרִיא	קטל - פָּבַד	קטל - נָבַד	
		קטיל - זָרִיז	קטיל - פָּקִיד	

שלושת משקלי השם קטל, קוטל וקוטל, הנתונים בתא אחד, הם בעלי תפוצה דלה ביותר, ויש ביניהם תפוצה משלימה. משקלי שם התואר נפוצים יותר, אך גם ביניהם יש תפוצה משלימה, למשל יש פִּשּׁוּט אך אין פִּשּׁוּט ואין פִּשּׁוּט.⁴⁹ אחד הסימנים

צורת היחיד של ענבים עֲנָב, מתוך שניות גמורה ביחס לאותה מילה היסטורית, שבהופיעה כשם פרטי נהגית עֲנָב ואף נכתבת פעמים רבות עֲנָב. אילו היה כל אחד מן המשקלים בעל ערך מבחין, לא היה מתרחש החילוף הזה.

47. אבינרי, תשל"ו, עמ' 340-348.

48. השווה שורצולד, תשס"ב, ב, עמ' 12.

49. למסקנה דומה הגיע משה בר-אשר בשני מחקרו על תצורת השם בלשון חכמים: בר-אשר,

תשס"ה, 1, עמ' 201-202; תשס"ה, 2.

לאחדות המורפולוגית בין משקלים אלו הוא נדידתם של שמות תואר אחרים ממשקל למשקל בלשון הדיבור: רטוב, עקום, ערום,⁵⁰ עקוב נדדו מקטל לקטול.⁵¹ אילו היה הבדל מהותי בין שני המשקלים הללו, כי אז לא היה מתרחש תהליך זה. כאמור, למשקל קטל יש יחסי תשלים הן עם קבוצת משקלי שם העצם והן עם קבוצת משקלי שם התואר. משקל קטיל הוא משקל עצמאי וחי. קטול וקוטל, משקלי שם הפועל, מקיימים ביניהם יחסי תשלים (אני מתכוון בזה אך ורק למשקל קטיל העצמאי ולא לצורת הבינוני, שהיא אחת מתמורות המשקל של בניין קל⁵²).

קטל נמצא ביחסי תשלים עם משקלי שמות העצם אך ביחסי ניגוד עם משקלי התואר: דָּבַר, דָּבֹר, הָדַר, הָדֹר. לעומת זאת לתוצריו שהם שמות תואר יש יחסי תשלים עם משקלי שמות התואר: יש לָבֵן אך אין לָבוֹן, לָבוֹן,⁵³ לָבֵן. זהו אפוא מצב מסובך.

משקל קטול משמש לפעמים שם עצם (שְׁלוֹם, כְּבוֹד), אך רוב תוצריו כיום הם שמות תואר (גְּבוּהָ, גְּדוּלָּה, חֲסוֹן, טָהוֹר, מְתוּק, קְדוּשָׁה, קָרוֹב, רָחוֹק). מאחר שיש ניגוד מינימלי שאינו חד־פעמי בין קטול ובין קטל, אין הם משקל אחד (שְׁלוֹם: שְׁלָם, כְּבוֹד: כְּבֹד, קָרוֹב: קָרֵב, גְּדוּלָּה: גְּדֹל). כמו כן משקל קטל יצרני במידה מסוימת (שם התואר תָּקַף).

5.3.3.1 משקל קטול

משקל קטל (יוֹכַל, סוּגָר)⁵⁴ קשור בתודעת הדוברים כיום עם משקל קטל (שָׁתַף, עָבַר), משום שההבחנה בין עיצור פשוט לעיצור כפול אינה מתקיימת עוד (למעט במימושים נבדלים של עיצורי בכ"פ). מוטב אפוא למזג שני משקלים אלו יחד בטור המשקלים בעלי שורשן 2 פשוט, כלומר המשקלים שהברתם הראשונה פתוחה, למרות מקרים מועטים שההכפלה הקרויה תאורטית מורגשת בהם (עוֹבַר, אוֹפָה). מאחר שמקובל על רוב החוקרים שכפולות בכ"פ הן פונמות לעצמן, ומאחר שאין כל ניגוד מינימלי בין שני המשקלים (כגון עָבַר: עוֹבַר, יִיכַל: יוֹכַל, אֶפָה: אוֹפָה), אין מניעה לראות בשני המשקלים הללו משקל אחד. להערכתנו, מבחינה קוגניטיבית דוברי הלשון חשים בתוצרי שני המשקלים הללו תבנית אחת. נוסף על כך רוב השמות במשקלים אלו הם גולמיים, כלומר אינם תוצרי הסתרגות שורש ומשקל, ולא

50. נראה שהצורה עָרַם הן כשם עצם מופשט והן כשם תואר בנויה במשקל קטל, שאינו ברשימות המשקלים שסרתי. זוהי צורה הבנויה משורש מסתעף וממשקל לא מסתעף (השווה 5.3.6 להלן).

51. ראה שתיל, תשס"ג, עמ' 349.

52. שלא כדעתו של אבינרי. למונח תמורות משקל ראה הערה 31 לעיל.

53. קביעה זו נכונה בתנאי שלא נביא בחשבון את השמות הפרטיים. אם כן, נאמר שיש ניגוד בין לָבֵן ובין השם הפרטי לָבוֹן (של האיש פינחס לבן ושל היישוב הקרי על שמו).

54. רוב השמות במשקל זה, כגון אוֹלָם, שוּעַל, הם שמות גולמיים (או שאולים) ואינם תוצרי הסתרגות שורש ומשקל.

זו בלבד: מהם נגזרו שורשים, לדוגמה השורש סל"ם (הסלים) מסלם והשורש אכ"ף (אכיפה) מאכף.

לסיכום התמונה המסובכת של מערכת זו, נראה כי כל המשקלים המוצגים בתא אחד מהווים משקל מורפמי אחד, ובמידה רבה גם המשקלים המוצגים בטבלה בצלילית אחידה מהווים משקל מורפמי אחד.

5.3.4 המשקלים הדו-הברתיים בשורשן 2 כפול תאורטית במערכת זו המצב מסובך, בשל ריבוי המשקלים ותפוצה מועטה של רבים מהם, אך נראה כי מבחינת המסומן יש בה שלושה תפקידים בלבד, כמוצג בטבלה 7.

טבלה 7

המשקלים הדו-הברתיים בשורשן 2 כפול תאורטית

תפקיד המשקל	הפשטת פועל	שם עצם אדו-רבאלי	תכונה מולדת
פירוט המשקלים	קטול – פקח (קטל – ספר)	קטל – פקח, שלט	קטל – פקח
		קטל – שתף	קטיל – שליט
		קטל – עקר	קטול – שכור
			קטול – שפול

המונח שם עצם אדו-רבאלי להגדרת קבוצת המשקלים קטל, קטל, קטל הולם את המשמעויות העיקריות של תוצריהן, ונראה לי שיש להוסיף עליהן את היסוד הסמנטי של קביעות וחזרה, המצוי, כנראה, בכל התבניות בעלות שורשן מרכזי כפול – הפועליות, השמניות והתואריות. למשל שותף קרוב בצורתו ובמשמעו למשותף ועובר הוא בעל זיקה קרובה למעופרת. באחרונה חודש השם טוגן-ים (=צ'יפס), שיש בו מעין קיצור של הבינוני מטוגן.⁵⁵ לא ידוע לי על יחסי ניגוד בין המשקלים בטור זה. כאמור ב-5.3.3.1 לעיל, ייתכן שיש להוציא את המשקל הזה מקבוצת המשקלים בעלי שורשן 2 כפול תאורטית ולראות בו תת-סוג של המשקלים בעלי שורשן 2 פשוט, וייתכן שעדיין לא הגיעה העת להכריע בעניין זה ויש להשאיר בו את סימני השאלה.

בין המשקלים המציינים תכונה מולדת יש יחסי תשלום, אך קשה במקצת להגדיר את תפקידם של חלק מתוצריהם. לדוגמה, במבט ראשון לא נראה שהלקסמה תפוח מציינת תכונה, מאחר שהיא שם עצם ולא שם תואר. ואולם ניתן ליישב סתירה זו: מאחר שהמעבר המטונימי משם תואר לשם עצם הוא מתופעות הלשון השכיחות ביותר, סביר שמילה זו ציינה מלכתחילה מושג בעל תכונה מולדת של תפוחות, ורק אחר כך התקבעה כשם עצם. וסביר שגם המילה צפור, שלפי המיון המוצע כאן היא

55. אף נראה לי כי לצורת הסלנג צ'יפס יש זיקה תוכנית-צורנית לצורה משופר.

במשקל שעיקרו שמות תואר (שְׁפֹר, גְּפֹר), יש בה מהבחינה הסינכרונית איזו תכונה קבועה של צפירה.⁵⁶

במשקל קָטַל יש כמה שמות עצם מופשטים (דָּבַר, סִפֵּר, שָׁלַם, סָפַק), אך אין הם פוגעים בתיאור הסינכרוני המוצע כאן.⁵⁷

5.3.5 המשקלים הגרודים ב-a בסופם, הגרודים ה"נקביים"

טבלה 8

המשקלים הגרודים הנקביים

מאפיין צורני	שורשן 2 פשוט; תנועה מורפמית אחת		שורשן 2 כפול תאורטית; שתי תנועות מורפמיות
מקום התנועות המורפמיות	בין שורשן 1 לשורשן 2	בין שורשן 2 לשורשן 3	בין שורשן 1 לשורשן 2 ובין שורשן 2 לשורשן 3
	קָטַלָּה - בָּטְנָה	קָטַלָּה - גָּרִירָה	קָטַלָּה - בָּקָשָׁה
	קָטַלָּה - חֲצָפָה	קָטַלָּה - גָּרְרָה	קָטַלָּה - חֲבֹרָה
	קָטַלָּה - בָּטְנָה	קָטַלָּה - גָּנְכָה	קָטַלָּה - בָּפֹרָה
	קָטַלָּה - אֲשָׁרָה	קָטַלָּה - עֲכֹנָה	
	קָטַלָּה - נָכְרָה	קָטַלָּה - גָּרֹרָה	
		קָטַלָּה - גָּדְלָה	

5.3.5.1 המשקלים הגרודים הנקביים בתנועה מורפמית אחת בין שורשן 1 לשורשן 2 בין המשקלים הנקביים בתנועה מורפמית אחת בין שורשן 1 לשורשן 2 יש מידה רבה של יחסי תשלום. חריגים לכלל זה הם למשל בָּטְנָה: בָּטְנָה, שניהם משורש בט"ן, אך החריגים מעטים, משמע עומס הניגוד בין המשקלים מועט. המילים בָּטְנָה וּבָטְנָה מדגימות את שאמרת לעיל (§5.1), שמשקל שייך לעתים למכניזם הגזירה הקווי ולא למכניזם הגזירה הסירוגי: בָּטְנָה נגזרת מן הבסיס בָּטַן, השמות במשקל זה שייכים לשני משקלים היסטוריים נבדלים (ראה אבינרי, תשל"ו), אך מבחינת היחסים הסינכרוניים הם משקל אחד. ההשוואה אל הערבית מראה שהצורה צְפֹר הייתה במקורה בעלת שורש מרובע, והעברית התאימה אותה למערכת התלתית. נראה שהשורש צפ"ר נגזר ממנה (אני מודה לפרופ' בראשר על הערה זו). אולם במישור הסינכרוני המילה צִפְּפֹר עשויה להיתפס כמציינת בעל תכונה של צפצוף או צפירה. להבנתי, לכך התכוון המשורר-המלחין עמנואל זמיר בשורה "להקות כנף אל הקן תצפורנה" – הציפורים משמיעות קולות (של ציפורים) בדרכן אל הקן.

56. רוב שמות העצם הללו אינם משמשים כרכיבים עצמאיים מבחינה תחבירית-לקסיקלית, אלא הם רכיבים בצירופים כבולים: נָקַם וּשְׁלַם, לא היה סיפק בידו, חלקי הדיבר, או שמות פעולה נבדלים משמות הפעולה הסדירים: דיבר: דיבור, סיפר: סיפור – כולם שייכים למשלב לשון גבוה. ניתן לקבוע אפוא כי בשלשן המדוברת משקל קָטַל הוא משקל מובהק למדי של שמות תואר. אין גזירה חדשה בתפקיד שם הפעולה, למעט סִפֵּר.

57. רוב שמות העצם הללו אינם משמשים כרכיבים עצמאיים מבחינה תחבירית-לקסיקלית, אלא הם רכיבים בצירופים כבולים: נָקַם וּשְׁלַם, לא היה סיפק בידו, חלקי הדיבר, או שמות פעולה נבדלים משמות הפעולה הסדירים: דיבר: דיבור, סיפר: סיפור – כולם שייכים למשלב לשון גבוה. ניתן לקבוע אפוא כי בשלשן המדוברת משקל קָטַל הוא משקל מובהק למדי של שמות תואר. אין גזירה חדשה בתפקיד שם הפעולה, למעט סִפֵּר.

והיא באה לציין את חלקו הפנימי של הבגד הקרוב לבטן; בַּטְנָה נגזרת מִבָּטֶן במובנו הרשמי, פיסטוק. הוא הדין למילים חֲמֶרָה: חֲמֶרָה: שתיהן בנויות על המילה חֶמֶר בשני מובניה – (א) דבר חמור ורציני; (ב) טִין, ובהרחבה כל דבר מוחשי שאפשר לצור ממנו צורות. תיאור הניגוד כבעל עומס פונקציונלי מועט נכון בשני המקרים. אם ניגודים מסוג זה יהפכו לפוריים יהיה פירוש הדבר שחל שינוי באופייה של הלשון, ואז יצטרך גם התיאור להשתנות.

5.3.5.2 המשקלים הגרודים הנקביים בתנועה מורפמית אחת בין שורשן 2 לשורשן 3 משקלים אלו הם בעיקרם משקלים מופשטים גזורי פועל, היינו שמות פעולה של בניין קל. בעבר הם נמצאו ברוב המקרים בתפוצה משלימה, אך כיום משקלים מן הקבוצה הזאת משמשים ליצירת הבחנה מן המשקל הבסיסי קְטִילָה לצורך גיוון המשמעות.⁵⁸ דוגמאות: גְּרִירָה: גְּרָרָה, רְאִיָּה: רְאָיָה, כְּפִיפָה: כְּפִפָּה.⁵⁹

טבלה 9

המשקלים הגרודים הנקביים בתנועה מורפמית אחת בין שורשן 2 לשורשן 3

תפקיד	הפשטה בלתי מאופיינת של פועלי קל	הפשטה מאופיינת של פועלי קל ופיעל ⁶⁰	הפשטה לא פועלית, אוסף, תוצאת הפעולה
פירוט	קְטִילָה – גְּרִירָה	קְטִילָה – גְּרָרָה	קְטוּלָה – גְּרוּרָה
		קְטִילָה – שְׂאֵלָה	קְטִילָה – גְּדִלָה
		קְטוּלָה – שְׂבֻדָּה	

58. השוואה בין שימושי של משקל קְטִילָה בעברית לאלה של מקבילו בערבית מראה כי השימושים בעברית הם תוצאת התפתחות ואינם מתכונותיו המולדות של המשקל. בערבית המשקל מציין פעמים רבות את תוצאת הפעולה ולא את הפעולה עצמה. לדוגמה, גִּיזִירָה (=אי או חצי אי) היא תוצאת פעולת הגזירה; טחינה היא תוצאת טחינת הגרעינים (בהתייחדות המשמעות לגרעיני שומשום); קטיפה (=אריג או ממתק) היא תוצאת איסוף של רכיבים; קטיעה (=קָרַע וגם נחלה פאודלית) היא גם שם הפעולה וגם התוצאה; חדיקה (=גָן) היא התוצאה של אחדק (=הקיף, כיתר); ח'ליפה (=ח'ליף) הוא דווקא שם הפועל של ח'לף (=מילא מקום); הצורה כתיבה (=פלוגת פרשים) היא אטומה ביותר מבחינת הקשר שלה לפועל כתב; פציחה (=קלון) היא אמנם בעלת משמעות מופשטת ויכולה להיחשב שם פעולה, אך הפועל כולו הוא מתחום המופשט, כך שאין בין תוצריו הבחנה בין מוחשי ומופשט; נתיג'ה (=תוצאה, מסקנה) היא מופשטת ביחס לתוצרים אחרים של השורש, כגון נתאג' (=תוצרת, יכול); סחינה היא מילה המצויה בלהג ולא במילון הכללי, אך בהיותה שם מוחשי, מאכל (החמין המרוקאי), נראה כי היא משתלבת בקבוצת התוצאות (מוצרים ומאכלים) כמו טחינה וקטיפה (המילים הערביות על משמעויותיהן הובאו כאן על פי איילון ושנער, תש"ך).

59. השווה שרביט, תשס"ה; רביד, תש"ס.

60. שְׂבֻדָּה היא שם הפעולה של קל, אך שְׂבֻדָּה היא שם פעולה מסומן של פיעל – בְּשֹׁר (השווה רביד, תש"ס).

מפריסת הטבלה ניתן לראות כי השורש גר"ר, הנמצא בכל הטורים, יכול להסתרג בשלושה משקלים בלבד מתוך השישה, וזהו מספר המשקלים המורפמיים בקבוצה זו.

5.3.5.3 המשקלים הגרודים הנקביים בשורשן 2 כפול תאורטית

המשקל הרווח ביותר בקבוצה הוא קטלה, שיש לו תפקיד של שם הפעולה בבניין פיעל ומשמעות נבדלת בדרך כלל משם הפעולה הסדיר קטול, לדוגמה ספון: ספנה, קבול: קבלה, תקון: תקנה, צוי: צואה. לעומת זאת שני המשקלים האחרים, קטולה (חבורה, פטוחה) וקטולה (בפורה), אינם יצרניים, ולפיכך אין לקבוע כל הכללה על שימושיהם, וממילא אין הם גורם עצמאי במערכת. המשמעות המיוחדת של פטוחה (מעין הבטחה או ביטוח עסקי) מחזקת את הקשר של תבניתה לשימוש של המכלול כשם פעולה.

5.3.5.4 על המשקלים הגרודים הנקביים בלשון המקרא ובעברית החדשה

הזיקה בין משקל נקבי ובין משקל זכרי שנראה שהוא בנוי עליו שונה בעברית המקרא מזו שבלשון ימינו. במינוח יקובסוני ניתן לומר שבמקרא פעמים רבות ההבדל בין המשקלים נמצא בתחום הפואטי או האמוטיבי של הלשון, כלומר הוא פנים-לשוני (לדוגמה אכל: אכלה, עץ: עצמה, אהב: אהבה, הדר: הדרה),⁶¹ ואילו בעברית בת ימינו ההבדל הוא בתחום הרפונציאלי, כלומר ההבחנה היא בין מושגים בעולם (שליד: שליחה, פטן: פטנה, תכן: תכנה, מבוא: מבואה, מקדח: מקדחה, משטר: משטרה). דוגמה מובהקת לכך היא צמד המילים שיר: שירה, שהוא בעל הבחנה רפונציאלית בלשון ימינו אך לא במקרא.

5.3.6 המשקלים הזכריים בהכפלת יסודות שורש

מרשימת המשקלים בספרו של אבינרי⁶² יש להוציא את המשקלים שאינם תלתיים, משום שלפי השיטה כאן, משקל עצמאי הוא משקל המתממש בגזרת השלמים (§4 לעיל). ואלו הם: פלפל – גלגל, פלפל – צאצא, פלפל – צלצל, צרצר, פלפל – קדקד, פלפל – גרגיר, פלופל – צרוער, פופל – כוכב, פילול – גיחוח, פלפל – פשפש, פלפול – בקבוק, פלפול – דלדול. רשימה זו כוללת משקלים דלי תפוצה, משקלים שגזירונם שנוי במחלוקת ושמות שאולים. יש להניח שמשקלים אלו הם אלומורפים של משקלי ההכפלה של השורשים התלתיים ואינם משקלים יצרניים בטבלת שורש-משקל.

נוסף על כך יש להוציא מן הדיון משקלים שתוצריהם מילים יחידות, גם אם הם מבוססים על שורשים תלתיים (השווה הסבר א לטבלה 5 לעיל): פפפל – פרפב,

61. ראה גזניוס, עמ' 275.

62. אבינרי, תשל"ו, עמ' 449–485.

פֶּעֶל - דָּרַס (מִן דָּרִיס), פֶּעֶל - זָרַף, פֶּעֶל - שָׁאָן, פֶּעֶל - פָּרַח, פֶּעֶל - גָּפֶן. מִשְׁקַל פֶּעֶל (עָרַב) הוא אלומורף של מִשְׁקַל קָטַל בגזרת המרובעים, היינו שם פעולה של בניין פיעל, ולכן אין הוא מִשְׁקַל לעצמו. אנו נשארים אפוא עם מספר מצומצם של מִשְׁקָלִים: שניים בהכפלת שורשן 3, פֶּעֶל ופֶּעֶלִיל, ושלושה בהכפלת שורשנים 2-3 - פֶּעֶלֶל, פֶּעֶלֶל ופֶּעֶלֶלֶל, כמוצג בטבלה 10.

טבלה 10

המִשְׁקָלִים הזכריים בהכפלת יסודות שורש

מאפיין צורני	הכפלת שורשן 3	הכפלת שורשנים 2-3
פירוט	קָטַל - פֶּטְנָן	קָטַל - לִבְנָן
	קָטַלִּיל - לִבְנִין	קָטַלְטוּל - חִלְכָלוּב
		קָטַלְטוּל - קָטַנְטָן

על פי בוחן הניגוד המינימלי, יש ניגוד בין הטור בהכפלת שורשן אחד ובין הטור בהכפלת שני שורשנים: לִבְנִין (מִן פֶּרַף): לִבְנָן (הקטנה של לִבְנָן), אם כי הניגוד הזה כשלעצמו הוא בעל עומס פונקציונלי מועט. בתוך הטורים אין ניגוד מינימלי אלא תפוצה משלימה: יש פֶּטְנָן אך אין פֶּטְנִין; יש לִהְיוּט אך אין לִהְטִיט; יש לִבְנִין אך אין לִבְנָן כתוצר של הסתרגות שורש ומשקל.⁶³ המִשְׁקָלִים בעלי הכפלת שני שורשנים נמצאים בתפוצה משלימה בדרך נטייתם: בחור שחרחר: בחורה שחרחרת, ילד קטנטן: ילדה קטנטונת. תפקיד המִשְׁקָלִים בטור הזה הוא סימון הקצנה ברצף הסמנטי, היינו הקטנה או העצמה (על פי רוב של שם תואר). במִשְׁקָלִים בעלי הכפלת שורשן אחד סימון ההקצנה בולט פחות, ולעתים התפקיד הוא יצירת שם משם אחר, לדוגמה פֶּטְנָן - כלי נגינה בעל בטן.⁶⁴ אם כן, לאחר שהפעלנו את הכללים המתורניים על רשימת המִשְׁקָלִים המוכפלים הזכריים של אבינרי, יָרַד מספר המִשְׁקָלִים המורפמיים מתשעה-עשר לשניים בלבד.

5.4 דוגמאות מן המִשְׁקָלִים היסיפים בראשם

5.4.1 מִשְׁקָלִים אחדים בתחילית תי"ו

במִשְׁקָלִים בתחילית תי"ו המִשְׁקָלִים המכניים האלה (לפי סדר תפוצה יורד): תִּקְטִיל - תִּבְשִׁיל, תִּקְטִילַת - תִּגְבֵּרַת, תִּקְטִילָה - תִּפְאֹרֶה, תִּקְטִילָה - תִּרְדָּה, תִּקְטִילָה - תִּפְעָה, תִּקְטִיל - תִּשְׁלוּם, תִּקְטִילַת - תִּנְשָׁמַת, תִּחְלִילַת, תִּקְטִיל - תִּבְרוּג, תִּינוּק, תִּקְטִל - תִּחְמָס, תִּשְׁבַּ, תִּקְטִילַת - תִּסְפֵּת, תִּחְבֵּת, תִּקְטִל - תִּשְׁבֵּץ, תִּקְטִילָה -

63. יש במילון לִבְנָן כתוצר הֶלֶחֶם: לבן + נון (נון היא המילה הארמית לדג).

64. השווה שורצולד, תשס"ד, עמ' 261-263.

65. הניתוח נעשה על פי המצוי במילון "רב-מילים" (שווקה, תשנ"ז).

תִּאָחִיזָה, תִּקְטָלָה – תִּפְאָרָה, תִּקְטָלָה – תִּואָנָה (מִן אֲנִי), תִּקְטָלָה – תִּאָוֶנָה (מִן אֲנִי). שְׁנֵי הָאֲחֵרִים מִסְתַּרְגִּים בְּשׁוֹרֵשׁ אֶחָד בִּלְבַד.

בְּקִיבוֹן זֶה שֶׁל מִשְׁקָלִים כִּלְלִי אֶת הַמִּשְׁקָלִים מְגֻזְרוֹת הַשּׁוֹרְשִׁים הַעֲלֻלִים. בַּמִּשְׁקָל תִּקְטָלָה כְּלֻלֹת כָּל הַצּוּרוֹת הַרְבוֹת מִשּׁוֹרֵשׁ ע"ו, כְּגוֹן תִּנּוּחָה, תִּנּוּמָה. בַּמִּשְׁקָל תִּקְטָלָה כִּלְלִי אֶת תּוֹצְרֵי הַהִסְתַּרְגּוֹת הַבָּאִים: מְגֻזְרַת פ"ו תִּדְעָה, תִּכְחָה, תִּלְדָּה, תִּפְעָה, תִּרְשָׁה; מְגֻזְרַת ע"ע תִּהְלָה, תִּחְלָה, תִּחְנָה, תִּמְסָה, תִּפְלָה, תִּחְקָה; מְגֻזְרַת פ"ל תִּוְנָה, תִּודָה, תִּוְרָה; מְגֻזְרַת ל"י תִּחְנָה, תִּכְלָה, תִּלְאָה, תִּקְרָה, תִּקְנָה, תִּעֲנִיָה, תִּעֲשִׂיָה.

הַסִּיכָה לְקִבְעָה זֶה הִיא שֶׁהַצּוּרָה הַמִּוֹרְפָמִית שֶׁל הַמִּשְׁקָלִים הִלְלוּ הִיא בְּגֻזְרַת הַשְּׁלֵמִים, וְלִפִּי שִׁטַּת הַנִּיתוּחַ כֵּאן (§4 לְעִיל) כָּל מוֹפְעֵי הַגְּזֻרוֹת אֵינָם מִשְׁקָלִים לְעִצְמָם אֶלָּא מִיְמוּשִׁים שֶׁל מִשְׁקָלִים קִיּוּמִים. אִמְנֵם נִיתֵן לְרֹאוֹת גִּיווֹן רַב גַּם בְּתוֹךְ אוֹתָהּ הַגְּזֻרָה, בְּמִיּוּחַד בְּגֻזְרַת ל"י, אֲךָ נִרְאָה לִי שֶׁאֵלָּה גִּיווֹנִים חֲסֵרִי עֶרֶךְ מִבְּחִין מִבְּחִינַת הַמִּסּוּמָן. אִפְשָׁר לִשְׁאוֹל אִם צוּרוֹת כְּגוֹן תִּקְרָה, תִּקְרָה הֵן מִיְמוּשִׁים שֶׁל תִּקְטָלָה אוֹ שֶׁל תִּקְטָלָה, אֲךָ שֶׁאֵלָּה זֶה בְּעֵצֶם חֲסֵרַת חֲשִׁיבוֹת, מִשּׁוֹם שֶׁבִּין שְׁנֵי הַמִּשְׁקָלִים יֵשׁ יַחֲסִי תִּשְׁלִים, וְהֵם מִהוּוִים אֶפּוֹא מִשְׁקָל מוֹרְפָמִי אֶחָד. גַּם צוּרָה כְּגוֹן תִּאָוֶנָה מִשּׁוֹרֵשׁ אֲט"ט (תַּחַת תִּאָטָה הַצּוּרָה בְּשׁוֹרֵשׁ ע"ע) מֵאֲשַׁרֶּת שֶׁהַצּוּרוֹת הַפּוֹנְטִיּוֹת הִלְלוּ אֵינָן נִבְדְּלוֹת מֵהוֹתִית.

נִיגוּד מִיְנִימִלִּי מוֹבָהק נִמְצָא בֵּין מִשְׁקָל תִּקְטָלִיל הַנִּפּוֹךְ בִּיּוֹתֵר וּבֵין מִשְׁקָל תִּקְטָלָה. יוֹכִיחוּ זֹאת הַנִּיגוּדִים הַמִּיְנִימִלִּים הַבָּאִים: תִּזְכִּיר: תִּזְכִּרָה, תִּסְבִּיף: תִּסְבִּכָה, תִּסְמִין: תִּסְמִנָה, תִּרְכִּיב: תִּרְכִּכָה, תִּפְזִיר: תִּפְזִרָה. גַּם מִבְּחִינַת הַתִּפְקִיד יֵשׁ בִּינִיָּהם הַבְּדִלִים: תִּקְטָלִיל מִסּוּמָן, לִפִּי מִמְצָאִי, פִּרִּיט מוֹגֵדֵר הֵיטֵב בַּמַּעֲרַכַת כִּלְשָׁה, וּבְכֻלָּל זֶה מַעֲרַכַת תִּאֲוִרִית, וְלִכְּן יֵשׁ לוֹ בְּרֹב רֹבֵם שֶׁל הַמַּקְרִים צוּרַת רַבִּים. לְעוֹמְתוֹ מִשְׁקָל תִּקְטָלָה אֵינּוּ מֵאֻפִּיין, כְּלוֹמֵר הוּא יִכּוֹל לִסְמֵן פִּרִּיט מוֹחֲשִׁי, לְמִשְׁל תִּחְפֹּשֶׁת, תִּלְבֹּשֶׁת, תִּרְכִּכָה, אֲךָ גַּם מוֹשֵׁג מוֹפֶשֶׁט שֶׁאֵינּוּ נוֹחַ לְרִיבּוּי, לְמִשְׁל תִּשְׁחָרַת, תִּפְזִרָה, תִּצְרִכָה. נִיגוּד מוֹבָהק פָּחוֹת יֵשׁ בֵּין הַמִּשְׁקָלִים תִּקְטָלִיל וְתִקְטוּל, כְּגוֹן תִּלְמִיד: תִּלְמוּד, תִּשְׁלִים: תִּשְׁלוּם. נִיגוּד זֶה הוּא בַּעַל עוֹמֵס פּוֹנְקִצִּיּוֹנִלִי מוֹעֵט.

מִשְׁקָל תִּקְטוּלָה נִמְצָא בַּתְּפוּצָה מִשְׁלִימָה עִם הַמִּשְׁקָל תִּקְטָלָה. עַל פִּי רֹב מִשְׁקָל תִּקְטוּלָה הוּא צוּרָה שֶׁל גִּזְרַת ע"ו וְשֶׁל גִּזְרַת פ"ג. הַחֲרִיגִים מֵעֵטִים: תִּכְרוּאָה, תִּדְלוּחָה, תִּפְאָוֶנָה, תִּרְפּוּאָה. בַּמִּשְׁקָל תִּקְטָלָה מִסְתַּרְגִּים שׁוֹרְשִׁים מִן הַשְּׁלֵמִים, וּמַעֲט שׁוֹרְשֵׁי פ"ג: תִּחְפֹּשֶׁת, תִּחְמֹשֶׁת, תִּחְפֹּשֶׁת, תִּעֲרֹכֶת (הַחֲרִיגִים הֵם כַּעֲשֵׂרָה אַחוּזִים מִמוֹפְעֵי תִקְטוּלָה). כְּלָל דְּקִדּוּקִי אֶפּוֹא מִשְׁקָל תִּקְטוּלָה מִסְתַּרְגִּים בְּשׁוֹרֵשׁ פ"ג וּמִשְׁקָל תִּקְטָלָה בְּשׁוֹרֵשׁ גִּזְרַת הַשְּׁלֵמִים, וְהַחֲרִיגִים לְכָלִּל הַדְּקִדּוּקִי פּוֹעֲלִים עַל פִּי כִלְלִים מִלּוּנִיִּים. שְׁנֵי הַמִּשְׁקָלִים נִמְצָאִים בַּתְּפוּצָה מִשְׁלִימָה עַל פִּי שְׁנֵי בַחֲנִים: (א) אֵין שׁוֹרֵשׁ אֶחָד הַמִּסְתַּרְגִּים בְּשִׁנְיָהֶם לְכַדִּי יִצִּירַת שְׁתֵּי לְקִסְמוֹת מִנּוּגְדוֹת; (ב) אֵין לָהֶם תִּפְקִידִים סִמְנִיִּים נִבְדְּלִים. כָּל שֶׁאֵר הַמִּשְׁקָלִים בְּדֶרֶךְ כָּלִל אֵינָם יוֹצְרִים נִיגוּד מִיְנִימִלִּי, וְגַם אֵין לָהֶם יִסוּד מִיּוּחַד מִבְּחִינַת הַתִּפְקִיד, לְמִשְׁל תִּפְאָרָה וְתִפְאָרָה אֵינָם מִנּוּגְדִים אֶלָּא נִרְאִים כְּשֵׁנִי

מימושים של משקל אחד. לפי הממצא ב"רב-מילים", הניגודים המינימליים הם הזוג **תְּקוּבֹל**: **תְּקַבֵּלְתָּ** וכן **תוֹתֵב**: **תוֹתֵבְתָּ**, **תוֹסֵף**: **תוֹסֵפְתָּ** (**תְּקַטֵּל**: **תְּקַטֵּלְתָּ**). אלו אפוא ניגודים בעלי עומס פונקציונלי מועט.

בסך הכול מ-15 משקלים מכניים⁶⁶ יש, על פי השיטה המוצגת כאן, רק שלושה משקלים מורפמיים: **תְּקַטֵּל** ו**תְּקַטֵּלְתָּ** הם בעלי אופי ניגודי מובהק, ו**תְּקַטֵּל** נמצא עמם בניגוד בעל עומס פונקציונלי מועט (**תְּלַמִּיד**: **תְּלַמּוּד**).

5.4.2 משקלים בתחילית אל"ף

על פי רשימת אבן-שושן, המשקלים בתחילית אל"ף הם: **אָקְטַל** – **אָמְצַע**, **אָקְטַל** – **אָקְדַח**, **אָקְטַל** – **אָבְנַט**, **אָקְטַל** – **אָשְׁפּוּל**, **אָקְטַל** – **אָזְפָּרָה**, **אָקְטַל** – **אָשְׁמּוּרָה**, **אָקְטַל** – **אָשְׁמָרְתָּ**.

ההבחנה בין המשקלים **אָקְטַל** ו**אָקְטַל** חסרת ערך, משום שהיא מבוססת על סימני ניקוד שאינם מובחנים כיום, וגם אין בה כל תועלת אחרת. תוצרי המשקל הם (על פי ברקלי): **אָבְנָר**, **אָבְהָל**, **אָבְהָן**, **אָבְזָר**, **אָבְחָן**, **אָבְרָשׁ**, **אָזְרָח**, **אָחְפָּר**, **אָכּוֹן**, **אָכּוּב**, **אָכְסָף**, **אָכְסָר**, **אָלְזוֹן**, **אָלְמָן**, **אָנְטַל**, **אָצְבַּע**, **אָמְצַע**, **אָקְדַח**, **אָקְרָן**, **אָרְאֵל**, **אָרְבַּע**, **אָשְׁפּוּל**, **אָשְׁפָּף**, **אָשְׁפָּר**, **אָשְׁלָב**, **אָשְׁלָג**, **אָשְׁנָב**, **אָתְנָח**, **אָתְנָן** (משורש תנ"ן, שהוא אלומורפי לשורש נת"ן). לכאורה זו רשימה פורייה למדיי, אך ברשימת המילים באות אל"ף במילון "רב-מילים" שקולות במשקל זה, כלומר בשורשים מסתרגים, חמש מילים בלבד: **אָמְצַע**, **אָצְבַּע**, **אָרְבַּע**, **אָקְרָן**, **אָשְׁחָר** (צמח). לדעתי, על אלו יש להוסיף את **אָזְרָח** (משורש זר"ח)⁶⁷ ואת **אָתְנָן**.

במשקל **אָקְטַל** אין שקולים שורשים עבריים (**אָבְנָט**, **אָבְרָךְ**, **אָבְרָק**, **אָטֵלָב**) מלבד אחד: **אָבְרָק**. זה שם של כוכב, ולכן נראה שהוא משורש בר"ק. במשקל **אָקְטַל** שקולות המילים (על פי ברקלי) **אָגְרוּף**, **אָצְבּוּעַ**, **אָקְדוּחַ**, **אָשְׁפּוּל**, **אָשְׁפּוּל**, **אָתְרוּג**, ועל פי מילון "רב מילים": **אָגְרוּף**, **אָפְרוּחַ**, **אָשְׁפּוּל**, **אָשְׁפּוּל**, **אָשְׁרוּשׁ**. מרשימתו של ברקלי עולה כי יש ניגוד לקסמי בזוגות **אָצְבַּע**: **אָצְבּוּעַ**, **אָקְדַח**: **אָקְדוּחַ**, **אָשְׁפּוּל**: **אָשְׁפּוּל**. אולם על פי מילון "רב-מילים" הניגודים אינם אמתיים. במילון זה אין **אָצְבּוּעַ**; **אָקְדַח** ו**אָקְדוּחַ** הם וריאנטים חופשיים – **אָקְדוּחַ** מצוי רק בשירה של ראשית המאה העשרים וכן לפני הסימטָה־ן (**אָקְדוּחַן**);⁶⁸ **אָשְׁפּוּל** אינו קיים

66. ברשימתו של אבן-שושן (תש"ל, עמ' 1586) תשעה משקלים.

67. במקרא למילה אזרח שתי משמעויות: (א) צמח העולה מן האדמה – משמעות העלייה והיציאה הן משמעויות השורש זר"ח (השווה זריחת השמש); (ב) תושב קבע בארץ. המשמעות השנייה עשויה להיות מטפורה של הראשונה (האזרח הוא קבוע וקשור לאדמה, בדומה לצמח שעולה מן האדמה ובניגוד למי שבא מבחוץ, כגון הגֵר). אכן משמעות א עולה במקום אחד בלבד לעומת ריבוי המופעים של משמעות ב, אולי בשל נושאי הטקסטים, ואף על פי כן תיאור ההתפתחות הסמנטית הוא סביר.

68. בתכנית הטלוויזיה "ארץ נהדרת" הציגו את השר רפאל איתן כשבידיו אקדח והוא אומר: "יש

בלשון ימינו. נראה אפוא כי התבניות אָקטל, אָקטל, אָקטל, אָקטל ואָקטול מהוות משקל אחד בלבד הן על פי בוחן הניגוד המינימלי והן על פי בוחן המשמעות. נוסף על כך, נראה כי בקבוצה זו יש יחסי תשלום גם על פי דגמים תנועתיים, לפחות בין אָקטול ומקטול, מְקטול, פְּקטול (תְּבִרוֹג). לפי בדיקתי, אין ניגוד מינימלי בין המשקלים הללו: יש אָגרוֹף אך אין מְגרוֹף, תְּגִרוֹף; יש אֶפְרוֹחַ אך אין מְפְרוֹחַ, תְּפְרוֹחַ וכו'; וכן להפך: יש מְזֹמֹר אך אין אֶזְמוֹר, תְּזֹמֹר; יש מְכֹאֹב אך אין אֶכֶּאֹב, תְּכֶאֹב וכו'. ההתלכדות התשלומית על פי דגמים תנועתיים קרובים היא צורת התלכדות העולה כאן לראשונה.⁶⁹ זו מעין התארגנות אופקית, להבדיל מההתארגנות שהוצגה עד כה, על פי מבני ההברות, שהיא מעין התארגנות אנכית. למשקל אָקטלה יש ערך מבחין ביחס למשקל הֶקְטלה, כלומר יש ניגוד פורה ביניהם: הקטלה מציין הפשטה של פועל בתבנית הפעיל ואקטלה מציין מונח עצמאי, לדוגמה הֶבְחָנָה: אֶבְחָנָה (=דיאגנוזה), הֶסְפָּקָה: אֶסְפָּקָה (=כלל המצרכים), הֶזְעָקָה (=קריאה לכינוס חירום): אֶזְעָקָה (=קול אזהרה הבוקע ממכשיר), הֶבְטָחָה (=התחייבות לקיום דבר): אֶבְטָחָה (=נקיטת אמצעי ביטחון).⁷⁰ עם זאת יש לציין שההבחנה שייכת למשלב הלשון המלומדת ואין היא נוצרת בלשון העממית, משום שבהגייה בת ימינו יש מידה רבה של טשטוש ההבחנה בין שתי המורפמות המיוצגות באותיות ה"א ואל"ף. במקרה זה יש להבחין בין הפונקציה המבחינה של המשקל, הקיימת במשקל זה, ובין הפונקציה היצרנית של המשקל, שאינה קיימת בו (§5.3.2.1 לעיל).

לפי מילון "רב-מילים", הצורות אֶשְׁמוּרָה (אָקטולה) ואֶשְׁמֹרֶת (אָקטלת) הן וריאנטים של לקסמה אחת. לפי בוחן הפוריות והתפוצה המשלימה אין אלה שני משקלים נפרדים ביחס למשקלים הזכריים. כמו כן יש להם יחסי תשלום אופקיים עם המשקלים פְּקטולה ותְּקטלת: יש אֶשְׁמוּרָה אך אין תְּשְׁמוּרָה; יש אֶשְׁמֹרֶת אך אין תְּשְׁמֹרֶת.

לסיכום, בקבוצה זו יש שני משקלים: האחד הוא בדרך כלל זכרי, אָקטל, והוא מופיע בכמה צורות תשלומיות (אָקטל, אָקטול) ונמצא ביחסי תשלום עם המשקלים מְקטול ותְּקטול, והאחר הוא משקל נקבי, אָקטלה, ובצדו תשלומיו אָקטולה ואֶקטלת, שיש לו יסוד מבחין אך לא יסוד יצרני.

5.4.3 משקלים בתחילית יו"ד

על פי המקובל, קיימים במערכת שני משקלים בתחילית יו"ד: יְקַטֵּל – יִצְהַר, יְקַטֹּל – יִלְקוּט. על פי ברקלי (תשכ"ד), תוצרי יְקַטֹּל הם יְבַחוּשׁ, יְבִשׁוּשׁ, יִלְקוּט,

לי אקרוח". יוצרי המערכון הזה עיצבו דמות מיושנת בדרך של שתילת צורה לשונית מיושנת בפיה. הדבר מוכיח את חוסר הניגוד המושגי בין שתי הצורות בתודעת הדוברים.

69. השווה גולדנברג, 1994.

70. ראה דיון אצל רוזן, תשט"ז, עמ' 85.

יְמִלוּחַ, יִנְבוּט, יִנְשׁוּף, יִסְעוּר, יִרְבוּז, יִרְבוּעַ, יִשְׂרוּעַ. על אלו ניתן להוסיף את השמות יָקוֹם (משורש קו"ם, במובן 'הדבר הקיים') ויָרִיב (משורש רי"ב, וניתן לפרשו: 'מי שרב'). אלו הן צורות אלומורפיות של המשקל הזה מגזרות השורשים העלולים. משקל יִקְטֹל אינו קיים לא כמשקל מבחין ולא כמשקל יצרני. משקל יִקְטֹל דומה בצורתו למשקל תִּקְטֹל, כלומר זוהי תבנית תנועתית אחת, ולכן יש לבדוק ניגודים מינימליים ביניהם. הבדיקה מעלה שאין ניגודים כאלה: יש יִלְקוּט אך אין תִּלְקוּט; יש יִנְשׁוּף אך אין תִּנְשׁוּף. המסקנה היא כי יש כאן מהות מורפמית אחת, היינו משקל אחד, יִקְטֹל, הנמצא ביחסי תשלום עם משקל תִּקְטֹל, ונראה שיש לצרף לכאן גם את המשקלים הנוספים באותה התבנית: מִקְטֹל (מִסְלֹל, מִנְעוּל), שגם הוא נמצא ביחסי תשלום עם שני קודמיו, וכן נִקְטֹל, המופיע רק בצורה נִפְתִּילִים. מכאן שאין זו תבנית מורפמית לעצמה.

מסקנה נוספת שעולה מן הבדיקה היא כי המשקלים שבראשם אל"ף, יו"ד, נו"ן או תי"ו מקיימים ביניהם יחסי תשלום כשהם שווי דגם או קרובי דגם (יש נִפְלְאוֹת אך אין אִפְלְאוֹת, יִפְלְאוֹת, תִּפְלְאוֹת; יש נִסְבָּה אך אין אִסְבָּה, יִסְבָּה, תִּסְבָּה; יש נִקֵּל [מן קל"ל] אך אין אִקֵּל, יִקֵּל, תִּקֵּל).

5.5 משקלים יסיפים בנו"ן משקלית סופית

המצאי המורפולוגי במשקלים בעלי נו"ן משקלית סופית הוא שלושה משקלים מכניים: קִטְלוֹן, קִטְלוֹן, קִטְלוֹן, קִטְלוֹן, קִטְלוֹן, קִטְלוֹן.⁷¹ האקדמיה ללשון העברית קבעה שקִטְלוֹן וקִטְלוֹן הם משקל אחד. עליהם יש להוסיף את קִטְלוֹן (אֲבִדוֹן) כצורה תשלמית. מהותו הסמנטית של משקל זה, כלומר המשמעות השלטת של תוצריו בימינו, היא סימון מצב.⁷²

משקל קִטְלוֹן (קִרְבֵּן) שבמקרא אינו מסמן את שם הפועל. בלשון חז"ל נוסח ארץ ישראל הוא מציין את שם הפועל, ומקביל לו משקל קִטְלוֹן בלשון חז"ל נוסח בבל. בעברית בת ימינו יש ניסיון לנצל ניגוד זה לצורך הבחנה: סוֹבֵלֵן: סִבֵּלֵן, אך ספק בעיניי אם ניגוד זה פורה בתודעת הדוברים.

בזוג אֲמָדָן: אֲמָדָן אין ניגוד מינימלי, ולפיכך הם לקסמה אחת ותבניותיהם משקל אחד. יש ניגוד בין יִכְנֵן ובין זָפִיוֹן, בין אֲבָדָן ובין אֲבִדוֹן. למשקל קִטְלוֹן יש צורת משנה בגזרת ל"י, קִטְטֵן: בִּנְיָן, מִנְיָן, עֲנִיָּן, קִנְיָן.

סיכום הממצא: בקבוצת המשקלים בנו"ן משקלית סופית שלושה משקלים מורפמיים: (א) קִטְלוֹן, קִטְלוֹן, קִטְלוֹן, המסמנים מצב; (ב) קִטְלוֹן (=קוֹטְלוֹן), קִטְלוֹן,

71. בתיאור הסינכרוני יש להוסיף את המשקל קִטְלִין על פי הצורה תִּבְלִין (תִּבְלִינִים; מן תב"ל). לדיון נרחב במשקלים בעלי סיומת נו"ן במקרא ובמשנה ראה גרוס, תשנ"ד.

72. על חוסר ההבחנה המהותית בין המשקלים בתודעת הדוברים ראה דיון אצל ברמן, 1981, עמ' 619.

בסעיף זה סקרתי חלק גדול מקבוצות המשקלים שיש בהן משותף צורני. המשקלים הגורדים נסרקו במלואם וכן חלק ניכר מן המשקלים היסיפים, למעט המשקלים בתחילית מ"ם, שדגמם התנועתי שונה משל המשקלים בתחילית אל"ף או יו"ד, ולמעט המשקלים היסיפים בסופית תי"ו (קטלת - אדמת, קטלת - גברת, קטלת - קבלת, קטלת - קטרת).

הגיתוח המוצע כאן מראה כי המכניזם של התלכדות משקלים לקונגלומרטים – או במינוח אחר התפתחות יחסי התשלים בין המשקלים – הוא מנגנון מווסת בין ריבוי הצורות או עודף הצורות מצד המסמן ובין צורכי ההבעה או מספר ההבחנות הנחוצות ללשון מצד המסומן.

המונח קונגלומרט מציין קבוצה של גורמים נפרדים להלכה הפועלים כגוף אחד למעשה. לדוגמה, איגוד ערים דן הוא קונגלומרט. כל בית נמצא רק בעיר אחת, בדומה ליחס של תפוצה משלימה בין צורות. לכאורה כל אחת מהערים עצמאית,⁷³ אך חלק ניכר מן המערכות (כלכלה, ביור, מים, כבאות, תחבורה) פועלות כיחידה אחת. לעתים אחת הערים היא מרכז הכובד של המערכת. אחת הראיות לכך היא ההתבוננות מבחוץ. קברניטי מטוסים, למשל, תופסים אף את שדה התעופה הקרוב ללוד כחלק מן הקונגלומרט ("עוד מעט ננחת בתל-אביב").

מבחינת המערכת היצרנית יש לראות במשקלים שיש ביניהם יחסי תשלום, ובכללם אלו שהניגוד ביניהם הוא בעל עומס פונקציונלי מועט, משבצת אחת בטבלת שורש־משקל. אם תוצג אי פעם טבלת שורש־משקל מלאה של העברית בת ימינו (והדבר אפשרי מן הבחינה הטכנית), מספר הטורים בה יהיה אפוא קטן במידה רבה ממספרם אצל הבלשנים שתאוריהם נידונו כאן.

כבר קבעה אפרת שכדי ששורש או משקל יהיו חלק מן המנגנון הנקרא טבלת שורש-משקל, עליהם להסתרג ביותר מצורה אחת.⁷⁴ יש להוסיף לקביעה הזאת את ההיבט הקוגניטיבי. כדי שאלמנט מורפולוגי יצרני כלשהו יעשה לחלק מקדוקו של

74. ראה הסבר א לטבלה 5 לעיל והערה 33.

דובר הלשון התם, כלומר מן המערכת היצרנית הנמצאת במוחו, עליו לחזור די פעמים ליצור הדהוד פנימי ולהיכנס לאוצר הדגמים האוטומטי של הדובר.⁷⁵

בספרו של אבינרי "היכל המשקלים" נמנים משקלים רבים שיש להם תוצר אחד או שניים. לדוגמה, לזעת אבינרי קיים משקל קטלל על פי הצורה הבודדת שֶׁאֵנָן, שהיא כנראה מן השורש שא"ן (המציין שלוה?).⁷⁶ זוהי דוגמה מובהקת הן לשורש והן למשקל לא פוריים במקרא, קל וחומר בלשון ימינו.

ניתן לומר שככל שמשקל נדיר יותר, בלשון בכלל ובאוצר המילים הפעיל של הדוברים בפרט, סיכויי להיכלל במערכת היצרנית החיה מעטים יותר. יש משקלים שידוע שהיו יצרניים ברובד מן הרבדים, אך אינם פוריים בימינו. למשל משקל קטול שימש ליצירת שמות הפועל בלשון חז"ל ובספר ירמיהו (בְּגֹדָה, לְקוֹחַ, טָחוֹן), אך בימינו נותרו ממנו מילים ספורות בשימוש פעיל, למשל לְקוֹחַ ופְּעוּט, ותכונתו המורפמית – קמץ מתקיים בנטייה (לְקוֹחוֹת, פְּעוּטוֹת) – הולכת ונשחקת: רוב הציבור מטה את הצורות הללו כנטיית הצורות בעלות הקמץ הנחטף בנסיגת הטעם (לְקוֹחוֹת).

זאת ועוד: לכאורה היה אפשר לנצל את המשקל הזה ליצירת הבחנה בין צורות בינוני ובין שמות פועל אמתיים. למשל, היה אפשר להבחין בין שופטים בבית המשפט ובין שְׁפֹטִיּוֹת במגרשי הספורט (הבחנה כזאת אכן מתקיימת בשפות אחרות); את הבודקים הביטחוניים היה אפשר לכנות בְּדוֹקוֹת, את הבוררים בְּרֹרוֹת וכן הלאה. ואולם למעשה לא התרחש התהליך הזה, בין השאר משום שהמשקל לא קנה לו שביתה קוגניטיבית בלשון הדוברים (ב"לאנג").

יש בוחן ברור לחיות (פוריות) קוגניטיבית של משקל, והוא מה שקרוי גזירה עממית, להבדיל מגזירה למדנית, הנעשית בידי מלומדים ומומחים. דוגמאות לגזירה עממית אפשר למצוא בסלנג, בלשון הילדים, בלשון החיילים, בלשון העיתונאים וכיו"ב. לפי בוחן זה, אלה המשקלים הפוריים: קטל – למשל עֵדֶן, קֶרֶב, עֶנֶק, נֶמֶךְ (בלשון הילדים); קטלן – למשל פֶּרֶחַן, פֶּעֶטֶן (בלשון הילדים), חֶרֶשֶׁן, פֶּלֶן (בסלנג); מְקַטֵּל – למשל מְטַמֵּטֵם, מְטַמְּלֵל, מְפַנֵּפֵן; קטול – למשל טַנוּף (בלשון הילדים), פֶּגוּז, טְרוּף, תַּחְמוֹן (בסלנג); מְקַטֵּל – למשל מְטַרֵף; מְקַטֵּלָה – למשל מְגִלְתָּה; מְקַטֵּל-מְקַטְלִים – למשל מְגֹזְרִים; קטלטל – למשל פְּדֻדְדִּים.⁷⁷ משקל נוסף בלשון העממית הוא קטל, שהוא פורה בלשון הסלנג (דֶּפֶק, נֶבֶז) ובלשון הכללית בעיקר במשמעות של שם הפעולה, למשל רָתַק (=ריתוק), יָרִי (=ירייה), סָגַר (=סגירה) (1§§, ג, 5.3.1 לעיל).

75. על הצד הקוגניטיבי של יצירת המילים ראה ברמן, תשל"ג; 1987.

76. אבינרי, תשל"ו, עמ' 449.

77. ראה שורצולד, תשס"ב, ב, עמ' 39–40; מוצ'ניק, תשס"ב, א, עמ' 113.

6.1 דרגות החיות

יש להבחין בין כמה דרגות חיות: (א) חיות קוגניטיבית כללית – סימנה גזירה בלשון הילדים ובסלנג; (ב) חיות קוגניטיבית מלומדת – סימנה גזירה של מלומדים (למשל במשקלים תַקטִילי, תַקטִלָּה); (ג) חיות מופחתת – סימנה גזירה נדירה, פחות מ־20 פריטים במשך 120 שנות התחדשות הלשון;⁷⁸ (ד) חוסר חיות – סימנה חוסר גזירה במשך 120 שנות התחדשות הלשון. דרגת החיות ניתנת אפוא למדידה.⁷⁹

7. ההיבט הקוגניטיבי של מערכות גזירה

בלשון האנושית קיימות קבוצות (קטגוריות) סגורות וקבוצות פתוחות. הקבוצות הסגורות תפקידן דקדוקי, והפתוחות תפקידן מילוני. שמות העצם, שמות התואר והפעלים הם קבוצות פתוחות, כלומר קבוצות הגדלות עם הזמן. לעומתן יש קבוצות סגורות בעלות איברים ספורים, אפילו שניים או שלושה איברים בלבד, שאינן גדלות עם הזמן – לדוגמה התוויות (בעברית ה"א היידוע: אפס; באנגלית a: the) וסימונות היחסה (באכדית ובערבית זו קבוצה בעלת שלושה איברים). ככל שהקבוצה סגורה יותר, תפקידה דקדוקי יותר.⁸⁰

המכניזמים העיקריים של גזירה בלשונות האדם בנויים משני ממדים (או שתי קואורדינטות): הממד האחד, המוצג בדרך כלל על ציר אנכי, הוא פתוח ואין מגבלה קוגניטיבית על גודלו, והממד האחר, המוצג על ציר אופקי, סגור ויש מגבלה קוגניטיבית על גודלו. הסיבה היא שכדי שהמנגנון יהיה יצרני באמת במבנה הלשון הפנימי שבמוחו של הדובר, הפריטים בו חייבים להיות זמינים וקבוצת הבחירה קטנה יחסית. אביא דוגמאות למכניזמים מורפולוגיים יצרניים אחרים, קווים, שאפשר ללמוד מהם על המכניזם הסירוגי של המשקלים.⁸¹

במכניזמים הקרויים "חיבור" (בסיס + תחילית או בסיס + סיומת) הממד הפתוח (הציר האנכי) הוא כלל הבסיסים בלשון, ולא חלה עליו מגבלת גודל; הממד הסגור (הציר האופקי) הוא קבוצת התחיליות (חדר-, דר-, תלת-, רב-, טרום-, תת-, בתר- וכו') או קבוצת הסופיות (ן-, ך-, ם-, י, יַאי, יֵית, יִית, יִסֵט, יִנִיק וכו'). אף אחת משתי הקבוצות אינה עולה בהיקפה על 20 איברים.

78. המספר 20 שרירותי במידת מה, אך הוא ננקט בידי כלשנים אחדים, כגון שורצולד וכהן-גרוס, תש"ס.

79. ראה ברמן, 1987; בולוצקי, 1998.

80. ראה שורצולד, תשס"ב, א, עמ' 104-105.

81. במכניזמים האחרים (כגון הלחמים, הרכבים ונוטריקונים) אין מפגש יצרני של שני ממדים, ממד אורכי וממד רוחבי, אלא הם חד־ממדיים – יש בהם רק ממד הרוחב – והם תוצאה של התהדקות יחסים סינגמטיים.

עיקרון דומה פועל במערכת הגזירה הקווית בלשונות אירופה. דרך הגזירה של בסיס + תחילית מילונית (שעשויה לשמש גם סופית⁸²) היא דרך המלך להעשרת אוצר המילים בשפות אלו. בידיש הבסיס המילוני הגרוד שלו הגזירות הרבות ביותר בשרשור תחיליות הוא גיין (=ללכת): מספרן ⁸³30. קבוצת התחיליות מורכבת מקבוצת מילות היחס ועוד כמה תוארי פועל של מקום, כלומר זוהי קבוצה סגורה, כבכל לשון ידועה. העובדה שבבסיס גיין מנוצלות אפשרויות החיבור הרבות ביותר אין פירושה שכל האפשרויות מנוצלות, אך מכל מקום ברור שגודל הקבוצה אינו עולה על עשרות ספורות של תחיליות. יתר על כן, כמה מן התחיליות הללו עצמן הן תחיליות מורכבות. לדוגמה, לבסיס לייגן (=להניח) יש הגזירות איין-לייגן (=להשקיע, לטבול) ואיין-לייגן (=להכניס): התחילית השנייה מכילה את הראשונה. מהבחינה הקוגניטיבית – מבחינת העומס על זיכרוננו של הדובר – אין כאן אפוא שתי תחיליות נפרדות ממש, וכך המנגנון חסכוני יותר.⁸⁴

נראה לי כי ההיקף של מערכות גזירה אלו משקף את תחום האופטימום הקוגניטיבי. אילו עמדה לרשות דוברי יידיש מערכת חד-ספרתית, היא לא הייתה מספקת את צורכי ההבצה המדויקת והעשירה של הלשון, ואילו עמדה לרשותם מערכת תלת-ספרתית, היא לא הייתה מסוגלת לתפקד. בשעת היצירה הספונטנית הדובר חושב על מושג אחד מן הקבוצה הפתוחה, בסיס מילוני כלשהו, ומצרף אליו צורן שהוא בוחר מקבוצת הבחירה הסגורה כדי ליצור מושג חדש הבנוי על הקיים.

עתה נחזור אל המערכת הסירווגית העברית. הממד הפתוח, האנכי, הוא ממד השורשים, שמניינם יותר מ-2,200 לפי הספירה הממעיטה ו-3,407 לפי הספירה המרובה⁸⁵ ולפיכך הם מערכת מעין-מילונית, ואילו המשקלים הם הממד הסגור, האופקי, והם מערכת מעין-דקדוקית. הפתיחות של קבוצת השורשים מתבטאת בכך שהקבוצה גְּדֵלָה, והסגירות של קבוצת המשקלים מתבטאת בכך שמספר הפריטים בה אינו גדל או גדל בשיעור נמוך ביותר. כיוון שזה הממד הסגור, גודלה של המערכת כמערכת יצרנית חיה אינו יכול לעלות על כמה עשרות פריטים.

82. השווה באנגלית: up-grade לעומת start up.

83. ראה צאנין, תשנ"ד, במבוא.

84. ובדומה לזה אום-אָרום, אויף-אָרויף, אויס-אָרויס, אָפּ-אָראָפּ (למשל אָראָפּלאָזן [=להוריד] הגזור מלאָזן [=להניח]).

85. הממעיטה לפי אפרת, 1985; המרובה לפי אבן-שושן, תש"ל. ההבדל במניינים נובע מהבדלים מתודיים, למשל שמניינה של אפרת כולל רק שורשים מסתעפים.

8. הרכבה של מערכת משקלי השם היצרנית וארגונה

מחקרן של אורה שורצולד ושל דליה כהן-גרוס הוא הראשון שהציג בדרך מספרית פשוטה את 35 משקלי השם שיש להם יותר מעשרים תוצרים במילון. בכך חשף המחקר הזה את המערכת היצרנית של משקלי השם והוכיח את נחיצות ההבחנה בינה ובין כלל המערכת המתקבלת מחילוף מכני סתמי של שורשים ממילות הלשון. המערכת החיה אינה זהה במדויק לזו שהוצגה במחקר, אך היא קרובה לה במידה רבה. למשל, לפי הניתוח כאן (§5 לעיל), משקל מְקוּל ומשקל מְקָטֵל הם משקל אחד וכך גם קְטָלוֹן-קְטָלוֹן, מְקָטֵל-מְטָל, תְּקָטֵל-תְּקוּלָה, ואילו לפי דרכן של המחברות כל אחד מאלה הוא משקל לעצמו.

אמנם מטרת המחקר של שורצולד וכהן-גרוס הייתה שונה ממטרתי פה, אך אני מנצל את פירות מחקרן לצורך ניתוח פונקציונלי ומורפוסנטקטי של המערכת החיה.⁸⁶ העובדה הבולטת לעין עם קריאת הרשימה שהביאו הוא צמידותה הרבה למערכת הפועל. ואם הזכרתי בראש המאמר את תכונתה המורפמית והגרעינית של מערכת הפועל, הנה מתקבלת תמונה של מערכת השם שעל פיה היא דומה עקרונית למערכת הפועל, והיא נובעת ממנה או באה לגוונה. יתר על כן, מערכת הגזירה הסירוגית ניתנת לתיאור כך: במרכז מערכת הפועל, במעטפת הראשונה משקלים דה-ורבליים (או אד-ורבליים) ובמעטפת החיצונית משקלים בלתי ורבליים, כלומר חסרי זיקה לפועל. בלשן המודע למרכזיותו של הפועל בשאר מערכות הלשון, כגון המערכת התחבירית (תורת הערכיות), אינו צריך להיות מופתע מכך שמרכזיות זו ניכרת גם במערכת הגזירה הסירוגית.

8.1 מעמדם של המשקלים דמויי הבינוני

בטרם אפרוס את הפונקציות של המשקלים, עליי להבהיר עניין עקרוני באשר למעמדם המורפולוגי של הבינוניים. חיים רוזן מצא כי קיימים שני משקלי מְקָטֵל: האחד בינוני פעול של בניין פיעל והאחר שאינו תלוי בפועל או נובע ממנו, אלא קשור בשם שווה שורש.⁸⁷ כפילות כזו קיימת בכל צורות הבינוני – יש הנובעות ממערכת הפועל ויש עצמאיות.⁸⁸ שורצולד וכהן-גרוס הלכו בדרכם של החוקרים הגורסים כי יש לראות במשקלי הבינוני משקלים לעצמם, כלומר יש לראות בחלק מתוצרי ההסתרגות בהם שמות ולא צורות נטיות של מערכת הפועל. שונה מזו דרכה של מערכת המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית: לשיטתה צורות כגון אוֹיֵב, שׁוֹטֵר הן צורות בינוני של הפעלים-בכוח אֵיֵב, שָׁטַר,

86. היבט זה לא נעלם מעיני המחברות, אך לא עמד בראש מעיניהן.

87. רוזן, תשט"ז.

88. מירקין (תשכ"ח) חלק על רוזן וניסה להוכיח כי כל מְפַעֵל נובע ממערכת הפועל. אורנן (תשס"ג, עמ' 116–121) תומך בעמדתו של רוזן.

ולפיכך אין הן נחשבות צורות שמניות.⁸⁹ בתיאור שלהלן אני הולך בדרכן של שורצולד וכהן-גרורס.

8.2 פריסת המשקלים וארגונם

צורני גזירה, שלא כצורני נטייה, הם רב-ערכיים. תכונה זו מאפיינת גם את משקלי השם. רוב המשקלים (מקטל, מקטלה, קטיל וכל המשקלים דמויי הבינוני) הם בעלי שני תפקידים או יותר,⁹⁰ ואף על פי כן בכל אחד מהם מדובר במשקל אחד. לפיכך הם נכללים להלן בקבוצה אחת, הקבוצה שבה הם דומיננטיים, ולא בשתי קבוצות.⁹¹ יש להבין כי תפקידו של משקל בעברית בת ימינו הוא המשמעות (או הפונקציה) של תוצריו המיוחדים ולא של תוצריו המורשים מן המקורות. בתוצרים המיוחדים יש דינמיקה, ולכן גם בתוך העברית בת ימינו יש הבדל בין משמעויות תוצרי המשקלים בעשורים הראשונים של התחדשות העברית ובין משמעויותיהם בעשורים האחרונים (ראה §1, ג, 5.3.1 לעיל).

סדר הבאת המשקלים הוא מן הסדיר ביותר, כלומר הקרוב ביותר למערכת הפועל, אל הרחוק ביותר ממנה, ולכן הוא תואם את סדר המשקלים המקובל (בסוף כל קבוצה מובא בסוגריים מספר המשקלים בה):

שמות הפועל

דמויי בינוני: קטיל, נקטל, מקטל, מקטיל, מתקטל; אחרים (מגוונים): קטל,

קטלן (7)

שמות תואר

פקטיביים (דמויי בינוני פעול): קטול, מקטל, מקטל (3)

פוטנציאליים: קטיל (1)

שמות פעולה

סדירים (כמעט אוטומטיים): קטילה, הקטלות, קטול, הקטלה, התקטלות (5)

מגוונים או בלתי סדירים: הקטל (הפרש), תקטיל (תקציב), קטלה (שנאה), קטל

(מסר), תקטלת (תכתבת), מקטל (משאל) (6)

הפשטות של תכונה ושל מצב

קטל (עמק), קטלת (נזלת), קטלון (דפאון) (3)

89. אני מודה לידידי דורון רובינשטיין, איש המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית, על הבהרתו בעניין זה.

90. על משקל קטיל ראה אפרת, תשמ"ז; 1988; ברמן, 1987, עמ' 446.

91. הקביעה מה התפקיד העיקרי של משקל ומה תפקידים שוליים היא נושא למחקר נפרד, והקביעות שלי כאן אינן מתימרות לאמתות מוכחות אלא מתבססות על המובן מאליו או על אינטואיציה בלבד.

שמות מוחשיים (מכשיר ומקום)

מְקַטֵּל (מִחְשֵׁב), מְקַטֵּלָה (מִזְמָרָה), מְקַטֵּלָה (מְקַלְדָּה), מְקַטֵּלָה (מְדַפָּסָה), מְקַטֵּלָה

(מְדַרְכָּה) (5)

סך הכול: 30

8.3 הפחתות מהרשימה

8.3.1 מרשימתן של שורצולד וכהן-גרוס השמטתי את קטילות, שאינני רואה בו משקל אלא גזירה קווית, אף שלעתיים הבסיס אינו מילה קיימת ויש להניחו כאלומורף של בסיס אחר. למשל את המילה עליצות ניתן לנתח על בסיס עליציות, שכן על"ז ועל"צ הם שורשים קרובים.⁹²

8.3.2 בקבוצה האחרונה כלולים משקלים הפותחים במ"ם. על פי הניתוח לעיל (§5), לפחות חלקם מקיימים ביניהם יחסי תשלים, ולכן יש לראות בהם משקלים מאוחדים מבחינה מורפמית. למשל, לא ידוע לי על ניגוד מינימלי בין מְקַטֵּלָה ובין מְקַטֵּלָה: התפוצה של תוצריהם, כגון מְקַלְדָּה, מְדַפָּסָה, היא מקרית, ואילו הסתרג כל אחד מן השורשים במשקל שכנגד, לא היו מתקבלים ניגודים מילוניים. נראה לי כי המשקלים מְקַטֵּלָה, מְקַטֵּלָה, מְקַטֵּלָה הם משקל מהותי אחד. אם כן הוא, הרי לפי שיטתי יש בקבוצה האחרונה שלושה איברים בלבד.

8.4 תקפות הרשימה

עדויות לתקפות הרשימה שלעיל ניתן למצוא לא רק במחקרן של שורצולד וכהן-גרוס. לדוגמה, בגיליון 29 של "אקדם" (סיוון תשס"ה) יש דיווח על חדשות במאגר המונחים. המילים בשימוש כללי שהובאו: תְּקַלִּיף (פעולה), מְסַכֶּרֶת (מכשיר), מְרַעֵשׂ (פעולה), מְצַלָה (מכשיר). כל החידושים הללו הם במשקלי הליכה, וגם כל הפונקציות שלהם תואמות את הפונקציות שתוארו. מחקרים העוסקים בפוריות משקלים ובמשמעויותיהם דנים בפריטים מרשימה זו,⁹³ והדבר מעיד על תחושתם של החוקרים באשר לחלק היצרני של המערכת.

נדמה לי שתקפות הרשימה ניתנת לבדיקה בדרך סוציולינגוויסטית: אם נטיל על קבוצת אנשים שמבינים משקל מהו (למשל, מורים ללשון) להרכיב את רשימת שלושים משקלי השם החיים בימינו, מסתבר שנקבל רשימה קרובה לזו שעלתה מן המחקר השיטתי. זה עשוי להיות פתח למחקר מורפולוגי-סוציולינגוויסטי בעתיד, שיאשר בדרך שיטתית את תחושת הלשון הטבעית של דוברי העברית.

92. לדעה אחרת ראה בולוצקי ושורצולד, 1992, עמ' 59–63; שורצולד, תשס"ב, ג, יחידות 9–10.

93. בולוצקי, 1985; 1986; 1998; ברמן, תשל"ג; 1987; רביד, תש"ס; אורנן, תשס"ג, עמ' 49–50.

9. הסיכום המספרי

לפי הסיכום כאן מספר המשקלים הוא 30, ואם נכונה השערת בדבר המשקלים במ"ם, המספר הוא 28. ובכל זאת נראה לי להוסיף לרשימה משקלים אחדים שעדויות לגזירה עממית בהם מוכיחות חיות קוגניטיבית, לדוגמה קטלת: "נפלת של נמושות", "הישלת האחרונה". יש עדות גם לגזירת ילדים במשקל קטלטל: כדרדים.⁹⁴ משקל נוסף שלא נכלל במחקר של שורצולד וכהן-גרוס הוא משקל קטלה, שנעשה פורה בעקבות טביעת המונחים תַּכְנָה וְחֻמְרָה: אחריהם נטבעו גֻּנְבָה, לְמִדָּה, אֲמָנָה, יִמְנָה, יִכְלָה, סְרֻטָה ועוד היד נטויה. אם כן, על 28 המשקלים הוספנו שלושה, והיקפה של המערכת החיה עומד אפוא על 31 משקלים.

שמונה משקלים (חמישה לשמות הפועל ושלושה לשמות תואר) זהים לצורות ממערכת הפועל, וחמישה שמות פעולה הם משקלים סדירים. לפי תפיסה מסוימת יש לראות בצורות סדירות נטייה ולא גזירה.⁹⁵ הרי אין כל טעם לראות בזוגות אוטומטיים כגון צַר־צָרִיכָה, פָּרֻט-פָּרוּט, הַפְּרֻט-הַתְּפָּרֻט, הַתְּפָּה-הַתְּפָּהוּת שתי גזירות, האחת במערכת הפועל ובת זוגה במערכת השם, ומוטב לראות בכל זוג גזירה אחת ונטייתה, אפילו הפועל ושם הפעולה רשומים במילון השימושי בשני ערכים נפרדים. גזירה פועלית-שמנית אוטומטית זו, המאפיינת את המערכת הסינכרונית ושונה מן המצוי בעברית המקרא, אינה צריכה להיכלל אפוא במניין המשקלים. יש לכלול בו רק את הגזירות שאינן אוטומטיות, כגון הצורות ריקוד ושיפוט, שאין להן פעלים מקבילים בבניין פיעל.⁹⁶

אם נקבל תפיסה זו, הרי המערכת מצומצמת עוד יותר. פירוש הדבר הוא כי מערכת משקלי השם מוסיפה על מערכת משקלי הפועל 18 משקלים בלבד, ומערכת המשקלים הכוללת של העברית בת ימינו היא אפוא בת 25 משקלים מורפמיים חיים. לעומת זאת לפי השיטה הלא-מצמצמת מניין המשקלים המרבי הוא כ-38. מספר זה דומה למה שראינו לעיל במערכות גזירה קוויות בעברית ובלשונות אירופיות (7§). על פי הטענה שהראיה לחיותו הקוגניטיבית של משקל היא גזירה עממית בו יש להפחית מן הרשימה משקלים שגזירתם פורייה רק בלשון מלומדת, כגון הַקְטִיל, תַּקְטִיל, מְקַטֵּל, שעד כה לא תועדה גזירה עממית שלהם. עולה מזה שבתוך המערכת החיה יש תת-קבוצה של משקלים חיים בלשון הדבורה, או משקלים שנקלטים בשלב מוקדם יותר של רכישת הלשון. כלומר מערכת המשקלים נרכשת תחילה במספר מצומצם של משקלים, והיא גדלה עם השנים. בניסוח אחר, הליכה החיה של המערכת מכילה משקלים מעטים שיש להם חיות קוגניטיבית בקרב כלל

94. ראה שורצולד, תשס"ב, ב, עמ' 40.

95. ראה שם, עמ' 154-171; אורנן, תשס"ג, עמ' 42-43.

96. ראה רביד, תש"ס.

הדוברים. מכל מקום, מן הצד העקרוני יותר ממה שחשוב מספר המשקלים המדויק חשובה התכולה האפשרית (capacity) של המערכת – מספר התבניות האפשריות בסך הכול: מעל 10 ומתחת ל-50, כנראה בטווח שבין 30 ל-40 תבניות סירוגיות, פועליות ושמוניות כאחת.

10. תפקידי המשקלים

למשקל יש תפקיד מורפוסנטקטי,⁹⁷ כלומר המשקל קובע את הקטגוריה המורפוסנטקטית של תוצריו, לפי הקבוצות האלה: שמות הפועל, שמות תואר, שמות מופשטים פועליים, שמות מופשטים לא פועליים, שמות מוחשיים.⁹⁸ מאחר שבכל קבוצה יש פריטים אחדים, תפקיד המשקל הוא תפקיד מבחין, היינו בידול סמנטי.

ההבחנה מוכחת בתוצרים שווי שורש ושוני משקל, לדוגמה קבוצת שמות הפועל: פֻּתַּב (=יוצר הטקסט) : פֻּתַּב (=עיתונאי שטח) : פֻּתַּב (=תפקיד בבית משפט, בעיקר תפקיד נשי). דוגמה אחרת: קוֹרְאִים (קריאה שקטה) : קְרָאִים (שם אתני) : קְרִינִים (קריאה בקול, מקצוע). מדוגמאות אלו עולה שהמשמעות הספציפית של כל משקל אינה קבועה, אך נראה כי למשקל קֶטֶלֶן יש יסוד של תכונת אופי כאשר אינו תפוס לציון מקצוע, כלומר הוא שייך הן לשמות הפועל והן לשמות התואר.

בקבוצות הקשורות לפועל יש הבחנה בין התוצר הסדיר, שהוא מובן מאליו או שגזירתו כמעט אוטומטית, ובין צורות המובחנות ממנו,⁹⁹ לדוגמה מְכִינָה: מְכָר, קֶלֶף: תְּקֵלֶף (פילינג). קבוצת שמות הפעולה גדולה יחסית בשל ריבוי המשקלים בה, אך בתוכה יש זיקות פנימיות ברורות: הֶקְטֵל מגוון את הֶקְטֵלָה (הֶבְדֵּל: הֶבְדֵּלָה), קֶטֶלָה, קֶטֶל מגוונים את קֶטֶלָה (פְּרָצָה, פְּרָץ: פְּרִיצָה, כלומר פְּרָץ ופְּרָצָה הם סוגים מיוחדים, מסומנים, של פְּרִיצָה).

מטבע הדברים לשמות הגרודים יש זיקה אל הבניינים הגרודים (קל, פיעל) ולשמות היסיפים יש זיקה אל הבניינים היסיפים, אך אין בזיקות אלו סדירות מוחלטת, כדרכה של גזירה. לדוגמה, תחקיר הוא סוג מסוים של חקירה.¹⁰⁰

97. לדעת איגור מלצ'וק (1976, עמ' 90), המסומן הוא בעל שלושה רכיבים: סמנטי, סינטקטי (=חלק דיבר) ופרגמטי (אופן השימוש). תלמידתו אלונה ירחמיאלי מוסרת לי שלדעתו, למשקל (השמי) יש תפקיד סינטקטי. גולדנברג טוען שבשפות השמיות משמעות מובעת בעיצורים וקשרים מובעים בתנועות. המונחים "תפקיד מורפוסנטקטי", "הרכיב הסינטקטי של המסומן" ו"תנועות המסמנות קשרים" מכוונים כנראה אל עניין אחד, והם מנוגדים לתפיסתה של אפרת (תשמ"ז, 1988) בדבר התפקיד הסמנטי של המשקל.

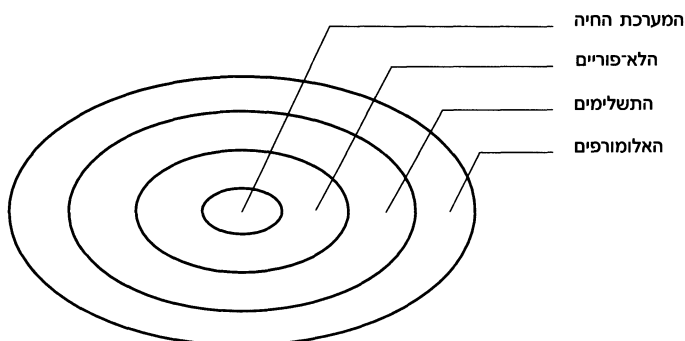
98. להבחנות דומות הגיעה גם אפרת (שם).

99. ראה רביד, תש"ס; שימרון, תשס"ה, עמ' 74.

100. ראה שימרון, שם. רביד (תש"ס) תיארה דירוג זה של שמות הפעולה מן הסדירים ביותר

11. סיכום

את מערכת משקלי השם כפי שתוארה לעיל ניתן להציג בסכמה מעגלית:

המעטפות קשורות זו בזו בקשרים דמויי פלחים, כלומר הקטגוריות המורפולוגיות הנמצאות בליבת המערכת שולחות קרניים אל המעטפות החיצוניות. לדוגמה, חלק גדול מן המשקלים הלא-פוריים (המעטפת הראשונה סביב הליבה) משתתפים בתשלימים (המעטפת השנייה), כפי שהראיתי (§5 לעיל). דוגמה נוספת – אם נכונה טענתי (8.3.2§ לעיל) שבמערכת החיה יש שלושה משקלים נקביים במ"ם שיש ביניהם יחסי תשלים, הרי נציג אחד של הקבוצה, הפורה שבהם, נמצא בליבה, והשאר במעטפת השנייה.

הוא הדין למשקל קטול: הוא נמצא בליבה, ולו כמה משקלים תשלימיים (קטול, קטל) הנמצאים במעטפות השנייה והשלישית. למשקל מקטל, הנמצא בליבה, יש כמה אלומורפים במעטפת החיצונית, כגון מטל, מקול. למשקלים תקטיל ותקטלת, הנמצאים בליבה, יש נציגים בכל אחת מן המעטפות. למשקל תקטלת יש יחסי תשלים עם כל המשקלים הנקביים האחרים בתחילת תי"ו, למשל עם משקל תקטולה, אך למשקל תקטולה יש יחס אלומורפי עם תקולה (תנופה), וחלק מן המשקלים הנמצאים עמו ביחסי תשלים נמצאים הן במעטפת השלישית כתשלימים והן במעטפת השנייה כמשקלים לא פוריים (§5.4.1 לעיל). יש שמכלול משקלים שלם חסר נציג כלשהו בליבה, למשל המכלול "תארים של תכונה מולדת" (קטל, קטיל, קטול, קטול) נמצא רק במעטפת השנייה והשלישית.

המשקלים הלא-פוריים מוצגים במעטפת השנייה, משום שפוריות היא מצב דינמי ויחסי (השווה 6.1§ לעיל). משקל עשוי להתעורר מתרדמתו, לחזור לחיים ולהיכנס לליבה, כפי שהראיתי במשקל קטלה (§9 לעיל), וייתכן גם המצב ההפוך, שמשקל

הקרובים לנטייה, שהם גם אוטומטיים מבחינה סמנטית וצפויים, ועד לשמות פעולה גזורי פועל שאינם סדירים, אינם צפויים ועמומים מבחינה סמנטית.

הנמצא בליבה ייסוג אל קבוצת המשקלים הלא-פוריים. אם כן, הסכמה הזאת מציגה מבנה שאין בו משקל חסר מעמד, אין משקל נפקד, וכל משקל מוצב באחד המעגלים או בשניים מהם, וכמו כן היא מציגה את הרב-ממדיות והפוריות של המערכת מן הבחינה המבנית ומן הבחינה הקוגניטיבית.

התמונה המתקבלת מראה התלכדות של ההיבטים המבניים עם ההיבטים הקוגניטיביים, משום שכל המשקלים היצרניים, היינו בעלי החיות הקוגניטיבית, נושאים משמעות או תפקיד, וגם אם קשה להגדירם, יש להם ערך מבחין.¹⁰¹ המשקלים היצרניים מקיימים אפוא את הגדרתם כמורפמות הן מהבחינה הצורנית והן מהבחינה הסמנטית, ובכך נפתרת הסתירה שהוצגה לעיל בסעיף 1.

11.1 אנלוגיה

ניתן להקביל (או לַדְמוּת) את מערכת המשקלים של העברית החיה למערכות של אורגניזמים חיים אחרים. לשון היא אורגניזם חי המשלב ישן בחדש, והישן חי לצד החדש, במיוחד כשמדובר בלשון מסוג העברית. מערכת דומה נמצא גם בטבע. לדוגמה, אם נתבונן במבנהו של עץ זית בן מאות שנים, נראה כי חלק גדול מגזעו (כ־80 אחוזים) הוא מעוצה ואינו מכיל צינורות חיים היוצרים עלווה, פרחים ופרות. בחלק הפנימי של הגזע מצויים צינורות המזרימים חיים למערכת והם אחראים לתהליכי היצירה שלה. המערכת הוותיקה עוטפת את המערכת החיה, ושתיהן יוצרות מבנה אחד. הדיאכרוניה של עץ הזית היא חלק ממבנהו העכשווי, ומבנה זה מקביל למבנה מערכת משקלי השם בעברית. נראה לי כי אנלוגיה מעין זו בין אורגניזם בוטני לאורגניזם לשוני אינה חסרת שחר, שהרי עצם המונח מורפולוגיה שואל מתחום הבוטניקה.

הקצורים הביבליוגרפיים

אבינרי, תשל"ו = י' אבינרי, היכל המשקלים, תל-אביב תשל"ו
 אבן-שושן, תשל" = א' אבן-שושן, המלון החדש, ג, ירושלים תשל"ל, עמ'
 1591–1582

אורנן, תשס"ג = ע' אורנן, המילה האחרונה: מנגנון התצורה של המילה העברית,
 חיפה תשס"ג

איילון ושנער, תש"ך = ד' איילון ופ' שנער, מלון ערבי-עברי ללשון הערבית
 החדשה³, ירושלים תש"ך

אפרת, 1985 = מ' אפרת, טבלת שורש-משקל: דרך המלך של תצורת המלה
 העברית, ירושלים 1985

101. השווה רביד, תש"ס, עמ' 69–76.

- אפרת, תשמ"ז = מ' אפרת, "היחידה הלקסיקלית המזערית ושימושיה", איגוד ישראלי לעיבוד אינפורמציה: הכנס הארצי ה-21 לעיבוד נתונים, בעריכת מיכה חנני, ירושלים תשמ"ז, עמ' 131-151
- M. Epttatt, "Semantic Properties of the Root-Pattern = 1988 Array", *Computers and Translation* 3 (1988), pp. 215-236
- אראל, תשל"ז = א' אראל, מבוא למדעי הלשון, תל-אביב תשל"ז
- S. Bolozky, "Morpho-Semantics Regularity in Lexical = 1985 Innovation: The Case of Modern Hebrew", paper presented at the annual meeting of the Middle East Studies Association of North America, New Orleans, 22-26.11.1985
- S. Bolozky, "On Discontinious Canonical Patterns in the = 1986 Modern Hebrew Noun", paper presented at the annual meeting of the Linguistic Society of America, New York, 27-30.12.1986
- בולוצקי, תשנ"ו = ש' בולוצקי, "הסגוליים - גזירה קוית או מסורגת?", ספר הדסה קנטור: אסופת מחקרים בלשון, בעריכת א' (רודריג) שורצולד וי' שלזינגר, רמת-גן תשנ"ו, עמ' 17-26
- S. Bolozky, *Measuring Productivity in Word Formation: The Case of Israeli Hebrew* (Studies in Semitic Languages and Linguistics, 27), Leiden 1998
- S. Bolozky and O. (Rodrigue) Schwarzwald, = 1992 "On the Derivation of Hebrew Forms with the '+ut' Suffix", *Hebrew Studies* 33 (1992), pp. 51-69
- בלאו, תשל"א = י' בלאו, תורת ההגה והצורות, תל-אביב תשל"א
- Z. Ben-Haiim, "Hebrew Grammar", *Encyclopaedia Judaica*, VIII, 1972, cols. 108-113
- בר-אשר, תשס"ה = מ' בר-אשר, "על תצורת השם בלשון חכמים", מחקרים בשומרוניות בעברית ובארמית מוגשים לאברהם טל, בעריכת מ' בר-אשר ומ' פלורנטין, ירושלים תשס"ה, עמ' 189-212
- בר-אשר, תשס"ה = מ' בר-אשר, "משקל פֶּעַל בלשון המשנה וחלופותיו (מסורת כתב יד פארמה ב ועדים אחרים)", מחקרי תלמוד, ג: מוקדש לזכרו של פרופ' אפרים א' אורבך, א, בעריכת י' זוסמן וד' רוזנטל, ירושלים תשס"ה, עמ' 78-100
- R. Aronson Berman, "Language Development and = 1981 Language Knowledge: Evidence from the Acquisition of Hebrew Morphology", *Journal of Child Language* 8 (1981), pp. 609-626
- ברמן, תשל"ג = ר' (אהרונסון) ברמן, השמות הפעליים בעברית החדשה, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ג

R. Aronson Berman, "Productivity in the Lexicon: New- = 1987 ברמן, "Word Formation in Modern Hebrew", *Folia Linguistica* XXI (1987), pp. 425–461

ברקלי, תשכ"ד = ש' ברקלי, לוח השמות השלם, ירושלים תשכ"ד

O. Bat-El, *Phonology and Word Structure in Modern Hebrew*, Ph.D. dissertation, University of California, 1989

G. Goldenberg, "Principles of Semitic Word-Structure", = 1994 גולדנברג, *Semitic and Cushitic Studies*, ed. G. Goldenberg and Sh. Raz, Wiesbaden 1994, pp. 29–64 (= G. Goldenberg, *Studies in Semitic Linguistics*, Jerusalem 1998, pp. 10–45)

*Gesenius Hebrew Grammar*², ed. E. Kautzsch, trans. A. E. Cowley, Oxford 1946 (1910) גוניס =

גרוס, תשנ"ד = ב"צ גרוס, המשקלים פעלון ופעלן במקרא ובלשון חכמים, בעריכת חיים א' כהן, ירושלים תשנ"ד

טנא, תשכ"ח = ד' טנא, "האם תוכנו של השורש העברי ערוך?", לשוננו לב (תשכ"ח), עמ' 173–207

ירקוני, תשס"ד = ר' ירקוני, פרקים בתולדות הלשון העברית, יחידה 1: הלשון המקראית, האוניברסיטה הפתוחה, תשס"ד

מוצ'ניק, תשס"ב = מ' מוצ'ניק, לשון, חברה ותרבות, א–ב, האוניברסיטה הפתוחה, תשס"ב

מירקין, תשכ"ח = ר' מירקין, "משקל מפועל", לשוננו לב (תשכ"ח), עמ' 140–152

I. A. Melčuk, *Das Wort, zwischen Inhalt und Ausdruck*, I, = 1976 מלצ'וק, Munich 1976

ניר, 1993 = ר' ניר, דרכי היצירה המילונית בעברית בת זמננו, האוניברסיטה הפתוחה, 1993

סטוצ'קוב, תשכ"ח = נ' סטוצ'קוב, אוצר השפה העברית, ניריורק תשכ"ח

Y. N. Falk, "Metrical Structure in Modern Hebrew", = 1996 פאלק, *Hebrew Linguistics* 40 (1996), pp. 5–19

צאנין, תשנ"ד = מ' צאנין, מילון יידיש-עברי שלם, תל-אביב תשנ"ד

רביד, תש"ס = ד' רביד, "שמות הפעולה בעברית החדשה: עיון מורפולוגי", בלשנות עברית 45 (תש"ס), עמ' 61–78

רבין, תשמ"ה = ח' רבין, "משקלי השם", ספר אברהם אבן-שושן, בעריכת ב"צ לוריא, ירושלים תשמ"ה, עמ' 255–265

רוזן, תשט"ז = ח"ב רוזן, "מפְעֵל בעברית ישראלית", לשוננו כ (תשט"ז), עמ' 139–148

רוזן, תשט"ז = ח"ב רוזן, העברית שלנו: דמותה באור שיטות הבלשנות, תל-אביב תשט"ז

H. B. Rosén, *Contemporary Hebrew*, The Hague 1977 = 1977, רוזן, תשס"ג = ח"ב רוזן, קווים לחמישים שנות מדע הלשון בחמישים שנותיה של מדינת ישראל, ירושלים תשס"ג

שויקה, תשנ"ז = י' שויקה, רב-מילים: המילון השלם, תל-אביב תשנ"ז
שורצולד, תשס"ב = א' (רודריג) שורצולד, פרקים במורפולוגיה עברית, א-ד, האוניברסיטה הפתוחה, תשס"ב

שורצולד, תשס"ד = א' (רודריג) שורצולד, "כמה הערות על הכפלת עיצורים במילה העברית", מחקרי מורשתנו ב-ג (תשס"ד - ספר צבי בצר), עמ' 251-265
שורצולד וכהן-גרוס, תש"ס = א' (רודריג) שורצולד וד' כהן-גרוס, "המשקלים השכיחים בעברית", לשון העיתונות בת זמננו: אסופת מאמרים לזכרה של מינה עפרון, בעריכת מ' הורביץ, אבן-יהודה תש"ס, עמ' 148-161

שימרון, תשס"ה = י' שימרון, כיצד נתהוותה השפה וכיצד העברית, תל-אביב תשס"ה

שרביט, תשס"ה = ש' שרביט, "צמיחתם והתגבשותם של שמות הפעולה בעברית הקדומה", מחקרים בשומרוניות בעברית ובארמית מוגשים לאברהם טל, בעריכת מ' בראשר ומ' פלורנטיין, ירושלים תשס"ה, עמ' 177-188

שתיל, תשס"ג = נ' שתיל, "על משמעותן של התפתחויות אחדות במורפולוגיה של העברית הדבורה", העברית שפה חיה, ג, בעריכת ר' בן-שחר וג' טורי, תל-אביב תשס"ג, עמ' 329-352

תפקודה של "זה" הבלתי לקסיקלית בעברית בת ימינו

1. מבוא

בלשנים רבים ניסו להסביר את תופעת הפרונומינליזציה באמצעות הגדרת החוקים התחביריים העומדים ביסודה, אולם ניסיונות אלה לא הניבו הסבר ממצה. כיום נוטים לתרץ את בחירתו של הדובר בכינוי (פרונום), אשר בהשוואה לשם העצם המלא תוכנו עמום או בלתי מפורש, לאו דווקא בתחביר, כלומר לאו דווקא כחלק מתהליך מכני הכרוך בנוכחותו של שם עצם במקום זה או אחר בטקסט, כי אם בשיקולים פרגמטיים.¹

במאמר זה אתאר את סביבות היקרותו של הכינוי זה הבלתי לקסיקלי, הנעדר תוכן פרנציאלי מוגדר, ואעמוד על תפקידיו הפרגמטיים בסביבות אלה. במקרים שיובאו להלן ניתן להיווכח כי אין הכינוי הנדון ממלא את תפקידו הדאיקטי המובהק – רמיזה לישות מסוימת ממין זכר, בין שהיא ישות חוץ-לשונית או סיטואציה חוץ-לשונית (אזכור אקסופורי), ובין שהיא ישות פנים-לשונית (אזכור אנדופורי).² במילים אחרות: מבחינה לוגית-סמנטית אין הכינוי זה מהווה חלק מן הארגומנטים של המשפט (הפרדיקציה). מאידך, כך אטען, אין הוא כינוי ריק כפי שנוהגים בדרך כלל לתארו.³

אביא דוגמות בעיקר מלשון הדיבור של ימינו, רובן מן הלשון המדוברת המיוצגת בכתב,⁴ שכן תפקודה של זה כאנפורה פרגמטית בולט במיוחד בלשון הדיבור.⁵ בביטויים אלה עיקר תפקידה להצביע על מוקד המסר, ולשמש בכך אמצעי

1. עיין בולינגר, 1979. השווה גם לדבריה של קמפטון (1988, עמ' 204): "A pronominal expression is one whose value is not given directly by the grammar".
2. ההבחנה בין אזכור אנדופורי (טקסטואלי) לאזכור אקסופורי (של הסיטואציה) מיוחסת להאלידי וחסן (1976).
3. עיין, למשל, ברמן (1980, עמ' 767) המגדירה אותו "an empty pro-subject".
4. דוגמות בלא ציון מראה מקום נלקחו מן הדיבור או הומצאו על פי חוש הלשון שלי כדוברת ילדית.
5. על התרחבות השימוש בזה הבלתי דאיקטי בדיבור של הישראלים עיין ניר (תשנ"ז), וכן

להבעת יחסו של הדובר כלפיו. פונקציית זו של זה אכנה כאן בשם "פונקציית מודלית".⁶

להלן אדון בשלושה סוגים של זה הבלתי לקסיקלית:

1. זה האימפרסונלית, כלומר זה כנינוי שהמסומן שלו הוא תופעות כלליות בעולם החוץ-לשוני או נסיבות כלליות בהקשר של עולם השיח.
2. זה האקסטרפוזיציונית, כלומר זה המשמשת כאמצעי תחבירי להפניית תשומת לבו של השומע לחלק מסוים במבע המוצג בקדמת הבמה (בפוקוס), בין שישוד זה הוא חלק מן המידע ה"ידוע" בין שהוא חלק מן המידע ה"חדש".⁷
3. זה המודלית, המשמשת להבעת עמדתו של הדובר ולהצגת מעורבותו הרגשית בתוכן המשפט.

למעשה, במקרים רבים ניתן לתאר את השימוש בזה כמאפיין של השימוש האידיוסיונקרטי בלשון, כלומר כשימוש אידיומטי. למשל, בלשון המקרא מופיעה זה הבלתי לקסיקלית בשימוש אידיוסיונקרטי במשפטים שלא בדרך החיווי, בעיקר בדגמים של מבני שאלה, למשל: "מה זה היה לכן קיש" (שמ"א י, יא), "למה זה מרחם יצאתי" (יר' כ, יח), "למה זה תשאל לשמי" (בר' לב, ל). שימוש מעין זה ניתן למצוא אף בלשון ה"גבוהה" בעברית החדשה. למשל, בלשון הכתובה של שנות החמישים מצאתי מבעים אלה: "היכן זה אתה לוקח תפוחים אלה?" (יחייב, עמ' 23), "לאן זה יכול היה העט להיעלם?" (שם). במבנים כגון אלה ממלאת זה תפקיד פעיל בתהליך של פירוש המבע ומיקוד המסר.⁸ יתר על כן, בשימוש אידיומטי היא מופיעה במקרא ואף בימינו גם ליד תוארי פועל של זמן, למשל: "זה שנתיים הרעב בארץ" (בר' מה, ו), כלומר: כבר שנתיים.⁹

- גולדברג וקנטור (תשס"ד), המתבססות על ממצאים מלשון הכתב המחקר את הדיבור מראשית שנות התשעים של המאה העשרים, תוך כדי השוואה לממצאים משנת 2000.
6. המונח מודליות משמש במאמר זה במובנו הכללי, ולא דווקא במובן הצר של ציון המודוס התחבירי של הפועל. כוונתי כאן למודוס ה"אישי" של הדובר, כפי שהוא משתקף מכל היסודות הבלתי פרופוזיציונליים במשפט, או במובנו לפי ליונס (1977, עמ' 452, ר"ל 17.1), במובן של כל היסודות המביעים את "עמדתו בסוגריים" של הדובר כלפי תוכן הפרופוזיציה.
 7. פוקוס אינו משמש במאמר זה במשמעותו הצרה, כשימוש של האלידי (1967), דהיינו כמציין את היסוד המובלט בתוך יחידת המידע הנושאת את גרעין ההנגנה והמהווה את המידע ה"חדש" (במובן המידע שלא ניתן להסיקו מן השיח הקודם).
 8. היסוד התמטי במשפטים מדגם "למה זה" וקרוביו הוא הפסוקית השמנית הא-סינדרטית (למשל, "למה זה" – נושא לוגי, "מרחם יצאתי" – נושא לוגי). לדעת גולדברג (1998, עמ' 119), יש להבין משפטים אלה כמשפטים מבוקעים שהסבתם לא נשלמה.
 9. השווה לתפקידו הבלתי לקסיקלי של il בצרפתית (למשל, il est deux ans qu'elle est partie – "זה שנתיים מאז היא עזבה").

2. "זה" האימפרסונלית הרומזת לתופעות כלליות בעולם החוץ-לשוני או בעולם השיח

2.1 "זה" כ"כינוי הניטרלי של הטבע"¹⁰

אחת מהנחות היסוד המקובלות בבלשנות היא כי לא כל המשפטים בלשון הם בעלי נושא סמנטי (אקטנט, תָּמָה, אגנט), אך לכולם יש נושא דקדוקי. עיקרון זה מכונה בספרות הבלשנית "עקרון הפרדיקציה"¹¹. כינוי המהווה "נושא אפס" או מייצג נושא דמה (dummy subject) הוא למעשה חלק בלתי נפרד מן הפרדיקט, ואין הוא מייצג ארגומנט לקסיקלי עצמאי.¹² מבחן השאלה מספק אחת מן העדויות המקובלות לחוסר ממשות לקסיקלית של יסוד לשוני נתון. למשל, "מה צפוף פה? *זה". הפרדיקט בביטויים כגון אלה מוגדר על כן כפרדיקט אפס-אתרי (p⁰).¹³ העברית שייכת לטיפוס הלשוניות הסובל מבנים בעלי "נושא אפס", כלומר מבנים שבהם הנושא הדקדוקי אינו ממומש מבחינה פונולוגית. למשל: "[נושא אפס] קר היום"; "[נושא אפס] משעמם לי". עם זאת, בפרדיקציות המציניות תופעות טבע, כגון מצבים הקשורים במזג האוויר, בטמפרטורה, בתאריך ובשעת היום וכן תיאורים נסיכתיים אחרים, ממש דובר העברית של ימינו בהקשרים מאופיינים מסוימים (בעיקר בלשון הדיבור ה"נמוכה") את זה האימפרסונלית.

כידוע, בלשוניות אירופה המודרניות (כגון גרמנית, אנגלית וצרפתית) חלה גרמטיקליזציה (או לקסיקליזציה) של השימוש במבנה הכולל כינוי רומז אימפרסונלי, שאינו מצביע על נושא רפרנציאלי מסוים (למשל il pleut, it rains, es regnet).¹⁴ כלומר, לשונות אלה מחייבות מימוש פונולוגי של נושא דקדוקי שהוא נושא יָתֵר (פלאונסטי) שאינו מצריך אפיון סמנטי.

לעומת לשונות אירופה, בלשון הדיבור של ימינו ממומש כינוי יָתֵר זה רק בהקשרים מאופיינים. למשל, ביטוי כללי של מזג אוויר מסוג "זה קר" שכיח פחות וקביל פחות בדיבור, מביטוי בעל יסודות מגדירים, כגון "זה ממש קר כאן!". נראה

10. במסורת הבלשנית הכינוי הרומז האימפרסונלי מכונה לעתים the great neuter of nature. יספרסן (1965, עמ' 241-243, וגם 1909-1949, כרך 7, §4.6) מכנה אותו conceptual neuter, או unspecified it.

11. עיין למשל ויליאמס, 1980.

12. בעניין זה אין תמימות דעים בין הפילוסופים בבלשנים. הפילוסופים טוענים בדרך כלל כי גם "משהו" החסר ממשות רפרנציאלית הוא נושא (כגון "משהו" המציין את כלליות עולם הפרספציה). הד לוויכוח זה ניתן למצוא אצל פילוסוף הלשון הנודע אנטון מרטי (1916).

13. ראה למשל ליץ, 1981, עמ' 131.

14. משמע, השימוש במבנה זה בביטויים הנוגעים למזג האוויר ובקרוביהם הפך לחלק מן המוסכמות הלשוניות הקבועות, או לחלק מן השימוש האידיומטי בלשון. במילים אחרות, כינוי בלתי לקסיקלי זה התמסד כאופרטור של יחסים תחביריים, סמנטיים ופרגמטיים שקודם לכן לא הובעו בדרך זו בלשון.

לי כי מוגדרותו של המצב היא הגורם המדריך את השימוש בזה גם במבעים אלה מלשון הדיבור:

1. זה מאוחר עכשיו. אתה לא יכול להמשיך לקרוא!
2. למה אתה נראה כך?! זה לא תשעה באב היום!
3. זה לא רחוק מפה לעיר העתיקה.
4. אני לא נכנסת לכאן. זה יותר מדי צפוף פה.
5. בתיכון זה יותר כיף, נכון?

ניתן לקבוע אפוא כי הכינוי הרומז בתפקודיו אלה הוא כינוי פרנומינלי "ירוד", או כינוי רומז בלתי מובהק.¹⁵ היינו מצפים אפוא למצאו רק ליד פרדיקטים שמניינם המציינים מצב או ליד פרדיקטים המציינים פעולה הנעשית מאליה, ולא ליד פעלים טרנזיטיביים, המצריכים מילוי שני אתרים, של שני ארגומנטים, פועל ופועל. ברם הבחינה של סכיבות היקרותו מגלה כי לא תמיד כך הדבר, כגון בדוגמה 14 להלן ("זה גורם לי בחילה").¹⁶ יתרה מזו, הכינוי שהוא מושא עיונו אינו תחליף-שם של נושא בלבד, אלא הוא עשוי אף להקביל במשמעותו ליסוד לקסיקלי המשמש במשפט כמושא או כתואר פועל (בעיקר תיאור מקום ותיאור זמן). למשל, מבעים בלשון הדיבור כגון, "תאמין לי, זה ממש קר בלילה", "קח סוודר, זה קר בחוץ" מקבילים במשמעותם ל"בלילה קר" / "קר בלילה"; "בחוץ קר" / "קר בחוץ". לעניין זה נשוב בהמשך (להלן §58).

בלשונות אירופה אולי ניתן לתרוץ את התמסדות השימוש בכינוי יתר זה כחלק מהתרופות המורפולוגיה הקלאסית הסינתטית. דהיינו, כפי שלשונות אלה התרגלו להשתמש בנושא דקדוקי נפרד (אנליטי) ליד פרדיקט פועל, כך הן נוהגות להשתמש בכינוי-שם נפרד אף כשהפרדיקט שמני, כגון בביטויי מזג אוויר ומצבים בטבע.¹⁷ טענה זו יש בה היגיון-מה, אך עדיין אין בה משום הסבר מלא לתופעה. טענה אחרת

15. לפי תורת הפרוטוטיפים מיסודה של אלינור רוש, ניתן להגדירו כחבר בלתי פרוטוטיפי בקטגוריה, או כחבר המצוי בשוליה העמומים. יושם לב כי אינני טוענת כאן כי הוא כינוי ריק מסוג expletive (כגון there באנגלית. למשל, "there arrived three trains", ובצרפתית "il est arrivé trois trains" – il).

16. השווה בולינגר, 1973, עמ' 262.

17. הד לתפיסה זו ניתן למצוא אצל יספרסן (1965, עמ' 241). הוא מדגים את המורפולוגיה הסינתטית בביטוי pluit בלטינית וב-piove באיטלקית ("יורד גשם"), בניגוד ללשונות מודרניות כגון גרמנית, אנגלית וצרפתית, הנוקטות במקרה זה כינוי אימפרסונלי נפרד מן הפועל. הוא הדין במורפולוגיה הסינתטית בפעלים בלטינית ובאיטלקית, כגון viene, venit ('הוא בא'), לעומת היחידה הפועלית האנליטית המקבילה בלשונות כגון גרמנית, אנגלית וצרפתית. כך גם בלשונות השמיות, המתאפיינות במורפולוגיה סינתטית ומשום כך סובלות צורות אימפרסונליות, שבהן אין מימוש פונולוגי של "נושא אפס". השווה, למשל, "דופקים בדלת" לעומת "Es klopf" או "There is a knock at the door".

היא כי שימוש זה, בעיקר לגבי תופעות טבע, הוא שריד של דמיון מיתר-פואטי, דהיינו מאחורי הכינוי האימפרסונלי הנדון יש רמז לכוח עליון, האחראי לפעולה או למצב.¹⁸

העברית, כאמור, שייכת ללשונות הסובלות מבנים שיש בהם "נושא אפס", ומימוש כינוי אימפרסונלי בנפרד מן הפרדיקט אינו דרך המלך במקורותינו. נשווה, למשל, למבנים שבהם "נושא אפס" בלשון המקרא, כגון משפטים שנושאייהם מציניים תופעות טבע: "וַיֵּאָרֶם לָהֶם" (שמ"ב ב, לב), ולמבנים שהנשוא בהם מתקשר לארגומנט מתנסה (experienter), כגון "ויחר לקין מאד" (בר' ד, ה), "אל ירע בעיניך על הנער" (בר' כא, יב). הרעת נותנת כי השימוש בכינוי הרומו האימפרסונלי, שאינו חלק מן הדקדוק העברי, חדר לעברית החדשה בתחילה בהשפעת היידיש, וכיום גם בהשפעה הגוברת של האנגלית ושל לשונות אירופה האחרות.

2.2 "זה" כיסוד אנפורי של עולם השיח

במקרים שאדגים להלן אין זה כינוי דאיקטי לעצם מסוים או כינוי אנדופורי (בעל אזכור בטקסט), אלא כינוי המכוון לקטע של מציאות. אמנם ההקשר הלשוני עשוי להבהיר מהי הסיטואציה שאליה מתכוון הדובר, אך בסופו של דבר ניחשויו של הנמען לגבי כוונות הדובר, כלומר ההיסקים הפרגמטיים של הכינוי הנדון, מתבססים על הכרת עולמו החברתי-תרבותי של הדובר ועל מערכת אמונותיו על העולם.¹⁹ דבר זה ניכר למשל בביטויים האידייומטיים שלהלן, שבחלקם בולטת גם השפעת האנגלית:

6. צא מזה! (כלומר, מהמצב שאתה נמצא בו)
7. שכח מזה! (כלומר, ממה שחשבת עליו)
8. לך על זה! (כלומר, בחר בדרך או באפשרות המתאימה העומדת בפניך)
9. זה נגמר בינינו. (כלומר, כל מה שיש בינינו, הקשר האישי, העסקי וכדומה)
10. בחייך, אל תעשה לי את זה! (כלומר, את אשר אתה עומד לעשות)
11. תפסיק עם זה! (כלומר, חדל לעשות את אשר אתה עושה, גם עשייה מופשטת)

18. כגון בלטינית Jupiter tonat (יופיטר מרעים). עיין יספרסן, שם (המפנה למאמר של שפיצר).

19. ברהלל, במאמר שפרסם ב-1954, הוא שהכיר בכך שהפירוש שמעניק הנמען לביטויים אינדקסליים (דאיקטיים או אנפוריים) כרוך בהערכת אמונותיו של המוען וכוונותיו בשעת הפקת המבע. לדיון בהיסקים פרגמטיים של ביטויים אינדקסליים עיין, למשל, גרין, 1996, פרק 2. דוגמה לכך מביאים מהלר ודופו (1987) מצרפתית (מצוטטת אצל קלייבר, 1994, עמ' 49): "Après avoir considéré son dossier, le directeur limogea l'ouvrier, parce qu'il était un communiste convaincu" (אחרי שבחן את התיק שלו, שילח המנהל את העובד, מכיוון שהיה קומוניסט מושבע. [התרגום שלי]). אם המבע נאמר בארה"ב, ודאי שהוא שילח את העובד, אך אם המבע נאמר בברה"מ לשעבר, הוא עשוי להתכוון למנהל דווקא.

12. ראיתי שזה לא זה, אז הלכתי הביתה. (כלומר, ראיתי שהדבר או הדברים אינם כפי שציפיתי)
13. שמעתי את חבר הכנסת מהליכוד מסביר [...] שזה לא הזמן להחליף שרים ("הארץ", 3 בספטמבר 2004).
14. כל כך מחניק פה שזה גורם לי בחילה.
- במקרים אלה האזכור הטקסטואלי של זה עמום, ועם זאת אין הוא זקוק לאפיון סמנטי. מבחן השאלה הוא הוכחה לחוסר ממשותו הלקסיקלית. למשל, בתגובה על מבע כגון "ככה זה בחיים", לא נשאל "מה ככה בחיים?", ובתגובה ל"זה מה יש!" לא נשאל "מהו הדבר שיש?". הוא הדין במבע שלהלן, מתוך ריאיון עיתונאי:
15. שאלה: "מתי התחלת להבין שאתה כבר לא אלמוני?" תשובה: "מהרגע הראשון של האודישנים זה כבר הפך להיות מטורף" (מוסף 7 לילות, "ידיעות אחרונות", 20 באוגוסט 2004).
- כלומר, זה היא כינוי אנפורי לסיטואציה הכללית, ופירושו מעוגן במישור המבע (האילוקוציה, הפרגמטיקה); אין הוא כרוך במבנה הארגומנטטיבי של המשפט (הלוקוציה, הפרדיקציה).
- להלן דוגמות נוספות מן הלשון הכתובה המחקה את לשון הדיבור (כולן מתוך דיבור ישיר). זה באה בהם ככינוי אנפורי, המכוון למצב הכללי, ואת דיוקו יש לחפש בהקשר החברתי-תרבותי הנתון:
16. אל תגיד להם שזה יותר יפה ככה (שמעוני, עמ' 240).
17. תאמינו לי, אם זה היה תלוי בי, הייתי הורג את כל המאה ששים חברי כנסת (קרת, עמ' 66).
18. אבא שלי היה אומר [...] שזה הכל בגנים, ושצריך רק קצת ללמוד הסטוריה משפחתית בשביל לראות שהמשפחה של אמא דפוקים (קרת, עמ' 68).
19. אצלי זה לא בדיוק ככה. זאת אומרת, אבא שלי לא בוכה או צועק, הוא רק מדבר (קרת, עמ' 125).
20. כנראה שאי אפשר הכל ביחד. ככה זה (קרת, עמ' 84).
21. "מה לעשות" ענתה בשקט, "זה מה יש. בסוף אבל אני אמצא את אהבת חיי" (שמעוני, עמ' 127).
22. זה יכול להיגמר בסנקציות (כותרת מאמר, "הארץ", 16 באוגוסט 2004).
- מן ההקשר עולה כי הכוונה בדוגמה 22 למצבה של ישראל בעולם. הביטוי "זה יכול להיגמר ב-" כאן הוא חיקוי ללשון הדיבור.
23. רק שהחיים נתנו לו מכה, והוא כבר לא האמין שהוא יצא מזה. אבל יוצאים

[...] מספיק שיש אנשים שאוהבים, אז יוצאים מזה. מהדברים הכי גרועים אפשר ככה לצאת. מכל דבר, אין דבר שלא (שמעוני, עמ' 291).

בדוגמה 23 זה מאופיינת לכאורה בביטוי "הדברים הכי גרועים", אך לאחר מכן יש שוב הכללה בביטוי "כל דבר", המשקף את משמעותה הכללית, החובקת-כול. זה עשויה להיות גם אנפורית לקטע מסוים של מציאות שאזכורו רופף, אך הדובר חש צורך לזהותו מחדש באמצעות ציון מפורש של שם העצם שהוא מתכוון אליו. משמע, שיקולי הבחירה בין כינוי בעל תוכן רופף לבין שם עצם מפורש הם במקרים אלה פרגמטיים ולא דווקא תחביריים. תפקוד זה דומה למצבים לשוניים מובהקים של תמורה, שגם בהם חש הדובר צורך להבהיר או לחזק את זיהוי המסומן. להלן דוגמות לתפקוד כזה של הכינוי הנדון:

24. זה עכשיו לא? הדירה שלכם נתן? זה פה לא? שמה ממול? (שמעוני, עמ' 128)²⁰

דהיינו, זה מצביעה על הפרדיקציה העוקבת, המשמשת את הדובר לצורך הבהרה וזיהוי מחדש של קיום הדירה ומיקומה. עמימותו של הכינוי הרומז מזמינה אפוא זיהוי מחדש של הרפרנט. כיוצא בזה:

25. כן, זה לא מצחיק. בכלל-בכלל לא מצחיק המצב שלו, מה שנכון-נכון (שמעוני, עמ' 259).

"המצב שלו" הוא מעין תוספת של הדובר לאחר מחשבה שנייה, ומטרתה להבהיר ולחזק את זיהוי ההיסק הפרגמטי הכללי והעמום שבזה. גם במבע שלהלן חש הדובר צורך להבהיר את כוונתו לאחר שנקט את זה במשמעות חובקת-כול. הכותב בחר להוסיף נקודתיים לצורך הבהרה:

26. מי היה מאמין שזה מה שיצא ממנו: אחד שמעירים אותו באמצע הלילה ודורשים ממנו דו"ח-ביניים כבר בערב (שמעוני, עמ' 259).

לעומת זה, בדוגמה שלהלן הדובר מתקן את דבריו בדרך הפוכה, באמצעות הכללת זה מעבר להיסק הפרגמטי המשתמע מן השיח הנתון:

27. "אמנות זה לא", ענה שכטר, "מה שזה לא יהיה" (שמעוני, עמ' 291).

זה משמשת ככינוי כללי, המכוון למציאות מסוימת והבא על דיוקו בשיח, אף כשהיא חלק מביטוי מבהיר כגון זה אומר ש', זה מוכיח ש', זה מראה ש', למשל:

28. אבל האם זה אומר שעל ישראל לסגת מחר מכל מילימטר בשטחים כדי להתקבל בפאריס ובמדריד ("הארץ", 18 באוגוסט 2004).

20. יצוין שסימני הפיסוק, בהם סימני השאלה, משמשים את יובל שמעוני גם לציון הנגנה.

3. "זה" באקסטרפוזיציה (קדמית או אחורית)

3.1 "זה" כיסוד מקדים²¹ המצביע על הנושא הלוגי בתפקודו זה אין הכינוי הנדון מוסיף דבר לתוכן הפרופוזיציה, דהיינו משפטים כגון "זה לא שלי הספר הזה" ו"הספר הזה לא שלי" הם משפטים נרדפים בעלי תנאי אמת זהים. עם זאת, משפטים אלה שונים מבחינת מיקוד המסר, ומבחינת תהליך הפענוח של המבע.

נקיטת כינוי מקדים בעמדת הנושא, כלומר בראשית המבע, עוצרת או מעכבת את התהליך הצפוי של פענוח המסר,²² שכן הארגומנט המתקשר לפרדיקט נמצא במבנה זה בעמדת השעיה. הדובר בוחר בצורת עריכה זו של דבריו כדי למקד את המסר ולהביע את עמדתו כלפיו. להלן נבחן את תפקודיה השונים של זה במעמדה ככינוי אקסטרפוזיציוני.

3.1.1 "זה" כיסוד המקדים נושא לוגי המהווה שם עצם. זה מקדימה שם המופיע בסוף משפט ("יחיד אחורי"):

29. זה כסף קטן המודעה (שמעוני, עמ' 155).
 30. זה לא בעיה כאלה דברים (שמעוני, עמ' 157).
 31. "זה לא מהפנס, הריח" התאורן אמר, "מהתקע זה בא" (שמעוני, עמ' 244).
 32. מה יש. זה רק של הצבא, הסרט? זה גם של הבת שלהם (שמעוני, עמ' 204).
- ב. זה מקדימה שם הצמוד אליה:

33. מכל התירוצים והתואנות, זה האחרון הוא המתעתע והעלוב מכולם ("הארץ", 17 באוגוסט 2004).
- כלומר, זה מחזקת ומבליטה את האמירה ש"האחרון" ולא אחר הוא שראוי לתיאור "המתעתע והעלוב מכולם". כיוצא בזה, למשל, בביטוי "זה הקטן גדול יהיה".
- ג. זה כפולה במבנה של טופיקליזציה, האחת מקדימה פסוקית מועצמת²³ (הנושא הלוגי) והאחרת מוסבת אליה ככינוי חוזר:

34. עצם זה שהצלחתי להגיע לאנשים ולרגש, זה כבר הישג ("ידיעות אחרונות", 20 באוגוסט 2004).

21. השווה יספרסן, 1949–1901, כך 7, 4.6B§, דיונו *preparatory it*. יש הכוללים כינוי זה המקדים את הנושא בקבוצת ה-expletives, למשל קמפסון 1988, עמ' 200–201; 203–205. כלומר, התהליך של יצירת פרופוזיציה משוערת ובניית מערכת של הנחות קונטקסטואליות אצל השומע מיד בתחילת המבע (על פי תאוריית הרלוונטיות של ספרבר ווילסון, 1986).

22. המונח פסוקית מועצמת משמש במאמר זה במובן של פסוקית שמנית.

23.

ההכפלה ידועה כאמצעי להבעת עמדת הדובר, וכאן היא מוסיפה עוד נדבך על האפקט המודלי של מבנה הטופיקליזציה.²⁴

3.1.2 "זה" במבנה רמטי בלתי מסומן כתבנית חג"ם²⁵

א. זה מקדימה חג"ם (בצורת בינוני, תואר, שם עצם ועוד) המצריך שם פועל (הנושא הלוגי):

35. אני, זה פשוט הורס אותי להתגעגע (שמעוני, עמ' 148).

36. רק זה חסר, לעבוד בחושך (שמעוני, עמ' 124).

37. איך זה מרגיש להיות תמיד לבד (מתוך שיר של טל שגב, גלי צה"ל, אפריל 2004).

38. בטח שזה מחמיא לי לקבל מאנשים מחמאות כאלה ("ידיעות אחרונות", 20 באוגוסט 2004).

וגם בלשון הכתובה ה"גבוהה":

39. אין זה נעים להודות, שארגון המונה מאות לוחמים בלבד מסוגל להרתיע מדינה המחזיקה בצבא החזק ביותר באזור ("הארץ", 16 באוגוסט 2004).

כיוצא בזה: "אין זה מקובל", "אין זה נאה", "אין זה הכרחי" + שם פועל או פסוקית שמנית, ועוד.

ב. זה מקדימה חג"ם + פסוקית מועצמת (הנושא הלוגי):

40. קיבלתי כזה פרגון לאורך כל הדרך וזה לא משנה אם סיימתי שני ("ידיעות אחרונות", 20 באוגוסט 2004).

41. אני רוצה לעשות הכל, וזה נורא תלוי לאן החיים יובילו אותי (שם).

42. "מה זה קשור איך קמתי", ענתה לו (שמעוני, עמ' 295).

43. "זה טבעי שאת בוכה" הוא אמר וליטף לי את הראש (קרת, עמ' 52).

24. השווה להלן דוגמה 71 במבנה "זה מה-זה + שם תואר".

25. מטעמי קיצור ולשם פשטות המינוח אני נוקטת כאן את השם חג"ם בעקבות רוזן, תשל"ז, עמ' 220–221: "ב'חסר-גוף-ומספר' אנו מבינים מחלקה של מלים עבריות שאין להן תפקיד זולת הופעתן במשפטים בעלי הדגם הנוכחי. אנחנו מגדירים בכך חלקידיבור נוסף על המקובלים בדקדוק העברי המסורתי. המונח, המושרה מהמונח הלועזי המקובל 'אמפרסונאליים', מזכיר שהביטויים השייכים למחלקה זו אינם כפופים כפיפות מורפולוגית ('אינם נוטים') לא לגוף ולא למספר, ושאינן ציון הגוף הקשור בהם בא אלא בנפרד מהם [למשל, כדאי לממשלה]. נרמזים אנו לעובדה זו גם על ידי כך שבלשונות רבות (ובעיקר אירופיות מודרניות) יהיה האקווואלנט שלהם ביטוי המתחיל ב'es ist, it is וכיו"ב". וראה גם רוזן, 1977, עמ' 113. בהמשך (§4) אדון בבעייתיות של מונח זה.

ג. זה מקדימה חג"ם בצורת פועל + שם פועל (הנושא הלוגי):

44. רק שבמלחמה? זה לא כל כך עוזר לשיר (שמעוני, עמ' 315).

3.2 הנגדת היסוד הנושאי הממוקד

זה עשויה לשמש להנגדת היסוד הנושאי הממוקד (contrastive focus) במשפט מבוקע.²⁶
א. זה מקדימה תיאור נסיבתי המוסב אל הנקסוס הממוקד. למשל, מקדימה תיאור סיבה:

45. זה בגללו הפסקת? (שמעוני, עמ' 40).

זה מנגידה כאן בין היות הדבר בגללו (הנקסוס הממוקד) לבין היותו בגלל מישוה אחר. הוא הדין במבעים אלה:

46. זה רק בגלל השעה הזאת שהיא מדברת ככה (שמעוני, עמ' 208).

47. זה הכל בגלל שאנחנו לא מספיק קשוחים אתם (קרת, עמ' 69).

במבע 47 המבנה הממוקד הוא משפט מבוקע לכאורה (pseudo-cleft).
ב. זה מקדימה המצביעה על שלילת הנקסוס:

48. זה לא שאני מנסה להפחיד אותך או משהו, אני אפילו הייתי בין היחידים בשכונה שלא האמינו בחיך המוות של הנס (קרת, עמ' 145).

זה מנגידה כאן בין קיום העובדה הנדונה, שהיא מוקד המסר, לבין קיומה של עובדה אחרת. כך גם במבעים להלן:

49. זה לא סתם שהוא הביא מהבית את המצלמה שהוא קנה, זה לא רק בשביל לכפר קצת על השבת ההיא: הוא פשוט לא מסוגל ללכת רגוע (שמעוני, עמ' 262).

50. [...] מה את לא סומכת עליי? – "זה לא שאני לא סומכת עליך" ענתה נעמה (שמעוני, עמ' 18).

ג. זה מקדימה המצביעה על הפועל (הנושא הלוגי):

51. כן, זה אבישי שניצח במשחק.

26. בדוגמות שלהלן מופיעים משפטים מבוקעים שהסבתם נשלמה (כלומר ביקוע הפרדיקציה מניב שתי פסוקיות, האחת מייצגת את הנושא הלוגי-התחבירי והאחרת מייצגת את הנושא הלוגי-התחבירי), וגם משפטים מבוקעים שהסבתם התחבירית לא נשלמה, כלומר לא ניכר בהם סימן התפר התחבירי (בצורת סימן השעבוד ש') בין שתי הפסוקיות החדשות שנולדו מן הביקוע.

52. "זה פשוט התקע עושה בעיות" אמר התאורן, "בטח משהו במגעים" (שמעוני, עמ' 248).

53. זה הקצינת ח"ן כתבה את זה? (שמעוני, עמ' 26).

54. אפשר לחשוב בשבילי אני עושה את זה, זה הרי הם באו והנחיתו עלי (שמעוני, עמ' 42).

בלשון הדיבור זה מופיעה בדרך כלל בראש המבע, לפני ציון הפועל הממוקד, ואילו בלשון הכתובה היא מופיעה בדרך כלל לאחר ציון הפועל, שאחריו מופיע אוגד (כולל כינוי גוף שלישי המתפרש בעברית של ימינו כאוגד), למשל בדוגמות 56–58 להלן.

ד. זה מקדימה המצביעה על הפועל (הנשוא הלוגי) בפרדיקציה מזהה:

55. זה שוב פעם אתה, ויינטראוב? (שמעוני, עמ' 221).²⁷

3.3 "זה" בפוסט־פוזיציה

א. ככינוי מוסב ליסוד שמני (הנשוא הלוגי) המוצב בקדמת הבמה ("ייחוד קדמי"):²⁸

56. להיות שכיר זה באמת לא הרבה כסף, אבל מצד שני, גם הפסדים זה לא (שמעוני, עמ' 243).

27. השווה לזה המצביעה לאחר על הפועל בלשון המקרא: "האמה זה בני עשו" (בר' כז, כא).
28. זה הפוסט־פוזיציוני, הנקרא אחרי נושא ולפני פרדיקט שמני או פסוקית מועצמת, מתפרשת

לעתים קרובות בעברית בת ימינו כאוגד, בדומה לכינוי גוף שלישי, מחמת תהליך הולך וגובר של שחיקת מעמדה של הפרדיקציה השמנית הקלאסית. לאמתו של דבר, מבחינה התבנית היא כינוי המוסב לנושא הלוגי של המשפט (עיין גולדנברג, תשמ"ה, עמ' 314–316; בר, תשנ"ז, עמ' 305–306) ואינה אוגד (קרי נקסוס או נשוא פורמלי המצריך משלים פרדיקטיבי). שחיקה זו בולטת בייחוד בהקשרים שבהם לא ניתן להמיר את זה בכינוי גוף שלישי זכר, כגון דוגמות 61 ו־63 להלן שבהן שני הכינויים באים יחדיו בהקשר אחד, כלומר אינם בתפוצה משלימה. רחן (תשל"ז, עמ' 245–252) דן ב"דגם יג" של שע + זה + שע/ש + תפ, כגון "גלידה זה טוב היום", "זה טוב זה", "חישוב אינדקס זה ככה", "איך זה עריכת מאוזן?", "ככה זה חישוב אינדקס". רחן מגדיר שם את זה כאוגד, וגורס כי משמעותו הערה: "מה יש להגיד על הנושא", דבר שאומרים עליו בקשר לטיבו והערכתו, לפירושו וכיו"ב ולא דווקא לוהותו או לסיווגו [...] בצרפתית ה'הערה' מחייבת תרגום בעזרת c'est (שם, עמ' 247) וראה גם ברמן (1980, עמ' 767), המגדירה את זה במבע כגון "לדבר עם אדם כמוהו זה תענוג" כ־copula suppletive. המקרים שבהם זה אינה ניתנת להמרה בכינוי גוף שלישי הם, לדעתי, בדיוק אלה המעידים על טבעה האמתי, שאינו אוגד. במלכודת זו נפל, למשל, גם גולדברג וקנטור (תשס"ד, עמ' 46–48), הטוענות שיש משפטים שבהם "לכאורה אפשר להמיר את 'זה' באוגד כינוי גוף, אבל המשפט שיתקבל אינו טבעי לדוברים, אם משום שאין התאם דקדוקי בין הנושא והנשוא [...] או מסיבות אחרות [...] המרת האוגד 'זה' באוגד כינוי גוף תשנה את משמעות המשפט. [...] בראיון [...] אומרת קציר 'ילדים

57. המשחק-האופי שלהם זה מה שיציל אותנו (שמעוני, עמ' 237).
58. אבל בעיני התרחיש היותר סביר הוא זה שבו עשרות אלפים מסתננים לגוש קטיף (מוסף "הארץ", 20 באוגוסט 2004).
- מבחינה תבניתית שני הכינויים בדוגמה 58, הוא וזה, הם כינויים שווי-ערך המוסבים לנושא הלוגי, אך למעשה כינוי הגוף מתפרש כאן כאגוד, ואילו זה מתפרשת ככינוי אקסטרפוזיציוני (המעמיד את הנושא הלוגי, הפסוקית המועצמת, בקדמת הבמה). בהקשרים מסוימים זה הפוסט-פוזיציונית ממלאת תפקיד של הבהרה, מעין "פירוש הדבר",²⁹ למשל:
59. עד עכשיו אני לא ידעתי בכלל מה זה מולדת, עכשיו אני יודע (שמעוני, עמ' 190).
60. אמן זה לא רק לשיר יפה ולהיראות טוב, זה הרבה מעבר לזה ("ידיעות אחרונות", 20 באוגוסט 2004) – הנושא הלוגי כאן הוא 'להיות אמן'.
- ב. זה אחרי הפועל הממוקד במבנה של משפט מבוקע:
61. ושפעם בחיים הוא זה שנתקע עם הסטירה (קרת, עמ' 53).
62. אני הוא זה שצריך להתנצל (קרת, עמ' 142).
63. ז'ק שיראק לא היה זה שהודיע בפומבי שמדינת חוק אינה יכולה להסכים עם יישובים לא חוקיים ("הארץ", 16 באוגוסט 2004).
- במבנה זה הפועל הוא הנשוא הלוגי, וזה משמשת כיסוד אקסטרפוזיציוני, המציב אותו בקדמת הבמה.
- 3.4 הכפלת "זה" כחלק ממיקוד ("מיקוד כריך"³⁰)
- במבנה שנדגים להלן מופיע הכינוי זה בראשיתו ובסופו של היסוד הממוקד (היסוד הרמטי) ותוחם אותו. היסוד הממוקד הוא ברומה של ההנגנה (כמו במבני זה לא בשליטתך' [...] המשפט 'ילדים אינם בשליטתך' אומר שקשה להשתלט על ילדים, ואילו המשפט שאמרה קציר אומר שלידת הילדים (בניגוד לכתובת ספר) אינה בשליטתה" (ההדגשה שלי).
29. כדברי רוזן לעיל (שם, עמ' 247).
30. המונח "מיקוד כריך" הוא על פי אור, תשנ"ג, עמ' 96. טאובה (תשנ"ז) מתאר תופעה דומה בידיש ומכנה אותה "תבנית הד". לפי ממצאיו תבנית זו נפוצה בידיש עם מילים "קלות" (מילים לא מלאות מבחינת תוכן) א-טונליות, כגון כינויים אנפוריים קליטיים, כינויים אר-מודלים וכינויי שאלה. בהערה 9 (שם) הוא כותב בין השאר על הדוגמות שמביא אור מתוך ספרו של ע' עוז, המתעדות שיחה של הסופר עם אנשי בית שמש יוצאי צפון-אפריקה, כי "מתבקשת המסקנה שצריך לחפש מקורות נוספים למבנה הזה בעברית, מלבד היידיש, כגון הדיאלקטים הערביים".

מיקוד אחרים) ואילו הכינוי המוכפל חסר האינטונציה מציין את שיפוליו של סולם ההגננה.

64. והתרכז כל הזמן בכביש מקדימה, כאילו זה הוא זה שנוהג (קרת, עמ' 68).
 65. זה שהוא לא יודע להעמיד לעצמו גבולות זה לא חדש בשבילי.
 66. מה זה פה, זה כנסת זה? (עוז, עמ' 29).
 67. זה יש לו פה מלוכלך זה, זה ממורמר זה (עוז, עמ' 41).

בדוגמה 64 הכפלת זה יוצרת מבנה של משפט מבוקע ובדוגמה 65 – מבנה של ייחוד (הפסוקית המועצמת היא הנושא הלוגי).³¹ בשתי הדוגמות האחרונות, 66 ו-67,³² הכפלת זה מוסיפה למיקוד היסוד הנשוא גם משמעות אינפרנציאלית של זלזול (משמעות פג'ורטיבית). השימוש בכינוי רומז להבעת משמעות פג'ורטיבית ידוע בלשונות רבות. בעברית החדשה הוא בולט בעיקר בצירופים שמניים המידועים יידוע יתר, למשל, ליד שם עצם פרטי בה' היידוע: "היוסי הזה, אני לא סובלת אותו". דוגמה למשמעותו זו גם בלשון המקרא בשימושי הלז/הלזה.³³ להלן נבחן ביתר הרחבה את תפקידה האקספרסיבי של זה כפי שהוא בא לידי ביטוי בלשון המדוברת בתימינו.

4. "זה" בתפקיד אמוטיבי

זה כיסוד המתקשר למודוס האישי שלפיו רואה הדובר את תוכן הפרופוזיציה משמשת תכופות ליד מיליות כגון מילות השאלה מה ואיך, וליד הכינוי המורכב זהו. כאשר היא מצטרפת למילת השאלה מה בביטויים "מה זה" או "זה מה זה" (ליד חג"ם), הביטוי כולו כיחידה א־טוֹנלית אחת ממלא תפקיד אקספרסיבי של "מגביר" (מגביר שם תואר או שם עצם מותאר, או מגביר אדורביאלי), כלומר הוא מחזק את טענת הדובר בהדגישו את התפעלותו מתכונה מסוימת של הנושא או של פעולתו.

31. גם בלשון חז"ל זה משמשת לעתים לצורך מיקוד במקום כינוי הגוף הוא. על פי אור (תשנ"ה, עמ' 313), "כאשר ישות שהוכנסה לטקסט פסקה להיות במוקד ההתעניינות עקב הכנסת מוקד התעניינות חדש ומבקשים לחזור אל מוקד ההתעניינות הראשון". למשל, "המוציא שטר חוב על חבירו והלה הוציא שמכר לו את השדה – [...] וחכמים אומרים: זה היה פיקח שמכר לו את הקרקע" (כתובות יג, ח). אולם בניגוד לעברית בת ימינו, אין לזה תפקיד מודלי של הבעת ביקורת או זלזול.

32. שתי דוגמות אלה מצוטטות אצל אור, שם.

33. למשל: "ויאמרו איש אל אחיו הנה בעל החלמות הלזה בא" (בר' לז, יט). השווה, למשל, השימוש ב-*iste* בלטינית, כגון לפי אלן וגרינף (דקדוק לטיני, עמ' 68): "especially refers to one's opponent [...] and frequently implies a kind of contempt".

כאשר היא מצטרפת למילת השאלה איך, יש בה מעין הזמנה של המוען להתפעל או להודעו מצב הדברים המתואר. למשל:

68. יש לי כאן חומר מה זה טוב (קרת, עמ' 32).
 69. כל ההלוויה היא השתינה מצחוק, מה זה השתינה, כתם במכנסיים (קרת, עמ' 69).
 70. השוטרים מה־זה התאהבו במצלמות עד שלא הפסיקו להתראיין ("הארץ", 3 בספטמבר 2004).

ובמבנה של הכפלת זה:

71. זה־מה־זה נעים לשבת כאן!

ההיסק הפרגמטי של מה־זה כיחידת הנגנה אחת שלפרוזודיה בה משמעות פרגמטית הוא "לא תאמין עד כמה זה כך". בביטוי זה הדובר מודה כביכול שאין לו כלים מילוליים להביע את עצמת התפעלותו. הביטוי מה־זה נועד אפוא להביע הפלגה.

72. רכב חדש אולי לא יצא לו מזה, אבל לפחות ייתנו לו השתתפות משמעותית, איך זה? (שמעוני, עמ' 259).

ההיסק הפרגמטי של איך זה? המהווה שאלה רטורית הוא "מה דעתך, האם התוצאה אינה ראויה להערכה, בהתחשב בנסיבות ובקשיים?" (פנייה של הדובר לנמען לקבל את הסכמתו).

73. איך זה שלא הזמינו אותו לראיון?

ההיסק הפרגמטי של איך זה ש־ הוא "קשה לי להבין כיצד או מדוע כך הוא הדובר" (הדובר מבקש את הזדהות הנמען).

כאשר זה מצטרפת לזהו, כגון במשפטים בדרך החיווי, ההיסק הפרגמטי הוא "אני אומר לך, הדובר אכן הגיע לקצו וכעת יש להתמודד עם המצב החדש" (הדובר מבקש את הזדהות הנמען). למשל:

74. זה־זה, היא הסתלקה והוא חופשי עכשיו.

75. זה־זה נגמרו התירוצים.

במבנה של שאלה ההיסק הפרגמטי הוא "האם אכן זה נגמר ואין כל סיכוי להמשך או לתוספת?" (הדובר אינו מאמין ומבקש את אישורו של המוען שאכן כך פני הדברים). למשל:

76. זה־זה אתה חוזר לארה"ב?

זה משמשת אף להבעת מודליות אפיסטמית, דהיינו כאשר הדובר מבקש לאשש את טענתו ולהוסיף לה את חתימתו האישית, כעין "האמן לי, כך היה הדבר". למשל, בדוגמות שלהלן הערוכות במבנה של "היה זה" במשפט מבוקע:

77. היה זה בחצות הליל בחולות, כשזוג יצא לו לטייל בחולות ("בחולות", פזמון מאת חיים חפר).

78. אני אוהב לחשוב שגם עבור [...] היה זה רגע מיוחד (קרת, עמ' 54).

79. כן היה זה לא טוב, היה רע לתפארת / אבל טוב שנפגשנו בליל מלילות ("וידוי", שיר מאת אלכסנדר פן).

5. דיון

5.1 ההיבט הסמנטי של "זה"

המשותף לטיפוסים שהודגמו לעיל הוא, שזה אינה משמשת בהם כינוי דאיקטי או אנפורי לישות רפרנציאלית מוגדרת בין בעולם החוץ-לשוני ובין בעולם השיח. כאמור, משום כך תיארו אותה חוקרים רבים כיסוד ריק (בדרך כלל כנושא ריק). ברם מן המבעים שהודגמו לעיל עולה כי זה אינה יסוד לקסיקלי ריק; במונחים גנרטיביים אין היא עקבה של טרנספורמציה תחבירית (כלומר אינה ריקה סמנטית), אלא יסוד לקסיקלי בעל משמעות כללית מאוד, הכללית ביותר שניתן להעלות על הדעת.³⁴ להלן אנסה לבחון טענה זו הלכה למעשה.

נבחן, למשל, את משמעות זה בדוגמה 9 לעיל: "זה נגמר בינינו". במבע זה משמעותה 'הכול'. הוא הדין בדוגמה 23 לעיל: "רק שהחיים נתנו לו מכה, והוא כבר לא האמין שהוא יצא מזה [...]" מהדברים הכי גרועים אפשר ככה לצאת. מכל דבר, אין דבר שלא" – במבע זה כלליותה של זה מתקשרת לא רק ל"הדברים הכי גרועים", אלא אף ל"כל דבר". יתרה מזו, אני טוענת שאף בתבניות של אקסטרפוזיציה, כגון מבנה ייחוד ומבנים של משפט מבוקע, אין זה יסוד ריק וגם אין היא שוות-ערך סמנטי (או ביחס של תמורה) לנושא המפורש (שם עצם או כינוי גוף) במשפט, אלא היא יסוד עצמאי בעל משמעות אנפורית כללית, כגון במבני טופיקליזציה – למשל בראש משפט ("ייחוד אחורי"), כבדוגמה 32 "זה רק של הצבא, הסרט?" – זה מציינת 'דבר' (במובן הגנרי). כך גם בפוסט-פוזיציה ("ייחוד קדמי"), למשל בדוגמה 27, "אמנות זה לא, מה שזה לא יהיה", וכן בדוגמה 56,

34. דבריי נסמכים על טענתו של בולינג'ר (1973), כפי שהיא מוצגת כבר בכותרת מאמרו "Ambient It Is Meaningful Too". במאמר זה בולינג'ר דן במשמעות it כ"כינוי הניטרלי של הטבע" וכן במשמעותו בטיפוס מסוג "הכינוי של הנסיבות הכלליות של עולם השיח". אין הוא דן במשמעותו כיסוד ממקד, כגון במבני ייחוד ובמשפטים מבוקעים. כמו כן אין הוא דן בתפקידיו המודליים-אקספרסיביים.

"[...] גם הפסדים זה לא". הוא הדין במבנה של משפט מבוקע המסומן גם באמצעים פרוזודיים, למשל דוגמה 51: "זה אבישי שניצח במשחק" – זה מציינת כאן 'אדם' (במשמעות גנרית). ההיסק הפרגמטי הוא כאן "האדם הצפוי פחות מכול".³⁵ הקשר הסמנטי והמבני הוא בין זה ובין פסוקית הזיקה כפרופוזיציה עצמאית מהיסוד השמני (שם העצם או כינוי הגוף), המהווה את הנושא הלוגי (בניגוד למבנה הבלתי מסומן, בלי הנגנה מיוחדת של החלק הראשון של המשפט, שבו הקשר הוא בין שם העצם כזוקק ובין פסוקית הזיקה המגדירה אותו). מצבי חוסר ההתאם המתגלים לעתים במשפטים מבוקעים בין שם העצם או כינוי הגוף בחלק הנושאי (שבקדמת הבמה) ובין הפועל בפסוקית המועצמת (המהווה את הנושא הלוגי) הם אלה המעידים, לדעתי, על מעמדה הלקסיקלי העצמאי של זה. למשל, "בסוף אני זה שישלם" (במקום שאשלם),³⁶ "אני זה שהוציא [במקום שהוצאתי] אותך מהבית". מצבים אלה מעידים על השלב ה"פרימיטיבי", הקודם לטרנספוזיציה והקודם להתמסדות (גרמטיקליזציה) של הפרופוזיציה המבוקעת.³⁷ דהיינו, ההתאם, הקיים לדעתי בדיעבד, בין שם העצם או כינוי הגוף בחלק הנושאי ובין הפועל בחלק הנושאי הוא תוצאה של גרירה או של פירוש מוטעה של הדוברים, המבינים את הקשר ביניהם כאילו היה קשר ישיר בין שם-זוקק ובין פסוקית המגדירה אותו. משמע, דווקא מצבי חוסר ההתאם הם המשקפים נאמנה את משמעות המבנה. כך במבנים של פוקליזציה (משפט מבוקע) וכך במבנים של טופיקליזציה (מבני ייחוד, בהם מבנים שזה מתפרשת בהם כאוגד, כביכול).

גם זה הנחשבת ל"כינוי הניטרלי של הטבע", כגון בדוגמה 2 לעיל, "זה לא תשעה באב היום", היא, למעשה, בעלת משמעות חובקת-כול, המכוונת לנסיבה כולה ואינה נושא ריק. מקבילתו של מבע זה – "היום לא תשעה באב" – עשויה, כביכול, להעיד כי זה היא שריד של אקסטרפוזיציה, או במילים אחרות, כינוי ריק המוסב אל השם המאופייין (היום) המופיע בסוף המשפט. אולם אקסטרפוזיציה מעין זו, היוצרת אשליה של שוויון-ערך סמנטי, אפשרית ברגיל רק במבעים המכילים צורות שמניות עצמאיות המתפקדות כנושא או כתואר פועל (בעיקר של מקום ושל זמן, כגון היום, עכשיו, כאן, בעיר העתיקה, בשבוע הבא). במקרים אחרים ההקבלה בין המבנה המכיל זה המופיעה במשבצת הנושא, לבין מבנה שמני אחר (שם פועל או פסוקית

35. השווה דיק, 1997, עמ' 296 ודיונו שם (13.2.2§) ב-"dummy head nouns".

36. השווה לצרפתית "c'est moi qui le paiera", מילולית: "זה אני מי שישלם אותו" (יספרסן, 1969, עמ' 74).

37. בכך אני תומכת בדעתו של סנפלד (Sanfeld) המצוטטת אצל יספרסן, שם. והשווה גם יספרסן (שם, עמ' 73 הערה 2): "Curme, Syntax 187, quotes my remarks and speaks of *am* : (2) as 'incorrect' in 'It's not I that *am* marvelous' instead of the correct *is*. Tobler, *Verm. Beiträge* 1.160 calls 'c'est moi qui suis le maître' illogical, and finds 'ce n'est pas moi qui suis le maître' noch seltsamer".

מועצמת) המציין משמעות רפרנציאלית קרובה, אינה ברורה מאליה, אינה אפשרית, או עשויה להצביע על היסקים פרגמטיים שונים. למשל, דוגמה 26 – "מי היה מאמין שזה מה שיצא ממנו: אחד שמעירים אותו באמצע הלילה ודורשים ממנו דו"ח" – המרת מבנה זה למבנה המביע משמעות דומה שהאיבר השמני (הפסקית המועצמת) בו מהווה פרפרזה של זה אינה אפשרית כלל. בדוגמה 29 לעיל – "זה כסף קטן המודעה", המשמעות האינפרנציאלית אינה זהה למשמעות המבוע המקביל – "המודעה היא כסף קטן". דבר זה ניכר גם כשזה פוסט־פוזיציונית. למשל, המבוע "ילדים זה לא בשליטתך" בעל היסק פרגמטי שונה מהמבוע "ילדים אינם בשליטתך".³⁸

דומה כי אין עוררין על כך שזה בביטויים שלעיל, וכן זו שבמבני טופיקליזציה (בעיקר מבני ייחור) ופוקליזציה (בעיקר משפטים מבוזקים), היא כינוי רומז מנוטרל (קרי הניגודים ההדדיים בינו ובין שותפיו בפרדיגמה זאת ואלה מחוסלים).³⁹ יתר על כן, אני גם טוענת כי העובדה שזה האקסטרפוזיציונית אינה מוסכת אל שמות עצם בלבד אלא אף אל יסודות תחביריים אחרים, מעידה שאין היא בהכרח בבואה של שם, הגם שהיא מוגדרת במידה מסוימת על ידי היסוד השמני במשפט. אני תומכת בדעתו של בולינג'ר (1973), כי זה מייצגת יסוד עצמאי בעל משמעות כללית מאוד. עם זאת, כאן המקום להדגיש כי באמרי "יסוד בעל משמעות כללית" אין כוונתי להיעדר משמעות. כלליותה של זה היא שעושה אותה מצד אחד מועמדת מתאימה לספציפיקציה סמנטית, ומצד אחר, כשמשמעותה הכללית מובנת מאליה, כלליות זו מבטלת את הצורך בספציפיקציה. לפיכך, בהתאם לעקרון אי־הנדרפות, שפירושו "צורה אחת – משמעות אחת",⁴⁰ אני טוענת כי המבנים שלהלן מציינים משמעויות סמנטיות ופרגמטיות שונות (אף שבהקשר מצומצם קשה לעמוד על הבדלי המשמעות ביניהם):

זה לא תשעה באב היום : היום לא תשעה באב
בתיכון זה היה יותר כיף : בתיכון היה יותר כיף
זה אבישי שניצח במשחק : אבישי ניצח במשחק

38. דוגמה מצוטטת אצל גולדברג וקנטור, תשס"ד, הערה 8.

39. נטרול דומה, או שימוש בכינוי אינדקסלי שאינו רימוח על העצם עצמו ("de re" domain), ניתן למצוא בלשון הסלנג של ימינו בביטויים אידיומטיים, כגון "אכל אותה" (הפסיד במידה ניכרת), "שיחק אותה" (הצליח מאוד, בזכות פיקחותו בעיקר), "הביא אותה [בגדול]" (הצליח באופן מרשים). במקרה זה צורת הנקבה היא הצורה המנוטרלת. נטרול צורת הנקבה אף הוא מוכר בלשון, למשל בשימוש בזאת כמאזכר פנים־לשוני: "לעומת זאת", "למרות זאת", "הוא טען זאת" ועוד.

40. לדיון במשמעותו של עיקרון זה לגבי כמה מבנים תחביריים עיין, למשל, בולינג'ר, 1968.

אני סבורה אפוא כי זה אינה כינוי ריק אלא כינוי כללי, מנוטרל, שאינו חלק מן הפרדיקט, שהרי לא הפרדיקט הוא היסוד בעל המשמעות הכללית. במישור המשפט (הפרדיקציה) הדבר מעיד על מעמדה הלקסיקלי העצמאי של זה. זאת ועוד, בניגוד לטענה הרווחת,⁴¹ זה הניטרלית משמשת לא רק בביטויים בעלי פרדיקט שמני, כגון פרדיקט המציין מצב ופרדיקטים בלתי טרנזיטיביים אחרים, כי אם אף כשהפרדיקט הוא פועל המצריך מושא, כבדוגמה 14 למשל: "כל כך מחניק פה שזה גורם לי בחילה". דהיינו, זה היא יסוד עצמאי, בעל משמעות, הממלא משבצת תחבירית נפרדת (כאמור, לאו דווקא של נושא), אף שאין הוא ארגומנט לקסיקלי של הפרדיקט. טענה דומה ניתן לטעון כנגד המושג חג"ם (חסר גוף ומספר). מונח זה שטבע ח"ב רוזן הוא, ביסודו של דבר, מונח סתמי הבנוי בדרך השלילה. אין בו מענה למשמעותו הסמנטית והתחבירית של ה"איבר אפס" (בלשון הדיבור איבר זה ממומש באמצעות זה).

בולינג'ר גורס כי זה היא יסוד לקסיקלי המצוי על פני רצף מדורג. כאשר הוא נמצא בקצה החופשי של הרצף, הוא יסוד לקסיקלי מלא (קרי כינוי רומז), ואילו כאשר הוא נמצא בקצהו האחר, הבלתי-חופשי, הוא יסוד המתקרב למעמד של יסוד דקדוקי, כלומר מוצרך על ידי המערכת הדקדוקית בלבד. כאשר מתרחשת גרמטיקליזציה, אין הוא נתפס עוד בעיני הדוברים כיסוד לקסיקלי (גם אם משמעותו כללית), אלא כיסוד המחויב על ידי המבנה הדקדוקי גרידא.⁴² כך במבנים של מבעים שעניינם מזג אוויר ונסיבות כלליות הקשורות בזמן ובמקום בלשונות אירופה, וכן במבנים מהטיפוס שנהוג לכנות בבלשונות העברית בשם "מבני חג"ם" וכן במשפטים מבוקעים. באלה ניכרת הגרמטיקליזציה במרבית לשונות אירופה, אך לא כן בעברית התקנית של ימינו שאינה שונה במקרים אלה מן הנהוג במקורות ואינה נוקטת כינוי גוף סתמי (לענייננו זה) במבנים אלה. בלשון המדוברת המצב שונה ובולטת השפעת לשונות אירופה: עד שנות החמישים השפיעה הגרמנית-יידיש (כגון "איך זה הולך?"), וכיום מטביעה האנגלית את חותמה, כגון דוגמה 37 "איך זה מרגיש להיות תמיד לבד?". תהליך של התמסדות השימוש בזה כיסוד תחבירי מסתמן בעברית של ימינו בעיקר במבנים שבהם זה פוסט-פוזיציונית מתפרשת כביכול כאוגד, אך אינה בת-המרה בכינוי גוף שלישי (כגון "לשיר זה כמו להיות ירדן").

אולם הטענה כי זה אינה יסוד ריק אינה פותרת את הקושי בקביעת מעמדה הלקסיקלי-תחבירי במשפט. את הפתרון למעמדה זה יש לחפש, לדעתי, במישור גבוה יותר של מבנה המשפט, דהיינו במישור המבע (הפרגמטיקה, האילוקוציה).

41. למשל, כטענתו של צ'ייף, 1970, עמ' 102.

42. בולינג'ר, 1973, עמ' 268.

5.2. ההיבט הפרגמטי: הפונקצייה הרטורית והפונקצייה המודלית-אקספרסיבית של "זה"

יש להניח כי ביסוד בחירתו של הדובר במבנה תחבירי המכיל זה עומד בראש וראשונה המניע התקשורתי – למקד את המסר בחלק מסוים של המשפט. לכך יש בלא ספק ערך רטורי, שכן בדרך זו מציג הדובר טענה חזקה יותר בהשוואה למבנה הבלתי מאופיין המקביל לו בתוכנו. בד בבד עריכה תחבירית זו משרתת גם פונקצייה אקספרסיבית: בדרך זו מביע הדובר את עמדתו כלפי הרפרנט או הרפרנטים המופיעים בהמשך השיח או כלפי חלק מסוים מתוכן הפרופוזיציה.⁴³ ואכן, ראינו כי זה מופיעה במבנים תחביריים מאופיינים של טופיקליזציה ושל פוקליזציה, ואף במבנים כתבנית חג"ם הממלאים פונקצייה מודלית במובהק (קרי הבעת עמדה או ציון מצב רגשי).⁴⁴

כידוע, מודליות אינה מוגבלת לתכונות של הפועל בלבד. לשונות רבות מציננות את המודוס האישי, שלפיו רואה הדובר את האירוע "כאן ועכשיו", לא רק באמצעות נקיטת פעלים מודליים ומודוסים דקדוקיים, אלא אף באמצעות שימוש במיליות שונות וכן באמצעות שימוש בכינויי גוף ויסודות דאיקטיים למיניהם.⁴⁵ בדיקת סביבות היקרותה של זה בעברית בת ימינו מראה כי היא משמשת בעיקר במצבים שהדובר מרגיש מעורב בתוכן הפרופוזיציה, כלומר כאשר הוא מבקש להביע את יחסו או את עמדתו כלפי הישות או המצב המתואר ומזמין את הנמען לחלוק עמו את ניסיונו או להזדהות עם עמדתו. ליונס מכנה תפקיד זה בשם "דאיקטיס אמפתטי" (empathetic deixis).⁴⁶ פונקצייה אקספרסיבית זו בולטת במיוחד במבנים שבהם זה מוכפלת (כגון דוגמות 64–67 לעיל), וכן במבנים תחביריים, בעיקר שלא בדרך החיזוי, שבהם מיליות הממלאות תפקיד מודלי כגון בצירופים מה-זה, איך זה ש-, איך זה?! וזה-זה (דוגמות 72–76 לעיל). פונקצייה אקספרסיבית אחרת של זה שהדגמנו לעיל, למשל במבנה היה זה (דוגמות 77–79), היא חתימה אישית של הדובר על התוכן הפרסטי של דבריו (בבחינת "אכן כך היה הדבר" או "אכן בזמן זה או במקום זה ולא אחר התרחש הדבר"). בעריכה תחבירית זו הדובר פונה לנמען ומבקש ממנו להסכים לתוכן המבע, להתרשם ממנו או להזדעזע. על פי חלוקתו של הפילוסוף הבריטי

43. השווה לדברי טראונוט וקינג, עמ' 213: "indexing the speaker's belief-state and spelling out of communicative relevance".

44. כחר (תשנ"ב ותשס"ב) מציין את הפונקצייה המודלית כאחת מארבע הדרישות המגדירות את תבנית החג"ם.

45. עיין, למשל, פלמר, 1986, §1.5.3.

46. ראה ליונס, 1977, עמ' 677. עיין גם בנוניסט, כינויים; בנוניסט, סובייקטיביות.

ר"מ הייר, פונקציה תקשורתית זו היא חלק מן המישור הנאוסטי (neustic) של המבע.⁴⁷

השימוש בכינויי שם במישור השיח (קרי במישור שבין המוען לנמען), ולא דווקא במישור המשפט שבו הם משמשים ככינויים אנפוריים או אינדקסליים למשתתף מסוים באירוע, ידוע גם בכינויים אחרים. למשל, בעברית של ימינו (בעיקר בלשון הבלתי רשמית), בהשפעת לשונות אירופה, רווח השימוש במה שנהוג לכנות בשם "דטיב אתי", דהיינו כינוי גוף + למ"ד היחס בגוף ראשון או שני, המכוון למוען או לנמען ואינו מתאים במין ובמספר לאף אחד ממשתתפי האירוע, למשל: "שלא תהיה לי חולה", "שאתה תתאהב לי – זה באמת נס", "אני מגן לך [לא במשמעות של 'בשבילך'] את השיר הזה בקלי קלות". המבנה מצוי אף בכינוי חוזר המתאים, לכאורה, לאחד המשתתפים באירוע, למשל: "היא פשוט הסתלקה לה". כינויים מעין אלה ניתן לכתוב "כינויי גוף של השיח", שכן הם מכוונים למשתתפי השיח ולא לארגומנטים של הפרדיקציה, ומטרתם העיקרית ליצור קשר אמפטי בין המוען לנמען.⁴⁸

6. סיכום ומסקנות

במאמר זה נבחנו סביבות היקרותה של זה הבלתי לקסיקלית והבלתי פרופוזיציונלית, כלומר ככינוי-שם רופף, שאינו מצביע על מאוזכר מסוים ואינו אנפורי לשם המייצג את אחד הארגומנטים בפרדיקציה. החידוש העיקרי של מאמרנו הוא בטענה, כי אף שניתוח סביבות היקרותו של הכינוי הנדון אינו מסביר את מעמדו הלקסיקלית-תחבירי במשפט, אין להסיק מכאן שהוא יסוד ריק כפי שניסו לטעון בלשנים רבים. טענתי היא כי זה הניטרלית אינה יסוד ריק אלא יסוד עמום, בעל משמעות כללית מאוד או בעל משמעות תקשורתית הבאה לידי ביטוי במישור המבע בלבד.

בוללינג'ר (1973) תיאר את הכינוי הרומז העמום או הניטרלי כיסוד לקסיקלי הנמצא על פני רצף מדורג, הנע מן הקצה הלקסיקלי שבו הוא כינוי רומז עצמאי אל הקצה התחבירי השרירותי והאטום, שבו הוא יסוד בלתי עצמאי המוצרך על ידי המבנה. מאמרו האמור של בוללינג'ר נכתב בראשית שנות השבעים של המאה הקודמת. על אף גישתו הרעננה והפרספקטיבה הרחבה שלפיה ניתח את התופעה, אין ניתוחו חורג ממישור המשפט, שם נותר מעמדו הלקסיקלית-תחבירי של הכינוי הנדון ללא פתרון.⁴⁹ מאז חלו התפתחויות בבלשנות, בין השאר בתורת

47. ne (νή) פירושה ביוונית 'כן'. על חלוקת המבע לשלושה מישורים – הפרסטי, הטרופי והנאוסטי – ראה הייר, 1970. השווה ליונס, 1977, עמ' 751.

48. ראה הלוי (בדפוס), § 5 ("Deixis in the universe-of-discourse").

49. השווה דבריו (בוללינג'ר, 1973, עמ' 268): "Saying that it is meaningful is not to deny".

הדקדוק הפונקציונלי, וכיום עוד ועוד בלשנים אינם מסתפקים בניתוח מעמדם של יסודות לקסיקליים במישור המשפט בלבד, והם ערים לצורך לנתח את מעמדם גם במישור גבוה יותר, כלומר במישור המבצע (הפרגמטיקה, האילוקוציה).⁵⁰ אני מציעה לתאר את השינוי הסמנטי והפרגמטי שהתחולל בכינוי זה ברצף מדורג החל בתפקודו כפריט לקסיקלי, דרך תפקודו הלקסיקלי למחצה בפרדיקציות אימפרסונליות (כגון ביטויי מזג אוויר), תפקודו כאמצעי תחבירי למיקוד המסר ולהדגשת יסוד המסרים בו, וכלה בתפקודו כסמן שיח המהווה חלק מיחידת הנגנה א-טונלית אחת (כגון "זה-מה-זה טוב"). ניתן לתאר רצף זה על דרך שלושת שלבי התפתחות ה"גרמטיקליזציה" שמציעה טראוגוט: הפרופוזיציונלי < הטקסטואלי < האקספרסיבי. לפי טראוגוט, יסוד בעל משמעות במישור הפרופוזיציה עשוי להפוך ליסוד בעל משמעות טקסטואלית, כגון למלא תפקיד בלכידות הטקסט (למשל, מילת קישור) או להפוך ליסוד בעל משמעות אקספרסיבית, או למלא שני תפקידים אלה בו-זמנית.⁵¹ טראוגוט מתארת תהליך זה כתהליך של סובייקטיביזציה, כלומר תהליך שבו יסוד לקסיקלי הנמצא במישור המשפט מועלה על ידי הדובר למישור גבוה יותר במבנה המשפט. במישור זה הוא משמש כיסוד בלתי פרופוזיציונלי (או בלתי לקסיקלי) ומשמעותו מתבהרת במישור הפרגמטי בלבד.

אמנם המקרה של זה אינו דוגמה מובהקת לשלושת שלבי ההתפתחות האלה, שכן כבר בשלב הראשוני אין מדובר בשם עצם בעל משמעות רפרנציאלית מובהקת כי אם בפרונום, ואף בשלב השלישי אין לקבוע כי זה הפכה לסמן שיח (כלומר התרוקנה לחלוטין ממשמעותה הלקסיקלית), אולם ההתפתחות היא בכיוון זה. טענתי גם כי מעורבותו של הדובר בתוכן הפרופוזיציה ופנייתו לשומע לחלוק עמו את המידע או את החוויה שהוא חווה הם מן הגורמים המשפיעים על הבחירה ביסודות דאיקטיים. בנקודה זו הראיתי את נקודת המפגש בין דאיקסיס למודליות. המסקנה העולה מכאן, לדעתי, היא, כי יש לתאר את זה כקטגוריה לקסיקלית-תחבירית פוליסמית שגבולותיה אינם תחומים מראש, והיא נתונה לשינויים דינמיים בהתאם לשינויים המתחוללים במרוצת השימוש בלשון. שינויים אלה ניכרים בהתרחבות שימושיה הפרגמטיים בלשון הדיבור של ימינו.

השינויים הדינמיים המשתקפים בתפקודה של זה בעברית של ימינו ראויים ללא ספק למחקר מקיף יותר. למשל, מפאת קוצר היריעה לא נדונו כאן שימושי זה

that there are syntactic problems connected with its use, but only to say that
syntax should not be the exclusive focus"

50. למשל, על פי תורת הדקדוק הפונקציונלי של דיק, 1997, לענייננו בעיקר שיטת הניתוח שלו
הכוללת אופרטורים תחביריים בתפקיד של "קונברטורים של האילוקוציה" (עייני שם, פרק 11
§5, "illocutionary conversion").

51. עייני טראוגוט, 1989, עמ' 31.

כפרו-פרופוזיציה כללית (כלומר לאו דווקא ככינוי קטדאיקטי, המאזכר משפט מסוים). למשל:

80. "איך ה'קט שלי? לא משמין?" – "למה משמין. דווקא יפה לך." – "זה כי אני מלאה רק במקומות הנכונים" (שמעוני, עמ' 127).

בדוגמה שלעיל זה היא מעין פרו-פרופוזיציה שהנקסוס שלה מוגדר באמצעות פסוקית אדוורביאלית.

כמו כן ראויים לעיון שימושיה של זה ככינוי ריק ("מילת חלל") לפני פסוקית זיקה, כגון אחרי ביטויים אפיסטמיים ואחרי מילות יחס, למשל:

81. ההצעה עניינית במובן זה שאינה מתחנפת ואינה פוזלת לבוחר ("הארץ", 16 באוגוסט 2004).

82. אני מתחרט רק על זה שהוצאתי את השירים הטובים באודישנים ("ידיעות אחרונות", מוסף 7 לילות, 20 באוגוסט 2004).

אין ספק כי חלק ניכר משימושי זה ניתן לתאר כאידיומטיים, כלומר כתולדה של התמסדות מילונית של המבנה במערכת הלשונית הסינכרונית. בגדר הדיון לא כללנו צירפים אידיומטיים שאין להם קבוצת הצטרפות מילונית רחבה, כגון הצירוף "וראה זה פלא". מקרים כאלה מקומם ברשימה נפרדת, ככל היחידות הפרזאולוגיות בלשון.

הקיצורים הביבליוגרפיים

המקורות הספרותיים

יחייב = ס' יחייב, "עט הכסף", סיפור בתוך "דרך המלים: מקראה", בעריכת ב' טליתמן ור' רייזנברג, תל-אביב תשנ"ה
עוז = ע' עוז, פה ושם בארץ ישראל בסתיו 1982, תל-אביב תשמ"ג
קרת = א' קרת, צנורות, תל-אביב תשנ"ב
שמעוני = י' שמעוני, חדר, תל-אביב תשנ"ט

מקורות עיון

אזר, 1992 = מ' אזר, "לקראת הבנת מבנה המשפט הממוקד בעברית בת-זמננו", העברית שפה חיה: קובץ מחקרים על הלשון בהקשריה החברתיים-תרבותיים בעקבות כנס אורנים תש"ן, בעריכת ע' אורנן, ר' בן-שחר וג' טורי, חיפה 1992, עמ' 87-99

אזר, תשנ"ה = מ' אזר, תחביר לשון המשנה, ירושלים תשנ"ה
אלן וגרינף, דקדוק לטיני = J. M. Greenough, *Allen and Greenough's Latin Grammar*, Boston 1897

- D. L. Bolinger, "Entailment and the Meaning of = 1968, בולינג'ר, Structures", *Glossa* 2 (1968), pp. 119–127
- D. Bolinger, "Ambient It is Meaningful Too", *Journal of = 1973, בולינג'ר, Linguistics* 9 (1973), pp. 261–270
- D. Bolinger, "Pronouns in Discourse", *Syntax and = 1979, בולינג'ר, Semantics*, 12, ed. T. Givon, New York, San Francisco and London 1979
- C. Blanche-Benveniste, J. Deulofeu, J. = 1987, בלנש-בנווניסט ואחרים, Stefanini and K. Van den Eynde, *Pronom et Syntaxe: L'approche pronominale et son application au français*², Paris 1987
- E. Benveniste, "La nature des pronoms", *Problèmes de = כינויים, linguistique générale*, 1, Paris 1966
- E. Benveniste, "De la subjectivité dans le = סובייקטיביות, langage", *Problèmes de linguistique générale*, 1, Paris 1966
- בר, תשנ"ז = ט' בר, "הייחוד בעברית בת זמננו", לשוננו ס (תשנ"ז), עמ' 328–297
- Y. Bar-Hillel, "Indexical Expressions", *Mind* 53 (1954), = ברהלל, 1954, pp. 359–379
- R. Berman, "The Case of an (S)VO Language: Subjectless = 1980, ברמן, Constructions in Modern Hebrew", *Language* 56 (1980), pp. 759–776
- גולדברג וקנטור, תשס"ד = ד' גולדברג וה' קנטור, "על הכינוי 'זה' בעברית של ימינו", בלשנות עברית 53 (תשס"ד), עמ' 43–55
- גולדברג, תשמ"ה = ג' גולדברג, "על תורת הפועל והפועל העברי", מחקרים בלשון א (תשמ"ה), עמ' 295–348
- G. Goldenberg, "Imperfectly-Transformed Cleft = 1998, גולדנברג, Sentences", *Studies in Semitic Linguistics*, Jerusalem 1998 [reprinted from *Proceedings of the Sixth World Congress of Jewish Studies*, Jerusalem 1977, 1, pp. 127–133]
- G. Green, *Pragmatics and Natural Language Understanding*, = 1996, גרין, New Jersey 1996
- S. C. Dik, *The Theory of Functional Grammar*, 2: *Complex = 1997, דיק, and Derived Constructions*, ed. K. Hengeveld, Berlin and New York 1997
- M. A. K. Halliday, "Notes on Transitivity and Theme in = 1967, האלידיי, English", *Journal of Linguistics* 3 (1967), pp. 37–81
- M. K. A. Halliday and R. Hasan, *Cohesion in = 1976, האלידיי וחסן, English*, London 1976

- R. M. Hare, "Meaning and Speech Acts", *Philosophical Review* 79 (1970), pp. 3–24
- R. Halevy, "The Verb Subject Repetitive *l*-Pronoun Construction in Hebrew as a Case of Subjectification" [in print]
- E. Williams, "Predication", *Linguistic Inquiry* 11 (1980), pp. 203–238
- טאובה, תשנ"ז = מ' טאובה, "תבנית הד ביידיש", מסורות ט–י–יא (תשנ"ז), עמ' 420–397
- E. C. Traugott, "On the Rise of Epistemic Meanings in English: An Example of Subjectification in Semantic Change", *Language* 65 (1989), pp. 31–55
- E. C. Traugott and E. König, "The Semantics-Pragmatics of Grammaticalization Revised", *Approaches to Grammaticalization*, 1, ed. Elizabeth C. Traugott and Bernd Heine, Amsterdam–Philadelphia 1991, pp. 189–217
- O. Jespersen, *The Philosophy of Grammar*, London 1965 = יספרסן, 1965
- O. Jespersen, *Modern English Grammar on Historical Principles*, 7, London and Copenhagen 1901–1949, pp. 144–152
- O. Jespersen, *Analytic Syntax*, New York, Chicago and San Francisco 1969 = יספרסן, 1969
- כוזר, תשנ"ב = ר' כוזר, "החג"ם – חלק דיבור או עמדה תחבירית?", לשוננו (תשנ"ב), עמ' 241–248
- כוזר, תשס"ב = ר' כוזר, "תבנית החג"ם הפשוטה בלשון המיוצגת כמדוברת", מדברים עברית: לחקר הלשון המדוברת והשונות הלשונית בישראל, תעודה יח, בעריכת ש' יזרעאל, תל-אביב תשס"ב
- G. Leech, *Semantics*², Middlesex 1981 = ליץ, 1981
- J. Lyons, *Semantics*, 2, Cambridge 1977 = ליונס, 1977
- A. Marty, "Über subjectlose Sätze und das Verhältnis der Grammatik zu Logik und Psychologie", *Gesammelte Schriften*, Bern 1916
- A. Marty, "Über die Scheidung von grammatischen, logischen und psychologischen Subjek, resp. Prädikat", *Gesammelte Schriften*, Bern 1916
- ניר, תשנ"ז = ר' ניר, "זה הוא זה' ו'ככה זה': הארה לשונית-פראגמטית", להדסה: מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים, בעריכת י' בן-טולילה, באר-שבע תשנ"ז

- D. Sperber and D. Wilson, *Relevance*: = 1986 ספרבר ווילסון, *Communication and Cognition*, Oxford 1986
- W. L. Chafe, *Meaning and the Structure of Language*, = 1970 צ'ייף, Chicago and London 1970
- G. Kleiber, *Anaphores et pronoms*, Louvain-la-Neuve 1994 = 1994 קליבר,
- R. Kempson, "On the Grammar – Cognition Interface: = 1988 קמפטון, The Principle of Full Interpretation", in R. Kempson (ed.), *Mental Representation: the Interface between Language and Reality*, Cambridge 1988, pp. 199–224
- A. Reboul, "Résolution de l'anaphore pronominale: = 1989 רבול, sémantique et/ou pragmatique", *Cahiers de linguistique française* 10 (1989), pp. 77–100
- רוזן, תשל"ז = ח"ב רוזן, עברית טובה³, ירושלים תשל"ז
- H. B. Rosén, *Contemporary Hebrew*, The Hague 1977 = 1977 רוזן,

מילות הסיבה שלפני שם עצם: אפיונים מבניים וסמנטיים

1. מבוא

1.1 רקע

כל הקורא טקסט בעברית החדשה נתקל במילות סיבה רבות, חלקן באות לפני שם עצם וחלקן מצטרפות לפסוקית. מאמר זה דן במילות הסיבה שלפני שם עצם,¹ ובהן בגין, בגלל, בזכות, בעטיו של (וכן שאר הצורות בנטייה), בעקבות, בשל, הודות ל-, כתוצאה מ(ן), מ"ם הסיבה, מחמת, מפאת, עקב, תודות ל-, וכן מילים המביעות קשר רופף יותר של סיבה או של קשר נסיבתי, כגון המילה לאור והמילים נוכח, לנוכח. המילה לרגל, שכיום משמשת כנראה כמילת סיבה ואף כמילת תכלית, נכללה אף היא במילים שנידונו במחקר שמאמר זה מבוסס עליו, וכן נידונו בו מילים וצירופים על גבול המילון והדקדוק,² המשמשים להבעת סיבה כמו על רקע, מטעמי, מטעמים של והצירוף בנימוק של המסגיר את עמדת הכותב-המדווח. יש הרואים מילים דקדוקיות (ומילות הסיבה בכללן) כ"מילים ריקות" שקשה לייחס להן תמונה מחשבתית כלשהי, לעומת "מילים מלאות" הנושאות תמונה כזאת.³

1. המאמר מבוסס על שני פרקים מעבודת הדוקטור שנושאה "מילות הסיבה, סביבתן הסמנטית-תחבירית ושימושן כסמני סגנון" (בליבוים, 2003). יש מחקרים קודמים שנכתבו על מילת סיבה זו או אחרת (למשל בנרדי, 1966, על המילים עקב ומאחר ש-), יש עבודות שחלקן עוסק במילות סיבה בחטיבות לשון מסוימות (בלשון חכמים, למשל ברוורמן, 1995; גרילק, 1999 ו-2001 ועוד). עבודת המחקר שבבסיס המאמר הזה תיארה את מילות הסיבה העיקריות המשמשות בעברית הבינונית בתימינו תוך השוואתן לאלו המשמשות בסוגות אחרות, וכן התבוננה במילות הסיבה מתקופות אחרות. חלק מהדברים הבאים כאן נאמרו בהרצאה בקונגרס העולמי השלושה-עשר למדעי היהדות שנערך בירושלים בשנת תשס"א.
2. קבוצה זו רחבה וכוללת מילים וצירופים לקסיקליים רבים אחרים. כאן נבחרו רק מילים אחדות לייצוגה. על גבולות הרשימה והנכלל בה ראה למשל שלינגר, 1985, עמ' 77-78; שלינגר, 1990; שילדקרוט, 1995.
3. ראה למשל צרפתי (1985, עמ' 37) המביא את דבריו של אולמן (1963, עמ' 44). אולמן מכנה מילים אלה בשם מילים סינסמנטיות הנושאות משמעות רק כאשר הן מתלוות למילים אחרות, והן עומדות בניגוד למילים האוטוסמנטיות שהן בעלות משמעות משל עצמן. צרפתי מוכיר את ליונס (1968, עמ' 435-438) המדבר על מילים לקסיקליות לעומת מילים דקדוקיות, ואומר שהאחרונות הן קבוצה סגורה. ליונס מסייג את דבריו שלו (עמ' 438) ואומר שלעיתים ההבחנה בין יסודות דקדוקיים ויסודות לקסיקליים אינה ברורה. צרפתי מביא דוגמות נוספות המראות

במאמר זה אראה שמילות הסיבה מובחנות זו מזו במידה מסוימת; לעתים יש להן מטען סמנטי משל עצמן ולכן קשה לתארן כ"מילים ריקות".

דרך התיאור של מדקדקים רבים המביאים בספריהם את מילות הסיבה ברשימה מלמדת על הגישה שמילות הסיבה, כמו קבוצות של מילות קישור אחרות, הן למעשה מילים נרדפות וניתן להמירן זו בזו.⁴ לעומתם יש מדקדקים הנוקטים הבחנות סמנטיות רחבות יותר בין מילות קישור מאותה קבוצה ומכירים בחשיבות הבחנה כזו, כך למשל אורנן (1979, עמ' 129), הגורס שיש מקום לדיון בתיאורים הנוגעים למעשה בתחום הסמנטי של הלשון גם תוך כדי עיסוק בתחביר, וכן קדרי (1980, בעיקר עמ' 165–166, 169), בהט ורון (1980, עמ' 191) ואחרים.

גם תשובות המזכירות המדעית של האקדמיה ללשון העברית דנות בקצרה במטען הסמנטי של מילות הסיבה.⁶ שלינגר (2000, עמ' 96–97) מציין את המגוון הגדול של מילות הסיבה ומזכיר אחדות מהן הנושאות מטען קונוטטיווי חיובי, אחרות הנושאות מטען שלילי ומילים ניטרליות. יש מדקדקים אחדים שעולה מדבריהם שיפוט נורמטיווי באשר לשימוש במילות הסיבה, למשל אבא בנודיד היוצא נגד הצירוף כתוצאה מ.⁷

על התלבטות בהגדרת מילה כמילה לקסיקלית או כמילה דקדוקית; דבריו עולים בקנה אחד עם התייחסותי לקטגוריה של מילים במעבר מהמילון לדקדוק.

4. כך למשל פרץ, 1956; נהיר, 1955; רוזן, 1956; בן אשר, 1973 ו-1974; בלאו, 1973; צדקה, 1977; אור, 1978; פרוכטמן, 1980 ועוד. מדקדקים אחרים מזכירים מילים אלה אך מביאים אותן בעיקר ברשימות בלויית דוגמות, בלא הבחנות סמנטיות משמעותיות בין המילים ברשימה, בהם רוזן (1969, עמ' 225) ואבינרי (1964, עמ' 337); מילים רבות המצויות ברשימתו נפלטו מהעברית בינונית). פרץ (1971, עמ' 259–260) מביא רשימה עשירה ומפורטת של מילות סיבה ומאפיין אפיון מסוים, אך אומר שאין כל הבדלים סמנטיים מוגדרים בין מילות הקישור השונות והבחירה תלויה באידיולקט של המשתמש. צדקה (1981, עמ' 286) מביא רשימה ארוכה של ביטויי סיבה ותכלית אך אינו מבחין הבחנות סמנטיות ואחרות בין ביטויי הסיבה לבין עצמם. גלינרט (1989, עמ' 130, 200–203, 242–244, 337–341, 348–352) דן דיון רחב יחסית במילות הסיבה שהוא מביא ובעיקר בהצרכתן המבנית ובזמנים המשמשים אחריהן.

5. קדרי בוחן את ריבוי מילות הסיבה בסיפור "קשרי קשרים" לש"י עגנון ומסביר את בידול המשמעות שחל ביניהן בעקבות זאת. הוא מייחס מטען היסטורי לכל מילה ואומר שהבחירה במילים השונות מתאמת לגיבורים השונים בסיפור. כן הוא מציין את המטען הסמנטי השלילי שבמילה מחמת: "סיבה מרגיזה, מדאיגה". ממצאי מחקר, המבוססים על העברית הבינונית בתימנו, עולים בקנה אחד עם דבריו של קדרי, אך מצאתי שהמילה מחמת משמשת בלשונו של עגנון הן בהקשרים חיוביים הן בהקשרים שליליים (בליבוים 2003, עמ' 282–283), וראה להלן דיון במילה מחמת.

6. מילות הסיבה, 1985, עמ' 182–183. בתשובה לשאלה בדבר מילות סיבה שליליות וחיוביות נאמר שרוב מילות הסיבה ניטרליות, גם אם על פי גיזרון הן נראות כחיוביות או כשליליות. כן נאמר כי מילים שונות משמשות ברמות לשון שונות.

7. במאמרו הן במילה עקב והנוגע נגיעה קלה במילות סיבה אחרות ובעיקר במקבילותיה של

בדיון בשפות אחרות נוקטים מדקדקים אחדים דרך זו של ייחוס מטען סמנטי למילות מבנה, למשל מילר (1985, עמ' 55), סוויטסר (1990, בעיקר עמ' 86–112) ושילדקרוט (1993 ו-1995), הגורסת שלמילות היחס עצמן יש משמעות.⁸ בולט בקבוצה זו סינקליר (2002, עמ' 26), המדבר על "פרוזודיה סמנטית" ואומר שראוי שקטגוריות המשמעות לא יוגבלו לתחום המילון בלבד.⁹

לסיכום ניתן לומר שרוב הספרים והמאמרים שעניינם מילות סיבה דנים בעיקר במבני הסיבה ובלוגיקה שלהם וכמעט אינם עוסקים בסמנטיקה של מילת הקישור עצמה. גישה אחרת עולה מדברי מדקדקים המייחסים מטען סמנטי למילה עצמה, או הגורסים שנקיטת מילה מסוימת נעשתה בשל מוטיבציה סמנטית. מדקדקים רבים תמימי דעים שמילות המבנה הן קבוצה יציבה יחסית והן שייכות למערכת שכמעט אין חלים בה שינויים, כלומר מערכת סגורה.¹⁰ מנקודה זו יוצאות שתי גישות מנוגדות: חלק מהמדקדקים סבורים שלמילות המבנה אין משמעות (נוספת למשמעות הרפונציאלית) משל עצמן, ולעומתם יש המייחסים אף להן משמעות סמנטית ופרגמטית. עם היווצרות הזרמים החדשים בבלשנות מתרבה חלקם של האחרונים.

מצב של נרדפות מלאה אינו טבעי כשמדובר בלשון חיה, ובשל האוצר הגדול של מילות הקישור בכלל ושל מילות הסיבה בפרט הקיים בעברית החדשה (והוא ברובו ירושה משכבות קדומות יותר של העברית), טבעי הוא שנוצר בידול סמנטי ומשלבי בין הפרטים בקבוצה.¹¹ בצרפתית, למשל, יש מגוון עשיר של מילות סיבה: *comme*, *attendu que*, *parceque*, *par cela que*, *puisque*, ועוד מילים רבות אחרות, וחל בידול סמנטי ביניהן.¹² באנגלית אין עושר כה גדול

- עקב – לאחר ש' (זמן) ומאחר ש' (סיבה), הוא אומר: "לעולם ראוי להעדיף את מילות היסוד המצויות ביותר: מפני, מחמת, בשל, מאחר ש על פני האחרות" (בנרוד, 1966, עמ' 136).
8. שילדקרוט דנה בהתפתחותם הדיאכרונית של כינויים (מילות קישור למקום, לזמן ולסיבה). גם סוויטסר (1990, עמ' 9, 18) דנה בהתפתחות דיאכרונית כחלק מהבנת המערכת הסמנטית. רפן (1995, עמ' 15) מביאה את דברי אנדרסון (1971) ומציינת שלשיטתה מוטיבציה סמנטית להופעתו של אלמנט לשוני אין פירושה שהאלמנט הוא בעל משמעות (עמ' 12, 230).
9. אני מודה לפרופ' שלמה יזרעאל שחזר והסב את תשומת לבי למאמרו של סינקליר.
10. בדבר השתייכותן למערכת סגורה ראה למשל אלן, 1972 עמ' 97. עוד על קבוצה סגורה ופתוחה ראה לאחרונה שורצולר, 2002, עמ' 104.
11. מדקדקים רבים דנים בבידול הסמנטי ובנרדפות הסמנטית והדברים ידועים, אך אזכיר אחדים: אולמן (1963, עמ' 108–114), יאקובסון (1970, עמ' 278), גיר (1978, עמ' 64), שטרן (1996, עמ' 11), צרפתי (2001, עמ' 64–79). אמנם ספרי הלשון והסמנטיקה הדנים על נרדפות מתכוונים בדרך כלל למילות תוכן, אך נראה שכך הם הדברים גם במילות המבנה בעברית לסוגיהן השונים (וכבר כתבתי על כך בקיצור; ראה בליכרים, 1995, עמ' 9–10).
12. רשימה מלאה מובאת אצל גרויס (1980, עמ' 1344). יש בספרו דיון סמנטי במילות הסיבה, וראה גם שילדקרוט (1988, 1993, 1989, 1995).

של מילות סיבה¹³ ולכן נראה שהבידול הסמנטי ביניהן אינו רחב כפי שהוא בעברית.

דברי המדקדים שהבאתי השאירו כר נרחב למחקר. גם תשובת המזכירות המדעית של האקדמיה ללשון העברית שהובאה לעיל (הערה 6) הייתה קצרה ומתומצתת ולא הקיפה את כל מגוון מילות הסיבה שבעברית. היו בתשובות האקדמיה קביעות הדורשות בדיקה ואימות, ואלה נעשו במחקר שמאמר זה מבוסס עליו. מילות הסיבה המצטרפות לשם עצם והמשמשות בעברית הבינונית בתיימנו¹⁴ יתוארו להלן מבחינה מבנית וסמנטית, וכן יובאו נתונים על שכיחותן היחסית.

1.2 קורפוס המחקר

הקורפוס ששימש לתיאור המבני והסמנטי של מילות הסיבה ולתיאור שכיחותן הוא כל גיליונות עיתון "הארץ" במשך שנה, מ-1 בנובמבר 1997 עד 28 באוקטובר 1998. הנתונים נאספו בעזרת המאגר הממוחשב של העיתון. נמנו כל מילות הסיבה בתקופה זו ולכל אחת נדלו 50 הקשרים שבהם הופיעה (יש מילים שמספר הדוגמות המתועדות שלהן גדול הרבה יותר). נאספו גם נתונים מספריים מדויקים על כל מילה לאורך שנה.¹⁵ קורפוס המחקר כלל גם מאגר מתומלל של שידורי תכנית הטלוויזיה "ערב חדש", והוא שימש להשוואה ולליכון היקרותן של מילות הסיבה בקורפוס כתוב לעומת קורפוס דבור.¹⁶ המחקר כלל גם פרק העוסק בענייני סגנון ובו נסקרו כתבי עגנון, הספרים "מלך בשר ודם" ו"הוא הלך בשדות" מאת משה שמיר, והספרים "כחרס הנשבר" ו"חול בעיניים" מאת שולמית לפיד ולשונם הושוותה לעברית הבינונית מבחינה סגנונית בכל הקשור למילות הסיבה. הסתייעתי במקורות

13. ראה למשל קווריק, 1985, §8.86.

14. להגדרת העברית הבינונית ראה רבין, 1958, עמ' כה-כו.

15. המאמר דן במילות הסיבה העיקריות שעלו ממאגר זה אך לא במילות סיבה אחרות המשמשות לעתים בספרות או הנדירות בקורפוס של עיתון "הארץ". צירופים כמו מפני + שם עצם או משום + שם עצם לא נקרו אף פעם אחת בקורפוס של עיתון "הארץ", אף שהן לא נעלמו כליל מלשון הספרות. לדין במילים כאלה ראה בליבויס, 2003, עמ' 55-63.

16. אני מודה לפרופ' אלדעה ריצמן מאוניברסיטת בר-אילן על שאפשרה לי להשתמש בקורפוס הזה לצרכיי. למעשה, הלשון בקורפוס הזה אינה לשון מדוברת ממש, שהרי מדובר באנשים שהתראיינו לטלוויזיה, מעמד שוודאי ריגש אותם והשפיע על לשונם. בכל אופן, יש חשיבות לכך שאלה תכניות "ערב חדש", שמעצם טיבן הן פורמליות פחות מתכניות חדשות מובהקות כגון "מבט לחדשות" הנקראות בפי קריינים מקצועיים. ואכן נמצאו הבדלים משמעותיים בשימוש במילות הסיבה בקורפוס הנבדק לעומת השימוש בהן בקורפוס עיתון "הארץ". עוד על מאגר העברית המדוברת בישראל ועל השיקולים להכנתו ראה הרי וזירעאל, 2002; ורום, 2002. ראה גם יציב, 2002, העוסקת בעברית המדוברת. ההבדלים בין שני הקורפוסים נסקרים במאמר אחר (בפרסום).

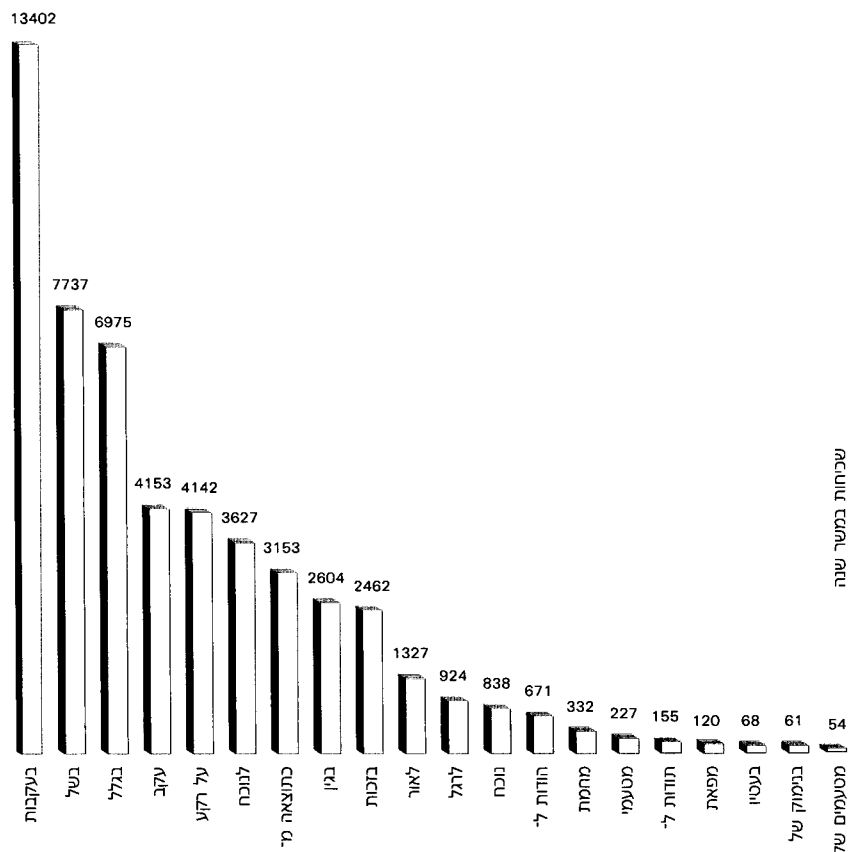
אלה גם לשם השוואה ולשם העשרה בעניינים המבניים והסמנטיים לפי הצורך. נעזרתי גם במאגר הנתונים של פרויקט השו"ת של אוניברסיטת בר-אילן. לעתים ניתן לראות את תחילת השימוש המודרני במילה כבר בשכבות לשון קדומות יותר, ולעתים השימוש במילה לתיאור סיבה מצוי רק בעברית חדשה. על כל פנים, התיאור הדיאכרוני מעניין כשלעצמו ויש לו חשיבות אף בתיאור סינכרוני של המילה. פעמים הקונוטציה הסמנטית שדבקה במילה בראשיתה מוסיפה להתלוות למילה אף ב"בגרותה", אם כי המילה אינה שקופה עוד בעיני קהל דוברי העברית החדשה.¹⁷ שלושה חלקים במאמר. בחלק 2 מוצגת שכיחותן היחסית של מילות הסיבה שלפני שם עצם. חלק 3 מציג בטבלה את עיקרי האפיונים המבניים של מילות הסיבה שלפני שם עצם. חלק 4 דן בכמה היבטים סמנטיים של אחדות ממילות הסיבה, ובסופו באה טבלה המסכמת את האפיונים הסמנטיים, המשלביים והקולוקטיוויים של מילות הסיבה שלפני שם עצם שנידונו במחקר.

2. שכיחותן של מילות הסיבה שלפני שם עצם¹⁸

מכיוון שהנתונים למחקר נלקחו מהמאגר הממוחשב של עיתון "הארץ", ניתן היה להפיק נתונים מספריים מדויקים בדבר שכיחותן היחסית של מילות הסיבה לאורך שנה. המספרים להלן הם מספרי התמניות של מילות הסיבה לפני שם עצם.¹⁹ נמצא שהמילה השכיחה ביותר היא בעקבות, 13,402 תמניות בשנה, אחריה בשל – 7,737 תמניות בשנה ובמקום השלישי בגלל – 6,975 תמניות בשנה. שאר המילים בסדר יורד: עקב – 4,153, על רקע – 4,142, לנוכח – 3,627, כתוצאה מ – 3,153, בגין – 2,604, בזכות – 2,462, לאור – 1,327, לרגל – 924, נוכח – 838, הודות ל – 671, מחמת – 332, מטעמי – 227, תודות ל – 155, מפאת – 120, בעטיו (על כל נטיותיה) – 68, בנימוק של – 61, מטעמים של – 54.

17. על חשיבות התיאור הדיאכרוני גם במחקר סינכרוני אומרת סוויטסר (1990, עמ' 9): "פוליסמיות סינכרונית ושינויים היסטוריים, מספקים למעשה אותם נתונים [...] כל הנתונים ההיסטוריים הם מקור מעניין למידע על השתקפות מבנים קוגניטיביים בשפה" (התרגום שלי). סוויטסר אמנם מדברת על פוליסמיה במילים לקסיקליות אך ניתן ליישם את דבריה גם בבחינה של קבוצות אחרות, כגון מילות קישור (ראה הערה 8 לעיל).
18. כל הדוגמות במאמר לקוחות מעיתון "הארץ" בציון שם המדור, בין התאריכים 1 בנובמבר 1997 ו-28 באוקטובר 1998 אלא אם כן צוין אחרת. עוד פרטים על הדוגמות, כגון שם הכותב ושם הכתבה, ניתן לראות בנספח לעבודת הדוקטור, בליבוים, 2003, כך ב. בתרשים מיוצגות המילים שנבדקו במחקר, בהן מילות סיבה מובהקות כמו בגלל, ומילים מובהקות פחות המשמשות לסיבה, כמו על רקע.
19. לעתים יש שימוש אחר למילה. הצירוף על רקע נידון רק כשהוא משמש במשמעות של סיבה (נסיבה) אך מובן שתיחנך גם משמעות אחרת, כגון "הצטלם על רקע התמונה". הנתונים המספריים כוללים רק תמניות של המילה במשמעות אפשרית של סיבה.

להלן תרשים שכיחותן של מילות הסיבה שלפני שם עצם:

ראוי לדון בכמה ממצאים ברשימה ובתרשים. בתרשים משולבות הן מילות סיבה מובהקות הן מילות סיבה מגבול המילון והדקדוק. ממצא מפתיע הוא שכיחותה של המילה בעקבות שהיא הגבוהה ביותר מזו של כל מילות הסיבה שלפני שם עצם.²⁰

20. בהרצאה על נושא זה בקונגרס העולמי למדעי היהדות בשנת תשס"א נשאלו הנוכחים מהי לדעתם מילת הסיבה השכיחה ביותר (בקורפוס של עיתון "הארץ"). התשובה האינטואיטיבית של הנוכחים הייתה שהמילה בגלל היא השכיחה ביותר. גם הם הופתעו משכיחותה הגבוהה של בעקבות. המילה בעקבות היא מילה פוליטית ומביעה גם יחסים אחרים (זמן ומקום), אך מספר הדוגמות המצוין כאן משקף רק דוגמות שבהן השימוש בבעקבות עשוי להתפרש כמביע סיבה. עוד על בעקבות ראה להלן.

הבחירה במילה בעקבות משקפת, כנראה, עמדה מסויגת ומרוחקת של הכותב לעומת עמדה שהייתה מתקבלת מבחירה במילה כמו בגלל, המביעה קשר ישיר יותר. ניתן לייחס בחירה זו של הכתבים בעיתון לרצונם ליצור רושם של אובייקטיביות וריחוק ולא של מעורבות והבעת עמדה ברורה, ומכאן שכיחותה הגבוהה של בעקבות.

מעניינת גם השונות הגדולה בשכיחות היחסית של מילות הסיבה. חלקה של המילה בעקבות הוא רבע (כ-25%) מכל מילות הסיבה שלפני שם עצם שנבדקו, ואילו המילה בעטיו של על כל צורותיה הנוטות תופסת רק 0.12% מהן. שלוש מילות הסיבה העיקריות שלפני שם עצם הן בעקבות, בשל, בגלל ויחד חלקן עולה על מחצית מכלל מילות הסיבה שלפני שם עצם. שכיחותן של כל שאר מילות הסיבה שלפני שם עצם נמוכה הרבה יותר.

שכיחותה של המילה בשל גבוהה מעט יותר משכיחות המילה בגלל.²¹ אמנם ההבדל אינו גדול אך יש להסביר את השימוש הרווח כל כך במילה בשל בשפה הבינונית הכתובה (לעומת היקרות אחת בלבד שלה בקורפוס של תכניות "ערב חדש", למשל²²). נראה שיש לייחס שימוש זה לעובדה שהמילה בגלל אינה מסומנת מבחינה משלבת והיא אופיינית מאוד גם ללשון הדיבור, ואילו המילה בשל מורגשת כמילה גבוהה יותר המתאימה ללשון הכתובה. הכותב המעוניין לשוות לכתיבתו אופי גבוה ומובהק יותר בוחר במילה האופיינית למשלב כזה דווקא, ולא במילה הבלתי מסומנת השייכת גם למשלב הדיבור כמו בגלל.

מילים קרובות כמו נוכח, לנוכח נבדלות מבחינת השכיחות: המילה לנוכח באה 3,627 פעם בשנה ואילו המילה נוכח נקרתה רק 838 פעם. המילה הודות ל- באה 671 פעם בשנה ואילו המילה תודות ל- נקרתה רק 155 פעם בשנה. נמוכה מאוד שכיחותן של מילים הנושאות מטען סמנטי שלילי מובהק מאוד כמו מחמת, בעטיו, והמילים הקולוקטיוויות יותר כמו מפאת, מחמת ועוד – שכיחותן אף היא נמוכה, כצפוי, בהשוואה למילים בלתי מסומנות ובלתי קולוקטיוויות כמו בגלל, בעקבות, בשל.

3. אפיונים מבניים של מילות הסיבה שלפני שם עצם

בסעיף זה באה סקירה מבנית של מילות הסיבה שלפני שם עצם בעברית הבינונית. האפיונים המבניים מובאים בטבלה ולאחריה הערות. הדיון במילים הוא לפי הסדר האלפביתי.²³ הטבלה כוללת משתנים כמו הופעת המילה בנצמד למילה אחרת: בגין

21. כאמור, בשל נקרתה 7,737 פעם בשנה והמילה בגלל נקרתה 6,975 פעם.

22. מכאן ומהבדלים דומים בשימוש במילות סיבה אחרות עולה שאכן יש הבדל מובהק בין הקורפוס הכתוב של עיתון "הארץ" לבין הקורפוס הדבור של תכניות "ערב חדש", ואין להתייחס אל שניהם כאל קורפוסים העשויים מקשה אחת. ראה גם הערה 16 לעיל.

23. הדוגמות מובאות לשם התרשמות. כדי לא להכביד על הקריאה אין מובאים בטבלה זו מראי

הטקס, בגלל אורי, מטעמים כלכליים, או גם בנטייה: בגלל, בעטייה וכו'. בטור המרכזי באים נתונים על הצטרפות למילים מיודעות יידוע פורמלי, מתוחמות כאמצעים שונים – שם תואר, סמיכות בלתי מיודעת, משפט זיקה ועוד, או בלתי מיודעות ובלתי מתוחמות לחלוטין. מדד זה התגלה כמדד מבחין בשימוש של מילות הסיבה. המילים בזכות, בעטיו, בעקבות, בשל, הודות ל-, תודות ל-, לאור ועל רקע באות תמיד לפני יידוע או לפני תיחום. המילים בגלל, כתוצאה מ-, לנוכח, נוכח, מפאת, עקב נוטות לבוא לפני יידוע או לפני תיחום. יש מילים שאינן מסומנות לעניין זה, כמו בגין, לרגל, מחמת, ויש מילים הנוטות להצטרף דווקא לשם שאינו מיודע: בנימוק של, מ"ם הסיבה, מטעמי, מטעמים של.²⁴ האפיונים המבניים בטבלה נוגעים רק לממצאים מהעברית הבינונית.²⁵

המילה	בנצמד או בנטייה	המילה המצטרפת מיודעת או מתוחמת
בגין	בנצמד ובנטייה: בגין הפרת הסדר הציבורי; יועמדו הנאשמים בגינה לדין.	המילה המצטרפת מיודעת, מתוחמת או שאינה מיודעת ואינה מתוחמת: בגין הטקס; בגין יכולתו הדלה; חובות בגין בית ברנר; בגין חלב פגום; בגין רווחים שהפיק. ללא יידוע או תיחום: בגין הסתה; בגין נזקים.
בגלל	בנצמד ובנטייה: בגלל חלקו; בגללך.	בעיקר לפני שם עצם מיודע או מתוחם: בגלל הפיתוי הכלכלי; בגלל הצמדתו; בגלל משה; בגלל תיאומים אחרונים; בגלל קש"י ביצוע. ללא יידוע או תיחום (מקרים מעטים): בגלל פציעה.

המקום המדויקים לחלקי הדוגמות שבה (ראה הערה 18 לעיל). לעתים כללי ההצטרפות שונים בשכבות הלשון הקודמות לעברית בת-ימינו.

24. אחרי הציורף מטעמים של באות הרבה צורות סמיכות בלתי מיודעות המתארות מונחים כלליים. למגבלות המבניות יש היבט סמנטי: מכיוון שהמילה מטעמי באה בצורת הנסמך, ניכרת נטייה להימנע מנסמך נוסף אחריה, שכן שרשרת הסמיכויות יוצרת מבנה מתוח מדי. מבנה כזה אינו מנוע, כמובן, אחרי מטעמים של. ייתכן שזה ההסבר לכך שאחרי מטעמים של באים הרבה מבני סמיכות, כגון מטעמים של חוסר סבירות, מטעמים של חוסר עניין לציבור, מטעמים של יחסי ציבור, מטעמים של טוהר מידות, מטעמים של ביטחון המדינה, מטעמים של בריאות הנפש. לעומת זאת, אחרי המילה מטעמי באות מילים בצורת הנפרד בעיקר, כגון מטעמי בריאות, מטעמי דת, מטעמי עניין לציבור, מטעמי ביטחון. המורפולוגיה משפיעה על הבחירה הלסקיקלית.

25. המילה לרגל, לדוגמה, שנקבע שהיא באה רק בנצמד בשימוש של סיבה, באה בשכבות קודמות של העברית (בלשון חכמים למשל) גם בנטייה בשימוש כזה.

המילה	בנצמד או בנטייה	המילה המצטרפת מיודעת או מתוחמת
בזכות	בנצמד ובנטייה: בזכות הבמאים הבולטים; בזכותו.	תמיד לפני שם עצם מיודע או מתוחם לפחות: בזכות ההיבט ההומוריסטי; בזכות עצמו; בזכות קני ויליאמס; בזכות עובדה זו; בזכות כדורגל מצוין.
בנימוק של	בנצמד: בנימוק של בנייה בלתי חוקית.	בעיקר לפני שם עצם בלתי מיודע, מתוחם ובלתי מתוחם: בנימוק של תשישות; בנימוק של הסגת גבול; בנימוק של צורך ביטחוני; בנימוק של חיסיון בין פרקליט ללקוחו. לפני שם עצם מיודע: ²⁶ בנימוק של טובת הילדים.
בעטיו	רק בנטייה על דרך הסמיכות הכפולה: בעטיו של הלחץ.	תמיד לפני שם עצם מיודע או מתוחם לפחות: בעטיו של המשבר; בעטיו של אבישי רביב; בעטייה של דרך פתלתלים זו; בעטייה של מעורבות רגשית; בעטייה של תאונת אופנוע.
בעקבות	לרוב בנצמד ולעתים בנטייה: בעקבות שמועות; נרשמת בעקבותיה הקלה.	תמיד לפני שם עצם מיודע או מתוחם לפחות: בעקבות התאונה; בעקבות שיבתו; בעקבות מידע מודיעיני; בעקבות מידע שהעביר השב"כ.
בשל	בנצמד (בנטייה – בלשון הספרות): בשל חשש מנקמת דם; בשלו.	תמיד לפני שם עצם מיודע או מתוחם לפחות: ²⁷ בשל המצב; בשל התנגדותו; בשל מחסור חמור במים; בשל גילויי אלימות; בשל איומים על תלמידה אחרת.
הודות ל-, תודות ל-	בנצמד ובנטייה: הודות להתקדמות הטכנולוגית; תודות לו.	תמיד לפני שם עצם מיודע או מתוחם לפחות: הודות לחיבור המידי; תודות למועמר קדאפי; הודות ליוזמות מדיניות; תודות לידיד ותיק.
כתוצאה מ-	בנצמד ובנטייה: כתוצאה מהחלטת הבורר; כתוצאה ממנו.	בעיקר לפני שם עצם מיודע או מתוחם לפחות: כתוצאה מהפרסום; כתוצאה מאיום זה; כתוצאה מתקלה טכנית; כתוצאה מעלייה במשקל. לפני שם בלתי מיודע ובלתי מתוחם (מקצת הדוגמות): מתה כתוצאה מזיהום.

26. נמצאו רק מעט דוגמות, כולן צירופי סמיכות. לא נמצא הרצף בנימוק של ה... וייתכן שהוא מנוע.

27. בקורפוס הספרות היא באה גם ללא יידוע או תיחום: "אני אהבתי בשל תפוח" (ביאליק), וכן לפני שם עצם פרטי: "בשל אורי" ("הוא הלך בשדות", עמ' 183). לא נמצאו דוגמות כאלה בקורפוס של עיתון "הארץ" שנבדק.

המילה	בנצמד או בנטייה	המילה המצטרפת מיודעת או מתוחמת
לאור	בנצמד ובנטייה: לאור הכושר המצוין; לאורם (של השינויים).	תמיד לפני שם עצם מיודע או מתוחם לפחות; לאור העובדה; לאור כוונתה; לאור תגובות אלו; לאור חילוקי דעות; לאור הערכות כו...
לנוכח, נוכח	כמילת סיבה רק בנצמד: לנוכח העלות הגבוהה; נוכח קריסת הביקושים.	ברוב המקרים לפני שם עצם מיודע או מתוחם: לנוכח האיום, נוכח הקרע בימין; נוכח ירידה חדה ברווחים; לנוכח ניסיונות שגעשו בכנסת. לפני שם עצם בלתי מיודע ובלתי מתוחם (דוגמה יחידה): לנוכח סכנה.
לרגל	רק בנצמד: ²⁸ לרגל שיפוצים.	לעתים קרובות לפני שם עצם מיודע או מתוחם: לרגל הפסגה; לרגל עבודתו; לרגל ניתוח קל; לרגל [מלאת] שנים עשרה שנה. לפני שם בלתי מיודע ובלתי מתוחם (דוגמות לא מעטות): לרגל ביקורת; לרגל תיקונים.
מ"ם הסיבה	רק בנצמד: מנוע לבצע תחזיות מחשש לתביעות.	בדרך כלל לפני שם עצם בלתי מיודע, מתוחם או בלתי מתוחם: מת מחוסר גבוה; התחתנו מאהבה גדולה; עיניו אדומות מחוסר שינה; רועד מפחד. שתי דוגמות להצטרפות לשם עצם מיודע: ²⁹ הביע דאגה מחוסר היעילות; מת מפצעיו.
מחמת	רק בנצמד: מחמת החשש.	הן לפני שם עצם מיודע או מתוחם הן לפני שם בלתי מיודע ובלתי מתוחם (לעתים קולוקטיווי): מחמת מדיניותו; מחמת הספק; מחמת ספק זה; מחמת מציצנות מערבית; מחמת עיקול שהוטל. לפני שם בלתי מיודע ובלתי מתוחם: מחמת גיל; מחמת פציעה; מחמת פטירה.

28. על לרגל ראה בהרחבה אצל בליבויס, 2004. בלשון חכמים היא באה במשמעות של סיבה גם בנטייה.

29. לא נמצאה דוגמה לרצף מ + ה וייתכן שהוא מנוע. הדוגמות היחידות שנמצאו להצטרפות מ"ם הסיבה לשם עצם מיודע היו לפני צירוף סמיכות מיודע או לפני צורה מיודעת באמצעות כינוי חבר.

המילה	בנצמד או בנטייה	המילה המצטרפת מיודעת או מתוחמת
מטעמי, מטעמים של	מטעמי בנצמד, במבנה של סמיכות: מטעמי מוסר. מטעמים של בנצמד: מטעמים של הגנה עצמית; מטעמים עסקיים.	מטעמי – בדרך כלל לפני שם עצם בלתי מיודע, מתוחם או בלתי מתוחם: ³⁰ מטעמי ביטחון; מטעמי לאום; מטעמי אהבת בצע; מטעמי פגיעה אפשרית; מטעמי כדאיות עסקית. מטעמים של – לרוב לפני שם עצם בלתי מיודע, מתוחם או בלתי מתוחם: מטעמים של נוחות; מטעמים של יציבות; ³¹ מטעמים של נוחות כלכלית, מטעמים של מניעת רעש, וכן בצירוף שם תואר בלבד: מטעמים ערכיים/פדגוגיים/הומניים.
מפאת	רק בנצמד: מפאת השרב.	בדרך כלל לפני שם עצם מיודע או מתוחם לפחות: מפאת החג; מפאת חסרונם; מפאת תסכולים אישיים; מפאת בעיות בטיחות; מפאת מחסור באמצעים. לפני שם עצם בלתי מיודע ובלתי מתוחם: מפאת מחלה (תבנית יחידה).
על רקע	רק בנצמד: על רקע ההאטה; על רקע פלילי.	תמיד לפני שם עצם מיודע או מתוחם לפחות: על רקע השמועות; על רקע השגותיו; על רקע חוב כספי; על רקע גילוי אלמוות; על רקע ויכוח על קיסם; וכן בצירוף שם תואר בלבד: על רקע מכני.
עקב	רק בנצמד: עקב ההתרעות.	בדרך כלל לפני שם עצם מיודע או מתוחם לפחות: עקב העיצומים; עקב בחירתו; עקב ירידה חדה; עקב אירוע לב; עקב קיצוצים בתקציב. לפני שם עצם בלתי מיודע ובלתי מתוחם: עקב תקלה (תבנית יחידה).

30. לא נמצאה, כאמור, אף דוגמה אחת לרצף מטעמי + ה, אם כי נמצאו מעט דוגמות להצטרפות לסמיכות מיודעת, כגון מטעמי התיישנות הציוד. וראה הערה 24 לעיל.

31. לא נמצאה אף דוגמה אחת לרצף מטעמים של + ה, אך נמצאה דוגמה לצירוף סמיכות מיודעת: מטעמים של ביטחון המדינה.

4. תיאור סמנטי-משלבי של מילות הסיבה

ניתן לבחון את מילות הסיבה מהיבטים סמנטיים רבים, בהם הקשר שבין סיבה לתכלית,³² הקשר שבין זמן לסיבה, דר־משמעות של מבני סיבה + שלילה,³³ משמעויות שונות למילת סיבה אחת כמו בגין (בגלל, על, על סמך, תמורת),³⁴ הבעת סיבה רופפת ועקיפה יותר לעומת סיבה חזקה וישירה (שימוש במילים כגון לאור, לנוכח, על רקע)³⁵ לעומת שימוש במילה כגון בגלל, מתן סיבה במישור האילוקוציוני לעומת מישור התוכן הרגיל, הצטרפות של מילת הסיבה לחלק סיבה המביע תהליך בלבד, הצטרפות לשם עצם מוחשי או מופשט, הצטרפות אפשרית לשם פרטי. כל ההיבטים האלה נידונו במחקרי (בליבויס, 2003). להלן יבוא דיון רק בהיבטים סמנטיים אחדים ורק במילים אחדות. חלק מהבחנים הסמנטיים מסוכמים בטבלה שבסיומם המאמר. כן מוצגים בה המשלב שמילות הסיבה משמשות בו ורשימת קולוקציות שכחתות לכל מילה (אם המילה קולוקטיווית).

4.1 מטען סמנטי שלילי ומטען סמנטי חיובי

איך נקבע המטען הסמנטי של מילת סיבה? אילו מילות סיבה נושאות מטען סמנטי חיובי מובהק, אילו נושאות מטען שלילי מובהק ואילו ניטרליות? שאלות אלו נידונו במחקר ונמצא שמטען סמנטי שלילי או חיובי עשוי לנבוע הן מחלק הסיבה (למשל: הוא משמש בתפקיד זה הודות לכשרונותיו הבולטים), הן מחלק התוצאה (למשל: הוא מצליח מאוד הודות למעמדו), משניהם (למשל: הוא מצליח הודות לכישרונותיו הבולטים), ולעיתים רק מילת הסיבה עצמה והבחירה בה הן המבהירות אם מדובר בהקשר חיובי או שלילי (למשל: הוא משמש בתפקיד זה הודות להתערבות המנהל בעניין).³⁶

32. וראה בליבויס, 2004.

33. פירושים של משפטים כגון לא נסעתי לאנגליה בגלל אחותי עשוי להיות נסעתי, אך בגלל סיבה אחרת, או לא נסעתי והסיבה היא אחותי.

34. 'בגללי': טענת התובעים היא כי בגין ייעוץ גנטי שגוי להורים, או בעטיין של בדיקות לא תקינות, לא נמנע או לא נפסק ההריון (מוסף ספרים, 31 בדצמבר 1997). משמעות זו מקבלת משנה תוקף מעצם ההקבלה למילה בעטיו בחלקו השני של המשפט. 'על סמך', 'תמורת': בבקשה נכתב כי על פי תקנון החברה בעלי מניות זכאים למנות דירקטור בגין כל 10% מהון המניות המוחזק על ידם (כלכלה, 27 באוקטובר 1998). פעמים היא ממירה מילת יחס אחרת, למשל: קבלת אחריות גם בגין כישלונות (חדשות, 2 באוקטובר 1998), כלומר קבלת אחריות לי'.

35. הצירוף על רקע שומר עדיין על שקיפותו יותר מביטויי סיבה אחרים שהתאכנו, אך ניתן להמירם במילת סיבה מובהקת ממש: הירי בא בעקבות קטטה שפרצה בפצירה יום קודם, על רקע ייכוח על קיסם (חדשות, 25 באוקטובר 1998) = *הירי בא בעקבות קטטה שפרצה יום קודם בגלל ייכוח על קיסם.

36. הקביעה אם חלק הסיבה והתוצאה נושאים מטען סמנטי שלילי, חיובי או ניטרלי ברורה לעתים

נמצא שמילות הסיבה הבאות תמיד בהקשר שלילי הן³⁷ בעטיו של, מחמת, מפאת. מילים אחרות שהרבו לבוא בהקשר שלילי הן בגלל, כתוצאה מ-, לנוכח, נוכח, על רקע, עקב.³⁸ מילות סיבה שבאו בהקשר חיובי תמיד הן בזכות, הודות ל-, תודות ל-. גם המילה לרגל נוטה לבוא בהקשר כזה. שאר המילים אינן מסומנות מבחינה זאת. על פי רוב, דוברים ילידיים של העברית בת-ימינו הם בעלי תחושה אינטואיטיבית אם מילה מסוימת היא בעלת מטען סמנטי חיובי או שלילי. דוברי השפה יאמרו בוודאי שהמילה בזכות באה בהקשר חיובי או שהיא "חיובית", והמילה מחמת באה בהקשר שלילי או שהיא "שלילית". גם המילה בגלל נתפסת בדרך כלל בעברית בת-ימינו כבאה בהקשר שלילי או לפחות בהקשר שאינו חיובי במובהק. דוגמה יפה לכך ניתן להביא מדבריו של פרופ' איתמר אבן זהר שציטט את ג'ורג' ברנרד שו: "האנגלים והאמריקנים נבדלים בגלל השפה". לאחר מכן תיקן אבן זהר את דבריו ואמר: "בזכות השפה". מדבריו היה ברור שהכוונה הייתה לחיוב (לטובת האנגלים) ולא לשלילה, ונראה שהוא תיקן את דבריו משום שחש שהמילה בגלל נושאת מטען שלילי ומחטיאה את הכוונה המקורית.³⁹ לבחינת מטען חיובי של מילת סיבה ישמשו כאן המילים בזכות והודות ל-;⁴⁰

- קרובות. המילה הצלחה נושאת מטען סמנטי חיובי והמילה כישלון נושאת מטען סמנטי שלילי. ראה בליבוים, 2003, שם אימתי את הנחותיי בדבר המטען הסמנטי של המילים ושל צירופי המילים בחלק הסיבה ובחלק התוצאה בעזרת מבחן שטח שערכתי. במבחן התבקשו המשיבים להשיב בטבלה אם המטען הסמנטי של מילה או של צירוף מילים הוא חיובי, שלילי או ניטראלי. הטבלה כללה 120 מילים וצירופים ללא הקשר רחב והנשאלים לא ידעו מה מטרת המשאל. תוצאות המבחן הוזהו תמכו בקביעותיי. ניתן לעיין בתוצאות מבחן זה בכרך הנספחים, בליבוים 2003, ב, עמ' 210 ואילך.
37. הממצאים הם מקורפוס עיתון "הארץ", כלומר מהעברית הבינונית. כללים אלה אינם תקפים תמיד לשימוש של המילה בשכבות קודמות של העברית.
38. מכיוון שרוב הידיעות והכתבות בעיתון הן בעלות אופי שלילי, הסבירות למצוא מילים אלה בהקשר שלילי גדולה יותר ויש להתחשב בכך.
39. בהצאתו בכנס על שפה וחברה באוניברסיטת תל-אביב ב-5 במאי 2002. ראה עוד בליבוים, 2003, עמ' 25-26. אביא כאן שוב דוגמה שהזכרה במקום אחר (בליבוים, 2006, עמ' 12) ואף היא ממחישה יפה עניין זה. באחת מתכניות הטלוויזיה "אצל מני" ראיין המנחה מני פאר את השחקן אבי קושניר ושאל אותו כיצד החליט לבחור במקצוע המשחק. קושניר השיב שהמדריך שלו בכפר הנוער הוא שעודדו לכך. עוד הם מדברים והמדריך נכנס לחדר. הרי השיחה ביניהם: מני פאר: "אתה חייב לו את כל הקריירה!" אבי קושניר: "נכון, זה בגללו". פרץ טלמור (המדריך): "בגללו? בזכותו! לא בגללו! מה זה? עברית!". מדרגמה זו עולה בבירור שהמילה בגלל זוהתה כנושאת מטען סמנטי שלילי שכן מקבל השבח התרעם על כך שקושניר השתמש במילה בגלל כשרצה לציין שבזכותו של טלמור הגיע לאן שהגיע.
40. לכאורה אין רבותה בכך שמילים אלו באות בהקשר חיובי שכן עדיין ברורה עדיין זיקתן ללקסיקון, אך דווקא כאן כדאי לדייק במשמעות המושג "הקשר חיובי" וכפי שנראה הוא מורכב למדי.

לבחינת המטען השלילי ישמשו המילים מחמת ובעטיו. ניתן להתרשם ממטען הסמנטי של המילים האחרות מעיון בטבלה שבסוף המאמר.

4.1.1 הודות ל-⁴¹

בדוגמה הראשונה המטען הסמנטי החיובי נובע מחלק הסיבה של המשפט:

1. בעשור האחרון דעך משקלה של ההסברה הודות ליוזמות מדיניות שהחלו עוד מתקופת ממשלת האחדות הלאומית.

במבט ראשון נראה המשפט תמוה משום שדעיכה אינה מזוהה כמילה הנושאת מטען סמנטי חיובי העשויה להכתיב שימוש בהודות ל-, אך מהמשך המאמר עולה שרואים את דעיכתה של ההסברה בחיוב. ניתן להתרשם מכך לפי ההמשך: 'יוסי ביילין החליט לפזר את אגף ההסברה. הוא חשב שהליכוד טיפח מערכת הסברה של גטו, של סגירות ושל פחד (מאמרים, 16 באוקטובר 1998). החלק הנושא מטען חיובי הוא חלק הסיבה, יוזמות מדיניות, והשימוש בהודות ל- מחזק את ההבנה שהמדובר ביזמות חיובית.

המטען החיובי עשוי לנבוע גם מחלק התוצאה של המשפט:

2. חייהם של מאות יהודים ניצלו בשנתיים האחרונות הודות לעיכוב בביצוע הנסיגה השנייה (מאמרים, 26 באוקטובר 1998).

בדוגמה זו למילה עיכוב יש מטען סמנטי שלילי דווקא והשימוש בצירוף הודות ל- בא בשל חלק התוצאה במשפט: חיי היהודים ניצלו. פעמים רבות הן חלק הסיבה והן חלק התוצאה נושאים מטען חיובי ואז מסתבר מאוד השימוש בצירוף כמו הודות ל-:

3. צמיחת המכירות נובעת מהצלחת החברה לשווק את חבילת המיגון שלה לחברות הביטוח בין השאר הודות לידע של אחד מבעלי המניות העיקריים בה, הפרופ' יהודה כהנא (כלכלה, 27 באוקטובר 1998).

הידע כאן הוא גורם חיובי, אך לכל המשפט יש קונוטציה חיובית – הצלחה, צמיחה וכו'. השימוש בצירוף הודות ל- מדגיש את העובדה שהידע חיובי ותורם להצלחה. במקרים רבים חלק הסיבה או חלק התוצאה נראים ניטרליים ואפילו שליליים, והשימוש בהודות ל- הוא המצביע על המטען הסמנטי החיובי של המשפט. השמירה על המשמעות הראשונית של המילה, 'להודות', בולטת כאן יותר מבמילות הסיבה האחרות ולכן פעמים רבות רק באמצעות השימוש בה ניתן להבין שההקשר חיובי,

41. יש גם דוגמות שבהן משמש הצירוף תודות ל-. אין הכרח מבחינת השימוש אך יש הכרח מבחינת שכיתותן.

הבנה שאינה נובעת מרמזים אחרים בהקשר. בדוגמה כמו *החקלאים אומרים שמחירי העגבניות הם 3 שקלים לק"ג השנה הודות לגשמים⁴² ניתן להבין למשל (א) העגבניות יפות מאוד וניתן היה לגבות תמורתן סכום גבוה (שלושה שקלים), כלומר יתרון לחקלאים, או (ב) יש שפע יכולים הודות לגשם והמחיר נמוך (שלושה שקלים), כלומר יתרון לצרכנים. בין כך ובין כך מדובר במשמעות חיובית הנובעת מהצירוף הודות ל-. משפט דומה המכיל מילת סיבה אחרת לא ישא משמעות דומה. לא המילה הגשמים היא הנושאת את המשמעות אלא מילת הסיבה. אם נשתמש באותו משפט ונמיר רק את הודות ל- במילה בגלל תיתכן הבנה אחרת: החקלאים אומרים שמחירי העגבניות הם שלושה שקלים לק"ג בגלל הגשמים. ניתן להבין משפט זה כך: מחירי העגבניות פחתו (לשלושה שקלים) בגלל הגשמים, היה שפע יכולים, המחירים פחתו והחקלאים אינם מרוצים מכך, או ייתכן שהגשמים היו גשמי זעף ופגעו באיכות העגבניות ולכן קיבלו החקלאים רק שלושה שקלים לק"ג. בכל מקרה זהו מחיר נמוך מבחינתם. גם אם נבין שהגשמים פגעו בכמות העגבניות ושהמחיר עלה משום שהיכול דל יחסית, ברור שיש כאן גורם שלילי כלשהו וברור שהבחירה במילה בגלל אינה מחייבת הבנה של מטען סמנטי חיובי דווקא. במשפט שהצירופים תודות ל- והודות ל- משמשים בו אין ספק ששלושה שקלים הוא מחיר ראוי בעיני מישור. נראה דוגמה מתועדת שבה רק השימוש בהודות ל- מסגיר את המשמעות החיובית ואין אינדיקציה ברורה אחרת לכך בחלק הסיבה או בחלק התוצאה:

4. לטענת המקורבים, הישרדותו של קלת אפיקים היא גבולית כעת, בין השאר, הודות לפיחות בשער השקל (כלכלה, 28 באוקטובר 1998).

המילים הישרדות גבולית ופיחות אינן מילים המצביעות על מטען סמנטי חיובי ורק הצירוף הודות ל- מצביע על כך שכל התהליך חיובי. גם בדוגמה שלהלן עולה המשמעות החיובית רק מהשימוש בצירוף תודות ל-:

5. תודות לעבודת מחקר של ריצ'רד קנדל, צייר והיסטוריון אמנות בריטי בן 46, מתווכחת כעת חבורה של גברים מבוגרים על חצאית של רקדנית (מאמרים, 3 ביולי 1998).

רק מהשימוש בצירוף תודות ל- ניתן להסיק שלדעת הכותב עבודת המחקר תרמה לוויכוח (והמשך המאמר הוא ברוח זו). לו הופיעה כאן המילה בגלל, ניתן היה להבין גם משמעות הפוכה: בזבוז זמן, חוסר תועלת וכו', בייחוד בשל השימוש האירוני במילים חצאית של רקדנית.

מעניין השימוש במילה הודות ל- בדוגמה הזאת:

6. בעונות 85-86 ספגה מכבי תל-אביב ארבעה הפסדים רצופים בפתירת משחקי בית הגמר של גביע אירופה לאלופות, עד לניצחון בבריסל על ז'לגירס קובנה. זה החל בהפסד בזאגרב הודות ל-44 נקודות של דראזן פטרוביץ ואחר כך הפסד ביד אליהו לריאל מדריד (ספורט, 11 באוקטובר 1998).

מבחינת ההקשר המצומצם המידי 44 נקודות הן תוצאה מרשימה, ולכן מתאים פה שימוש בהודות ל-, אך אם נבדק ההקשר הרחב יותר עולה ש-44 נקודות אלה הן שגרמו להפסד והשימוש בהודות ל- הוא למעשה אירוני או צורם לפחות. נראה אפוא שההקשר המצומצם הוא שהכתיב כאן בחירה בצירוף. גם בדוגמה 7 ניתן לראות את השימוש בהודות ל- כשימוש אירוני:

7. האם קריסת התיירות לישראל, הירידה הדרמטית בהשקעות הזרות, הבורחות מאזורים מועדים, ובהקשר לכך הגידול החמור באבטלה והתמוטטות רמת החיים בארץ הזאת בתוך גל חסר תקדים של פשיעה, הן בבחינת עוצמות אסטרטגיות שאנחנו צוברים יום ויום ושעה שעה הודות ל"האטת" תהליך השלום? (מאמרים, 6 באוקטובר 1998).

גם המירכאות המקיפות את המילה האטה מצביעות על האירוניה.

לפנינו מעין מעגל: משמעותה החיובית של הודות ל- נובעת הן מהבחירה בה לשמש על פי רוב במשפט הנושא מטען חיובי, הן משום שהיא עצמה נושאת את המשמעות הבסיסית של הפועל להודות. כשלעתים היא משמשת גם בהקשרים שהמטען החיובי בהם אינו ברור מהמשפט עצמו, הוא מתבהר רק משום שנבחר הצירוף הודות ל-, כלומר ההקשר הוא שמכתיב בחירה במילה ובמקרים אחרים המילה עצמה מכתובה את החיובי, או לפחות מעצימה אותו. אם הצירוף מופיע בהקשר שלילי מובהק, לפנינו שימוש אירוני.

4.1.2 בזכות

גם המילה בזכות נוהגת באופן דומה לצירוף הודות ל-:

8. אשתו של הלמס אמרה לעיתונאי: "הילדים שלנו קיבלו נקודת מבט חדשה על החיים, בזכות הטוב הלא ייאמן הזה שקרה לנו" (מאמרים, 21 באוקטובר 1998).

נקודת המבט הייתה יכולה להיות לאו דווקא חיובית. החלק החיובי שהכתיב את הבחירה במילה בזכות הוא "הטוב הלא ייאמן" (ייתכן משפט כגון *הילדים שלנו קיבלו נקודת מבט חדשה על החיים בגלל כל האסונות שפקדו אותנו).

לעתים חלק התוצאה הוא הנושא את המטען הסמנטי החיובי:

9. מתברר כי בזכות הרכבו הכימי, השחור עמיד יותר ומגרה פחות עיניים רגישות (גלריה, 26 באוקטובר 1998).

המילים הרכבו הכימי הן ניטרליות לגמרי וחלק התוצאה הוא שנושא את המטען החיובי – "עמיד יותר, מגרה פחות עיניים רגישות".
להלן דוגמה שחלק הסיבה וחלק התוצאה בה אינם חיוביים במובהק, והמטען החיובי נובע רק מעצם השימוש במילה בזכות:

10. ביוון, שבה נשמר העיקרון של חינוך אקדמי חופשי, האוניברסיטאות פקוקות והסטודנטים המיותרים יוצאים ללמוד במדינות השכנות, בין השאר, בזכות תכנית חילופי הסטודנטים "ארסמוס" של הקהילה האירופית (מאמרים, 22 באוקטובר 1998).

תכנית חילופי הסטודנטים משתמעת כדבר חיובי בהקשר של המשפט, בעיקר בגלל המילה בזכות. ניתן להבין שהתכנית חיובית בכך שהיא פותרת את בעיית חוסר המקום באוניברסיטאות המקומיות. ללא השימוש במילה בזכות לא הייתה ברורה ההערכה החיובית לתכנית חילופי הסטודנטים, ואולי היה אפשר להבין את יציאת הסטודנטים ללמוד בחו"ל כתופעה שלילית (כפי שהיו רואים תופעה כזו בישראל, למשל).

4.1.3 מחמת

בשלוש הדוגמות שלהלן שהמילה מחמת באה בהן מודגם מטען סמנטי שלילי שמקורו בחלק הסיבה במשפט:

11. מחמת מציצנות מערבית מעדיפים האבוריג'ינים להתגורר בקהילות סגורות (מוסף חגים, 4 באוקטובר 1998).

המילים מציצנות מערבית מציינות תופעה שלילית בעיקרה. העובדה שהאבוריג'ינים מתגוררים בקהילות סגורות אינה שלילית או חיובית כשלעצמה.

12. הם מסוגלים, מחמת גחמות אישיות מטומטמות, לשנות לחלוטין את פניה של הדרך שבה אנו נוסעים (קפטן אינטרנט, 25 באוגוסט 1998).

חלק הסיבה הוא שמסגיר את המטען הסמנטי השלילי במשפט. לחלק התוצאה, "שינוי פניה של הדרך", אין מטען סמנטי מובהק.

13. הופעתו של כתב עת חדש ומשובח שעניינו ספרות ואמנות מרגשת במיוחד מחמת המחסור שבכמותו (תרבות וספרות, 15 במאי 1998).

רק החלק המסביר את הסיבה הוא ה"שלילי". אף שכל המשפט אינו בבחינת

מסר שלילי, המילה מחסור היא שמביאה לידי בחירה במחמת. זה ההבדל בין דוגמה זו לבין הדוגמה הקודמת שבה מתברר ששינוי הדרך שאנו נוסעים בה אינו רצוי.

יש דוגמות שחלק התוצאה בהן הוא הנושא את המטען הסמנטי השלילי:

14. לאחר תום תקופת ההתיישנות המיוחדת לטענה של אפליה מחמת גיל (כלכלה, 7 באוגוסט 1998).

המילה גיל כשלעצמה ניטרלית ואין בה מטען סמנטי שלילי. ההרגשה של מטען כזה נובעת מההקשר שהיא נטועה בו (אפליה).

15. היא צריכה להימנע מלהטיל עליו כל תפקיד אחראי, שבאמצעותו הוא עלול לגרום לה, מחמת השקפותיו, נזק בלתי הפיך (על שמעון פרס) מוסף שבועי, 18 בספטמבר 1998.

המילה השקפות ניטרלית ואינה מסומנת מבחינת מטענה הסמנטי, אך חלק התוצאה נושא מטען סמנטי שלילי ברור: הוא עלול לגרום לה נזק בלתי הפיך.

16. היחסים עם מצרים היו קרובים לנקודת קיפאון מאז כינונם ולא מחמת מדיניותו של בנימין נתניהו (מכתבים למערכת, 19 באוקטובר 1998).

המילה מדיניות אינה נושאת מטען סמנטי מסומן, והחלק הנושא מטען שלילי הוא חלק התוצאה: "קרובים לנקודת קיפאון".⁴³ אף כשחלק הסיבה נושא מטען סמנטי חיובי ברור, הבחירה במילה מחמת מחזקת את המטען השלילי ועוזרת להבין את ההקשר הרחב:

17. רק מחמת כבודו בחרו הנוכחים להתעלם מההמלצה הציונית ולא להזכיר מה שהובהר מלכתחילה – שכולם נוצרים כהלכה (מוסף שבועי, 5 ביוני 1998).

המילה מחמת משמשת הרבה בצירופים כבולים כגון [זיכוי] מחמת הספק. המטען השלילי של ביטוי זה ברור משום שזיכוי כזה אינו ראוי מנקודת מבטם של השופטים. רק הספק הוא הגורם לזיכוי ובלעדיו היה הנאשם מורשע. גם מנקודת מבטו של הנאשם אין זה הזיכוי המיוחל, זיכוי מלא וברור. ביטוי כבול אחר הוא מוקצה מחמת מיאוס ואין צורך להרחיב על המטען הסמנטי השלילי הברור שהוא נושא. שני צירופים אלה הרבו להופיע בקורפוס הדוגמות שבמחקר.

43. במבחן השטח שערכתי (הערה 36 לעיל) ציינו רוב הנבדקים שהמילה נתניהו נושאת מטען סמנטי שלילי. אם כך הוא גם בדוגמה זו, הרי המטען הסמנטי השלילי נובע הן מחלק התוצאה הן מחלק הסיבה.

4.1.3 בעטיו של

המילה בעטיו משמשת באופן מובהק בהקשר שלילי ונראה שהמשמעות השלילית הבסיסית שהייתה למילה כשהופיעה במקורות בצירוף "בעטיו של נחש" דקה בה וממשיכה לאפיינה אם כי המילה עצמה משמשת בצירוף למילים רבות אחרות ("בעטיו של נחש" היא הבכואה הארמית ל"בעצתו של נחש", למשל שבת נה ע"ב, והכוונה, כמובן, לעצתו השלילית של הנחש). אף שנראה כי המילה אינה שקופה כיום ורוב דוברי העברית אינם יודעים את האטימולוגיה שלה, היא מושכת אחריה את "שוכל" השלילה העתיק עד לימינו.⁴⁴

בדוגמה זו נובע המטען הסמנטי השלילי מחלק הסיבה במשפט:

18. בעטיו של הלחץ הבינלאומי הגובר נאותה ישראל לשקול אפשרות זו (תגובות, 24 באפריל 1998).

הלחץ הבין-לאומי הגובר מזוהה כגורם שלילי ומכתיב את הבחירה במילה בעטיו. חלק התוצאה ניטרלי ואינו נושא משמעות שלילית. במקרים רבים נובע המטען הסמנטי השלילי מחלק התוצאה. כך בדוגמות האלה:

19. ניתוח השוואתי מאפשר להגיע לתובנות המיטשטשות בעטיה של מעורבות רגשית וקרה לאחד ממרכיבי המשואה (מאמרים, 7 במאי 1998).

המטען השלילי נובע מהמילה מיטשטשות. המילים מעורבות רגשית וקרה אינן נושאות מטען סמנטי שלילי משל עצמן.

20. לבמאי סדרת תקומה נגרמה עגמת נפש בעטיו של הספר (תגובות, 10 באפריל 1998).

חלק התוצאה, עגמת נפש, הוא הנושא את המטען השלילי. למילה ספר אין מטען סמנטי חיובי או שלילי. לעתים קרובות רק המילה בעטיו היא שמבהירה את ההקשר השלילי של המשפט, כלומר יש לה מטען סמנטי שלילי משל עצמה:

21. הם יהיו מודעים לצורך לשנות אולי את תוכניותיהם או אפילו את סגנון חייהם בעטיו של המידע הגנטי (תרבות וספרות, 31 בדצמבר 1997).

רק מהשימוש במילה בעטיו מתברר מיד ההקשר השלילי של המשפט. בהמשך מתברר שהמידע הגנטי נסב על מחלות ועל פגמים תורשתיים העלול לפגוע בבני אדם מבחינות שונות.

44. הועלתה גם הצעה אחרת (סבירה פחות) לגירונה של המילה בעטיו (בלשן, 1928, עמ' 196-197).

4.1.4 סיכום: מטען סמנטי חיובי ומטען סמנטי שלילי

בדוגמות שהבאתי לשימוש במילים הודות ל- (תודות ל-), בזכות, מחמת ובעטיו (של) הראיתי שהן חלק הסיבה הן חלק התוצאה עשויים לספק את המטען הסמנטי. לא תמיד הסיבה המידית היא המספקת מטען זה. לעתים קרובות חלק התוצאה מקרין על כל המשפט כולו את המטען הסמנטי החיובי או השלילי. לעתים רק הבחירה במילת סיבה מסוימת מבחירה את ההקשר, לחיוב או לשלילה, כלומר מילת הסיבה נושאת מטען סמנטי משל עצמה.⁴⁵ ניתן לסכם תהליך זה כך: נטייה של מילת הסיבה להופיע בהקשר מסוים (חיובי, שלילי) מובילה אל בחירה במילת הסיבה הסופגת את המטען הסמנטי הזה. בהקשר ניטרלי מילת הסיבה היא המספקת את המטען הסמנטי (חיובי, שלילי). יש, כמובן, מילים שזיקתן למשמעות הלקסיקלית בולטת ואז אין מדובר בתהליך של ספיגת המשמעות מההקשר דווקא.

4.2 רכיבים סמנטיים של זמן וסיבה

הזיקה הסמנטית בין זמן לסיבה ברורה ומדקדקים רבים מזכירים אותה.⁴⁶ הזיקה עשויה להיות סינכרונית או דיאכרונית. העובדה שפעולה אחת קודמת לחברתה עשויה להביא לידי רצף בזמן וכן לידי רצף של סיבה ותוצאה. לא מקרה הוא ששימושן המקורי של מילות סיבה רבות היה להבעת זמן. מילים אחרות שימשו בשני התפקידים גם יחד. להלן אדון בהיבט שונה במקצת: מילות סיבה, כמו המילה בעקבות, מחייבות שחלק הסיבה המצטרף אליהן יכיל רכיב סמנטי של התרחשות בזמן.⁴⁷ המילה בעקבות מצרפת אליה רק שמות המציניים פעולה המתרחשת בזמן כלשהו, לדוגמה: בעקבות התאונה, בעקבות ההתבטאויות, בעקבות ההסכם ועוד. משפט כמו *הוא סובל מכאבי גב בעקבות הכיסא אינו קביל, מכיוון שהמילה כיסא אינה מכילה רכיב של זמן. לעומת זאת, משפט מעין הוא סובל מכאבי ראש בעקבות התאונה אפשרי בהחלט שכן תאונה מתרחשת בזמן. אמנם המילה בעקבות היא

45. לדוגמות נוספות לקטגוריה זו של מטען סמנטי שלילי וחיובי למילים אלה ואחרות ראה בליבוים, 2003, עמ' 68–70 (בגלל), עמ' 86–92 (בזכות), עמ' 100–104 (בעטיו של), עמ' 121–126 (הודות ל-, תודות ל-), עמ' 131 (כתוצאה מ-), עמ' 144 (לנוכח, נוכח), עמ' 150–154 (הודות ל-, תודות ל-), עמ' 167–172 (מחמת), עמ' 193–194 (על רקע), עמ' 200–201 (עקב). ראה למשל בנרוד, 1966; יואלי, 1971; גרוויס, 1980 (עמ' 1344–1350), שילדקרוט, 1989, 1991, 1995 ועוד. ממילות הסיבה שלפני פסוקית נזכיר את כי הפוליסמית, ששימשה במקרא בין השאר כמילת זמן וכמילת סיבה, את כיוון ש- ששימשה בלשון חכמים לזמן על פי רוב ועברה בעברית חדשה, בגלל הקרבה למכיוון ש-, לשמש כמילת סיבה, ואת מאחר ש- ששימשה בלשון חכמים בדרך כלל כמילת זמן ועברה לשמש בעברית החדשה כמילת סיבה (בנרוד, 1966).

47. כך גם המילה עקב (וכבר דן בה בנרוד, 1966). לדיון מלא במילה בעקבות ובמילה עקב ראה בליבוים, 2003, עמ' 105–111, 196–202.

פוליטית ועשויה להמיר מילות זמן ומקום,⁴⁸ אך לעתים קרובות ניתן להמירה במילת סיבה מובהקת, למשל:

22. **בעקבות** התנהגות חריגה של התינוקת, כמו התפרצויות בכי ללא סיבה, החלו הוריה לחשוך במטפלת והציבו מצלמות וידאו (חדשות, 27 באוקטובר 1998).

הוריה של התינוקת החלו לחשוך במטפלת בגלל התנהגותה החריגה של בתם. בדוגמה להלן, מעצם ההקבלה למילת הסיבה בשל, ברורה משמעותה של המילה **בעקבות** כמילת סיבה:

23. **בעקבות** הצהרתיו של טלאס, ובשל העובדה שאף גורם סורי רשמי לא הביע התנצלות על הדברים, פרסמה ירדן, לראשונה, כי סוריה מחזיקה בתחומה מאות מאזרחיה, שגורלם אינו ידוע (חדשות, 28 באוקטובר 1998).

דוגמות 22 ו-23 הובאו כאן משום שרוב המילונים אינם מייחסים בדרך כלל משמעות של סיבה למילה **בעקבות**, אך אין כל ספק שהיא משמשת במשמעות כזאת בעברית בתימינו, ואף, כפי שצוין לעיל, היא השכיחה ביותר בקרב מילות הסיבה בעברית הבינונית. עוד דוגמה מעניינת לשימושה המובהק להבעת סיבה נלקחה מתכנית הטלוויזיה "קפה תאטרון" (5 בדצמבר 2002, ערוץ 33):

24. נועם סמל: **בעקבות** הביקור של אריק שרון פרצה האינתיפאדה.

יואל רפל: אתה אמרת את זה, ואני לא אתר.

נועם סמל: או ק"י, אחת הסיבות לאינתיפאדה.

יואל רפל: מה פתאום?

נועם סמל: או ק"י, לאחר הביקור פרצה האינתיפאדה.

נועם סמל קבע בהתחלה שהסיבה לפרוץ האינתיפאדה הייתה ביקורו של אריק שרון בהר הבית, וניתן ללמוד שייחס למילה **בעקבות** משמעות של סיבה, מכיוון שהשלב הבא הוא בדרגת סיבתיות פחותה. יואל רפל הסתייג מכך, ולכן הוא נסוג מעט ואמר שזו רק אחת הסיבות. לאחר התנגדות נוספת של יואל רפל עבר סמל לשימוש במילת זמן מובהקת, לאחר, כלומר האינתיפאדה והביקור היו ברצף של זמן והקשר סיבה-תוצאה אינו מחויב מהניסוח הסופי של דבריו. ניתן להציג זאת כך:

בעקבות (סיבה מובהקת) ----- אחת הסיבות ----- לאחר (מילת זמן)

48. למשל: לך **בעקבות** הוותיקים והמומחים (קפטן אינטרנט, 27 באוקטובר 1998); ב-28 בנובמבר יתקיים הסיור מלחמת ששת הימים בירושלים **בעקבות** הקרבות בגבעת התחמושת (גלריה, 27 באוקטובר 1998). דוגמות אלה לא נכללו בדיוגמות שנידונו במחקר, כמובן, והובאו רק לשם התרשמות. כאמור, במחקר נכללו רק דוגמות שבהן הייתה המילה **בעקבות** בתהמרה במילת סיבה מובהקת.

במילים המצטרפות למילה בעקבות שתועדו במחקר ניתן למנות את המילים האלה: איום, בחירות, הגברה, הודעה, הגשה, החלטה, הכרה, הנחיה, הסדר, הסכם, הפסקה, הצהרה, הצעה, הקצאה, התבטאות, התנהגות, חפירה, חתימה, כניסה, מדידה, עלייה, עתירה, פחות, פרסום, פתיחה, צניחה, קבלה, קיצוץ, קריסה, רצח, רישום, שיבה, שיחה, תבוסה. המילים ברובן הן בדגם של שם פעולה פורמלי והאחרות אף הן מביעות פעולה המתרחשת בזמן.

4.3 עמדתו של המועץ כלפי הסיבה המובעת בדבריו

להלן אדון בעמדתו של המועץ (במקרה זה הכותב בעיתון) כלפי הסיבה שהוא מביא באמצעות השימוש בצירוף בנימוק של צירוף זה נוטה לבוא אחרי מילים בעלות מטען שלילי: סירוב, התנגדות, דחייה ועוד. לעתים תבוא מילה מקטגוריה פורמלית, למשל חיסיון, סודיות, צנעה, הגנת הפרט וכו'. בעצם הבחירה בצירוף בנימוק של מובאים דברים בשם אומרם או כטענת אומרם, והמדווח, במקרה זה העיתונאי, אינו חייב להסכים להם. הבחירה בצירוף זה משאירה בידי העיתונאי את טווח הטלת הספק באמתות הסיבה, וזו דרכו להסרת האחריות לאמת שבטענה. מי שאומר את הדברים הוא האדם המוזכר בכתבה ולא העיתונאי.⁴⁹

נראה ששני שיקולים מנחים את הכתב לבחור בצירוף בנימוק של: (א) כך העיתונאי מבהיר היטב שהוא מביא דברים בשם אומרם ואינו אחראי לנכונותם; (ב) יש בכך שימוש במינוח קיים וקפוא במידה רבה, כמו ביטויים קבועים המשמשים בלשון המשפטית בדרך כלל. הניסוח המקורי נאמר, מן הסתם, מפי דובר או גורם מעורב, והעיתונאי מתווך ומוסר אותם לנמענים באמצעות השימוש במילים בנימוק של. שתי נקודות אלה יודגמו להלן:

25. בכתב התביעה נטען שמהחלטה זו ניתן ללמוד שכאשר דנה הוועדה הראשונה מטעם דקלה לא הייתה בפניה כל הערכה טכנולוגית לגבי שיטת הטיפול והחלטתה לדחות את הבקשה בנימוק של טיפול ניסיוני, כביכול, הייתה חסרת בסיס ושרירותית לחלוטין (מאמרים, 30 ביולי 1998).

49. ההסבר לבחירה במילה זו קרוב במידת-מה לשימוש בהסגרים כגון לדבריו, לפי דבריו, לטענתו, שהדובר רומז באמצעותם על התחייבותו למידת המהימנות הלוגית או העובדתית של אמירתו (טרומר, 1987, עמ' 175–176). וראה ויצמן (1982, עמ' 128) באשר לשימוש בפועל טען: "השימוש בפועל 'טוען' במקום בפועל הגג 'אומר' יכול, בנסיבות מסוימות, לרמוז על כך שהדובר מטיל דופי בדבריי האדם הטוען: חיים טוען שהוא לא לקח את הספר (אבל נדמה לי שהוא משקר)". ראה גם לבנת (1995, עמ' 230), המביאה קבוצה של מילות הסגר שהמשותף להן הוא שהן משמשות את הדובר בעיקר כדי לצטט אדם אחר או טענה כללית ולהביא את הדברים מבלי לתמוך בהם בעצמו. לבנת מוסיפה כי בנסיבות מסוימות עשויים תיאורי משפט אלה אף לרמז כי לדעת הדובר הטענה איננה אמת.

העיתונאי מסביר שהנימוק של טיפול ניסיוני הוא חסר בסיס ומדגיש זאת גם במילה שרירותית. גם המילה כביכול מדגישה עניין זה.

26. ביטול הביקור, בנימוק של תשישות, הרי הוא כהודאה כי אין ביכולתם להמשיך בקשר השתיקה (חדשות, 27 באוקטובר 1998).

בעצם הבחירה במילים בנימוק של תשישות יש מעין הסתייגות של העיתונאי מהאמת שבנימוק זה. כמעט שאמר "בתירוץ של תשישות".

27. ריאד ג'עאביד, שביתו נהרס בנימוק של בניה בשטח ירוק, אמר כי הסיבה האמתית שלא נותנים אישורי בניה לתושבי השכונה היא מדיניות ישראל המכוונת לעזיבת ערבים את העיר (חדשות, 16 ביוני 1998).

הכתב מחדד את עניין הטלת הספק בנכונות הסיבה באמצעות השימוש במילים הסיבה האמתית מפי הדובר.

הקטגוריה האחרת שיש בה שימוש בצירוף בנימוק של היא, כאמור, מונחים קבועים, בעיקר משפטיים, המובאים לעתים אף במירכאות. כך הוא בדוגמה זו:

28. בשלב הסופי של המשפט יצגה הנאשמת את עצמה ובטיעונה התבלבלה במושגים המשפטיים. בין היתר טענה כי יש לזכותה בנימוק של "הגנת כורח או הגנת הצידוק" בגלל האפליה באכיפת החוק והקושי לנהל ספרים כנדרש" (כלכלה, 26 ביולי 1998).

29. הדו"ח מציין כי התערבות של גורמים ישראליים, בהם ארגוני זכויות אדם, מביאה לא פעם לאישור בקשה שנדחתה בנימוק של "מניעה ביטחונית". לדברי בצלם, הליך זה מצביע על דחייה שרירותית של בקשות (חדשות, 14 ביוני 1998).

גם כאן מובאת ההסתייגות מהאמת שבנימוק שהושמע: דחייה שרירותית ולא מניעה ביטחונית, אך יש הבעת התייחסות בעזרת מונח קבוע כביכול המובא במירכאות: "מניעה ביטחונית".

השימוש במירכאות בדוגמות אלה וכדוגמות רבות אחרות שנבדקו מציין שמדובר במונח רווח ומקובל (וכבר ציינתי שלעתים קרובות דעתו של הכתב אינה נוחה מהנימוק). אך גם אם מובעת התייחסות למונח כזה מוסגרות לעתים התהייה והתמיהה על הסיבה הנאמרת. כך הוא למשל בדוגמה הזאת:

30. בעצם חוזר אגסי, פחות או יותר על טענות רווחות בקרב הישראליות החילונית, אלא שמפילוסוף בכיר כמוהו היה אפשר אולי לצפות לעמדה פחות רווחת ויותר פילוסופית. אגסי משווה את מדינת ישראל למקומות אחרים בעולם אשמת הדתיים בכפייה הדתית היא מיתוס, ההיחזות בנימוק של

לשון המאזניים היא "תירוצ" ו"מראש לא היה צורך בסטטוס קוו" (מוסף ספרים, 3 ביוני 1998).

המונח הקבוע שמובעת כלפיו התייחסות הוא לשון המאזניים אך אגסי מביע את דעתו האמתית באמרו "תירוצ". למרות הנאמר לעיל לא תמיד ברורה הטלת הספק בסיבה הנאמרת. יש דוגמות שהשימוש בצירוף בנימוק של בהן הוא כפשוטו ואינו מרמז בהכרח שהכותב מטיל ספק באמתות הסיבה, למשל:

31. בעקבות מחאה של אנשי הטלוויזיה החליט הרכב השופטים למנוע גם מהרדיו לשדר בשידור חי את קריאת גזר הדין. זאת לאחר שבבוקר אישר, באופן חריג, להכניס רק מיקרופונים של הרדיו לאולם בית המשפט בנימוק של חשיבות המשפט ופומביות הדין (חדשות, 17 ביולי 1998).

בדוגמה זו אין בסיס להניח שהרכב השופטים אמר דבר מה שאינו נכון לדעת העיתונאי; זו אכן הסיבה למתן ההיתר והעיתונאי רק מוסר שזו הסיבה. אין מובעת התייחסות למונח קבוע ומקובל בעגה המשפטית. כך עולה גם מהדוגמה הזאת:

32. ראוי לציין כי התפטרותו של פנחס לבון מתפקיד שר הביטחון, בנימוק של אחריות מיניסטריאלית, הייתה מקרה ראשון ואחרון מסוגו במדינת ישראל (מכתבים למערכת, 7 בינואר 1998).

הכותב מלא הערכה לכך שלבון התפטר מתוך אחריות מיניסטריאלית. בכל המאמר הכותב מנסה להגן על שמו הטוב של פנחס לבון. ברור שהוא נתלה במונח קיים, אחריות מיניסטריאלית, אך אין הוא מנסה להפריך את הנימוק אלא להפך. על כל פנים, רוב הדוגמות שייכות לשתי הקטגוריות הראשונות שהזכרתי.

5. משלב⁵⁰

שני הקורפוסים העיקריים שהושוו לצורך קביעת המשלב היו הקורפוס הכתוב של עיתון "הארץ" (עברית בינונית) ותכניות "ערב חדש" מתומללות שאליהן התייחסתי, כאמור, כאל קורפוס דבור.⁵¹ מן המילים שנבדקו שימשו המילים האלה בעיקר

50. בעניין בידול בין משלבים ראה למשל ניר (1978, עמ' 69), הכותב: "השווה למשל את המילים: עקב, בשל, מחמת, יען כי, עם המילים: מפני, בגלל, כי להבחנה בין רמות סגנון שונות". עוד על משלבים ראה ניר, 1976; לנדאו, 1988; שלזינגר, 1995. לבידול צורני המשמש ברמות סגנון שונות ראה למשל פרוכטמן, 1987א.

51. במחקר נבחן גם השימוש של מילות הסיבה בספרות לעומת שימושן בעברית הבינונית (בליכום, 2003, פרקים ו-ט).

בקורפוס הכתוב של העברית הבינונית וכמעט לא נמצאו בקורפוס הדבור: בגין, בנימוק של, בעטיו (של), לנוכח ונוכח, לרגל, מטעמי ומטעמים של, עקב. המילים ששימשו בקורפוס הכתוב בעיקר ומעט פעמים בקורפוס הדבור הן בעקבות, בשל, הודות ל- ותודות ל-, לאור, מחמת, מפאת ועל רקע.

המילים הבלתי מסומנות מבחינה משלבית ושימשו הן בקורפוס הכתוב הן בקורפוס הדבור של העברית הבינונית הן בגלל, בזכות, כתוצאה מ- (רבות מההיקריות באו להבעת התוצאה – כתוצאה מכך) ומ"ם הסיבה בצירופים כבולים (למשל: מת מרעב, הרחובות נסגרו מחשש לפיגוע וכו').

נבדק גם סוג המדורים שמילת סיבה מסוימת נוטה להופיע בהם והוא שימש מרכיב בקביעת המשלב. לדוגמה, המילה בגין נוטה לבוא בהקשר משפטי ובהקשר כלכלי בעיקר. ניתן להתרשם מתחומי התוכן שמילות סיבה מסוימות נוטות להופיע בהם לפי החלוקה למדורים.⁵²

6. סיכום

הטבלה להלן מסכמת את האפיונים הסמנטיים העיקריים של מילות הסיבה שלפני שם עצם שנבדקו במחקר. חלקם תוארו לעיל וחלקם באים רק בטבלה. בטבלה מובא גם מידע על המשלב שמילות הסיבה משמשות בו ועל ההצטרפויות הרווחות שלהן. באות בה גם מילים שלא נידונו במפורט במאמר. המונח "העברית הכתובה" עניינו העברית הכתובה הבינונית (עיתון "הארץ"), והמונח "העברית הדבורה" חל על תכניות "ערב חדש".

הצירוף	בהקשר חיובי או שלילי	+ אדם	+ התרחשות בזמן	קולוקציות שכיחות	משלב
בגין	לעיתים קרובות שלילי	+ ⁵³	בלתי מסומנת	הנוק, העברה, הפרת, אי- ועוד	משפטי וכלכלי גבוה, בעברית הכתובה
בגלל	שלילי בדרך כלל	+	בלתי מסומנת	אינה קולוקטיווית	בלתי מסומנת
בזכות	חיובי תמיד	+	בלתי מסומנת	עצם- (בנטייה)	העברית הכתובה והדבורה
בנימוק של	בלתי מסומנת	-	בלתי מסומנת	אינה קולוקטיווית	העברית הבינונית הכתובה בלבד

52. במחקר מובאים נתונים מדויקים גם על המדור שכל דוגמה באה בו (ראה בליכריס, 2003, כרך ב).

53. אך לא לפני שם פרטי (בגינו אך לא *בגין משה).

הצירוף	בהקשר חיובי או שלילי	+ אדם	+ התרחשות בזמן	קולוקציות שכיחות	משלב
בעטיו (של)	שלילי	+	בלתי מסומנת	הסיבה, הפרשה, המשבר, הגורם	העברית הבינונית הכתובה בלבד
בעקבות	בלתי מסומנת	- ⁵⁴	+	ההסכם, ההחלטה	בדרך כלל בעברית הכתובה אך גם בעברית הדבורה
בשל	בלתי מסומנת	-	בלתי מסומנת	המצב, החשש, הפיחות	בעיקר בעברית הכתובה
הודות ל- תודות ל-	חיובי מובהק	+	בלתי מסומנת	אינן קולוקטיוויות	בעיקר בעברית הכתובה
כתוצאה מ-	שלילי בדרך כלל	-	+	אינה קולוקטיווית	בעברית הכתובה והדבורה
לאור	בלתי מסומנת	-	בלתי מסומנת	העובדה, המצב ועוד	בעברית הכתובה בעיקר
לנוכח, נוכח	שלילי בדרך כלל	-	בלתי מסומנת	העובדה, האיום, המשבר ועוד	בעברית הכתובה
לרגל	חיובי בדרך כלל	-	בדרך כלל	יום הולדתו, חגיגות ה', החג ועוד רבות	בעברית הכתובה
מ"ם הסיבה	בלתי מסומנת	-	בדרך כלל בלתי מסומנת	מחשש, מדאגה, מאהבה, מחוסר ועוד	בעברית הכתובה והדבורה
מחמת	שלילי בדרך כלל	-	בלתי מסומנת	הספק, מיאוס, פציעה ועוד רבות ⁵⁵	בעברית הכתובה בדרך כלל
מטעמי, מטעמים של	בלתי מסומנת	-	בלתי מסומנת	דת, ביטחון, בריאות, כשרות, מצפון ועוד ⁵⁶	בעברית הכתובה

54. לא בשימושה כמילת סיבה.

55. בקבוצה שבה מצטרפות למילה מחמת צורות בלתי מידועות ללא מתחם כלשהו, בולט יותר השימוש הקולוקטיווי. לכאן שייך הצירוף מחמת מיאוס, השכיח מאוד ומידת הקולוקטיוויות שלו גבוהה, וכן מחמת פציעה. גם ביטויים מהתחום המשפטי שנתקבעו שייכים לכאן: מחמת נכות/מחלה/הבטחת הכנסה, מחמת גיל, מחמת הורות ומין (בהקשר משפטי), מחמת מחלה/תאונה/ניתוח ועוד. גם הצירוף מחמת טעות נטוע בהקשר משפטי (מדובר על הסכם קיבוצי) וכן אפליה מחמת מוגבלות, מחמת התיישנות, מחמת פטירה, מחמת כורח. עצם השימוש החוזר בצירופים אלה בהקשר משפטי מגדיל את מידת הקולוקטיוויות שלהם, ונראה שהצירוף הופך מאקראי לקבוע ומגדיר קטגוריה מסוימת. נכות, מוגבלות ופטירה למשל הן קטגוריות שבגינן ניתנים פיצויים או טיפול.

56. שמות עצם אלה הם לרוב מונחים משפטיים, טכניים ובירוקרטיים קבועים. אם המונח אינו

הצירוף	בהקשר חיובי או שלילי	+ אדם	+ התרחשות בזמן	קולוקציות שכיחות	משלב
מפאת	בדרך כלל שלילי	-	בעיקר עם שם עצם מובהק (מעט עם שם פעולה)	גילו, כבודו, קדושת, חוסר, מחלה ועוד	בדרך כלל בעברית הכתובה
על רקע	בדרך כלל שלילי	-	+ בדרך כלל	אינה קולוקטיווית	בעיקר בעברית הכתובה
עקב	בדרך כלל שלילי	-	+	אינה קולוקטיווית	בעברית הכתובה

כן תוארה במאמר שכיחותן היחסית של מילות הסיבה העיקריות שלפני שם עצם וסוכמו בטבלה היבטים מבניים המאפיינים את מילות הסיבה. רק שש מילות סיבה מתוך הרבות שנחקרו אופיינו כאן מבחינה סמנטית: בזכות, בעקבות, הודות ל-, מחמת, בעטיו, בנימוק של. המשלב שהמילה משמשת בו נסקר רק בקיצור והקולוקציות הרווחות של אחדות ממילות הסיבה הוזכרו רק בטבלה המסכמת. ניסיתי להראות שמילות הסיבה אינן רק "דבק" בין חלקי משפט לקסיקליים. הן נושאות מטען סמנטי משל עצמן וזה מכתיב את היקרותן בהקשרים שונים ובמשלבים שונים. עובדה זו קוראת להרהור בחלוקה המסורתית של לקסיקון ודקדוק ומערערת עליה.

רשימת הקיצורים

המקורות לדוגמאות

הארץ = גיליונות עיתון "הארץ", 1 בנובמבר 1997 – 28 באוקטובר 1998
הוא הלך בשדות = מ' שמיר, הוא הלך בשדות, תל-אביב תשל"ב (מהדורה ראשונה פורסמה בתש"ז)

חול בעיניים = ש' לפיד, חול בעיניים, ירושלים 1997

כזה, כלומר אם אינו רומז למשהו ידוע וקבוע במציאות של הדוברים, יש בדרך כלל תיחום. מעניינת ההשוואה בין צירופים כגון מטעמי כשרות/דת/לאום/גזע/אמונה, שבכולם ברור על מה מדובר (אמונה – אמונה באלוהים, לאום – בעיות בהגדרת הלאום הנדונות בציבור), לבין צירופים הכוללים מטעמי + מילים ספציפיות יותר הזקוקות להבהרה: מטעמי פרובוקציה במחזה (מאמרים, 9 באוקטובר 1998), מטעמי פגיעה אפשרית באינטרס הציבורי הכללי (מאמרים, 8 באוקטובר 1998), מטעמי עניין לציבור (חדשות, 4 באוקטובר 1998), מטעמי "תחושת הצדק" (מאמרים, 16 בספטמבר 1998) ועוד. ברבות מהדוגמות שבידי, שמות עצם רגילים ולא דווקא שמות פעולה מצטרפים למילה מטעמי, כלומר השימוש בה אינו בצירוף למילה הכוללת רכיב של זמן דווקא (מטעמי דת, מטעמי שלום הציבור, לעומת מטעמי הגנה על צנעת הפרט, מטעמי פגיעה בביטחון).

כחרס הנשבר = ש' לפיד, כחרס הנשבר, ירושלים 1984
 מאגר עגנון = מאגר עגנון, נספח לפרוייקט השו"ת, אוניברסיטת בר-אילן
 מלך בשר ודם = מ' שמיר, מלך בשר ודם, תל-אביב תשי"ט
 ערב חדש = מאגר תכניות ערב חדש, התקינה א' וייצמן, אוניברסיטת בר-אילן,
 רמת-גן תשנ"א
 פרויקט השו"ת = פרוייקט השו"ת, גרסה 10, אוניברסיטת בר-אילן

הקיצורים הביבליוגרפיים

- אבינרי, 1964 = י' אבינרי, יד הלשון, תל-אביב תשכ"ה
 אולמן, 1963 = S. Ullman, *The Principles of Semantics*, Oxford 1963
 אורנן, 1979 = ע' אורנן, המשפט הפשוט, ירושלים תשל"ט
 אור, 1978 = מ' אור, שטח ועומק בתחביר, חיפה תשל"ח
 אלן, 1972 = R. L. Allen, *English Grammars and English Grammar*, New York 1972
 אנדרסון, 1971 = J. M. Anderson, *The Grammar of Case*, Cambridge 1971
 בהט ורון, 1980 = י' בהט ומ' רון, ודיק, תל-אביב תש"ם
 בלאו, 1973 = י' בלאו, יסודות התחביר, ירושלים תשל"ג
 בליבויס, 1995 = ר' בליבויס, תחביר+, ירושלים תשנ"ה
 בליבויס, 2003 = ר' בליבויס, מילות הסיבה, סביבתן הסמנטית-תחבירית ושימושן
 כסמני סגנון, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשנ"ג
 בליבויס, 2004 = ר' בליבויס, "בין סיבה לתכלית", לשוננו סז (תשס"ג-תשס"ד),
 עמ' 375-392
 בליבויס, 2006 = ר' בליבויס, "מילות הסיבה: מודעות המוען ומודעות הנמען
 לשימוש בהן", מחקרים בלשון י (תשס"ו), עמ' 9-25
 בלשן, 1928 = י' בלשן, "מלים על טהרת לשון עבר הצפונות באוצרות ים
 התלמוד", לשוננו ו (תרצ"ח), עמ' 193-197
 בן אשר, 1973 = מ' בן אשר, עיונים בתחביר העברית החדשה, תל-אביב תשל"ג
 בן אשר, 1974 = מ' בן אשר, "על מילות היחס בעברית החדשה", לשוננו לח
 (תשל"ד), עמ' 285-294
 בנדויד, 1966 = א' בנדויד, "פרשת עקב", לשוננו לעם יז (תשכ"ו), עמ' 130-136
 ברוורמן, 1995 = נ' ברוורמן, מילות ותארי הפועל בלשון התנאים (במשנה
 ובתוספתא): בחינה תחבירית וסמנטית, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית,
 ירושלים תשנ"ה
 גלינרט, 1989 = H. L. Glinert, *The Grammar of Modern Hebrew*, Cambridge 1989
 גרוויס, 1980 = M. Grevisse, *Le bon usage*¹¹, Paris 1980

- גרילק, 1999 = ל' גרילק, דרכי הקישור של פסוקיות במדרשי ההלכה על-פי מכילתא דר' ישמעאל, עבודת גמר, אוניברסיטת תל-אביב תשנ"ט
- גרילק, 2001 = ל' גרילק, "דרכי הקישור של פסוקיות הסיבה במכילתא דרבי ישמעאל", בלשונות עברית 49 (תשס"א), עמ' 5-19
- הרי ויזרעאל, 2002 = ב' הרי ו'ש' יזרעאל, "המודל התכנוני של מאגר העברית המדוברת בישראל (מעמ"ד)", מדברים עברית, בעריכת ש' יזרעאל, תעודה, יח, תל-אביב תשס"ב, עמ' 447-458
- ויצמן, 1982 = א' ויצמן, "פענוח אינפורמציה בעיתונות והשלכות לתרגום", עיונים בחקר השיח, בעריכת ש' בלום-קולקה, י' טובין ור' ניר, ירושלים תשמ"ב, עמ' 117-146
- ורום, 2002 = ר"א ורום, "הערות מתודולוגיות על כינון מאגר העברית המדוברת בישראל (מעמ"ד)", מדברים עברית, בעריכת ש' יזרעאל, תעודה, יח, תל-אביב תשס"ב, עמ' 459-477
- טרומר, 1987 = פ' טרומר, "מעמדו של ה'הסגר' במשפט על יסוד עקרונות תיאורית פעולות הדיבור", לשוננו נא (תשמ"ז), עמ' 171-187
- יאקובסון, 1970 = ר' יאקובסון, "בלשונות ופואטיקה", הספרות 2 (1970), עמ' 274-285
- יואלי, 1971 = מ' יואלי, תחביר עברי: יסודות, תל-אביב תשל"א
- יצבי, 2002 = I. Yatziv-Malibert, *Méthodologies pour la description de quelques phénomènes syntaxiques d'un recueil de langue parlée: application à l'hébreu moderne*, Paris 2002
- ליונס, 1968 = J. Lyons, *Introduction to Theoretical Linguistics*, Cambridge 1968
- לבנת, 1995 = ז' לבנת, תיאורי המשפט המוסגרים בעברית החדשה, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשנ"ה
- לנדאו, 1988 = ר' לנדאו, הרטוריקה של משלב הנאום הפוליטי בישראל, תל-אביב תשמ"ח
- מילות הסיבה, 1985 = "מילות הסיבה ושימושן", לשוננו לעם לו (תשמ"ה), עמ' 182-183
- מילר, 1985 = J. Miller, *Semantics and Syntax*, Cambridge 1985
- נהיר, 1955 = ש' נהיר, עיקרי תורת המשפט, חיפה תשט"ו
- ניר, 1976 = ר' ניר, "המושג משלב ומקומו בהוראת לשון האם", עיונים בחינוך 11 (תשל"ו), עמ' 97-110
- ניר, 1978 = ר' ניר, סמנטיקה של העברית החדשה, תל-אביב תשמ"ח
- סוויטסר, 1990 = E. Sweetser, *From Etymology to Pragmatics*, Cambridge 1990

- סינקליר, 2002 = ג' סינקליר, "דקדוק המילון: מבט חדש על השפה", מדברים עברית, בעריכת ש' יורעאל, תעודה, יח, תל-אביב תשס"ב, עמ' 15-33
- פרוכטמן, 1980 = מ' אגמון-פרוכטמן, בנתיבי תחביר, תל-אביב תשמ"א
- פרץ, 1956 = י' פרץ, תחביר הלשון העברית, תל-אביב תשט"ז
- פרץ, 1971 = י' פרץ, עברית כהלכה, תל-אביב תשל"א
- צדקה, 1977 = י' צדקה, תחביר המשפט לאור תיאוריות חדשות, ירושלים תשל"ז
- צדקה, 1981 = י' צדקה, תחביר העברית בימינו, ירושלים תשמ"א
- צרפתי, 1985 = גב"ע צרפתי, סמנטיקה עברית, ירושלים תשמ"ה
- צרפתי, 2001 = גב"ע צרפתי, העברית בראי הסמנטיקה, ירושלים תשס"א
- קדרי, 1980 = מ"צ קדרי, ש"י עגנון רב סגנון, רמת-גן תשמ"א
- קווירק, R. Quirk et al., *A Comprehensive Grammar of the English Language*, London-New York 1985
- רבין, 1958 = ח' רבין, "עברית בינונית", לשוננו לעם ט (תשי"ח), עמ' כד-כח
- רוזן, 1956 = ח' רוזן, העברית שלנו, תל-אביב תשט"ו
- רוזן, 1969 = H. B. Rosen, *A Textbook of Israeli Hebrew*, Chicago 1969
- רפן, 1995 = ח' רפן, התניות להופעתו של ציין יחס מוצרך בעברית בתימינו – מילת היחס מן, מ ומילות יחס אחרות הרלוונטיות להופעתה, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב תשנ"ה
- שורצולד, 2002 = א' שורצולד (רודריג), פרקים במורפולוגיה עברית, א, תל-אביב תשס"ב
- שטרן, 1996 = ח' שטרן, עגנון כעורך לשון מקורותיו, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשנ"ו
- שילדקרוט, 1988 = H. Shyldkrot Bat Zeev and S. Kemmer, "Le développement sémantique des Copenhague conjonctions en français: Quelques concepts généraux", *Revue Roman* 23 (1988) 1, pp. 9-20
- שילדקרוט, 1989 = H. Shyldkrot Bat Zeev, "Conjonctions et expression Temporelle-Causale en français", *Folia Linguistica Historica* X (1989) 1-2, pp. 263-280
- שילדקרוט, 1993 = ח' שילדקרוט-בת זאב, "על משמעות מילות היחס המוצרכות בשפה הצרפתית", דברי המפגש השנתי התשיעי של החוג הישראלי של חברי החברה האירופית לבלשנות, רמת-גן תשנ"ד, עמ' 1-13
- שילדקרוט, 1995 = ח' שילדקרוט-בת זאב, "כיוונים בהתפתחות הסמאנטית של כינויי השעבוד בצרפתית", ספר הדסה קנטור: אסופת מחקרים בלשון, בעריכת א' (רודריג) שורצולד וי' שלזינגר, רמת-גן תשנ"ו, עמ' 40-46
- שלזינגר, 1985 = י' שלזינגר, פרקים בסגנונם של מאמרים בעיתונות העברית של ימינו, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשמ"ו

שלזינגר, 1990 = י' שלזינגר, "תזוזות קטגוריאליות במילות תפקוד: עיון סגנוני בלשון העיתונות", בלשנות עברית 28–30 (תש"ן), עמ' 213–218

שלזינגר, 1995 = י' שלזינגר, "המשלב בקודש ובחול", ספר הדסה קנטור: אסופת מחקרים בלשון, בעריכת א' (רודריג) שורצולד וי' שלזינגר, רמת-גן תשנ"ו, עמ' 215–227

שלזינגר, 2000 = י' שלזינגר, לשונות העיתון, באר-שבע תש"ס

עברית מקראית במרחב השמי הצפון-מערבי היבטים טיפולוגיים והיסטוריים

Steven E. Fassberg and Avi Hurvitz, *Biblical Hebrew in Its Northwest Semitic Setting: Typological and Historical Perspectives* (Publication of the Institute for Advanced Studies, 1), Jerusalem – Winona Lake: The Hebrew University Magnes Press and Eisenbrauns, 2006, 324 pp.

בספר זה קובצו עשרים מאמרים שנכתבו בעקבות עבודתה של קבוצת מחקר בין-לאומית בתחום העברית המקראית והלשונות השמיות הצפון-מערביות במכון ללימודים מתקדמים באוניברסיטה העברית בירושלים בשנת תשס"ב. להלן יפורטו עיקרי הדברים בכל מאמר.

במאמר הראשון בקובץ (עמ' 11–25) עוסק משה בר-אשר בצורות הבינוני הפעול של בניין קל מגזרת הכפולים בעברית המקראית באמצעות בחינתה של המילה נָדָה. בר-אשר בוחן את המידע המצוי במילונים, בספרי פרשנות ללשון המקרא ובשני מחקרים – של זאב בן-חיים ושל משה גרינברג – על אודות מילה זו, וכן את אופן תרגומה בתרגום אונקלוס, בפשיטתא, בתרגום השבעים ובבולגטה. הוא מציין כי יש הסכמה בין החוקרים שהמילה נידה היא שם עצם מופשט, ועם זאת הוא מראה כי בצד תרגומה הרווח כשם עצם מופשט מצוי בפסוקים אחדים תרגום המפרש אותה כשם תואר, סביל או פעיל. חידושו הוא כי ייתכן שמדובר בשתי מילים שוות צורה שנתאחדו לשם עצם אחד: האחת שם עצם מופשט במשקל qittā(h) והשנייה צורת הנקבה של הבינוני הפעול במשקל לא מוכר בעברית המקראית, qēṭ < qitt. דוגמה למשקל זה בצורת הזכר היא נָד (יש' יז, יא). בחידושו של בר-אשר בעניין מיזוג מילים שוות צורה ממשקלים שונים שזור חידוש קטגוריה: לדבריו, אפשר שבעברית המקראית נתקיים המשקל qāṭil לציון הבינוני הפעול של בניין קל בגזרת הכפולים בצד צורות הבינוני הפועל בגזרה זו ובצד השימוש הרווח במשקל qāṭūl בגזרת השלמים ובגזרות אחרות.

במאמר השני (עמ' 27–31) מציג יהושע בלאו הסבר למוצא נטיית שמות מסוימים בערבית הקלאסית בשתי יחסות בלבד בהשוואה לנטיית השמות הרגילה בשלוש יחסות. הוא נסמך על שרידי יחסות בשמות ערביים בכתובות נבטיות ארמיות

ועל שרידיהן בדיאלקטים ערביים תימניים מודרניים, בכתובות דרום-ערביות ובאוגריתית. בלאו משער כי לשמות הנוטים בשתי יחסות בערבית הקלאסית יש מוצא כפול: הם הסתיימו הן בתנועות u או a והן בסיומות אפס. סביר מאוד לדעתו ששמות פרטיים ערביים ממוצא זר היו במקורם חסרי יחסה, ורק מאוחר יותר הצטרפו לקבוצת השמות המקבלים יחסה כפולה. בהמשך טוען בלאו כי כשם שבפרוטו-שמית הייתה, ככל הנראה, מערכת של שתי תנועות בלבד והתקיים בה ניגוד בין a מצד אחד לבין i u מצד שני, ורק אחר כך התפתחה מערכת משולשת ובה ניגוד בין שלוש התנועות, כך ייתכן כי מערכת היחסות הייתה במקורה בת שתי תנועות בלבד והתפתחה אחר כך למערכת משולשת. את השערתו מסייג בלאו בכמה תהיות חסרות מענה באשר למוצאה המעורפל של נטיית היחסות הכפולה במשקלים מסוימים בערבית הקלאסית.

המאמר השלישי בקובץ (עמ' 33–49) הוא מאמרו של ג'ון א' אמרטון, העוסק בממלכות יהודה וישראל ובכתיבת ההיסטוריה העברית הקדומה. מטרתו לבחון את התקופה שבה החלה כתיבת ההיסטוריה כצורה של ספרות, והוא מתרכז בספרי נביאים ראשונים ובפרט בספרי מלכים. על סמך ממצאים ארכאולוגיים והשוואה אל מאפייני הכתיבה של היסטוריה עתיקה ואל כתובות מונומנטליות ביוון ובמזרח הקדום באלף הראשון לפסה"ג אמרטון מניח במידה רבה של ודאות שבמאות התשיעית עד השביעית לפסה"ג נתקיים ביהודה ובישראל חוג סופרים משכילים ומיומנים בכתיבת כתובות מונומנטליות ובכתיבה היסטורית-ספרותית. הוא מוסיף כי ההנחה שבמאה השביעית היה נוסח כתוב של ספרי מלכים סבירה, והוא מקשר זאת לחוג סופרים כזה.

מאמרו של שמואל א' פסברג (עמ' 51–64) נסב על צירופי הפועל הלוך ואמרת, לך ואמרת, לך אמר, המכילים רצף של פקודות חיוביות. פסברג מנסה לבחון אם שלושת הצירופים האלה של העברית המקראית מתחלפים זה בזה באורח חופשי או נבדלים באופן כלשהו, ואם אמנם יש הבדל ביניהם, ממה הוא נובע: מזמן הכתיבה, מהתניות מילוניות או מהתניות סגנוניות. בניגוד לדעתו של ס"ר דרייוור ובהסכמה עם דעתו של א"ג רוול, פסברג מציין כי רצף של צורות ציווי נפוץ יותר מהרצף של צורת ציווי ואחריה צורת פועל מטיפוס ואמרת. פסברג אינו מסכים עם רוול ועם א' שולמן, שלדעתם רצף של צורות ציווי מיועד בעיקר לפנייה לבעלי מעמד נמוך יותר, ואילו רצף של צורת ציווי וצורת פועל מטיפוס ואמרת מיועד בעיקר לפנייה לבעלי מעמד גבוה יותר. גם בהבחנתם של חוקרים שונים בתפוצתה הרבה של צורת הפועל ואמרת לאחר צורת ציווי ובהתייחסותם למשמעותן של לך, קום ושוב לפני צורות ציווי אין כל הוכחה להבדל של משמעות בשימוש בחלופות אלה. פסברג מראה כי גם בכתובות עבריות מתקופת המקרא ובגרסאות מקבילות לנוסח המסורה בנוסח השומרוני לתורה ובמגילות ים המלח ניכר שימוש בכל החלופות הללו ללא הבדל משמעות. מסקנתו היא כי רצף צורות הציווי הוא השימוש הרגיל בעברית המקראית;

הפועל ואמרת לאחר ציווי מצוי במיוחד בספרים שמות, במדבר ויחזקאל, ולאחר צורת מקור מוחלט – בספר ירמיהו, ואפשר שהרצף ציווי + ואמרת התאבן בהקשר של דיבור ישיר בדומה לצורת המקור לאמר.

אשר לשאר הופעותיה של צורת פועל ממערכת הסופיות שבראשה וי"ו הרצף לאחר צורת ציווי, הימצאותו של מבנה זה בצד החלופות האחרות בנוסחים מקבילים של המקרא מעידה כי אין הבדל משמעות. מאחר שרצף כזה איננו מצוי בלשונות שמיות צפון-מערביות אחרות (אף כי יש לשקול את קיומה של מקבילה חלקית אחת באוגריתית, הנזכרת במאמרו של גרינשטיין, בעמ' 98–100 בקובץ, והמתארת הופעה של מערכת הסופיות בלא וי"ו בראשה לאחר ציווי באוגריתית), פסברג מניח כי הוא התפתח מאוחר בתולדות העברית המקראית, אם כי מאוחר עוד יותר – בעברית המקראית המאוחרת – הוא נעלם מן העברית עם היעלמות וי"ו הרצף. אשר לשימוש המוכר בלשונות שמיות צפון-מערביות במקור המוחלט כחלופה לצורת פועל נוטה, הנה שימוש זה רווח בעברית המקראית במיוחד בספר ירמיהו ומוכר אף מכתובות ערד בנות אותה תקופה, אף שנעלם בעברית המקראית המאוחרת. לבסוף מסכם פסברג כי אין הבדל במשמעות בין החלופות הללו, וכי היקרותן תלויה בשאלות של זמן הכתיבה, של מילון ושל סגנון.

במאמר הבא בקובץ (עמ' 65–74) כותב רנדל גר מנקודת מבט רטורית על אודות צורות פועל עבריות ממערכת התחיליות שבגופים נוכחת, נוכחים ונסתרים באה בסופן נו"ן. גר מסתמך בדבריו הן על ממצאים ממחקרים קודמים בנושא והן על בחינה מחודשת של צורות פועל אלה מצד תפוצתן – בספרי המקרא השונים, בהפסק ושלם בהפסק, יחסית לצורות הפועל בלא נו"ן – ומצד התבניות התחביריות המכילות אותן והקשרן בשיח. מסקנתו היא כי צורות פועל בנו"ן בסופן מצויות במשפטים משועבדים למיניהם: משפטי זיקה, משפטים המשלימים פועל, משפטי תכלית ועוד. נראה כי במקרים רבים אכן ניתן להסביר בדרכו של גר את הצורות הללו, אך פעמים רבות ההסבר דחוק. כדי שמסקנתו תתאים לכלל הופעותיהן של צורות הפועל בנו"ן הוא מרחיב את גבולות ההגדרה של המשפט המשועבד אל מעבר למקובל בתחביר, אל תחום הרטוריקה, ורואה כתבניות התחביריות שבהן מופיעות הצורות הנדונות תבניות משועבדות ברמת השיח המכילות מידע נלווה למשפט העיקרי.

אדוארד ל' גרינשטיין עוסק במאמרו (עמ' 75–102) בצורות הפועל קטל ויקטל ובתפקידיהן בשירת העלילה האוגריתית. גרינשטיין מבקש לבחון אם צורת יקטל מייצגת צורת פועל מקורית אחת או שמה שתיים, האחת בסופית u במשמעות הווה-עתיד/אימפרפקט (yaqtulu) והאחרת בלא סופית במשמעות עבר (yaqtul). בניתוח מחודש של פועלי יקטל מקוצרים מגזרת ל"י מסיק גרינשטיין כי הבחירה בין פעלים מקוצרים ושאינם מקוצרים בגזרה זו נעוצה בשיקולים פונולוגיים, מילוניים וסגנוניים ולא בקטגוריות דקדוקיות שונות. בחינת צורות יקטל בנו"ן בסופן

באוגריתית בגופים נוכחים ונסתרים (נו"ן זו אולי מקבילה לנו"ן המצטרפת לצורת החייוי בלשונות שמיות אחדות) ובגופים אחרים (אולי נו"ן החיזוק), גם בהקשרים שבהם הן מקבילות לצורות פועל בלא נו"ן וגם במקרים אחרים, מעלה, לדעת גרינשטיין, כי הן אינן נבדלות במשמעותן מצורות פועל בלא נו"ן, וכי להופעתן יש סיבות פרוזודיות של הארכת חלקים קצרים בתקבולת בלבד. לפיכך הוא מניח כי הופעת סופית נו"ן בנוכחים ובנסתרים איננה מסמנת צורת פועל נבדלת במשמעותה ובתפקידה הקשורה בצורת החייוי yaqtulu, וכי אי אפשר להניח צורת yaqtul בהיעדרה של סופית זו. נוסף על כך בחינת צורות יקטל מגזרת ל"א מעלה כי כולן מסתיימות בתנועת u, כלומר כולן yaqtulu ולא yaqtul. לפיכך סבור גרינשטיין כי צורת yaqtul איננה קיימת בשירת העלילה האוגריתית, וכי יש בה רק שתי צורות מתועדות: צורת qatala וצורת yaqtulu. לדעתו, צורת yaqtulu משמשת בעיקר כזמן סיפורי המקדם את העלילה, ואילו צורת qatala משמשת בעיקר לסתייה מרצף הסיפור. בשל חדשנותן של מסקנותיו ובשל ההתלבטות במחקר באשר לניתוח צורות פועל אוגריתיות רבות, אפשר לצפות שדבריו אלו לא יהיו בגדר סוף פסוק אלא ישמשו פתיחה לדיון בקרב חוקרי הלשון האוגריתית והלשונות השמיות הצפון-מערביות בכללן.

ג'ון הינרגרד חוזר במאמרו (עמ' 103–125) לשאלת מוצאה של מילת הזיקה העברית ש-. לאחר בחינת הופעותיהן של ש- ושל אשר בעברית המקראית ובמקורות חוץ-מקראיים וסקירת מחקרים קודמים על הקשר ביניהן, הינרגרד טוען כי אין קשר בין ש- לבין מילת הזיקה האכדית ša. הוא מציע מחדש כי משמעה המקורי של אשר הוא 'מקום', וכי היא התקצרה לש- בתהליך של גרמטיקליזציה. הינרגרד מציין כי מוצא העיצור š שביסוד מילת הזיקה האכדית בעיצור השמי הקדום *θ. ובעקבות חוקרים אחרים אף הוא סבור כי ניתן לשחזר מערכת נטייה פרוטו-שמית אחת של כינוי הזיקה ולהניח שחלה בה התפצלות לשתי מערכות, כך שבשמית המזרחית התקיים העיצור האטום *θ ובשמית המערבית בן זוגו הקולי *δ. לפיכך למילת הזיקה האכדית ša ולמילות הזיקה העבריות שיסודן בעיצור z שנתגלגל מ-δ יש מוצא משותף, ומאחר שלא סביר לקשר בין מילות הזיקה העבריות הללו לבין מילת הזיקה העברית ש-, אין בררה אלא להניח מוצא שונה לש-. לדעת הינרגרד, תהליך הגרמטיקליזציה – המעבר ממילת תוכן למילת דקדוק, ובהמשך מילת דקדוק חבורה – הוא המודל המתאים ביותר לתיאור מוצאה של אשר והמעבר ממנה אל ש-. מאפייניו של תהליך הגרמטיקליזציה, נשילת הגאים וגם הישארותן של צורות דקדוקיות ישנות בצד חדשות בשימוש הלשון, ניכרים לדעתו בעברית המקראית. כאמור, הוא מניח כי אשר במקורה הייתה מילה מילונית שמשמעה 'מקום', ומשמע זה התגלגל בהדרגה אל 'מקום של', אחר כך 'מקום אשר בו', אחר כך 'היכן ש-' ולבסוף הפכה המילה למילת זיקה דקדוקית חבורה ונטולת תוכן, ש-. שתי המילים, הקדומה והמאוחרת, נותרו בשימוש זו בצד זו. כדי לאשש את הצעתו מציג הינרגרד

דוגמאות לגרמטיקליזציה בלשונות שמיות אחרות, לנשילת א תחילית ולהידמות העיצור ר.

אבי הורביץ כותב במאמרו (עמ' 127–133) על אודות תולדותיה של הנוסחה הלשונית המוכרת במקרא ובספרות המזרח הקדום המתארת את ההשתחוויה לפני בעלי שררה תוך השתטחות אפיים ארצה: ויקד/ויפל + וישתחו + אפים/פנים + ארצה. הורביץ עוסק בנוסחה זו בתור דוגמה להמשכיות ולשינוי בעברית המקראית. הוא מציין שמכלל הופעותיה בעברית המקראית הקלאסית ובעברית המקראית המאוחרת, רק בדברי הימים ב ז, ג היא מופיעה בתוספת צירוף היחס על הַרְצָפָה. המילה רצפה מופיעה רק בספרים מקראיים הנחשבים מאוחרים, והורביץ מראה כי היא מחליפה מונחים אחרים המופיעים בספרים שלשונם עברית מקראית קלאסית. על סמך ממצאים אלה הוא קובע כי נוסחת ההשתחוויה בתוספת צירוף היחס על הרצפה שייכת לרובד הלשון של העברית המקראית המאוחרת.

מאמרו של יאן יוסטן (עמ' 135–147) עוסק בהיעלמות צורות וְקָטַל המביעות עבר ממושך, כלומר פעולה חוזרת והרגל, ממערכת הפועל של העברית המקראית. יוסטן כורך את הבעת העבר הממושך בצורת פועל זו בהבעה מודלית לא של רצון אלא של יכולת התממשות ומחויבות. הוא מדגים את שימושיה של הצורה בעברית המקראית הקלאסית, בעיקר בלשון הפרווה הסיפורית וגם בלשון הדיבור, הן כאשר צורת וְקָטַל מופיעה לבדה והן כאשר היא מופיעה בתוך רצף של צורות פועל. אשר לעברית המקראית המאוחרת יוסטן מציין את הדברים האלה: בעוד צורת וְקָטַל ממשיכה למלא בה תפקיד מודלי, הבעת עבר ממושך באמצעותה נדירה מאוד; צורת וְקָטַל מביעה בה לעתים עבר חד-פעמי; ניכר ששימושי העברית המקראית הקלאסית בצורה זו אינם ברורים דיים לסופר של דברי הימים; צורת וְקָטַל היא דווקא המשמשת בלשון זו להבעת עבר ממושך; בעברית המקראית המאוחרת מביעה לעתים קרובות עבר ממושך צורה כמעט חדשה בתפקיד זה, צורת הבינוני, בין לבדה ובין בצד הפועל היה. מסקנתו של יוסטן היא כי היעלמות הבעת העבר הממושך באמצעות וְקָטַל עולה בקנה אחד עם המגמה להביע עבר סיפורי רגיל בעברית המקראית המאוחרת באמצעות צורת וְקָטַל, מגמה המוכרת היטב גם אחר כך בלשון המשנה. הוא סבור כי זו ראשיתו של תהליך של הפחתת העומס התפקודי מצורת וְקָטַל, שהמשכו היעלמותה המוחלטת. בד בבד מתרחשת הרחבת שימושי וְקָטַל ושימושי הבינוני בעברית המקראית המאוחרת ובתקופות לשון מאוחרות יותר. יוסטן אף מנסה להעריך מתי חדלה צורת וְקָטַל לשמש להבעת עבר ממושך, ועל סמך הופעותיה בטקסטים השונים במקרא הוא מציע כי שימוש זה נעלם לאחר זמנו של ירמיהו. הצגת הדברים במאמרו של יוסטן בהירה ושיטתית, אולם כדאי לשים לב שנקודת המוצא שלו היא כי וְקָטַל משמשת להבעת עבר ממושך בעברית המקראית הקלאסית, ועל כך אין הסכמה במחקר (כפי שמציין יוסטן עצמו בעמ' 144 הערה 17).

מאמרו של מנחם צבי קדרי (עמ' 149–153) דן בהומונימיות ובפוליסמיה במילון "אוצר לשון המקרא" החדש, ומציע מספר שיקולים להבחנה מילונית ביניהן. קדרי קובע כי לאטימולוגיה יש עדיפות, וכך אם לשורשים זהים בצורתם מוצא שונה, ואם ניכרות בהם משמעותות שונות ומרוחקות זו מזו, מוטב להתייחס אליהם בנפרד. אשר למשמעות, היכן שיש אטימולוגיה ברורה רק לאחד מן השורשים הוהים בצורתם ניתן להתייחס לכל שורש בנפרד ולציין עובדה זו בצד השורש שמוצאו איננו ידוע, אולם גם אפשר לכלול את כל משמעותות השורשים האלה בערך מילוני אחד. קדרי מדגים את דבריו באמצעות הערכים של הפועל אמר, של השורש עק"ב ושל השורש פר"ע, וכן הוא מתייחס לאופן שבו המילון מציג שורשים שונים הקשורים זה בזה מגזרות שונות של נחי יו"ד ויו"ו.

מאמרו של ג'פרי פאן (עמ' 155–176) נסב על היבטים שונים של האוגד בשמית הצפון-מערבית. הוא מבקש לתרום להבנה טיפולוגית של מבנה המשפט השמני באמצעות השוואה למשפטים שמניים בלהגים מדוברים של הארמית החדשה. השוואה זו מועילה, הוא מסביר, בשל הדמיון בין הארמית החדשה לשמית הצפון-מערבית בשלביה המוקדמים מבחינת השינויים שחלו בשתי הלשונות, בשל היכולת לעקוב אחרי השינויים האלה לאורך זמן ובשל המידע שאפשר להפיק מן הלהג המדובר על הטעמת איברי המשפט, מידע שיסייע בקלות להבהיר את סדר הנושא והנשוא במשפטים השמניים בלשון זו. פאן מראה כי בלהגים הצפון-מזרחיים של הארמית החדשה יש צורות אוגד שהתפתחו מכינויי הגוף השלישי והפכו לצורות חבורות, והן נוטות כפעלים, מצויות בשימוש רגיל ולא מסומן, מצויות בצד כינויי גוף עצמאיים בתפקיד נושא ונפוצות, כמו האוגד הפועלי הוי. הוא סוקר את תפקידן של צורות אלה בלהג הנוצרי של קרקוש, שסימנים לשוניים רבים מעידים שהוא הקדום שבלהגי הארמית החדשה, ומגיע למסקנה שהן מסמנות בולטות בעוד שההטעמה של איבר במשפט מסמנת את היותו נושא רעיוני. לעתים קרובות, אומר פאן, האיבר הבולט המסומן באמצעות אוגד הוא הנשוא הרעיוני, אך יש שהוא הנושא הרעיוני דווקא. נוסף על כך, כאשר הנושא הוא שם פרטי נוצר מבנה של ייחוד, והאוגד חבור לכינוי גוף המוסב לחלק הייחוד. גם במבנה כזה האוגד, לדעת פאן, מבליט דווקא נושא רעיוני.

מתוך השוואתם של ממצאים אלה לעברית המקראית מסיק פאן כי כאשר כינוי הגוף הפרוד מופיע בסוף משפט שמני, או באמצע משפט שמני לאחר שם לא מיועד, ניתן להניח שהוא מסמן את הנושא הרעיוני. אולם כאשר הוא שני לאחר שם מיועד הוא עשוי לסמן את הנושא הרעיוני דווקא. אעיר בדרך אגב שבעניין זה דעתו של פאן מנוגדת לדעתו של גדעון גולדנברג בנוגע למשפט במבנה זה בסורית וכן לדעתי בנוגע לעברית המקראית. אף אם מסכימים עם דבריו ועם דרכו בניתוח הדוגמאות בעמ' 170–172, ללא ספק יש להבחין ביניהן לבין הדוגמה מיחזקאל כב, כד: "אֶת אָרֶץ לֹא מְטַהֵרָה הִיא", המובאת בעמ' 171, משום שאין כינוי הגוף השלישי הפרוד

בה מוסב לחלק ייחוד אלא לשם הזווק ארץ בתוך משפט זיקה לא מקושר, וכפי שמעיד תרגומו האנגלי של כאן לפסוק זה. בסוף דבריו משווה כאן בין התנהגות כינוי הגוף הפרוד במשפטים שמניים בעברית המקראית ובין תכונותיו של האוגד בלהגים הצפון-מזרחיים של הארמית החדשה – (א) שימוש בכינוי הגוף השלישי גם בגופים אחרים; (ב) הפיכתו לצורה חבורה; (ג) נטייתו כפועל; (ד) הימצאו בשימוש רגיל לא מסומן; (ה) הימצאו בצד כינוי גוף עצמאיים בתפקיד נושא; (ו) תפוצה מקבילה שלו ושל האוגד הפועל. כאן סבור ששתי התכונות הראשונות וכן התכונות החמישית והשישית מתקיימות באופן ראשוני או חלקי בכינוי הגוף הפרוד בעברית המקראית, ולכן ניתן להניח שתהליך המעבר של כינוי הגוף הפרוד לאוגד בעברית המקראית נמצא בראשיתו. בסברה זו תומכת, לדעתי, הופעתו של כינוי הגוף הפרוד בעברית המקראית ככינוי מקדים במשפטים שבהם הנושא ראשון, כינוי הגוף הפרוד שני והנושא שאליו מוסב כינוי הגוף שלישי, משום שכינוי מקדים נדיר בעברית המקראית.

מאמרו של אנדרה למר (עמ' 177–196) עוסק בהיבטים היסטוריים-חברתיים של העברית והארמית באלף הראשון לפסה"נ לאור העדות האפיקגרפית, והוא מתחשב במיוחד במידע חדש העולה מכתובות שנתפרסמו לאחרונה או העומדות להתפרסם. על סמך בחינת לשונותיהן של כתובות ככל מרחב המזרח הקדום באלף הראשון לפסה"נ מגיע למר למסקנה שבתקופה זו שימשו שתי לשונות ולעיתים שלוש זו בצד זו במקום אחד. במקומות רבים לשון אחת שימשה כלשון הדיבור ולשון אחרת או לשונות אחרות כלשונות הכתיבה הרשמית. העברית הייתה נתונה בתקופה זו להשפעתן של לשונות שמיות אחרות שהתקיימו לצדה, כגון פניקית וארמית, ואף יש עדויות הן בעברית המקראית והן בכתובות עבריות לקיומם של להגים אזוריים. בזמן גלות בבל התקיימה העברית, ככל הנראה, בצד הארמית הבבלית ואולי אף הבבלית החדשה, האכדית הנאו-בבלית. העברית ששימשה בזמן זה ביהודה הושפעה אף היא מלשונות שמיות שהתקיימו באזור יחד עמה, ובשלב מאוחר יותר חדרה לאזור זה אף לשון שאיננה שמית – היוונית. כל הממצאים המתוארים במאמר מצביעים על רב-לשוניות במזרח הקדום, ובכלל זה רב-לשוניות בקרב דוברי העברית.

אנדרה למר ועדה ירדני מפרסמים לראשונה תשע עשרה כתובות עבריות וכתובת פניקית אחת מתוך אוסף פרטי בירושלים (עמ' 197–223). מקורן של הכתובות ככל הנראה בשפלת יהודה, וזמןן של הכתובות העבריות סוף המאה השביעית לפסה"נ לערך. הכותבים מניחים שמקור הכתובות העבריות משותף, ואילו הכתובת הפניקית מקורה באתר אחר, ואפשר שהיא קשורה בקבוצת כתובות ארמיות מן המאה הרביעית לפסה"נ. לפרסום זה נלווים תצלומים והעתקות של הכתובות. בכתובות יש מכתבים, רשימות שמות וכתובות על גבי כדים (הכתובת הפניקית היא על גבי כד). בכתובות העבריות ובעיקר במכתבים ניכרים דרכי כתיב, אוצר מילים, צורות לשון,

מבנים תחביריים ושמות פרטיים העולים בקנה אחד עם המצוי בכתובות עבריות מתקופה זו ובעברית מקראית.

מאמרו של מרדכי מישור (עמ' 225–229) דן בלשונו של פרק יח בספר שמות. מישור בוחן את עקיבות הופעותיה של הנו"ן במילת היחס מן, בין בנפרד ובין בהידמות לעיצור התוכף, בעברית המקראית על פי נוסח המסורה, בלשון חכמים ובמקורות שאינם קנוניים ללשון המקרא, ולאחר מכן הוא מראה כי הצירוף "מן הפֶּקֶר" בשמות יח, יג מופיע ברצף הסיפורי, בעוד שהצירוף "מן בֶּקֶר" שם בפסוק יד, שבו הנו"ן איננה מידמה לעיצור הראשון במילה שאחריה כדרך הארמית, מופיע בדיבור ישיר בלשונו של יתרו חותן משה. מישור מראה שבלשונו של יתרו בפרק זה ניכרות דוגמאות נוספות לזרות לשונית, ובעיקר להשפעה ארמית בתחום התצורה, התחביר ואוצר המילים, כגון "עֲשֹׂהוּ" בפסוק יח במקום עשׂוֹתוּ; "אֲתָהֶם" בפסוק כ, בה"א המוכרת בכינויים בארמית, במקום אותם. מישור משער שהסופר המקראי שילב בדבריו של יתרו בעיקר יסודות ארמיים, משום שהם היו אמצעי ספרותי זמין לייצוג לשון זרה בטקסט מקראי, ולא ייחס חשיבות לכך שיתרו דיבר מדינית ולא ארמית.

מאמרה של עדינה מושבי (עמ' 231–245) עוסק בתפקידי השיח של הקדמת מושא ותיאור לראש המשפט במשפט פועלי בעברית המקראית. טענתה המרכזית היא כי הקדמתם לראש המשפט ממלאת על פי רוב אחד משני תפקידי שיח: סימון מידע חדש (focusing) וקישור למידע נתון (topicalizing). למונחים אלה יש לעתים משמעות שונה או גוון משמעות שונה בחקר השיח ובתחביר הפונקציונלי, והם מתורגמים כך לעברית על פי הגדרתה של מושבי בעמ' 235–238. יש לשים לב שמושבי איננה מתעניינת בנושא הרעיוני ובנושא הרעיוני, הקיימים בכל משפט והמכונים אף הם לעתים קרובות בחקר השיח ובתחביר הפונקציונלי topic ו־focus או comment, אלא רק במשפטים שבהם ניכר סימון של מידע חדש ומידע נתון באמצעים שונים, ולפיכך ממצאיה אינם כוללים משפטים שלפי שיטתה אין בהם סימון מידע כזה. כמו כן מחקרה מתרכז במשפטים שבהם מושא או תיאור באים בראש משפט פועלי ואין הוא כולל משפטים שבהם הנושא קודם לפועל, והקורפוס שלה מוגבל למשפטי חיווי ראשיים מלשון הפרוזה שבספר בראשית בלבד. אשר למסקנותיה, דומה כי אף שהיא מנסה להציג גישה כוללת להקדמת המושא או התיאור במשפט הפועלי, בסופו של דבר נאלצת אף היא להכיר בקיומן של מספר סיבות לסדר מילים זה. היא מונה מילוי חלל, החלפה והוספה כסיבות לסימון מידע חדש (עמ' 239–241), וניגוד, הדגשת דמיון ופירוט כסיבות לקישור למידע נתון (עמ' 244–245). כמו כן בהערה 37 שבעמ' 239 מציינת מושבי כי סדר המילים בדיבור ישיר שונה באורח מובהק מסדר המילים שלא בדיבור ישיר. עניין זה איננו שולי, וראוי לתשומת לב רבה יותר מזו שהוענקה לו במאמר זה.

מאמרו של אלכיר ניקצ' (עמ' 247–268) עוסק במערכת הפועל של לשון השירה העברית המקראית. להבדיל מחוקרים רבים העוסקים בלשון זו, ניקצ' סבור ששימושי הפועל בשירה אינם שונים לחלוטין משימושי הפועל בפרוזה, ובמאמר הוא מנסה להוכיח שהם זהים לאלו שבלשון הדיבור הישיר בפרוזה. טענה נוספת שלו היא כי מאחר ששירה בנויה משכבות ולא מרצף קווי של מסירת מידע, יש בה גם מעברים חדים בציר הזמן ולפיכך גם בין צורות פועל שונות. בעמ' 248 סוקר ניקצ' את שימושי הפועל בלשון הדיבור הישיר בפרוזה, ובעמ' 253–265 הוא מציג ניתוח מקיף של שימושי הפועל במזמורי תהלים. לשיטתו, לעתים קרובות יש קושי מורפולוגי להבחין בין צורת יקטול ווליטיבית (מקוצרת מבחינה היסטורית: yaqtul) לבין צורת יקטול שאיננה ווליטיבית (מוארכת מבחינה היסטורית: yaqtulu) בלשון השירה בעברית המקראית, ולמעשה הוא סבור שבניגוד לשירה האוגריתית, שבה משמשת צורת יקטול מקוצרת להבעת עבר סיפורי, בעברית המקראית אין צורה כזאת בלשון הדיבור הישיר ובלשון השירה (עמ' 252, 268, והשווה למסקנתו של גרינשטיין במאמרו בקובץ זה כי צורת yaqtul איננה קיימת גם בשירת העלילה האוגריתית). עניין זה הוא סלע המחלוקת העיקרי בין ניקצ' לבין אנסון פ' רייני, כפי שמעיד ניקצ' עצמו בהערה 24 שבעמ' 261. כמו מסקנתו של גרינשטיין בדבר שימושי הפועל בשירת העלילה האוגריתית, אפשר לצפות שגם קביעה זו של ניקצ' לא תהיה סוף פסוק אלא תפתח פתח לדיונים נוספים.

מאמרו של מ' אוקנור (עמ' 269–283) עוסק במוזרות בשמות פרטיים של דמויות אנוש בשירת העלילה האוגריתית, ובייחוד בשם דניאל. אוקנור קובע כי שם פרטי יכול להיחשב חריג אם מבחינת התצורה, המוצא והתפרצה שלו ואם משום שהוא ארכאי או ממקור זר. הוא סוקר את השמות הפרטיים שבקורפוס הנידון בהשוואה לשמות המוכרים מן הספרות האוגריתית בכללה וכן מהספרויות הכתובות בלשונות השמיות הצפון-מערביות (ובכלל זה המקרא), ומגיע למסקנה כי בשירת העלילה האוגריתית כל השמות מן הסוג הזה, למעט השם דניאל, חריגים בצורתם, במוצאם ובתפוצתם ומכאן שהם משמשים כאמצעי ספרותי. לעומתם השם דניאל נפוץ בספרות המזרח הקדום. הוא מציין שתי דמויות ספרותיות מרכזיות: דניאל גיבור עלילת אקתה האוגריתית, שהוא חלק מן המסורת הספרותית שהייתה מוכרת לנביא יחזקאל, ודניאל הקשור באוסף של חיבורים מן התקופה ההלניסטית, ובהם חזון דניאל שבספר דניאל.

פרנק ה' פולק דן במאמרו (עמ' 285–304) בהיבטים בלשניים וסגנוניים של נוסחאות עלילתיות דוגמת 'וישא עיניו וירא (והנה)' בשירה השמית הקדומה ובלשון הסיפור המקראי מנקודת המבט של חקר השיח. פולק רואה בנוסחאות אלו רצף של שלושה שלבים: (1) פועל תחילי; (2) גורם שבאמצעותו נעשית הפעולה הבאה, שאפשר לתאר אותו כבכעין מעמד של יחסה אינסטרומנטלית או קומיטטיבית; (3) פועל המציין את הפעולה הראשית. לזה הוא מקשר נוסחאות מקראיות אחרות,

בעלות מבנה דר-שלבי. הוא מראה כי כל הנוסחאות הללו מצויות לא רק בשירה אלא גם בלשון הסיפור המקראי הכתוב בסגנון פועלי שקול (rhythmic-verbal style), משום שעיקרון בסיסי בסגנון הוא פיזור מידע על פני כמה משפטים באופן שקול.

אלישע קימרון מסביר בדרך היסטורית והשוואתית באלו תנאים תנועת הפתח איננה הופכת לתנועת קמץ בהפסק בעברית המקראית (עמ' 305–314). הוא מבסס את דבריו על נתונים רבים ממסורת הניקוד הבבלי. קימרון סוקר את דבריהם של חוקרים קודמים, שעיקרם כי תנועת הפתח שאיננה הופכת לקמץ בהפסק מקורה בתנועת i, ומזכיר את דעתו של יהושע בלאו כי תנועת הפתח לא התארכה לקמץ במקרים אלה משום שמיקום הטעם בהברה האחרונה ומימושו של חוק פיליפי בעקבותיו חלו כאשר כלל הארכת התנועה בהפסק חדל מלהתקיים. קימרון מציין שתהליך התחלפות הצירי בפתח בהפסק, מאפיין מובהק של מסורת הניקוד הבבלי, התרחש כאשר תנועת הצירי הייתה קצרה. הוא קובע אפוא, וזה החידוש בדבריו, כי חוק פיליפי, כלומר מעתק תנועת i קצרה לתנועת a קצרה, למעשה לא חל בעברית, ובמקומו הוא מציג מעתק של תנועת צירי קצרה שמקורותיה מגוונים לתנועת פתח. קימרון אף מוסיף כי מעתק זה מאוחר יחסית, משום שאין הוא מתועד בתעתיקים יווניים קדומים, וכי הוא מתועד במלואו במסורת הניקוד הבבלי ומתועד תיעוד חלקי בלבד במסורת הניקוד הטברני. חבל שחלו כמה שיבושים בהדפסת האותיות היווניות בעמ' 312–313.

גארי א' רנדסבורג עוסק במחקריו באיסוף ובניתוח של עדויות לשוניות ללהג עברי מקראי צפוני – ישראלי – הנבדל מן הלהג העברי הרווח במקרא, שכלל הנראה הוא יהודאי. במאמרו בקובץ שלפנינו הוא מביא מאפיינים לשוניים של ספר שיר השירים העשויים לדעתו להעיד שנכתב באותו להג, כלומר בעברית ישראלית (עמ' 315–323). בעמ' 319–323 מציג רנדסבורג את המאפיינים הלשוניים הללו לתחומיהם – תורת ההגה, תורת הצורות, התחביר והמילון. את טענתו שמדובר בעברית ישראלית הוא תומך בעיקר במקבילות רבות מאוגריתית, מפניקית ומארמית. כפי שניתן ללמוד מהערה 11 בעמ' 318, רנדסבורג יודע כי לא כל הנתונים הלשוניים שהוא מציג ייחודיים לטקסטים המוכרים כמייצגים עברית ישראלית, והוא תולה זאת בהשפעה הדדית בין להגים.

הקובץ שלפנינו מכיל מאמרים חשובים במחקר העברית המקראית, הלשונות השמיות הצפון-מערביות והלשונות השמיות בכלל, וברבים ממאמריו ניכרת תשומת לב רבה לתרומתה של הבלשנות השמית ההשוואתית לחקר הלשונות הללו. בצד קורת הרוח הרבה מיציאתו לאור של קובץ מלא וגדוש זה, אי אפשר שלא להצטער על שאין בו מפתחות למקורות, לעניינים ולמחברים. יתר על כן, על פי שיטת הרישום של מראי המקומות הנהוגה בכל המאמרים בקובץ, אין בסופו של כל

מאמר מידע מרוכז על אודות המקורות הראשוניים והמשניים המצוטטים בו ואין פירוט של הקיצורים הנהוגים בעת ציון מקורות אלה. אף שכל המקורות הללו נזכרים בשמם המלא בהפניה הראשונה במאמר אליהם, ואף שכל הקיצורים הנזכרים במאמרים הם הקיצורים המקובלים בתחום המחקר של הלשונות השמיות (לעתים נהוג בכרך יותר מקיצור אחד: HALOT במאמרו של אבי הורביץ ו-HAL במאמרו של מנחם צבי קדרי מתייחסים לאותו מילון), הצגת רשימת מקורות מפורטת בסופו של כל מאמר וריכוז רשימת קיצורים לפחות בתחילתו או בסופו של הספר הייתה יכולה להועיל מאוד לכל המתעניין בהיקפו ובתכולתו של ספר זה ולכל הקורא בו. למרות חסרונות אלה, תרומתו של קובץ המאמרים הנידון לחקר המקרא, העברית המקראית, הלשונות השמיות הצפון-מערביות והלשונות השמיות בכללן רבה וחשובה, ויש להודות לעורכיו, שמואל פסכרג ואבי הורביץ, על שטרחו רבות הן בכינוס קבוצת המחקר הבין-לאומית בתחום זה באוניברסיטה העברית בירושלים והן בהכנתו של הקובץ שלפנינו.

אסופת מחקרים בשומרונות, בעברית, בארמית, במקרא ועוד

משה בראש ור'אשר ור'אשר פלורנטיין (עורכים), מחקרים בשומרונות בעברית ובארמית מוגשים לאברהם טל, מוסד ביאליק, ירושלים תשס"ה, כ-387 עמודים בחלק העברי, XII+173 עמודים בחלק הלועזי

ספר זה כולל מחקרים המוגשים לפרופ' אברהם טל בהגיעו לשיבה. בראש הספר מובאת רשימת פרסומיו של פרופ' טל, שערכה קרן בן שושן. הרשימה כוללת 74 פריטים ביבליוגרפיים, ובכללם שני ספריו המפורסמים של טל בתחום חקר השומרונות, שהוא מראשי המדברים בו: "התרגום השומרוני לתורה: מהדורה ביקורתית" ו"מילון הארמית של השומרונים".

בהמשך הספר באים שלושים מאמרים, מהם עשרים ושניים בחלק העברי, חלוקים לארבעה מדורים, ושמונה מאמרים בחלק הלועזי. ארבעת המדורים שבחלק העברי הם: מחקרים בשומרונות – חמישה מאמרים; המקרא ולשונו והמסורה – שישה; לשון חכמים וארמית – חמישה; העברית בת זמננו – חמישה מאמרים. את המאמרים הלועזיים אפשר לשייך גם כן לארבעת המדורים האלה, בתוספת מדור חמישי, שאני מכנה אותו "שונות" בגלל הקשר הרופף של המאמרים בו לענייני השומרונות: מחקרים בשומרונות – שלושה מאמרים; המקרא ולשונו – אחד; לשון חכמים וארמית – אחד; שונות – שלושה מאמרים. אבוא כעת לסכם בתמצית את עניינם של המאמרים לפי חמשת המדורים.

את המדור הראשון פותח מאמרו של זאב בן-חיים "עוד הפעם תיבת מרקה" (עמ' 9-1). בן-חיים מציג במאמר זה את כ"י ק³ של החיבור "תיבת מרקה". "תיבת מרקה" שההדיר בן-חיים בעבר¹ נשתמר בשתי קבוצות של כתבי יד: הקדומה והמאוחרת. בכלל הקבוצה הקדומה נמנה כ"י ק (על הקטעים ק¹ ו-ק²), שנכתב בערך בשנת 1380. כתב היד היה קטוע, וכלל 164 דפים.² והנה בשנת 2000 גילה ישראל צדקה בספרייה הלאומית בסנקט פטרבורג כתב יד שומרוני (Cam III, 51) בעל

1. ז' בן-חיים, תיבת מרקה: אסופת מדרשים שומרוניים, ירושלים תשמ"ח.

2. לתיאור מפורט של כתב היד ראה שם, עמ' 33-35.

אותיות וזהות לאותיותיו של כ"י ק ובו 122 דפים. תצלום של אותו כתב יד ועמו תעתיק לאותיות עבריות הביא לבן-חיים בעל היובל. בדיקתו של בן-חיים העלתה שזו שאריתו של כ"י ק הקטוע, והוא כינהו ק³. כ"י ק הוא העתיק ביותר מבין הטפסים האחרים של "תיבת מרקה", ויש בו "מסורת טקסטואלית שונה במקצת [...] תופעות לשון וסגנון [...] מהימנות יותר" (עמ' 3); "מעטה נתון לחקר המסורת הטקסטואלית של ת"מ [=תיבת מרקה] ק (כמעט?) בשלמותו" (עמ' 5).

מאמרו של עלי ותד (עמ' 11–22) הוא הרצאה סדורה ומובנית, ולמעשה סיכום עבודת הדוקטור שלו, על ה"מליץ" – מילון שומרוני עברי-ערבי המיוחס לפינחס הכהן בן יוסף הרבן בן המאה הי"ד. הוא דן בין היתר במקורותיו ובמבנהו של הטור העברי במילון ובתופעות הלשון המשתקפות בו, וכן במקורות הטור הערבי. אחד המקורות האלה, נוסף על מקורות שומרוניים, הוא התפסיר של רס"ג. ותד מסיים את מאמרו בדיון בטיב הערבית הזאת, ערבית בינונית הדומה פחות או יותר לערבית היהודית.

משה פלורנטין עוסק במאמרו "הכרעות נורמטיביות המעצבות את דמותן של לשונות: מקרי היהודים והשומרוניים" (עמ' 59–71) בהתהוותה של העברית השומרונית הבלולה של השומרונים. זוהי עברית בלולה בארמית המשמשת את חכמי השומרונים מן המאה הי"ד ואילך במקום העברית הטהורה שכתבו בה במאה הי"ב והי"ג. פלורנטין סבור שלשון זו איננה משקפת מצב אבולוציוני טבעי, "שראשיתו בארמית השומרונית המאוחרת שיסודות עבריים משמשים בה" (עמ' 69), אלא היא פרי הכרעה פואטית מכוונת של חכמי השומרונים, שהעברית הייתה דלה מלהביע בה את הגיגיהם. פלורנטין מוצא דמיון מסוים בין תולדותיה של הכתיבה השומרונית ובין תולדותיה של הכתיבה העברית: השלב העברי הטהור דומה לעברית של סופרי תקופת ההשכלה במאות הי"ח והי"ט, ואילו השלב המעורב דומה לסגנון החדש של מגדלי וחבריו בסוף המאה הי"ט.

אלישע קימרון דן במאמרו "תמורות לעיצורים שנאלמו במסורת שומרון" (עמ' 73–87) בתמורות השונות לאותיות הגרוניות וכן ליו"ד המקורית שנאלמו בעברית ובארמית על פי מסורת שומרון. תמורות אלה הן, בין היתר, יצירת הגה מעבר א, ו או י על פי התנועה הקדמת לעיצור החלש; שינוי תנועות: o בהברה פתוחה סופית ו u בהברה סגורה, בניגוד לנוהג הרווח במסורת שומרון; הכפלת האות שאחרי הגרונית שנאלמה; מיוזג שתי תנועות לתנועה ארוכה ביותר. לעתים תנועה ארוכה זו מושכת אליה את הטעם ויוצרת הטעמת מלרע, הטעמה חריגה במסורת שומרון, ולעתים היא מתפצלת לשתי תנועות קצרות.

עד כאן על המחקרים הלשוניים. שאר המחקרים בשומרוניות הם ברוכם המכריע מחקרים היסטוריים, ועניינם בקיצור כדלקמן:

אריה כשר במאמרו "הבוטחים בהר שומרון..." (עמ' 23–39) מתאר את היחסים הטובים שטיפח הורודוס עם השומרונים בעיר סמריה (היא סבסטיה) וסביבותיה,

ובכלל זה נישואיו – אחרי הוצאתה להורג של אשתו מרים החשמונאית – עם מלתקי השומרונית בת העיר, אמו של ארכלאוס שמלך אחריו זמן קצר. מאמרו של מנחם מור "המקדש השומרוני – חידה פתורה!" (עמ' 41–58) הוא מאמר אחד בסדרה של מאמרים פולמוסיים נגד חנן אשל, המזערער על מהימנותו של יוסף בן מתתיהו בקדמוניות (יא, 306–312, 321–325; יג, 255–258) בתיאור הקמתו של המקדש השומרוני על הר גריזים בסוף התקופה הפרסית ותחילת התקופה היוונית בידי המושל השומרוני סנבלט. בסיום מאמרו מביא מור את סיכומו של יצחק מגן לפירוט שערך בהר גריזים.³ לטענת מגן, כבר בתקופה הפרסית היה בהר גריזים מקדש קטן, ולפיכך יש לתארך את הקמתו של המקדש לימי נחמיה! ברם לדברי מור מסקנות אלה "אינן מסיימות את הדיון ואף פותחות אותו לכיוונים חדשים" (עמ' 58).

ריינהרד פומר במאמרו "השומרונים בדמשק" (עמ' 53–76*) מתאר את מצבה של הקהילה השומרונית בדמשק מהמאה העשירית עד המאה הי"ז על סמך תיעוד נרחב, שומרוני ואחר: קולופונים בספרי תורה, ספר התולידה, מסמכים ממשלתיים ודוחות של נוסעים. בקהילה הזאת היו כוהנים גדולים, רופאים, סופרים ופקידי ממשל רמי מעלה, והם נשתמדו בחלקם. הקהילה, שלפי ר' בנימין מטודלה מנתה במאה הי"ב 400 בתי אב, חדלה מלהתקיים בסוף המאה הי"ז או בתחילת המאה הי"ח. ז'אן-פייר רוטשילד במאמרו "ההלכה השומרונית: מצב המחקר ובחינתו" (עמ' 77–104*) תוהה בעיקר על הדרך לחקר ההלכה השומרונית העתיקה. ספרי ההלכה השומרונית שבידינו מאוחרים לכיבוש הערבי, והם מושפעים מהניסוח ומהמינוח של החיבורים הרבניים והקראיים. הם קובעים רק בדיעבד את הקשר של ההלכה השומרונית למקרא, מתוך הדגשת הניגוד לאותם חיבורים לשם הבלטת הקו השומרוני. גם המקורות האחרים של ההלכה השומרונית הם בעייתיים: הנוסח השומרוני לתורה, התרגום הארמי, שרידי התרגום היווני והתפסיר הערבי. בהתייחסות אל השומרונים בתלמוד יש סתירות, המשקפות שלבים שונים של התורה שבעל פה וחילוקי דעות. גם ההלכה בקומראן אין בה כדי להעיד על קדמוניותה של ההלכה השומרונית. למרות כל הבעיות והספקות בנידון, רוטשילד מציע תכנית לחקר ההלכה השומרונית בעתיד: לחקור את המקורות השומרוניים בזהירות תוך כדי השוואה עם הספרות הרבנית וספרות קומראן, לבדוק ואף לההדיר את ספר המצוות השומרוני⁴ בן המאה הי"ד ואת הפירושים השומרוניים הערביים

3. ראה י' מגן, "הר גריזים – עיר מקדש: סיכום שמונה עשרה שנות חפירה", קדמוניות לג (תשס"א), עמ' 74–118.

4. כתאב אלפראי' לנפס אלדין אבו אלפרג' אבן אלכתאר. על כתבי היד של החיבור ראה I. R. Bóid, *Principles of Samaritan Halacha*, Leiden 1989, pp. 42–43. על טיבו וטיבם של חלק מהפירושים הנוכריים בהמשך ראה מה שציין רוטשילד בעמ' 104*, הערה 87.

המאחרים של התורה ולהשוותם אל ההלכה הרבנית, הקראית ואף המוסלמית. אולי אז יהיה אפשר לעמוד על טיבה של ההלכה השומרונית העתיקה ועל ההתפתחויות בה.

פול סטנהאוז במאמרו "הספרות השומרונית ששרדה ומקורותיה של כרוניקת אבו אל-פתח" (עמ' 105*–145*) דן בכמה נושאים הנוגעים לספרות ההיסטורית השומרונית. יש להדגיש כאן בעיקר שני נושאים: (א) ספרי ההיסטוריה העתיקים הנזכרים בספר יהושע השומרוני, שנאבדו בתקופה הרומית, ואלה שנזכרים בספר התולידה;⁵ (ב) מקורותיו של ההיסטוריון השומרוני אבו אל-פתח ב"כתאב אל-תאריך" שלו⁶ – ספר ההיסטוריה השומרוני החשוב ביותר, שנתחבר בשנת 1355 ומקורותיו מצוינים בו – והיחס בינם ובין החיבורים ההיסטוריים השומרוניים שנשתמרו עד היום. יש להעיר כאן שתרגום עברי של רוב מאמרו זה של סטנהאוז הופיע ב"ספר השומרונים"⁷ בשינויי עריכה וקיצור קלים. העיון במקור האנגלי שלפנינו, על אף הסתומות המעטות שבו, יש בו כדי לסייע בתיקון השגיאות הרבות שנפלו בגרסה העברית של המאמר.

את המדור השני של הספר פותח מאמרו של יהושע בלאו "עיונים בדקדוקה ההיסטורית של לשון המקרא" (עמ' 89–108). בלאו דן בארבעה נושאים בתחום הזה: (א) ההכפלה הפרטונית לעומת ההארכה הפרטונית: דיון בתופעה הייחודית ללשון המקרא ש"תנועות קצרות מקוריות בהברה פתוחה שלפני הטעם לרוב אינן נשמטות אלא נשמרות על ידי הארכה או על ידי הכפלה של העיצור הבא אחריהן" (עמ' 89); (ב) הסגול בניקוד הטברני: מוצאו של הסגול הטברני, התחלפותו בתנועות אחרות ומופעים תמוהים שלו; (ג) גלגוליהן של צורות הפסק במקרא: עקבות של נשילת תנועות קצרות סופיות בהפסק, פרשנות שגויה של צורות הפסק והעברתן לקטגוריה לשונית אחרת ויצירת צורות הקשר מצורות שהובנו כצורות הפסק; (ד) דיון על פשר הקמץ בהברתן הראשונה של שתי המילים לשון וגרון: לדעת המחבר, אפשר שקמץ זה נובע מתצורה לאחור של צורות הנסמך לשון- וגרון, נסמך המשותף לשני המשקלים פֶּעוּל ופְּעוּל (כגון שְׁלוֹם).

מאמרו של גרשון ברין הוא "בירורים בדרכי השימוש בנוסחה 'עד היום הזה'" (עמ' 109–119). נוסחה זו מופיעה במקרא 84 פעמים. המחבר מציג את סוגי השימוש בנוסחה, ולאחר מכן מעלה שתי שאלות הנוגעות לממד הזמן בה: (א) מהו זמן המאורעות שהנוסחה מופיעה בהם; (ב) מהו זמן חיבורה של הנוסחה, כלומר

5. ראה משה פלורנטין, התולדה – כרוניקה שומרונית: מקור, תרגום, פירוש, ירושלים תש"ס, עמ' 53.

6. על פרסומיו של החיבור עיין פ' סטנהאוז, "הכרוניקות השומרוניות", ספר השומרונים, בעריכת א' שטרן וח' אשל, ירושלים תשס"ב, עמ' 541.

7. שם, עמ' 539 ואילך.

מהו "היום הזה" הנזכר בה. בהמשך מאמרו המחבר דן בפזיזות השימוש בנוסחה על פני התקופות השונות ותוהה על המידה המוגבלת של שימושה. לדעתו, יש להניח שהסיפורים באים מחוגים שונים של סופרים שרק בחלקם היו רגילים להשתמש בנוסחה זו.

אהרן דותן במאמרו "קְדָמוֹנִיּוֹת פֶּסֶק" (עמ' 121–133) משווה בין חמשת הכללים של הפֶּסֶק שבספר דקדוקי הטעמים לבן-אשר⁸ לבין חמשת הכללים שנתגלו לאחרונה בפירושו של רס"ג לספר שמות.⁹ מתברר שארבעה מחמשת הכללים האלה זהים בשתי הרשימות, ואילו הכלל החמישי שונה בכל אחת מהן. מהשוואה זו עולה שכלליו של בן אשר "ערוכים בסדר הגיוני מדורג, טוב לאין ערוך מסדר כלליו של רס"ג. הדבר מצביע על שלב מתקדם יותר בכלליו בן אשר, ואילו נוסחו של רס"ג ראשוני יותר" (עמ' 132). מכאן מסיק דותן "ששניהם שאבו ממסורת קודמת, וכל אחד מהם עיבד את הכללים בדרכו" (שם).

יאיר הופמן במאמרו "סיפור הבריאה הראשון (בראשית א, א – ב, ג): היבטים קנוניים ודיאכרוניים" (עמ' 135–157), מאמר ערוך היטב מבחינה מתודולוגית, בוחן את מעמדו הפנים-מקראי של סיפור הבריאה. לדעתו, הבדיקה מעלה שלא הוכחה תלות ספרותית כלשהי של סיפור הבריאה ביתר ספרי המקרא. הוא מסיק שלא היה לסיפור מעמד סמכותי בכתבי הספרות המקראית. המחבר תוהה אפוא כיצד רכש סיפור זה את מעמדו הקנוני, את היותו "הנוסח הרשמי" של סיפור הבריאה בתנ"ך. הוא מציע שלוש תשובות: (א) מקומו האסטרטגי של הסיפור בפתיחת התורה; (ב) העיצוב הספרותי היבש, העובדתי; (ג) היותו ביטוי מוצלח ביותר של המסר המונותאיסטי. את מיעוט הזיקה של ספרי המקרא לסיפור זה המחבר מסביר בהיותו לא מוכר למרבית הסופרים המקראיים, שכן הוא חיבור מאוחר – על כל פנים בגרסתו הנוכחית. לדעתו, הוא נכתב בזמנו של עזרא – חותם התורה – כאטיולוגיה לחוק השבת. והדברים צריכים עיון בחלקם.

דוד טלשיר, בחלקו הראשון של מאמרו "אַחֻזֹת בלשון רבים וְעִדּוֹת בלשון יחיד בעברית העתיקה" (עמ' 159–175), דן בצורת הריבוי של המילה אַחֻזֹת. צורת הנצמד של מילה זו הייתה בספרי המקרא העתיקים אַחֻזֹת, והצורה הגרודה – מן הסתם *אַחֻזֹת או *אַחֻזֹת. הוא משער שהמילה נהגתה באותה תקופה כווי"ו עיצורית, כך שהייתה הבחנה פונטית ברורה בין צורת הנסמך ביחיד אַחֻזֹת לצורת הנסמך ברבים אַחֻזֹת. ברם מכיוון שהמילה נכתבה כווי"ו אחת היא נוקדה כאם קריאה, כך שהווי"ו העיצורית נאלמה הן בנפרד הן בנסמך ונהגתה אַחֻזֹת כצורת היחיד. עכשיו נתעורר צורך להבדיל בינה לבין צורת היחיד. לכן בספרי המקרא המאוחרים חל מעבר מצורת הנסמך אַחֻזֹת לצורת הנסמך אַחֻזֹת, שצורת הנפרד שלה היא אַחֻזֹת

8. א' דותן, ספר דקדוקי הטעמים לר' אהרן בן משה בן אשר, ירושלים תשכ"ז, שער טז, עמ' 135.

9. י' רצהבי, פירוש רב סעדיה גאון לספר שמות, ירושלים תשנ"ח, עמ' שצד–שצה.

או אֶחָיוֹת, שתי צורות הקיימות בלשון חז"ל. בחלקו השני של המאמר דן המחבר במילה יְדוּת. מילה זו באה בלשון המקרא כמעט תמיד בריבוי. ברם אחת המשמעותות שלה היא 'ברית', ביחיד. כך נוצר מתח בין הצורה, שהיא צורת רבים, למשמעות, שהיא ביחיד. לשם התרחקות מן הצורה הבעייתית המקורית יְדוּת עלו אפוא שתי מגמות הפוכות: האחת הפכה את יְדוּת לעדות – צורת יחיד מובהקת – והשנייה הפכה את הצורה יְדוּת (במשמעות 'מצוות') לצורת רבים מובהקת: *יְדוּתוֹת. מכאן שהקריאה המקורית של "ארון העדות" ו"לחות העדות" הייתה ארון *העדות ולוחות *העדות.

שמעון שרביט עוסק במאמרו "צמיחתם והתגבשותם של שמות הפעולה בעברית הקדומה" (עמ' 177–188) – אחרי הצגת מבחר של צורות מקור ושמות פעולה מהבניינים השונים בעברית המקרא – בשמות הפעולה בלשון התנאים. אלה הנקודות העיקריות של המאמר: (א) "הורתם ולידתם של שמות הפעולה של לשון התנאים במקרא" (עמ' 180); (ב) שמות הפעולה בלשון התנאים נגזרים מבניין קל, פיעל והפעיל, ולא מהבניינים הסבילים; (ג) מדרשי ההלכה הם המקור העיקרי לצמיחתם של שמות הפעולה, במעבר מצורות המקור שבפסוק לשמות הפעולה או בגזירת שם פעולה מפועל מפורש בפסוק; (ד) ספרות התנאים עוסקת בדיונים הלכתיים מופשטים הקשורים לפעולות, תהליכים והגדרות, ולכן היא מרבה להשתמש בהעצמה באמצעות יצירת שמות פעולה, דבר שמקנה לה גמישות רבה ומעשיר אותה בשמות מופשטים. המאמר הזה הוא מבוא למחקר עתידי מקיף. טקמיצו מוראוקה במאמרו "הערות על לשונן של כתובות מואביות ושל כתובות עבריות עתיקות" (עמ' 31–44*) מציע הערות לשוניות על מצבת מישע, על כתובת יבנה-ים¹⁰ ועל שתיים מתעודות לכיש.

את המדור השלישי פותח מאמרו של משה בראשר "על תצורת השם בלשון חכמים" (עמ' 189–212). הסעיף הראשון הוא דברי מבוא שבהם המחבר מציג את המחקרים שכבר נעשו בנושא זה, את שיטתו שלו בתיאור תורת ההגה והצורות של השם ואת כתבי היד והדפוסים של המשנה ושאר המקורות שנוקק להם בעבודה זו. בסעיף השני מציע בראשר הערות על תצורת השם בחמישה תחומים: (א) היחס בין המשקל למשמעות; (ב) משקלי השם במשנה לעומת המשקלים במקרא; (ג) תצורתם ומסירתם של שמות שלא נזדמנו במקרא; (ד) ייחודים בתצורה: צורות יחידאיות מסופקות לעומת צורות נדירות המעלות ממצאים חשובים – לדוגמה, המילה גָּמַד במקרא (שופ' ג, טז) ולעומתה הצורה גָּמַד המשתקפת במילה "וְהַגּוֹמְדִין" (כלים כט, א) בכ"י פרמה; (ה) התיאור המשולב של המשקלים הקרובים זה לזה כדי לעמוד על הקשרים ביניהם. בפרק השלישי דן המחבר לדוגמה במשקל

10. לנוסח הכתובת ראה י' נוה, "כתובות עבריות במצדה-חשביהו", ידיעות החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה כה (תשכ"א), עמ' 119–128.

פָּעַל על שלושת משקלי המשנה שלו: פָּעַל המציין מקצוע או תכונה קבועה; פָּעַל המציין שם תואר; פָּעַל המציין שמות שונים בעלי משמעויות שונות. בדברי הסיכום שלו קובע המחבר: "מערכת השם בלשון המשנה מתגלים בה גם חידושים רבים לעומת הנתונים שבידינו במסורות הקריאה של המקרא. אך על פי רוב חידושים אלו אינם בכללות אלא בפרטים רבים" (עמ' 211).

חיים א' כהן דן במאמרו "לתצורתו של בינוני נפעל בלשון חז"ל על פי כתב יד קופמן למשנה" (עמ' 213–228) בצורתו הכפולה של בינוני נפעל בכי"ק: נפָּעַל הרגילה ונפָּעַל. הבדיקה שלו מעלה שבגזרת השלמים חל כאן לרוב בידול צורני בין הצורה הקדומה נפָּעַל, המשמשת שם (כגון "הנגזל והנחפָּל" [שבועות ז, א]), ובין הצורה המחדשת נפָּעַל, המזדהה עם צורת העבר המשמשת פועל (כגון "חרש רומז ונרמז" [גיטין ה, ז]).

חזי מוצפי דן במאמרו המאלף "גלגולי המילה אדנא ('אוזן') בארמית החדשה המזרחית: גיזרון, רבגוניות וחדשנות" (עמ' 229–242) בגלגוליה של המילה אדנא בלהגים של הארמית החדשה הצפונית-מזרחית (אחצ"מ). בדיאלקטים טורווי ומלחסו ובמנדעית החדשה יש צורות שגיזרוןן שקוף והן קרובות מאוד לצורת המוצא *edno*, הידועה מן הסורית המערבית, ולעומת זאת הארמית החדשה הצפונית-מזרחית משופעת בצורות הרחוקות מרחק רב מאוד מן הצורה המקורית. מוצפי דן בסוגיית הגיזרון בלהגים אלה ומראה בצורה מרשימה כיצד כל הצורות נגזרו מצורה ראשונית אחת: *nhāṭa (=אחזניים). ואכן, למרות מגוון הצורות הרב נותר לכולן יסוד משותף אחד, והוא העיצור הראשון n "המופיע כמעט בכל הצורות" (עמ' 240). וכדאי להביא כאן את סיכומו של המחבר: "צורות המילה 'אוזן' הנדרונות לעיל משקפות [...] משהו מאופייני הפרוגרסיבי-חדשני של להגי אחצ"מ" (שם) לעומת הצורות הכמעט-קלאסיות בחטיבת טורווי-מלחסו ובמנדעית החדשה.

שמואל פסברג במאמרו "בידורים לקסיקליים בארמית היהודים מארץ ישראל: כלום יש מעתק של אל"ף לעי"ן?" (עמ' 243–256) דן בשלוש לקסמות: בעש (=ע), סגע (=הרבה) ועוגד (=מלאך), הרווחות בכתוב זה – בעי"ן תמורת אל"ף – בתרגומי ארץ ישראל. לדעתו, אין המדובר בתיקון יתר של אל"ף לעי"ן מצד הסופרים אלא בעי"ן אותנטית, כלומר צורות אלה "משקפות הגייה של ממש בתקופה קדומה" (עמ' 251).

מנחם צבי קדרי מציג במאמרו "משפט הזיקה בלשון בן סירא" (עמ' 257–265) תיאור מלא ומפורט של משפטי הזיקה בספר בן סירא. מיון המשפטים נעשה על פי המיליות הבאות לפני משפט הזיקה (אשר, ש, ה) ונחתם במשפטי הזיקה האסינדיים.

אנדרה למר דן במאמרו "פ"ר בארמית עתיקה ומקורות חג פורים" (עמ' 25–30*) במילה פר המופיעה בתעודה ארמית מן המחצית השנייה של המאה

השביעית לפנה"ס בסינטיגמה "פר נבושגב".¹¹ הוא מפרש את המילה פר 'גורל', כלומר המושל האפונימי שנבחר בגורל. נמצא שמילה זו היא החוליה החסרה בין המילה האכדית pûru לבין המילה העברית פור המופיעה במגילת אסתר. עד כאן הוודאי והסביר. מכאן ואילך מציע המחבר השערה מפליגה כהנחת עבודה, והיא שחג הפורים היה קשור במקורו לחג הקשור להטלת הגורל לבחירת המושל האפונימי, שנחגג לדעתו בזמן מילוי הירח באמצע אדר בשנה פשוטה או באמצע אדר שני בשנה מעוברת. והדברים נראים רחוקים.

המדור הרביעי פותח במאמרו של משה אור "טקסטים משפטיים ופרשנותם בידי בית המשפט העליון" (עמ' 267–284). אור טוען שלעיתים פוסק בית המשפט העליון בניגוד למשמעות הפרגמטית של הטקסט, כלומר פסיקתו היא בגדר דרוש יותר ממה שהיא פירוש. פסיקה זו אינה משכנעת והיא פסולה כמתודה של פרשנות. ומהי המשמעות הפרגמטית? – היא המשמעות העולה אצל הקורא האידיאלי חסר הפניות בקריאה המתנערת מכל פורמליזם נוקשה, משמעות שניתן לנמקה מתוך ההקשר של הטקסט. בהמשך מאמרו מביא אור לדוגמה שתי פסיקות של בית המשפט: פסיקה המתבססת על המשמעות הפרגמטית של הטקסט, ופסיקה המנוגדת למשמעות זו. אסתר בורוכובסקי בר אבא במאמרה "עוד על ערכיות סמנטית של פעלים והתאמתה לערכיותם התחבירית" (עמ' 285–305) עוסקת בהתאמה שבין שני סוגי הערכיות של פעלים.¹² חידושה של המחברת שהיא מחלקת את הערכיות הסמנטית לשתי רמות: רמת המציאות, כלומר העצמים המשתתפים בהתרחשות בעולם והתפקידים שהם נוטלים בה, ורמת המשמעות – תיאור העצמים האלה ותפקידיהם המופשטים במונחים שנטבעו בחקר התחביר (ארגומנטים ויחסות). המחברת מראה שלא תמיד יש התאמה בין שתי הרמות האלה. ההבחנה בין שתי הרמות יש בה כדי לתרום ל"הבנה טובה יותר של מושג הערכיות הסמנטית" ול"השגת דיוק מרבי בהשוואת הערכיות התחבירית לערכיות הסמנטית של פועל" (עמ' 302).

מאמרה של פנינה טרומר "תזוזות קטגוריאליות בשם התואר בעברית הישראלית" (עמ' 307–333), שהוא חלק ממחקר עתידי גדול יותר בנושא, דן בתזוזה של שמות התואר בעברית הישראלית מקטגוריית המוצא שלהם לקטגוריות אחרות: לשם עצם (כגון הטובים לטייס), לתואר הפועל (כגון [הם] שרים כל כך נקי. רך. מסוגנן), למילית מעצימה (כגון אני רעב נורא; הם סבלו מספק), למילת קריאה (כגון יפה!

11. A. Lemaire, *Nouvelles tablettes araméennes* (c. 700–400 av. J.C.) (Hautes Etudes Orientales, 34), Genève–Paris 2000, no. 12, pp. 84–85.

12. להגדרת המונחים "ערכיות סמנטית" ו"ערכיות תחבירית" ראה דבריו של אליעזר רובינשטיין: "נכנה בעיונו את מספר הצירופים השמניים הרלבנטיים לפועל במבנה התחבירי 'ערכיות תחבירית', ונכנה את מספר הארגומנטים שבמבנה הסמנטי 'ערכיות סמנטית'" (א' רובינשטיין, תחביר ומשמעות: עיונים בלשון המקרא ובעברית החדשה, בעריכת א' בורוכובסקי ופ' טרומר, תל-אביב תשנ"ח, עמ' 28).

מצוין!), למילת יחס (כגון במרוחק מ-; בסמוך ל-), לציין שיח (כגון אתה רוצה לבוא אליי? – טוב) ועוד.

שלמה יזרעאל במאמרו "מאגר הלשון ודקדוק המילון" (עמ' 335–359) קורא למחקר חדשני בלשון המתבסס על מאגרי לשון. מאגר נתונים סינכרוני כזה של העברית החדשה יאפשר בדיקה מקיפה של המילה בהקשריה הלקסיקליים והתחביריים ויוביל להגדרה מחודשת שלה במילון העתידי לאור שימושיה השונים. לדוגמה הוא בוחר את הפועל גרם. המחקר שלו מעלה שהפועל הזה משמש בעיקר בהקשרים שליליים. לכן בבוא המילונאי להגדיר את שימושי של הפועל הזה, עליו לציין את יסוד השלילה הכרוך בו, לאמור: "צפו להקשר שלילי בשמעכם את הפועל גרם" (עמ' 358). המחבר מציין לבסוף שלמחקר זה יש השלכות גם ב"תחומים משיקים ללשון, כגון ספרות ופסיכולוגיה" (עמ' 359).

תמר סוברן במאמרה "לחץ חנם באים אליך: עיון במגעים סמנטיים ובתאוריה של מסגרות תוכן" (עמ' 361–385) בוחנת את ריבוי המשמעויות של המילה חנם ואת הקשר שלהן אל בסיסה – המילה חן והשורש חנן. המחברת טוענת שלמרות התרחקותה של המילה מן הבסיס שלה, הקשר אל הבסיס הזה נשמר בזכות מעין מסגרת-על מאחדת הנשמרת בכל התמורות והגיוונים, והיא המקשרת בין מסגרות התוכן השונות של המילה הפוליסמית חנם לבין מסגרות התוכן של חן ושל חנן. מסגרת מאחדת זו היא מושג שהמחברת מכנה "קו הנורמה" – הנורמה שלפיה יש לשלם שכר הוגן תמורת עבודה. "החן והחנינה והמתן האלוהי עומדים מעל לקו זה, ואילו חנם בהקשריו האנושיים מבטא את אי-מילויה של נורמה רצויה ולכן עומד מתחת לקו" (עמ' 361).

המדור החמישי והאחרון, שהגדרתי אותו "שונות", כולל שלושה מאמרים. הראשון הוא מאמרו של אלן דוד קראון "מבט אחר על קומראן" (עמ' 1*–24*). קראון יוצא נגד המקובל במחקר בכל הנוגע לקומראן. לדעתו, לא קומראן הייתה ביתם של האיסיים אלא עין-גדי דווקא, בקומראן לא היה סקריפטוריום והמגילות הגנוזות לא נכתבו בה. הכדים הארוכים שנמצאו שם ספק אם יוצרו באתר וייתכן שהובאו מיריחו ומירושלים, והם הכילו שיירים של אוכל ולא מגילות. על סמך הממצאים בבית הקברות של קומראן התגוררו ביישוב גם נשים וילדים, דבר שאינו מתאים לכת של נזירים, וכל ההתייחסות שם הסתיימה בשנת 63 לפסה"נ, עם כיבוש פומפיוס, ולא במאה הראשונה לסה"נ כדעת החוקרים. לדעתו של קראון, קומראן הייתה תחילה יישוב צבאי שנבנה בתקופת החשמונאים על שרידי יישוב מהמאה השמינית לפסה"נ. היא שימשה נקודת מס ומכס למלח המיובא ועברו בה דרכי מסחר לירושלים, וכן הייתה אחת התחנות של שיירות עולי הרגל, כעדות מטבעות הכסף המרובים שנמצאו בה ובעין פשחה. בכדים שנמצאו במערות נאגר מזון כשביל עולי הרגל. המגילות הגנוזות מבטאות אידאולוגיה דתית קדומה למורשה היהודית, כעדות שרידיה של צוואת לוי, המיוחסת למוצא שומרוני. מגילות אלה

נועדו ללמד תורה לעולי הרגל מכל גוני היהדות, ובכלל זה שומרונים. קראון טוען שקומראן הייתה גם בית מחסה לעולים לרגל לירושלים שחלו בדרך ומקום מנוחת עולמים לאלה שמתו. תושביה של קומראן היו בחלקם פקידי הממשלה ואולי סוכני המקדש, שטיפלו בתרומת מחצית השקל ובשאר התרומות למקדש, ובחלקם כוהנים ששימשו רופאים ומדריכי טהרה לעולי הרגל. הם אף טיפלו במתים וניחמו את האבלים. מן הראוי לחוקרי קומראן להתמודד עם הראיות שהציע קראון לתאוריה יוצאת הדופן שלו ולהעמיד את הדברים על מכונם.

המאמר השני במדור "שונות" הוא מאמרו של סרג'יו נוייה נוסדה "בין הקוראן II, 65; VII, 166; V, 60 למקרא ולברית החדשה" (עמ' 45–*51). הוא דן באגדה שנמצאת בשלושת המקומות האלה בקוראן, ולפיה אנשים שחיללו את השבת הפכו לקופים ולחזירים (חזירים רק במקום השלישי). הוא סבור שהקוף כתואר גנאי מוצאו בתרבות המערבית, כפי שעולה מכתבי סופוקלס, אריסטופנס, אפלטון וסופרים יווניים אחרים וכן מכתבי אבות הכנסייה. יתר על כן, באוונגליון אפוקריפי בערבית שגילה המחבר בכתב יד בספריית אמברוזיאנה במילנו¹³ יש אגדה על ישו שהפך לידים שהתרחקן מחברתו לחזירים, לקופים ולזאבים. אפשר להניח אפוא שהאגדה שבקוראן מבטאת השפעה נוצרית ולא השפעה של התרבות המצרית הפרעונית, שדווקא העריצה את הקוף.

המאמר האחרון הוא מאמרו של גרארד ודל "ספרות השו"ת היהודית וכתבי הפתוה המוסלמיים: השוואת הגישות לתמורות בתרבות וההכרה ההדדית ביניהם על פי האנציקלופדיות המצויות" (עמ' 147–*173). בעקבות ציון השפעת הערבית על הקהילה השומרנית והקשר בין ספרות השו"ת הרבנית לפתאוא השומרניות הערביות, הוא בא לחקור באופן כללי יותר את הקשרים התרבותיים ההדדיים בין המוסלמים לבין המיעוט היהודי שחי בקרבם, כדי לברר אם יש דפוסי תרבותיים משותפים לשני הצדדים. לשם כך יוצא ודל להשוות בפרוטרוט ערכים הנוגעים לנושא השו"ת בשתי התרבויות, וכן לישיבות כאן ולמדארס שם, בשתי אנציקלופדיות ראשיות¹⁴ ובעוד שלוש¹⁵ כמו כן הוא עורך השוואה מפורטת בין מונחים מרכזיים המתייחסים להוראה ולמשתתפים בה – מורים ותלמידים –

13. סימנו כעת: CXXXV, ולפנים: GI 1 Sup.

14. *Encyclopaedia Judaica*, I–XVI, Jerusalem 1972; *Encyclopedia of Islam*, new edition, I–XII, Leiden 1954–2004

15. *The Jewish Encyclopedia: A Descriptive Record of the History, Religion, Literature, and Customs of the Jewish People from the Earliest Times*, ed. I. Singer, New York 1916 (reprint 1965); *Jüdisches Lexikon: Ein enzyklopädisches Handbuch des jüdischen Wissens*, I–IV, ed. Georg Herlitz and Bruno Kirschner, Berlin 1929–1930; *Encyclopedia Judaica: Das Judentum in Geschichte und Gegenwart*, I–X, Berlin 1928–1934

הרווחים בשתי הדתות. הבדיקה הזאת חושפת השפעה תרבותית הדדית ואווירה ייחודית משותפת בהוראה. בסוף מאמרו נוגע ודל במדיניות הפרסום של האנציקלופדיות שבדק. הרושם המתקבל הוא שחלוקה נוקשה של התחומים מעכבת מחקר בין־תרבותי. לכן הוא קורא להשקיע יותר בלימוד הדדי של הלשונות וההיסטוריה התרבותית של שתי החברות כדי להרחיב את יריעת המחקר הבין־תרבותי.

סוף דבר: מונח לפנינו ספר קומפקטי, נאה בחיצוניותו, רבגוני בתוכנו ובמגמות המחקר הישנות והחדשות שבו, שיש בו כדי לעורר עניין לא רק בקרב אנשי לשון אלא גם אצל החוקרים בתחומים השונים של מדעי היהדות. לא נותר לי אלא להצטרף לחבריי העורכים ולמחברי המאמרים באיחולים לידידי פרופ' אברהם טל, בעל היובל, לשנים רבות ופוריות של עבודה מחקרית ברוכה, ובכללה ההדרת כ"י ק³ כמשאלתו של פרופ' בן־חיים.

ה ע ר ו ת ו ת ג ו ב ו ת

אליקים וייסברג

על שכ"ח במשמעות 'שכחה' בארמית שבתלמוד הבבלי

במילונו של מיכאל סוקולוף לארמית הבבלית ניתנה המשמעות forget לערך "שכח" הן בבניין פֻעַל והן בבניין פָּעַל.¹ ברצוני להראות שמשמעות השורש הזה בבניין פֻעַל היא 'לגרום שכחה'.²

השורש שכ"ח במשמעות 'נעלם מזיכרונו' מתועד בכמה מקומות בחלקים הארמיים של התלמוד הבבלי. נראה שמשמעותו היא בייחוד 'שכחת דברי תורה והלכה', ובכך הוא נבדל מנדרפיו השורשים נש"י ושל"י.

העדות היחידה לשכ"ח בבניין פֻעַל המובאת בערך "שכח" 2 היא מעבודה זרה יט ע"א: "ואמ' רבא ליגריס איניש ואע"ג דַּמְשַׁפַּח³ ואע"ג דלא ידע מאי קאמ' שני' גרסה נפשי לתאבה".⁴

* תודתי לידידי ד"ר יחיאל קארה. הערותיו לגרסה קודמת של מאמר זה תרמו רבות לשיפורו.

1. M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic of the Talmudic and Geonic Periods*, Ramat-Gan-Baltimore 2002, p. 1144.

2. אין בכונתי לגרוע מעבודתו המצוינת של סוקולוף, וכפי שאני אומר במקום אחר: "הפילולוגים התלמודיים עדיין לא הציגו לפנינו לכל מסכת ומסכת טכסט או טכסטים מדויקים ומבוקרים. אין לדרוש מהמילונאי סוקולוף למלא את החיסרון הזה" (א' וייסברג, ארמית דיאלקטית במילון לארמית הבבלית היהודית, בדפוס).

3. הניקוד דַּמְשַׁפַּח הוא על פי מסורת יהודי תימן. עיין תלמוד בבלי מנוקד על פי מסורת יהודי תימן, ניקד י' עמר, ירושלים תש"ם. אבל השווה עין יעקב, ניקד מ' יצהרי, מהדורת י' קרואני, ראש העין 1983: שם הנוסח הוא "ואמר רבא לעולם ליגרס אינש ואע"ג דַּמְשַׁפַּח ואע"ג דלא ידע מאי קאמר". לפי נוסח זה אין כאן עדות לפֻעַל כל עיקר. הפירוש המתבקש של דַּמְשַׁפַּח הוא 'גורם שכחה', ופירוש זה עולה בקנה אחד עם פירושי שלי למאמרו של רבא, כמוסבר להלן.

4. כל המובאות הן מתוך "מאגרים", מפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית, האקדמיה ללשון העברית, אלא אם כן צוין אחרת. לדין בתוכנו של מאמר זה ראה, B. Gerhardsson, *Memory and Manuscript: Oral Tradition and Written Transmission in Rabbinic Judaism and Early Christianity*, Uppsala 1961, p. 127; D. Zlotnick, "Memory and the Integrity of the Oral Tradition", *The Journal of the Ancient Near Eastern Society* 16-17 (1984-1985), pp. 229-241.

הנוסח: שינויי גרסאות⁵

פר ואמ' רבא לעולם ילמד אדם תורה ואחר כך יהגה
 ניו ואמ' רבא לעולם ילמוד אדם תורה ואחר כך יהגה
 דפ אמר רבא לעולם ילמד אדם תורה ואחר כך יהגה
 מינ

פר שנ' כי אם {אם} בתורת יי' חפצו ובתורתו יהגה יומם ולילה
 ניו שנ' כי אם בתורת יי' חפצו ובתורתו יהגה
 דפ שנ' בתורת ה' והדר ובתורתו יהגה
 מינ

פר ואמ' רבא ליגריס איניש ואע"ג דמשכח
 ניו ואמ' רבא ליגרוס [איניש] () [מכל] דמשכח
 דפ ואמר רבא לעולם ליגריס איניש ואף על גב דמשכח
 מינ א' רבא לעול' יגמר אע"ג [ד..כח] וליגרוס

פר ואע"ג דלא ידע מאי קאמ'
 ניו ואע"ג דלא ידע מאי קאמ'
 דפ ואף על גב דלא ידע מאי קאמר
 מינ אע"ג דלא ידע

פר שנ' גרסה נפשי לתאבה
 ניו שנ' גרסה נפשי לתאבה
 דפ שנא' גרסה נפשי לתאבה
 מינ שנ' גרס' נפשי לתאו' גרסה כתיב ולא כתיב טחנה
 גרס' כתי' ולא כתי' טחנה

פר
 ניו
 דפ
 מינ א' רבא ליגמר איני' והדר ליסבר שנ' כי אם בתור' יי' חפצו

מבחר גרסאות בראשונים

ענף מסורת צורתו הקצרה של מאמר רבא

ילקוט המכירי:⁷ [...] אמר רבא לעולם ליגרוס איניש אע"ג דלא ידע מאי קאמר
 שנאמר גרסה נפשי לתאבה
 פירוש הראב"ד:⁸ [...] ליגרוס ואע"ג דלא ידע מאי קאמר
 ספר החינוך:⁹ איניש ואף על גב דלא ידע מאי קאמר

5. פר = כ"י פריז 1337; ניו = כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים 44830; דפ = דפוס ראשון; מינ = כ"י מינכן 95. עם העדות הנידונה מובא חלק מן ההקשר הטקסטואלי שלה על שינויי גרסאותיו. הקשר טקסטואלי זה נחוץ לדיון בהמשך.
6. עיין מסכת עבודה זרה, כ"י בית המדרש לרבנים בניו יורק, מהדורת ש' אברמסון, ניו יורק תשי"ז, עמ' 162. והעיר שם המהדיר: "מכל, על הגרד, והיה כתוב: ואע"ג, כמו ד".
7. ילקוט המכירי על ספר תהלים, מהדורת ש' בוכר, ברדיטשוב תר"ס, חלק שני, עמ' 217.
8. פירוש הראב"ד על מסכת עבודה זרה, מהדורת א' סופר, ניו יורק תשכ"א.
9. ספר החינוך, מהדורת ח"ד שעוועל, ירושלים תשכ"ב, מצוה צה, עמ' קנא.

ענף מסורת כ"י מינכן

ס' לקט יושר: ¹⁰ ואמר רבא ליגמר אינש אע"ג דמשכח לגרוס אינש

אע"ג דלא ידע מאי קאמר

משום שנאמר גרסה נפשי לתא[ב]ה ולא כת' טחנה נפשי

ילקוט שמעוני: ¹¹ אמ רבא ליגריס איניש אף על גב דמבכח(כך!) ליגמיר

אף על גב דלא ידעי מאי קאמר

כדי להבין את מאמרו של רבא, וממילא את משמעות השורש שכ"ח, יש להתחקות אחרי תולדות הנוסח של מאמר זה. במובא בסעיף הנוסח לעיל ניתן להבחין בשני ענפי נוסח של כתבי היד: נוסח כ"י פריז וכ"י ניו יורק מחד ונוסח כ"י מינכן (הנתמך בידי נוסח ספר לקט יושר ואולי ילקוט שמעוני) מאידך. הנחת היסוד לדיוני היא ששני הענפים התפתחו מצורת יסוד אחת של מאמרו של רבא, ומכאן שמאמרו עבר שינויים, והדרך להבינו בצורתו הנוכחית בעדי הנוסח שלפנינו היא שחזור צורת היסוד ובירור משמעותה והשינויים שחלו בה.

נוסף על הקושי בנוסח אצביע על קשיים בלשון, בהקשר הספרותי ובהקשר היראלי במאמר בצורתו הנוכחית בעדי הנוסח של הבבלי, ¹² ואראה שבנוסח המקורי המשוחזר נעלמים הקשיים.

הלשון

התחביר: פסוקית הוויתור "ואע"ג דמשכח ואע"ג דלא ידע מאי קאמ'" היא משפט מחובר. כשם שבמשפט תנאי מחוברים שני פעלים במילת החיבור או וכדומה ללא חזרה על מילת התנאי, ¹³ כך היינו מצפים לניסוח "ואמ' רבא ליגריס איניש אע"ג דמשכח או דלא ידע מאי קאמ'". ובאמת לא מצאנו בבבלי פסוקית ויתור במבנה "ואע"ג... ואע"ג" מלבד העדות שלנו.

10. ספר לקט יושר לר' יוסף ב"ר משה, מהדורת י' פריימן, ברלין תרס"ג, עמ' 118. המחבר חי בין השנים 1423?–1490. זו היא גרסה אשכנזית, והיא מוכיחה שגרסת כ"י מינכן 95 משנת 1343 הייתה מקובלת בגרמניה. לחשיבות גרסאות אשכנזיות עיין ש"י פרידמן, "לאילן-היוחסין של נוסחי בבא מציעא", מחקרים בספרות התלמודית: יום עיון לרגל מלאת שמונים שנה לשאול ליברמן, ח-ט' בסיון תשל"ח, ירושלים תשמ"ג, עמ' 93–147 ובייחוד עמ' 139–140.
11. ילקוט שמעוני, דפוס סלוניקי רפ"א, תהלים, רמז תתעו. נראה לי שלפני ילקוט שמעוני עמדה גרסה הדומה לגרסת ספר לקט יושר, אלא שחל שיבוש בנוסח ילקוט שמעוני.
12. בדיקת שלושה נושאים אלו מבוססת על כללו של א"ש רחנטל: "על שלושה דברים כל פרשנות פילולוגית-היסטורית עומדת: על הנוסח; על הלשון; על הקונטקסט הספרותי וההיסטורי-יראלי כאחד"; ראה מאמרו "המורה", *Proceedings of the American Academy for Jewish Research* 31 (1963), עמ' טו.
13. עיין M. Schlesinger, *Satzlehre der Aramäischen Sprache des Babylonischen Talmuds*, Leipzig 1928, §180.

אוצר המילים: אין עדויות אחרות של שכ"ח בפעל שהיה אפשר להקיש מהן. גם אין להביא הוכחות מן שכ"ח העברי. אמנם משמעות שכ"ח בבניין פעל בתנ"ך ובספרות התנאים היא 'לגרום שיישכח', אך בספרות האמוראים הוא קיבל גם את המשמעות של בניין קל, 'לשכוח'.¹⁴ השווה "והלמד תורה ושכח דומה לאשה שילדת וקוברת" (תוספתא, אהלות טז, ח; פרה ד, ז) אל "א"ר יהושע ב"ל כל הלמ' תור' ומשכחה דומ' לאשה שילדת וקוברת" (סנהדרין צט ע"א); "ר' דוסתי בר' ינאי אומ' משם ר' מאיר כל השכח דבר אחד ממשנתו מעלין עליו כאילו מתחייב בנפשו" (משנה, אבות ג, ח) אל "ואמ' ריש לקיש המשכח דבר אחד מתלמודו עובר בלאו" (מנחות צט ע"ב).

ההקשר הספרותי והרפואי

עניין השכחה אינו מרומז בפסוק המשמש אסמכתה למאמרו של רבא. וכיוון שאין אפשרות לברר באמצעות שיקולים לשוניים את המשמעות המדויקת של "דמשכח" במקום הזה, 'שכחה' או 'גרימת שכחה', יש לנסות להסיק אותה משיקולי ההקשר הרפואי. אם הכוונה 'אף על פי שהוא עלול לשכוח מה שהוא לומד', וכי יעלה על הדעת שלא ילמד אדם משום שדרכם של אנשים לשכוח? נראה לי שקושי זה הוליד את גרסת כ"י ניו יורק: "(מכל) דמשכח" = מכל מה שהוא מוצא.¹⁵ כמו כן נראה לי שקושי זה עמד לפני המאירי, המפרש: "ולעולם אל יתיאש אדם מן הגרסא אפילו היה שכחן",¹⁶ דהיינו, הוא מעמיד את מאמרו של רבא, המופנה לכאורה לכל אדם, באדם שהוא שכחן מטבעו, והרי "לאוקומי לגרסיה סייעתא מן שמיא היא" (מגילה ו ע"ב). כל אוקימתה צריכה עיון, וכאן אף מתעורר קושי לשוני: מניין לו למאירי לפרש דמשכח 'בעל תכונה של שכחה'? אולי הקושי הלשוני הזה, השימוש בבניין פעל, הוליד את הגרסאות "ואמ' רבא ליגרוס איניש אע"ג דשוכח" (רבנו חננאל¹⁷) ו"ואף על גב דמשכח" (ספר מנורת המאור¹⁸).

14. עיין י' ברויאר, העברית בתלמוד הבבלי לפי כתבי היד של מסכת פסחים, ירושלים תשס"ב, עמ' 189 והערה 108.

15. ראה הערה 6 לעיל. ועיין ש' נאה, "אומנות הזיכרון: מבנים של זיכרון ותבניות של טקסט בספרות חז"ל", מחקרי תלמוד, ג: מוקדש לזכרו של פרופ' אפרים א' אורבך, ב, בעריכת י' זוסמן וד' רוזנטל, ירושלים תשס"ה, עמ' 565 הערה 99. לפענ"ד לא ראוי להסתמך על טקסט שעבר שיפוץ אחרי שיפוץ.

16. בית הבחירה על מסכת עבודה זרה, מהדורת א' סופר, ירושלים תשל"א, עמ' 44.

17. נבדק בכ"י Angelica Ms. Or.83,1, ס' 11724.

18. מנורת המאור מאת רבנו יצחק אבוהב, מהדורת י"פ חורב, ירושלים תשכ"א, סימן רלט.

הפתרון

אני מציע שצורתו המקורית של מאמר רבא הייתה זו: "ואמ' רבא ליגריס איניש אע"ג דלא ידע שנ' גרסה נפשי לתאבה", כמעט כמו גרסת ילקוט המכירי שהובאה לעיל. פשט הפסוק (תה' קיט, כ) המשמש יסוד לדרשת רבא הוא (על פי רד"ק): נשברה נפשי מרוב תאוותי אל משפטיך ללמדם בכל עת. הדרש של רבא מבוסס על הפיכת גר"ס העברי (=נשבר) לגר"ס הארמי. במאמר בצורתו המשוחררת הזאת אין ציון מפורש של שכחת הלימוד, ולכן אין צורך למצוא רמז לעניין בפסוק מתהלים המשמש אסמכתה לדברים.

עד שלא נפרש את כוונת רבא, יש לדון במשמעות גר"ס בארמית. נראה לי שהפועל מביע את אופן הלימוד, מתאר את פעולת הלימוד: לימוד בפה בניגון¹⁹ תוך כדי ישיבה במקום קבוע.²⁰ החומר הנלמד בשיטת הגרסה כולל הן הלכות פסוקות ללא דיון בטעמיהן והן שמעתא, דיון תלמודי הברור ללומד מכבר, "מעין משנה של התלמוד".²¹ קליטת הלימוד, הבאת פעולת הלימוד לידי גמר, מובעת בשורש

19. החוקרים תמימי דעים שמשמעות גר"ס היא 'שינון בעל פה'. ראה א"ש רוזנטל, "תולדות הנוסח ובעיות-עריכה בחקר התלמוד הבבלי", תרביץ נו (תשמ"ח), עמ' 23 הערה 48; "י ברודי, "ספרות הגאונים והטקסט התלמודי", מחקרי תלמוד, א, בעריכת י' זוסמן וד' רוזנטל, ירושלים תש"ן, עמ' 291; ע' פוקס, מקומם של הגאונים במסורת הנוסח של התלמוד הבבלי, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ג, עמ' 123-125; ובהרחבה י' זוסמן, "תורה שבעל פה" פשוטה כמשמעה: כוחו של קצוץ של יו"ד", מחקרי תלמוד, ג: מוקדש לזכרו של פרופ' אפרים א' אורבך, א, בעריכת י' זוסמן וד' רוזנטל, ירושלים תשס"ה, עמ' 356 (נספח א). זוסמן מקבל את הפירוש שגר"ס = טח"ן העברי ומשמעו: טחן בפה כאדם הלועס וחוזר ולועס את אשר בפיו (אבל עיין רש"י לעבודה זרה יט ע"א, ד"ה גרסה נפשי). לויאס מציע אטימולוגיה של גר"ס מלשון جرس, שמשמעו גם "he spoke with modulation or melody" (ראה במאמרו: C. Levias, "B. Word Studies", *Hebrew Union College Annual* [1] [1904], pp.151-153; E. W. Lane, *An Arabic-English Lexicon*, London 1865, Book 1, Part 2, p. 409; ולדעתו מסכים גינצברג L.) Ginzberg, "Beiträge zur Lexicographie des Aramäischen", *Festschrift Adolf Schwarz*, ed. S. Krauss, Berlin-Vienna 1917, p. 341. לפי אטימולוגיה זו משמעות גר"ס היא 'שינון בעל פה בטעמים'. והרי קריאה בטעמים הייתה מקובלת גם בתורה שבעל פה; ראה י' ייבין, "הטעמת תורה שבעל פה בטעמים", לשוננו כד (תש"ך), עמ' 47 ואילך; ולוטניק (הערה 4 לעיל), עמ' 229-233; זוסמן (לעיל), עמ' 252 הערה 30.

20. עיין סוכה כט ע"א: "כי הא דראבא וראמי בר חמא כי הוה מקמי רב חסדא מרחטי לישנא דגמרא והדר יתבי גרסי". ועיין ר"ח שם: "ואוקימנא למגרס ולעינוי בסבא דצריך קבע". רגיל הצירוף ית"ב + גר"ס, אבל אולי צירוף זה מביע רק המשכיות, כמו "הוא יושב ולומד", ואפשר למגרס גם בעת הליכה בדרך (ראה תענית י ע"ב). אין דוגמאות של ית"ב + גמ"ר. דרכי לימוד אחרות הן למשל ארהוטי גמרא (סוכה כח ע"ב) ולימוד דרך עיון וחשיבה ללא השמעה לאחזניים (עיין מדרש דברים רבה³, מהדורת ש' ליברמן, ירושלים תשל"ד, פרשת נצבים, עמ' 120).

21. י' פרנקל, דרכו של רש"י בפירושו לתלמוד הבבלי, ירושלים תשל"ה, עמ' 20.

גמ"ר.²² דרך הלימוד בשיטת הגרסה, ללא עיון, יכולה להוביל לדקלום בעל פה של טקסט בעל צורה קבועה ללא הבנת המסר של הטקסט, מעין הפתגם "ראטין אמגושא ולא ידע [מאי] דראטין, [ותאני] תנא(י) ולא ידע מאי דתאני" (סוטה כב ע"א).²³ גם אם המסר כן הובן יכולה דרך לימוד זו ללא מאמץ אינטלקטואלי ביקורתי להוביל לידי שכחה, שהרי העיון השכלי הוא אחת הדרכים למנוע שכחה, כמאמר ר' תנחום: "הסוכר תלמודו לא במהרה הוא משכח" (ירושלמי, ברכות ט ע"א [מהדורת האקדמיה ללשון העברית, עמ' 43 שורה 34]).

אחרי ברור משמעות גר"ס נראה לי שמאמרו של רבא בצורתו המקורית בא לומר: לעולם יתמיד אדם בפעולת הלימוד אף על פי שחומר הלימוד אינו נקלט,²⁴ דהיינו שלא יתייאש. המאמר הובן בצורה זו: לעולם ילמד אדם לפי שיטת הגרסה, אף על פי שמן הלימוד בשיטה זו הוא עלול שלא לדעת.

שני פירושים הוצעו למאמרו של רבא, דהיינו שתי סיבות לאי־ידיעה בשל לימוד בשיטת הגרסה (באותיות קטנות יותר מובאות המילים שאני רואה בהן הוספות לניסוח המקורי): (א) ליגרוס (=ידקלם) איניש ואע"ג דלא ידע מאי קאמר (=אינו מבין כל עיקר; מן התוספת "מאי קאמר" ברור שליגרוס משמעו 'ידקלם'); (ב) ליגרוס ואע"ג דלא ידע, פירושו ליגמו (=יקלוט את החומר הנלמד ללא התבוננות, ללא הרהור שני, דהיינו ילמד באופן שטחי), ואע"ג דמשכח (=אף על פי שלימוד שטחי גורם לשכחה וממילא לא־ידיעה²⁵). רק לימוד עיוני בהלכות ובשמועות מונע שכחה.

שני הפירושים נכנסו באופנים שונים לתוך המאמר המקורי.²⁶ לפי נוסח כ"י מינכן, הפירוש "ליגמו ואע"ג דמשכח" נכנס לפני המילים "ליגרוס ואע"ג דלא ידע", וכיוון שברירה מדובר בלימוד שטחי ברור שבסיפה מדובר בדקלום, ואין עוד צורך בתוספת "מאי קאמר". רמז שהמילים "ליגמו ואע"ג דמשכח" אינן חלק של המאמר המקורי מספקת הצורה "יגמר" שבכ"י מינכן במקום "ליגמר". כיוון שהפירוש נכנס כולו לפני המאמר המקורי, נשאר המאמר המקורי לפלטה כצורתו. אחרי שנכנסה

22. ראה רש"י לשכת סג ע"א, ד"ה דליגמו איניש; W. Bacher, *Die exegetische Terminologie der juedische Traditionsliteratur*, II, Leipzig 1905, pp. 131 בין גר"ס לגמ"ר הוא כמו היחס בין לערנען (=ללמוד) לאיסלערנען (=ללמוד דבר עד שחומר הלימוד נקלט) בידידש. ועיין עוד B. Comrie, *Aspect: An Introduction to the Study of Verbal Aspect and Related Problems*, Cambridge 1976, p. 47.

23. עיין ש' ליברמן, *יוניית ויונות בארץ־ישראל*, ירושלים תשכ"ג, עמ' 217; זוסמן (הערה 19 לעיל), עמ' 251 והערה 29.

24. עיין עירובין נד ע"ב.

25. הבנה זו למדתי מתוך פירושו של הרש"ש (ר' שמואל שטרשון).

26. להוספות ו"שפירים" בתוך טקסט קיים עיין א' וייסברג, "הלשון הארמית של היצירה הארץ־ישראלית בתלמוד הבבלי (ג)", לשוננו סח (תשס"ו), עמ' 55 הערה 108.

התוספת "ליגמר ואע"ג דמשכח" ונעשתה חלק בלתי נפרד של המאמר, הורגש הצורך למצוא לרכיב זה רמז במקרא מספר תהלים המובא כאסמכתה. אולי זו הסיבה שאנו מוצאים בכ"י מינכן את התוספת "גרס' כתי' ולא כתי' טחנה". כמו כן יש צורך להסביר את ההבדל בין ליגמר (=לימוד שטחי) ובין ליסבר (=לימוד בעיון), וזו היא הסיבה להכנסתו של המאמר "א' רבא ליגמר איני' והדר ליסבר".²⁷ אחרי שהוכנס המאמר הזה נוצרה כפילות עם המאמר "ואמ' רבא לעולם ילמד אדם תורה ואחר כך יהגה", ולכן הוא הושמט בכ"י מינכן.

לעומת זאת, לפי נוסח כתבי היד האחרים, נכנסה רק התוספת הפרשנית "ואע"ג דמשכח" אחרי המילים "ליגריס איניש", ויש להבין את המאמר בצורתו הנוכחית כך: ליגריס איניש (אם הכוונה ללימוד שטחי) ואע"ג דמשכח, (ואם הכוונה לדקלום) ואע"ג דלא ידע מאי קאמ'.

ההשערה בדבר הצורה המקורית של מאמר רבא מקבלת חיזוק מילקוט המכירי, מפירוש הראב"ד ומספר החינוך, המצוטטים לעיל.

לסיכום, הצגתי פירוש של המאמר בצורתו הנוכחית המבוסס על הבחנה בין השלבים של תולדות הנוסח. ההתחקות אחרי תולדות הנוסח מלמדת שני דברים: (א) בצורתו המקורית של מאמר רבא נעלמים הקשיים מבחינת הלשון, העניין ותולדות הנוסח; (ב) הנושא הלוגי של דְּמִשְׁכַּח הוא ליגמר (או ליגריס במשמעות של ליגמר). ליגמר עומד בניגוד לליסבר. "הסובר תלמודו לא במהרה הוא משכח", לכן לימוד שטחי (ליגמר) גורם לשכחה. תולדות הנוסח של מאמר רבא מלמדות אפוא שמשמעות דְּמִשְׁכַּח היא 'גורם לשכחה'. משמעות זו אינה מזדמנת במאמרו של רבא עצמו אלא בפירוש עליו. סוקולוף, בערך "שכח 2", מתרגם את העדות בבבלי, עבודה זרה יט ע"א במשמעות he forgets, אך מוטב לפרש: אף על פי שלימוד שטחי גורם לו לשכוח, בדומה לתרגום בסעיף Af. (=אפעל²⁸) שם.

27. איני דן בצורתו המקורית של מאמר זה ובמקומו; עיין ילקוט שמעוני, תהלים, רמז תריד.

28. בכ"י ששון 290 של ספר חרבא דמשה אין ניקוד. עיין יובל הררי, חרבא דמשה: מהדורה חדשה ומחקר, ירושלים 1997, עמ' 184. דרך אגב, שאלה היא מניין לו לסוקולוף שהעדות ממסכת עבודה זרה היא בבניין פֶּעַל, וזו שבספר חרבא דמשה היא בבניין אפעל.

על צורות נסמך בסיומת ך בהקספלה

למאמרו של אלכסיי (אליהו) יודיצקי, "עיון חדש בכתב יד O 39 מספריית אמברוזיאנה שבמילנו", לשוננו סח (תשס"ו), עמ' 63–71

מאמרו של יודיצקי הוא עבודה פילולוגית מובהקת, הבונה תשתית בטוחה לבסס עליה עבודות בלשניות.¹ ברצוני להציע הצעה על סמך אחת מקריאותיו. יודיצקי (עמ' 69) מייחס בצדק חשיבות יתרה לקריאה (המפוקפקת במקצת) $\omega\sigma\epsilon$ = עֶשֶׂה (גאווה). המקבילה היחידה האחרת לצורת הנסמך בסיומת ך היא $\kappa\alpha\sigma\epsilon$ = קָצָה, אף היא ב־ε. למדנו אפוא, כפי שמדגיש יודיצקי, שבלֶה שבטקסט המסורה מקבילה ε. מאחר שקשה להניח שצירי ארוך² יסומן ב־ε, אני רוצה להציע שבמסורת המשתקפת בהקספלה בשמות המסתיימים ב־ה צורת הנפרד דחקה את רגליה של צורת הנסמך, וזו הסתיימה אפוא ב־ה ולא ב־ה. על תופעת דחיית הנסמך על ידי הנפרד בכלל עיין י' ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה, עמ' 747–748; מ' בראשר, פרקים במסורת הלשון של יהודי איטליה (עדה ולשון, ו), ירושלים תש"ס, עמ' 85–86; חיים א' כהן, "לשון המשנה מבעד לסידורי תפילה אשכנזיים ומדקדקיהם", לשוננו סח (תשס"ו), עמ' 77. על קו לשון זה בשמות בסיומת ך דווקא ראה G. Bergsträsser, *Hebräische Grammatik*, I, Leipzig 1818, p. 101. והשווה אל מִשְׁנָה כצורת נסמך בדברים טו, יח. רק כך יובן התעתיק ב־ε, המשקפת סגול, ולא ב־ה, המקבילה לצירי.

1. מן הספרות ראוי להזכיר את ספרו החשוב של סראו: C. Sarauw, *Über Akzent und Silbenbildung in den älteren semitischen Sprachen*, Copenhagen 1939. וראה גם מה שכתבתי: M. Black and G. Gohrer (eds.), *In Memoriam P. Kahle*, Berlin 1968, pp. 32–33 (= J. Blau, *Topics in Hebrew and Semitic Linguistics*, Jerusalem 1998, pp. 269–270); לשוננו מח–מט (תשמ"ד–תשמ"ה), עמ' 76–77.
2. מאחר שהצירי נתהווה על ידי כיווץ דיפתונג, ברי שהוא ארוך.

ספרים שנתקבלו במערכת

בלשנות עברית: כתב־עת לבלשנות עברית תיאורית, חישובית ויישומית, כרך 57,

בעריכת זהר לבנת, אוניברסיטת בר־אילן, תשס"ו, xxi+94 עמודים

בן־נון, יחיאל, ארץ המוריה: פרקי מקרא ולשון, בעריכת יואל בן־נון, הוצאת

תבונות, אלון שבות תשס"ו, כה+574 עמודים + מפתחות

בר־אשר, משה, העברית שבפי צאצאי האנוסים בצרפת, מוסד ביאליק, ירושלים

ומרכז בן־יהודה לחקר הלשון העברית, האוניברסיטה העברית בירושלים,

ירושלים תשס"ו, כרך א: מחקרי לשון, xvi+296 עמודים + מפתחות ותצלומים;

כרך ב: הסידורים והמחזורים של יצחק ארתור פרי: מבוא ומהדורה מוערת

ומבוארת, xvi+360 עמודים + מפתחות

כוכבי־רייני, ציפורה (מתרגמת), למלך אדוני: מכתבי אל־עמרננה, כמד, תענך

ומכתבים נוספים מהמאה הארבע־עשרה לפסה"נ (ספריית האנציקלופדיה

המקראית, 20, בעריכת שמואל אחיטוב), מוסד ביאליק, ירושלים והוצאת

הספרים של אוניברסיטת בן־גוריון כנגב, ירושלים תשס"ה, כט+346 עמודים

לייטר, משה חיים, ממלכת כהנים על עיני חנוכה: מגילת אנטיוכוס שנתחברה

בתקופת בית שני ועליה שני ביאורים², בהוצאת המחבר, מודיעין עילית תשס"ו,

טו+תמב עמודים

מגילות: מחקרים במגילות מדבר יהודה, כרך ד, בעריכת משה בר־אשר ודבורה

דימנט, מוסד ביאליק, ירושלים, תשס"ו, 218 עמודים

מחקרים בלשון, כרך י, בעריכת אהרן ממן ושמואל פסברג, המכון למדעי היהדות,

האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ו, יט+200 עמודים

מסכת בבא מציעא מן תלמוד בבלי, וילנה [=דפוס צילום של ש"ס וילנה], מהדורה

מנוקדת [בידי יחיאל קארה], הוצאת טובי"ס, ירושלים תשס"ה, 237 עמודים

מסכת ברכות מן תלמוד בבלי, וילנה [=דפוס צילום של ש"ס וילנה], מהדורה

מנוקדת [בידי יחיאל קארה], הוצאת טובי"ס, ירושלים תשס"ה, 150+127

עמודים

מסכת שבת מן תלמוד בבלי, וילנה [=דפוס צילום של ש"ס וילנה], מהדורה מנוקדת

[בידי יחיאל קארה], הוצאת טובי"ס, ירושלים תשס"ה, 78+384 עמודים

צבר, יונה, חמש המגילות בתרגומיהן לארמית חדשה יהודית: מהדורה ביקורתית

(עדה ולשון, כו, בעריכת אהרן ממן), המרכז לחקר מסורות קהילות ישראל,

הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס והאוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים

תשס"ו, 222 עמודים

קדרי, תמר, למלאכת העריכה במדרש שיר השירים רבה, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ד, 397 עמודים + ביבליוגרפיה + נספח שמידמן, אבי, ברכות המזון המפויטות לשמחת כלולות מן הגניזה הקהירית: מבוא ומהדורה מדעית, עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ה, 151 עמודים שפרבר, דניאל, תרבות חומרית בארץ-ישראל בימי התלמוד, כך ב, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשס"ו, 185 עמודים

Rodriguez, Carlos Del Valle, *Catalogo descriptivo de los manuscritos hebreos de la biblioteca Macional*, Madrid: Ministerio de cultura, direccion general del libro y bibliotecas, 1986, 224 pp.

Rose, Michael and Ezri Uval, *A Step by Step Guide to Modern Hebrew*, ed. Yechiel Kara, Jerusalem: Keterpress Enterprises, 2006, xii + 248 pp.

Schoors, Antoon, *The Preacher Sought to Find Pleasing Words: A Study of the Language of Qoheleth* (Orientalia Lovaniensia Analecta, 41, 143), Leuven: Uitgererij Peeters, 1992–2004, vol. I: 242 pp. + indexs; vol. II: *Vocabulary*, 527 pp. + indexes

Summaries

Joshua Blau

Topics in Hebrew Grammar

The article addresses a number of topics. These include (1) the qualitative difference between Tiberian *qamaṣ* (*gadol*) [ə] and *pataḥ* [a], (2) consonant clusters in word-initial position, and (3) the status of segolate nouns in biblical Hebrew and biblical and targumic Aramaic.

1. The qualitative difference between Tiberian *qamaṣ* (*gadol*) [ə] and *pataḥ* [a] emerged from the pre-Tiberian quantitative opposition *qamaṣ* (*gadol*) [ā] / *pataḥ* [a]. This makes the reconstruction of vowel length for the pre-Tiberian period, which is entirely blurred in the case of *šere* and *ḥolam*, possible. Whereas, as a rule, pretonic *a* in open syllables is lengthened, later, under Aramaic influence, it was reduced. *Qamaṣ* stemming from proto-Semitic long *ā* tends to behave like *qamaṣ* originating in short *a*.

2. Already in proto-Semitic the phonematic structure of words enabled consonant clusters in word-initial position, as suggested by the *qal* imperative in biblical Hebrew and especially by classical Arabic, which preserved short vowels in every position, but nevertheless possesses phonematic consonant clusters in word-initial position. It stands to reason that resonants served as the peak of the syllable. The alternation of *n* and *r* in ‘son’ and ‘teo’ is also treated.

3. In biblical Hebrew bisyllabic nouns with *æ* in the second syllable prevail; monosyllabic forms, as a rule with *a* (type *דָּבָר*), are secondary. On the contrary, in biblical and targumic Aramaic monosyllabic forms with *a* predominate, with bisyllabic nouns being less usual. Because of the irreconcilability of the vowels *æ* and *a* in these two types, it stands to reason that bisyllabic nouns are original in Hebrew, and monosyllabic ones in Aramaic. Because of the symbiotic relationship between these two languages, Hebrew borrowed the monosyllabic type from Aramaic, and biblical and targumic Aramaic borrowed the bisyllabic one from Hebrew. The relative frequency of the monosyllabic type in construct state in

biblical Hebrew is perhaps due to the desire to avoid clusters of three consonants in sandhi: **ḥadrmīškabō* shifted to חָדַר מְשָׁכָבוּ.

Moshe Bar-Asher

וְצוֹתָךְ אֶל יִכְבֵּד לִבְךָ

The subject of this article is the sentence וְצוֹתָךְ אֶל יִכְבֵּד לִבְךָ, found in letter no. 1 in André Lemaire and Ada Yardeni's "New Hebrew Ostraca from the Shephelah", *Biblical Hebrew in Its Northwest Semitic Setting: Typological and Historical Perspectives*, ed. S. E. Fassberg and A. Hurvitz (Jerusalem: Magnes, 2006). My article substantiates the reading of the third word as יִכְבֵּד, the *yaf'ul* form of the root כִּב"ד in the *qal* conjugation. I differ from the ostracon's publishers who suggest תִּכְבֵּד, or תִּכְבֹּד, or נִכְבֵּד. The sentence thus means: 'I urge you: do not harden your heart'.

Uri Mor

הרי אתה דן

Two Presentative Particles in Mishnaic Hebrew According to Ms. Ebr. 32.2 to *Sifré on Numbers*

Presentative particles and structures are used to call the attention of a recipient to a specific detail – a substance, a person, a phenomenon, an occurrence, etc. – in the outside world or to a specific component in the discourse. Because they are used to express the opinion of an agent and the emphases he wishes to make, and because they function as interjections, in order to draw attention, the presentative particles are both deictic and emphatic. The paper describes and classifies the different functions of הרי and והלא, two mishnaic presentative particles, in Ms. Ebr. 32.2 and in mishnaic Hebrew in general.

Nimrod Shatil

The Hebrew Noun System: A Structural-Cognitive Perspective

Unlike the well-established system of five to seven verb stems (*binyanim*), the number of noun patterns (*mishqalim*) ranges from one hundred to nearly four hundred, depending on the analytical perspective. The article suggests that, through a process of reduction, a more realistic number of core noun patterns can be reached.

Three reductions are suggested in order to arrive at the actual structural-cognitive system of contemporary Hebrew: (a) allomorphic reduction: thus, for example, [ma-o-] (*malon*) is an allomorph of the morpheme /mi--a-/ for a certain class of roots and not an independent pattern; (b) suppletion reduction: e.g., the *mishqalim* /-a-o-/ (*gadoḥ*) and /-a-u-/ (*pašut*) constitute one morphemic unit because no root interdigits with both, and because they share a single function, namely, the formation of adjectives; and (c) nonproduction reduction: cognitively, only productive *mishqalim*, whose number proves to be about thirty, are part of the inner grammatical system of Hebrew speakers. All other *mishqalim*, like /ta--e-/ (*tašbec*), should be considered as inherited from earlier layers. The entire noun-pattern system is depicted as a core scheme of thirty *mishqalim*; other, related forms are organized in concentric circles.

Rivka Halevy

The Function of Nonlexical *Zeh* in Contemporary Hebrew

Contrastive studies have already proved that the key to pronominalization is not to be found in syntax. This paper examines the Hebrew pronoun *zeh* ('it', 'this') in its nondemonstrative function, i.e., as a non-deictic pronominal – which therefore does not change in gender or number – as a pro-subject which has no specific referent. Although it may have a nonparticular referent and no explicit antecedent, *zeh* is not an empty pronoun or a dummy subject. *Zeh* can have ambient meaning or function as part of an idiomatic phrase which constitutes one prosodic unit,

thereby making it a nonlexical item. Its meaning should not be analyzed at the sentence level (predication, locution) but at a higher one, i.e., the level of discourse (pragmatics, illocution).

The article examines this nondemonstrative *zeh* in its three major functions: (a) as a pro-subject in environmental and other impersonal propositions; (b) as a syntactic device for purposes of foregrounding: in topicalization and focalization; and (c) as part of an idiomatic phrase and thus as a sort of discourse marker with an expressive function: 'empathetic deixis'. These functions of the pronominal in question are demonstrated as belonging to a gradient, at one extreme still relatively meaningful and, at the other, approaching the status of a discourse marker, whose meaning (inference) is part of the interaction between speaker and addressee.

Rivka Bliboim

Causal Conjunctions Preceding Noun Phrases: Structure and Semantics

This three-part article focuses on a synchronic description of causal conjunctions that precede noun phrases in modern Hebrew, based mainly on *Haaretz* daily newspaper issues over a one year period (1 Nov. 1997 to 28 Oct. 1998). Part one presents the relative frequency of causal conjunctions in *Haaretz* over the above-mentioned period. The most frequent word was found to be בעקבות – 13,402 tokens in that year used to denote reason alone, whereas בעטיו של was one of the least frequent – 68 tokens over that year. Part two of the article provides a structural description of causal conjunctions: whether the following noun phrase is definite or at least semantically defined, whether the conjunction can be conjugated, and so on. Part three undertakes a semantic characterization of causal conjunctions, based on the assumption that they have a semantic load of their own, not just one attributable to context. On this basis, then, causal conjunctions should not be considered either as "empty words" or as fully synonymous. The main semantic features discussed here are: positive/negative semantic load (הודות ל- / מחמת, בזכות), reason +/- time (בעקבות), and the speaker's attitude regarding the reason as expressed by choice of conjunction (בנימוק של). Finally a

table presents the main semantic, collocative, and register-dependent features of all causal conjunctions that precede noun phrases, including those not discussed here in depth.

Tamar Zewi

Steven E. Fassberg and Avi Hurvitz (eds.), *Biblical Hebrew in Its Northwest Semitic Setting: Typological and Historical Perspectives*, Publication of the Institute for Advanced Studies 1, Jerusalem: Magnes, 2006, 324 pp.

The twenty papers reviewed here were presented at the conference of the international research group devoted to Biblical Hebrew in Its Northwest Semitic Setting (Institute for Advanced Studies, Hebrew University, 2001–2 academic year).

The first paper, by Moshe Bar-Asher, presents a new, previously unidentified grammatical category: the *qal* passive participle of geminate verbs. Joshua Blau puts forth a new theory regarding the origin of the Arabic diptote declension. Using archeological and epigraphic evidence regarding ancient scribal traditions in the first millennium B.C.E., John A. Emerton discusses the writing of history in the kingdoms of Judah and Israel. Steven E. Fassberg treats sequences of positive commands of the type *לך אִמֵּר, לך וְאָמַרְתָּ, הָלֹךְ וְאָמַרְתָּ* in biblical Hebrew, and discusses their meaning and distribution. W. Randall Garr writes on the paragogic *nun*.

Edward L. Greenstein talks about the form and function of finite verbs in Ugaritic epic. John Huehnergard reconsiders the etymology of the Hebrew relative *še-*. Avi Hurvitz discusses the linguistic history of the prostration formula and analyzes its single biblical occurrence, where it is accompanied by the prepositional phrase *עַל-הָרֹצָפָה*. Jan Joosten, in the following paper, assumes the existence of iterative *weqatal* in classical biblical Hebrew, and accordingly postulates its disappearance in later stages. Menaḥem Zevi Kaddari addresses the representation of homonymy and polysemy in a new modern Hebrew lexicon of the Hebrew Bible.

Geoffrey Khan suggests that the third-person independent personal pronouns in nominal clauses in biblical Hebrew are in a transitional stage, and display certain traits of a copula. Based on epigraphic

evidence, André Lemaire discusses sociohistorical aspects of Hebrew and Aramaic in the first millennium B.C.E. and describes the multilingualism common in the ancient Near East. André Lemaire and Ada Yardeni jointly publish nineteen new Hebrew, and one Phoenician, ostraca from the Shephelah belonging to a private collector. Mordechay Mishor identifies many Aramaic features in the language of Jethro the Midianite in Exodus 18, and suggests that they are a literary means of marking a foreign language. Based on a restricted corpus of main declarative finite clauses in Genesis, Adina Moshavi attempts to demonstrate that the discourse functions of object/adverbial fronting in biblical Hebrew are focusing and topicalization.

Alviero Niccacci reconsiders the functions of the verbal forms in biblical Hebrew poetry. M. O'Connor suggests that the eccentricity of most proper names of human characters in Ugaritic epic is a literary means, noting the exceptionality of the name Daniel. Frank H. Polak treats the linguistic and stylistic aspects of several epic formulas, such as (והנה) וישא עיניו וירא, in ancient Semitic poetry and biblical narrative. Elisha Qimron employs a comparative historical method to explain why the *pataḥ* does not become a *qamaṣ* in pause in biblical Hebrew. Finally, Gary A. Rendsburg uses linguistic evidence from the Song of Songs to propose that its language was related to a dialect used in northern Israel, which he labels 'Israelien Hebrew'.

Although the book lacks indexes, a unified bibliography, and a list of abbreviations, it remains an important contribution to the ongoing research of biblical Hebrew, especially in connection to Northwest Semitic and Semitic languages in general.

Moshe Assis

Moshe Bar-Asher and Moshe Florentin (eds.), *Samaritan, Hebrew and Aramaic Studies: Presented to Professor Abraham Tal*, Jerusalem: Bialik Institute, 2005, xii + 173 pp. (English–French section);
xx + 386 pp. (Hebrew section)

This festschrift dedicated to Prof. Abraham Tal on the occasion of his seventieth birthday opens with a seventy-four-item bibliographical list of

Professor Tal's publications. The body of the book is divided into two sections: a Hebrew section and an English–French one, and the articles represent studies in four main areas: Samaritan, Biblical Hebrew and the Massora, Mishnaic Hebrew and Aramaic, and modern Hebrew. The review relates to the content of all of the articles in detail. This fine festschrift, with its variegated content, reflects both old and new research trends. It should be of interest not only to Hebrew and Samaritan linguists, but also to scholars in the different branches of Judaic studies.

Eljakim Wajsberg

The Root שכח in Babylonian Aramaic

The meaning 'to forget' for *pa'el* שכח, as suggested in Michael Sokoloff's *A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic* (Ramat-Gan: Bar-Ilan Press, 2002), is based on a single witness (*Avod. Zar.* 19a). The key to understanding the meaning of the *pa'el* שכח is the source-critical analysis of the dictum in question. Examination of manuscripts and secondary sources, together with linguistic evidence, reveals that the witness is composed of an original core and explanatory glosses.

The original wording of the dictum admonishes a person to learn by rote, even if he is unable to grasp the matter. The gloss in which the root שכח occurs elucidates that this rote learning includes absorbing the material without intellectual effort, even though such shallow learning engenders forgetting. The meaning of *pa'el* שכח is therefore 'cause to forget'.

Joshua Blau

A Remark on A. Yuditsky's "New Readings of MS O39 from the Ambrosiana Library"

(*Lěšonenu* 68 [2006], pp. 63–71)

Among Yuditsky's important readings, the reading ωσε = Masoretic עשה stands out, alongside of κασε = Masoretic קצה. Since we would expect long *šere* to be transcribed by η rather than by ε, I suggest that for

nouns terminating in $\eta\bar{\nu}$ in the absolute state, and $\eta\bar{\nu}$ in the construct state, the construct form was superseded by the absolute and ended in $\eta\bar{\nu}$ as well. Accordingly, the ε in these nouns represents $\eta\bar{\nu}$.

English summaries edited by Dena Ordan